Azerbaijan State Economic University

Hacettepe University

Ahmet Yesevi University

Kyrgyz-Turk Manas University

“Dünya iqtisadiyyatının inkişaf paradiqması: Bazar və sonrası” mövzusunda

AVRASİYA SOSİAL ELMLƏR FORUMU

MƏRUZƏLƏR

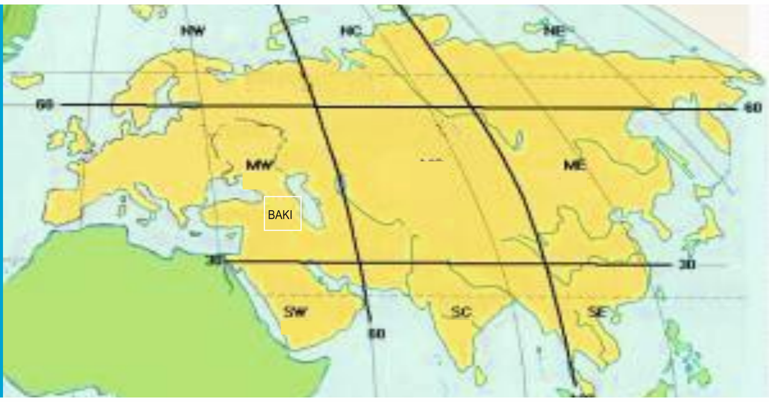

ISSN 2306-529X

II CİLD

Eurasian Forum on Social Sciences

“The World Economic Development Paradigm: Market and Beyond”

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti	Hacettepe Universiteti	Qırğızıstan-Türkiyə Manas Universiteti	Ahmet Yesevi Universiteti

“Dünya İqtisadiyyatının İnkişaf Paradiqması: Bazar və Sonrası”

mövzusunda

AVRASİYA SOSİAL ELMLƏR FORUMU

Eurasian Forum on Social Sciences

“The World Economic Development Paradigm: Market and Beyond”

18-21 Oktyabr 2012
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı

MƏRUZƏLƏR KİTABI

(II CİLD)

BAKI - 2013

Bu kitab Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində "Dünya İqtisadiyyatının İnkişaf Paradiqması: Bazar və Sonrası" mövzusunda 18-21 oktyabr 2012-ci ildə keçirilən Avrasiya Sosial Elmlər Forumunun məruzələrindən ibarətdir (II Cild).

This book contains the papers of Eurasian Forum on Social Sciences in theme of "The World Economic Development Paradigm: Market and Beyond" which was held Azerbaijan State Economic University on 18-21 October 2012 (II Volume).

ISSN 2306-529X

BAŞ REDAKTOR / EDITOR

Prof. Dr. Şəmsəddin HACIYEV

REDAKSİYA HEYƏTİ / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Əvəz BAYRAMOV
Prof. Dr. Ahmet Burçin YERELİ

NƏŞRƏ HAZIRLAYAN / EDITED BY

Elşən BAĞIRZADƏ

KORREKTORLAR / CORRECTED BY

Bəyim NƏBİYEVA
Çinarə CAMALOVA
Elza BABAYEVA
Aybəniz ŞİRİNOVA

FOTOQRAF / PHOTOGRAPHER

Kamal CƏLİLOV

"Dünya İqtisadiyyatının İnkişaf Paradiqması: Bazar və Sonrası" mövzusunda Avrasiya Sosial Elmlər Forumunun məruzələr mitabı/ (II cild) Baki: "İqtisad Universiteti", 2013

© "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2013

MÜNDƏRİCAT / CONTENTS

Fəxri şura ………………………………………..……………………….……… 6

İcra komitəsi ………………………………...………………………….…… 6

Yerli təşkilat komitəsi ……………………….……………………………..… 7

Elm və məsləhət şurası ……………………..……………………………. 7

Mövzular ……………………………………………………………….…… 9

Tarixlər ………..……………………………………………………….…… 9

Bölmə məruzələri ……………………………………………………… 10

Aida QULİYEVA ………………………………………….………… 11
Dünya iqtisadiyyatının proqnozlaşdırma assimmetriyası

Burak BÜYÜKKUŞOĞLU…………………………………………..… 19
Tarihsel perspektifle rekabet hukukunun ekonomi politiği

Nazim HACIYEV……………………………………………………… 26
Rəqabət siyasəti və onun həyata keçirilməsində effektiv müdafiə tədbirləri

Şəhla RZAYEVA…………………………………………………… 34
Qloballaşan dünyada yoxsulluq problemi

Natiq HACIYEV………………………………………………….…. 42
Milli iqtisadiyyat və iqtisadi inkişafin nəzəri əsasları

Hüseyin GÖKÇEKUŞ ………………………………………………. 48
Hayalden-gerçeğe asrın projesi: Türkiye’den Kıbrıs’a borularla su getirme projesi

Uğur GÜLLÜLÜ, Leyla GÖDEKMERDAN……………………………… 55
Türkiyenin Yakın ve Orta Doğu ülkelerine ihracatında psikolojik mesafenin rolü

Ünzüle KURT, Nazife Özge KILIÇ ……………………………………… 74
Türkiye ve Azerbaycan arasındaki diş ticaretin açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler yardımıyla açıklanması

Elşən HACIZADƏ……….........................……………………………… 90
Elektron hökumət: dövlət və vətəndaşların yüksələn iqtisadi və hakimiyyət münasibətləri

Şahin BAYRAMOV…...………………………………………………… 100
Avropa İttifaqının “Şərq Tərəfdaşlığı” proqramı və onun tərəfdaş ölkələr üçün əhəmiyyəti

Allahyar MURADOV, Emin MƏMMƏDZADƏ ………………………… 107
Azərbaycanın innovativ inkişafına konseptual yanaşmalar: gələcəyə baxış -2020

Gülbəniz ƏLİYEVA …………... 113

Azərbaycan sənayesinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi məsələləri

Telman İMANOV ………………….…………………………… 131
Biznesin qloballaşmasında logistik sistemlərin rolu
Suqra HÜMBƏTOVA …………………………………………… 135
Dünya iqtisadi inkişafında Azərbaycanın yeri
Burcu HATİBOĞLU EREN ……………………..................................... 150
Uluslararası toplumsal cinsiyet rejimi
Özge Sanem Özateş GELMEZ …………………………………….. 155
Bir görünür kılma çabası: kadının ev içi emeğinin zaman kullanımı araştırmaları üzerinden değerlendirilmesi
İsmail BAŞARAN, Mehmet İSLAMOĞLU ……………….………… 162
Konut üretiminin finansman boyutu: Türkiyede TOKİ ve Mortgage kredilerine ilişkin analiz
Mehmet Ali AKTAŞ ………………………………….………. 177
İşletme verimliliğinde iç control sisteminin yeri ve önemi
Hüseyin Serdar YALÇINKAYA, Mehmet Ali AKTAŞ …………..……… 185
Basel II kriterlerinin banka sermaye yapısına etkisi
Hüseyin Serdar YALÇINKAYA, Ebru ÖZER, Mehmet Ali AKTAŞ ……… 199
Basel III uzlaşisi ve uzlaşinin türk bankacilik sektörüne muhtemel etkileri
Beyhan YAŞLIDAĞ, Mehmet YAZICI ………………………….…… 208
Basel 3.0 ve sonrası: kredi risk yönetiminde Basel kriterlerinin etkinliği
Tuncay KARA ……………………………………...…………… 232
Emeklilik sistemlerinin finansmanında yeni çözüm: bireysel emeklilik
Amal HƏSƏNLİ ………………………………………….…… 239
Milli maraqlar və marjinal faydalılıq: büdcə siyasəti
Emil QASIMZADƏ ………………………………………… 244
Səudiyyə Ərəbistanının geoiqtisadi vəziyyəti haqqında
Ömer YAZAN ……………………….………………………… 250
Politik kriz ülkelerinde ekonomi ve politika uyumsuzluğu: Venezuela ve İran muhasebe sistemlerinin uluslararasılaşma düzeyleri
Elnurə QOCAYEVA, Mirələm HƏSƏNLİ ……………………………… 256
Regionlarda maliyyə investisiya potenisalına təsir edən amillərin qiymətləndirilməsi
Ramil AĞAZADƏ ………………………………………………… 262
Fiziki şəxslərin vergiyə cəlb olunmasının hüquqi əsasları və vergitutma prosesinin idarə olunması
Tanrıverdi PAŞA ……………………………………………… 267
Müasir qloballaşmada modernləşmə faktoru: tarix və reallıqlar
Rəşad HÜSEYNOV ………….………………………… 286
XXI əsrin qlobal çağırışları və Azərbaycan Respublikasının social inkişafı məsələləri
Oqtay İSMAYILZADƏ ……………………………………….... 305
İslam Bankçılığı sistemində social ədalət və social rifahın əksi məsələləri

Aliyə ALXASOVA ………………………………………………… 312
Qloballaşma şəraitində kiçik ölkələrin iqtisadi təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi məsələləri
Etibar MİRZƏYEV 317
Xarici iqtisadi siyasət və struktur-investisiya-innovasiya fəaliyyət əlaqəsi milli iqtisadiyyatin formalaşdirilmasi prioriteti kimi
Ceyhun OSMANLI 322
Neft Fodunun vəsaitlərinin istifadəsi məsələləri
Elnurə QOCAYEVA 328
Dövlət kreditinin idarə olunma mexanizmlərinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətləri
Yekun Bəyannamə (Azərbaycan, Türk və İngilis dillərində) ………..…… 331

Forumdan şəkillər.. 333

FƏXRİ ŞURA / BOARD OF HONOR

Prof. Dr. Şəmsəddin HACIYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Rektoru / Rector of Azerbaijan State Economic University

Prof. Dr. Murat TUNCER
Hacettepe Universitetinin Rektoru / Rector of Hacettepe University

Prof. Dr. Osman HORATA
Ahmet Yesevi Universiteti Qəyyumlar Şurasının Sədri / President of Board of Trustees of Ahmet Yesevi University

Prof. Dr. Sabahattin BALCI
Qırğızıstan-Türkiyə MANAS Universitetinin Rektoru / Rector of Kyrgyzstan-Turkey MANAS University

Alper COŞKUN
Türkiyə Respublikasının Azərbaycandakı Səfiri / Ambassador of the Republic of Turkey in Azerbaijan

Serik PRİMBETOV
Qazaxıstan Respublikasının Azərbaycandakı Səfiri / Ambassador of the Republic of Kazakhstan in Azerbaijan

Aydcigit BURANOV
Qırğızıstan Respublikasının Azərbaycandakı Səfiri / Ambassador of the Republic of Kyrgyzstan in Azerbaijan

İCRA KOMİTƏSİ / EXECUTIVE COMMITTEE

Ahmet Burçin YERELİ
Sədr, Hacettepe Universiteti / Chair, Hacettepe University

Ali Murat OZDEMİR
Hacettepe Universiteti / Hacettepe University

Elşən BAĞIRZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azerbaijan State Economic University

Mustafa KAYA
Hacettepe Universiteti / Hacettepe University

Mustafa KIZILTAN
Hacettepe Universiteti / Hacettepe University

YERLİ TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ/LOCAL ORGANIZATION COMMITTEE

Əvəz BAYRAMOV
Sədr, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Sədr, Azerbaijan State Economic University

Rasim HƏSƏNOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azerbaijan State Economic University

Mustafa SADIQOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azerbaijan State Economic University

Məhəmməd CƏMİLOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azerbaijan State Economic University

Asiman QULİYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azerbaijan State Economic University

Nazim HACIYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azerbaijan State Economic University

ELM VƏ MƏSLƏHƏT ŞURASI / SCIENTIFIC AND ADVISORY BOARD

Prof. Dr. İsa ALIYEV
Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu / The Republic of Azerbaijan National Academy of Sciences

Prof. Dr. Salih AYNURAL
Ahmet Yasevi Universiteti / Ahmet Yesevi University

Dr. Gulira AZIRETBERGENOVA
Ahmet Yasevi Universiteti / Ahmet Yesevi University

Prof. Dr. Əlican BABAYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azerbaijan State Economic University

Prof. Dr. Necmiddin BAĞDADİOĞLU
Hacettepe Universiteti / Hacettepe University

Prof. Dr. Əvəz BAYRAMOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azerbaijan State Economic University

Prof. Dr. Damət BAĞIROV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azerbaijan State Economic University

Prof. Dr. Korkut BORATAV
Ankara Universitetinin Pensiyada olan Professoru / Retired Professor of Ankara University

Prof. Dr. Mehmet BULUT
Yıldırım Beyazit Universiteti / Yildirim Beyazit University

Dos. Dr. Şenol ÇAVUŞ
Qırğızıstan-Türkiyə MANAS Universiteti / Kyrgyzstan-Turkey MANAS University

Prof. Dr. Arif ERSOY
Yıldırım Beyazit Universiteti / Yildirim Beyazit University

Prof. Dr. Mehmet Cahit GURAN
Hacettepe Universiteti / Hacettepe University

Prof. Dr. Muhsin HALİS
Qırğızıstan-Türkiyə MANAS Universiteti / Kyrgyzstan-Turkey MANAS University

Prof. Dr. Rasim HƏSƏNOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azerbaijan State Economic University

Prof. Dr. Nazim İMANOV
Qafqaz və Qloballaşma Jurnalı / Journal of Caucasus and Globalization

Dr. Turar KOYCUYEV
Qırğızıstan-Türkiyə MANAS Universiteti / Kyrgyzstan-Turkey MANAS University

Prof. Dr. Qabil MANAFOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azerbaijan State Economic University

Prof. Dr. Məhəmmədhəsən MEYBULLAYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azerbaijan State Economic University

Dos. Dr. Hakan MIHCI
Hacettepe Universiteti / Hacettepe University

Dos. Dr. Fuat OĞUZ
Yıldırım Beyazit Universiteti / Yildirim Beyazit University

Prof. Dr. Ali Murat ÖZDEMİR
Hacettepe Universiteti / Hacettepe University

Prof. Dr. Cusup PİRİMBAYEV
Qırğızıstan-Türkiyə MANAS Universiteti / Kyrgyzstan-Turkey MANAS University

Prof. Dr. Fikret ŞENSES
Orta Doğu Texnik Universiteti / Middle East Technical University

Prof. Dr. Metin TOPRAK
Türk Rəqabət Qurumu / Turkish Competition Authority

Dos. Dr. Ebru VOYVODA
Orta Doğu Texnik Universiteti / Middle East Technical University

Dos. Dr. Galip YALMAN
Orta Doğu Texnik Universiteti / Middle East Technical University

Prof. Dr. Ahmet Burçin YERELİ
Hacettepe Universiteti / Hacettepe University

MÖVZULAR / THEMES

Qlobal iqtisadi inkişafın nəzəri təhlili: çağırışlar, yanaşmalar / Theoretical Analysis of the Global Economic Development: Challenges, Approaches

Yeni Paradiqmaya keçidin məntiqi əsasları (Postmodern müstəvidə) / Logical Foundations of Transition to New Paradigm (Postmodernist Plane)

Qlobal iqtisadi inkişaf: sürət-səviyyə dilemması / Global Economic Development: Velocity-Acceleration Paradox

İstehsalın kordinasiyasında bazaar: vədlər, həqiqətlər / Market at Production Coordination: Promises, Facts

Beynəlxalq Əmək Bölgüsünü müəyyən edən dinamikalar: dəyişənlər-dəyişməyənlər / The Dynamics of International Division of Labor: Variables – Invariables

Strukturlar və subyektlər: pul və maliyyə, ticarət, əmək, istehsal / Structures and Subjects: Money and Finance; Trade; Labor; Production

İdeologiya və siyasi-iqtisad / Ideology and Economy-Politics

İnstutsionalizmin və tələb yönlü iqtisadi siyasətlərin sonrası / Beyond the Demand Oriented Economic Policies and Institutionalism?

TARİXLƏR / DEADLINES	
31 İyul 2012 / July 31, 2012	Xülasə göndərilməsi / Abstract Submission
31 Avqust 2012 / August 31, 2012	Müəlliflərin elanı / Author Notification
10 Sentyabr 2012 / September 10, 2012	Qeydiyyat Blankının göndərilməsi / Registration Form Submission
14 Sentyabr 2012 / September 14, 2012	Forum proqramının elanı / Announcement of Forum Programme
18 Oktyabr 2012 / October 18, 2012	Açılış mərasimi və Bölmələr / Opening Ceremony and Sessions
19 Oktyabr 2012 / October 19, 2012	Bölmələr / Sessions
20 Oktyabr 2012 / October 20, 2012	Sosial fəaliyyətlər / Social Facilities

BÖLMƏ MƏRUZƏLƏRİ / SESSION PAPERS

DÜNYA İQTİSADİYYATININ PROQNOZLAŞDIRMA ASİMMETRİYASI

Dos. Dr. Aida QULİYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, guliyevaaida@ymail.com

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə əsas məqsəd dünya iqtisadiyyatının proqnozlaşdırma məsələlərini izah etmək və bu sahədə olan çətinliklərin obyektiv səbəblərini göstərməkdir.Risk cəmiyyəti olan müasir informasiya cəmiyyətinin mövcud olduğu bir zamanda dünya iqtisadiyyatında baş verən problemlərinin həlli yolunda edilən proqnozların çox az ehtimalla həyata keçməsi artıq bir çox tədqiqatların əsas mövzusu olmuşdur,amma əvvəllər dəbdə olan çox məşhur bir kəlamda deyildiyi kimi hamı dünyanı izah etməyə çalışsa da ,əsas məsələ onu dəyişdirməkdən ibarətdir. Hal-hazırda da dünyanı köhnə qanunlarla izah etməyin mümkünsüzlüyü artıq yeni cəmiyyətin yaranması və bu cəmiyyətin öz qanunları olmasını ön plana çəkmişdir və təgdim olunan məqalədə də bu yanaşmasının izahını verməyə cəhd olunmuşdur.

Açar sözlər : İnformasiya cəmiyyəti, rəgəmsal uçurum, iqtisadi dövrlər, dünya iqtisadi böhranı, proqnozlaşdırılma

Hal-hazırda müasir informasiya cəmiyyəti risk cəmiyyəti ,müasir dünya isə arası kəsilməyən risk dövriyyəsidir. Məhz buna görə də hər hansı iqtisadi hadisənin baş vermə ehtimalı və həmçinin bu hadisənin nəticələrinin mümkünlük ehtimalı çox vaxt özünü doğrultmur. Məsələnin bu rakursdan izahı dünya maliyyə böhranının aradan qaldirilması yolunda edilən cəhdlərin niyə belə uğursuz olmasını tam izah edə bilir. Biz artıq dünya iqtisadiyyatını iki prizmadan ya monetarist Fridmanın davamçılarının söylədikləri daim inkişaf edən kapitalizm və ya digər klassiklər C.Keyns, Alfred Marşal, C.Helbreyt hətta müasir böyük adlardan Pol Kruqman, Jozef Stiglis və ya Corc Sorosun kapitalizmin inkişafına və o cümlədən böhranların yaranmasının və aradan qaldırılmasinin obyektivliyini bazar iqtisadiyyatına xas olan dövrülüklə izah etməyə öyrəşmişik. Amma son hadisələr də göstərir ki, böhranın aradan qaldırılması yolunda klassizmə əsaslanan əksər cəhdlər müvəffəqiyyətsizliyə məhkumdur, çünki artıq çoxdan etiraf etmək lazımdır ki, biz yeni iqtisadi cəmiyyətdə və çox güman ki yeni iqtisadi formasiyada fəaliyyət göstəririk ki, bu iqtisadi formasiyanın bir çox qanunları hələ öz elmi araşdırmasına nail olmamışdır. Zənnimizcə, müasirliyin ən böyük yalnışlığı dünya bazarını müasir qaydalarla nizamlamaq cəhdididir, əslində hazırki iqtisadi durumdan tam imtina edib, yeni iqtisadi durumu yaratmaq, onun fundamentini qurmaq lazımdır. Getdikcə daha cox tədqiqatçılar xaos nəzəriyyəsinin terminologiyasından istifadə edərək dünya iqtisadiyyatının bu gunki vəziyyətini Kontratyevin

böyük iqtisadi dövrlərinə istinad edərək industrial iqtisadiyyatdan post industrial iqtisadiyyata keçid dövrü kimi xarakterizə edirlər. Aydındır ki, müxtəlif ölkələrin iqtisadi inkişafı dövrü xarakterə malikdir. Dövrlər nəzəriyyəsinin yaranmasını 19 cu əsrə aid etmək olar.Bu məsələ artıq 19 cu əsrdə K.Robertusun və T. Maltusun əsərlərində özünə yer tapmışdı. İqtisadi dövr dedikdə iş aktivliyinin iqtisadi bumdan iqtisadi tənəzzülə olan tərəddüdlərin müntəzəmliliyi başa düşülür. Adətən iqtisad dövrlülüyün 4 tipini müəyyən edirlər:

- Kitçinin qisa dövrü(3-4 il);
- Juqlyarın orta dövrü(7-11 il);
- Kuznetsin ritmləri(15-20 il);
- Kontdratyevin uzun dalğaları(45-60 il);

Hər bir dövrün özünün:

- **pik** (iş aktivliyinin ən yüksək mərhələsi ,işsizliyin minimum səviyyəsi,istehsal güclərinin maksimum səviyyəsi,bütün istehsal və əmək resurslarının cəlb olunması,inflyasiyanın artma meyli)
- **enmə** (resessiya,istehsalın azalması,investisiya və işgüzar aktivliyin azalması,işsizliyin artması,istehsal güclərinin artması
- **ən aşağı nöqtə** (istehsalın və məşğulluğun ən aşağı həddi,adətən uzun çəkmir,amma tarixdə istisnalar da olmuşdur,buna təxminən 10 il sürən 30 cu illərin böyük depresiyyasını misal çəkmək olar)
- **yüksəliş** (məşğulluğun və istehsalın tədricən artması,inflyasiyanın qismən artması,innovasiyaların iqtisadiyyata tətbiqi və s) dövrləri xarakterikdir.

İqtisadi artım adətən istesalın həcminin artması ilə ozah olunsa da əsas şərt ÜDM məhsulunun həcmindən cox onun artım tempinin yüksəlməsidir.Lakin burda qiymətlərin yüksəlməsi faktı da nəzərdən qaçmamalıdır,çünki çox sadə hesablamalar göstərir ki, istehsalın həcmini 10 faiz artirilması 10 faiz qiymət artımı yaradan ticarət agentlərinin aradan götürülməsi ilə müşaiət olunsa ÜDM in dəyişməsinə baxmayaraq istehsal artacaqdır.

Dünya iqtisadiyyatının indikatorlarından olan **fond bazarları da dövrü xarakter daşıyır**. Buna baxmayaraq son zamanlar fond bazarlarının dövrlülüyünə görə iqtisadi proqnoz vermək xeyli çətinləşmişdir. Əgər 80 ci illərin sonlarına qədər fond birjalarında olan pik vəziyyət işgüzar aktivliyi 6 ay qabaqlayaraq bir indikator olaraq proqnoz verməyə imkan yaradırdısa,80 ci illərin sonundan başlayaraq fond bazarları ilə iqtisadiyyat arasında olan davamlı əlaqələr öz əhəmiyyətini itirmişdir ki, bu da fond bazarlarının real iqtisadi durumdan kənarlaşması ilə izah oluna bilər. 90 cı illərdə isə fond bazarlarındakı aktivlik fazası artıq iqtisadi durumda neqativ situasiyanın başlanmasına səbəb olması artıq fond bazarlarının aktivlik fazasının iqtisadi aktivliyin yaranma indikatoru olmasını təsəvvürünü tamamilə alt üst etdi.Bütün bunlar da fond bazarlarının dövrlülüyün real bazarda dörlülükdən tam uzaqlaşdığını göstərir və məhz buna görə də hal hazırda iqtisadi böhrandan çıxmaq üçün əvvəlki proqnozlaşdırma indikatorlarından istifadənin yararsız olması faktları gündəmə gəlmişdir.

Dövrlüluklə bağlı olan digər korrelasiya indikatoru iqtisadiyyata qoyulan **investisiyaların dövrü aktivliyidir**. Həqiqətən də, 1960 ci ilə qədər investisyaların dövrü olaraq artması və ya azalması iqtisadi yüksəliş və ya əksinə olan situasiyadan xəbər verə bilərdiç lakin 60 cı llərin ortalarından başlayaraq iqtisadi dövrlülüyün dəyişməməsinə baxmayaraq ÜDM də təmiz investisiyaların faiz göstəricisi müəyyən tərəddüdlərlə azalmağa

başladı və bu göstəricilər uyğun olaraq 1964-1969 cu illərdə 4.3 faiz,1985-1989 illərdə 2.6 faiz ,1990-91 ci illərdə isə 1.4 faizə qədər enmişdir.Sonda iqtisadçılar dünya iqtisadiyyatında ÜDM də investisiyaların bu cür enmələrinin iqtisadi aktivliyə təsir etməməsini gördülər bu da əsasən kreditlər vasitəsi ilə əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin yüksəlməsi və dövlət xərclərinin artması hesabına baş verirdi.Məhz bu cür düzgün olmayan iqtisadi yanaşmaya görə də investisyaların dövrü aktivliyi indikatoru da proqnozlaşmada öz dəyərini itirmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki,Avropa məkanının borclar və büdcə problemləri fonunda və bu problemlərin tam miqyaslı maliyyə böhranına çevrilməsi qorxusu qarşısında, investorlar maliyyə bazarında riskli razılaşmalardan imtina edirlər və təhlükəsiz aktivlərə üz tuturlar. Oxşar meyillər son həftələrdə ancaq səhmlər bazarında yox, kredit bazarında da müşahidə olunurdu.

Hal-hazırda Avropa problemlərinin episentri, Amerika maliyyə böhranının mənbəyi olan kredit bazarları üçün yenidən qorxulu zaman başlanır. Banklararası bazarda vəsaitlərin cəlb edilməsi qiyməti artıq artmışdır, və yəqin ki artmaqda davam edəcək.Kredit bazarları 2008-ci ilin payızında Amerikan investbankı Lehman Brothers müflisləşəndən sonra olduğu kimi iflic halında deyillər. Lakin "keyfiyyətə qaçma" fonunda şirkətlərin və bütöv dövlətlərin riskli və müqayisədə təhlükəsiz sayılan bölünməsi yenidən başlanır."Dərəcələr yuxarı qalxır, lakin sistem buna baxmayaraq işləyir. Hələ ki hər şey 2008-ci ilin böhranından fərqlənir", - deyə, Morgan Stanley-in analitiki Cim Karon belə hesab edir. Çərşənbə axşamı London banklararası təklif dərəcəsi LİBOR dollarla 3 aya qədər müddətə 7 iyul 2009-cu ildən maksimal səviyyəyə çataraq cari ilin əvvəlinə olan dərəcələrdən iki dəfə atrıq - 0.536% təşkil etmişdir.

Proqnozlaşdırma asimmetriyası özünü daha bir faktda**, iqtisadi dövrlərin əslində tam mənada “dövrlü “ olmaması ilə də biruzə verir**, belə ki, dünya iqtisadiyyatının bir tarixi pik dövründən digərinə olan dövr özü siklik deyil,əgər dünya iqtisadiyyatını müəyyən edən ABŞ iqtisadiyyatının iqtisadi tərəddüdlər dövrlərinə baxsaq ,görərik ki, 5 illik dövrlər 1 il ,2 il və ya əksinə davam etmişdir.Bu fakt da dünya iqtisadiyyatının proqnozlaşdırmasını bu gün çətinləşdirən bir göstərici olaraq gündəmdədir.

Proqnozun çətin verilməsinin səbəblərindən biri kimi hazırki **cəmiyyətin industral deyil, informasiya cəmiyyəti olması ilə** və uygun olaraq indusrial iqtisadiyyatın informasiya iqtisadiyyatı ilə də əlaqələndrilər.İnformasiya iqtisadiyyatı kifayet qədər öyrənilmədiyi üçün baş verən böhran vəziyyətindən çixiş yolunu proqnozlaşdırmaq çox çətindir.

İnformasiya cəmiyyəti əslində ənənəvi iqtisadiyyatın, yəni klassik və sənaye iqtisadiyyatlarının təkamülü nəticəsində yaranmış informasiya iqtisadiyyatının məhsuludur. Bu təkamül prosesi istehsal faktorlarına və onun strukturuna yeni informasiya faktorunun əlavə olunması ilə müşayət olunur. Yeni cəmiyyətin yaranması iqtisadiyyatın spiralvari inkişafına uyğun olaraq həyata keçir. Bu spiralın hər bir mərhələsi isə bu və ya digər mənada informasiyanın birbaşa iştirakı ilə həyata keçən inqilabların və innovasiyaların nəticəsidir. XX əsrin sonlarından başlayaraq informasiya cəmiyyətinin birinci mərhələsi olan postsənaye cəmiyyətinin bütün dünya ölkələrində bərqərar olması başlandı və bu proses hal-hazırda da dünyanın əksər ölkələrində davam edir. Bu mərhələnin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, həyatın bütün sahələrində informasiyadan və onun ən yüksək forması olan biliklərdən istifadə geniş miqyas alır. Nəticədə qlobal informasiya inqilabı baş verir.Lakin bu mərhələdə hər bir

cəmiyyətin özünəxas xüsusiyyətlərinə uyğun tərkib hissələri də formalaşmada struktura əlavə olunaraq xüsusi rol oynayır.

İnformasiya cəmiyyətinin hər iki mərhələsində yeniliklərin mübadiləsi və onlardan yararlanma İKT-larının tətbiqi ilə daha az vaxt və maddi məsrəflər tələb edir. Bu isə öz növbəsində informasiya cəmiyyətində iqtisadiyyatın inkişafının yüksək dinamikasını şərtləndirir. İnformasiya cəmiyyətinin hər iki mərhələsində informasiya mübadiləsi məhz göstərilən səbəbdən material dəyərlilərin və enerjinin alınmasının güclü və məqsədəyönlü aləti hesab edilir.

Əslində Informasiya iqtisadiyyatı özündə 2 anlayışı birləşdirir.

- İnformasiya iqtisadiyyatı sivilizayasiyanın yaradıcı əmək və informasiya nemətlərindən ibarət olan yeni mərhələsidir.
- İnformasiya iqtisadiyyatı informasiya cəmiyyətinə məxsus iqtisadi nəzərriyyədir.

İnformasiya iqtisadiyyatının kateqoriyalarını müqayisə etsək bu kateqoriyaların xeyli fərqli olduğunu görərik. Belə ki:

Məhsul :

- **İndustrial cəmiyyətlərdə** məhsul maddi bir obyektdir,
- **Lakin informasiya cəmiyyətində** biz artıq məlumat daşıyıcısı olan ,material formaya malik olmayan informasiya üzləşirik.

Əmək

- **İndustrial cəmiyyətdə** əmək əsasən maddi nemətlər istehsal edən məhsuldar əmək başa düşülür və burada yaradıcı əmək məhsuldar sayılmır.
- **İnformasiya cəmiyyətində** isə yaradıcı əmək dominantlıq edir.
- **Yaradıcı əmək** informasiya cəmiyyətində əksinə məhsuldar sayılır.Yaradıcı əməyi məhsuldar sayan və bunu subut edən ilk alim alman alimi Fridrix List olmuşdur.

Kapital

- **İndustrial cəmiyyətdə** maddiləşmiş kapital üstünlük təşkil edir:daşınmaz əmlak. Binalar, dəzgahlar və s.
- **İnformasiya cəmyyətində** isə intellektual kapital, təhsil,təcrübə və hətta sağlamlıq əsas götürülür

Sərvət

- **İndustrial cəmiyyətdə** sərvət insana məxsus olan lakin onan kənar olan sərvətlər başa düşülür: insana məxsus olan fiziki kapital .
- **Lakin informasiya cəmiyyətdə** sərvət insanın axili potensialı qəbul edilir.əgər fiziki kapitalı itirmək mümkündürsə, daxili potensial. yəni bilik , yaradıcı qabiliyyət insanın özününkidir .qisa sözlə industrial cəmiyyətdə xarici sərvətdən, informasiya cəmiyyətində daxili sərvətdən danışılır.

Dəyər

- **İndustrial cəmiyyətdə** dəyər onun bazarda qiyməti ilə ölçülür.burada əsas məqsəd insanın maddi sərvətini artırmaqdır.
- **İnformasiya cəmiyyətində** dəyər insanın ali fəaliyyətini təmin etmək qabiliyyətidir

Tələbatlar

- **İndusrial iqtisadi cəmiyyətdə** tələbat maddi məhsulların məqsədli istifadəsi başa düşülür.informasiya cəmiyyətində təlabat maddi və

- **İnformasiya məsuluna** olan tələbatın insanin ali fəaliyyətinə xidmət etməsidir.Məhsullara olan tələbat onların yaradıcı fəaliyyətinə verdiyi impulslarla müəyyən olunur

Pul

- **İndustrial cəmiyyətdə** pul rifah təsərrüfat obyektlərinin əldə etdyi pul ilə ölçülür.
- **İnformasiya cəmiyyətində** pul yalnız vasitədir, insanların kreativ rifahini gücləndirmək üçün bir vasitəir.

İnsan modeli

- **İndustrial cəmiyyət** "iqtisadi insana" əsaslanır,
- **İnformasiya cəmiyyəti** isə daha çox kreativ insana əsaslanır

İnformasiya cəmiyyətinin müasir vəziyyəti coğrafi olaraq qeyri-bərabər inkişaf edir. Bu səbəbdən də informasiya cəmiyyətinin müasir vəziyyətini inkişaf etmiş dünya ölkələrinin nümunəsində öyrənmək daha doğru olar. Bu ölkələrdə əhalinin savadlılıq dərəcəsinin artımı, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına kapital qoyuluşları ildən-ilə artır. Məsələn ABŞ-larının adminstrasiyasının planlarına görə 2007-ci ildə İKT-larına 65 mlrd. dollar xərclənmişdir ki, bu da 1999-cu ildə xərclənən 39,5 mlrd. dollar vəsaitdən 1,64 dəfə çoxdur. Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş dünya ölkələrində son illərdə mülki sahədə İKT-larının tətbiqinə xərclər hərbi sahədə uyğun xərclərə nisbətən daha çoxdur. Məhz bu səbəbdən də C. Bell tərəfindən informasiya cəmiyyətini xarakterizə edən əsas xüsusiyyətlər həmin ölkələrdə ildən-ilə özünü daha bariz göstərir.

İnformasiya istənilən sistemin, ən başlıcası da iqtisadiyyatın təkanvericisidir. İnformasiyanın biliklər kimi ən yüksək səviyyəsi isə müasir dövrdə sadəcə olaraq iqtisadiyyatın aparıcı amilidir. Bu səbəbdən də informasiya cəmiyyətində işçi onun biliyi və qabliyyətinə görə seçilir, qiymətləndirilir və uyğun işlə təmin olunur. İnformasiya cəmiyyətinin daha yüksək səviyyəsinə malik olan ölkələrdə məhz tələbata uyğun olaraq yüksək ixtisaslı, xüsusi qabliyyətə və savada malik ixtisasçılara daha böyük tələbat vardır.

İnformasiya cəmiyyətinin iqtisadiyyatı qurulmasında və təşəkkül tapmasında qrupşəkilli və regional azadlıqdan, eləcə də relevant informasiyadan istifadə edir. Relevant informasiya dedikdə, daima yeniləşən nəzəri biliklər və müxtəlif növlü məlumatlar, insanların praktiki vərdişləri nəzərdə tutulut. İnformasiya iqtisadiyyatının müasir inkişafı nəticəsində informasiya öz ənənəvi çərçivəsindən çıxmışdır. Bu informasiyanın ikili xarakterindən irəli gəlir. Belə ki, informasiya bir tərəfdən istehsal faktoru kimi iştirak edir, digər tərəfdən isə istehsalın nəticəsi kimi məhsul rolunu oynayır.Başqa sözlə artıq informasiya unikal istehsal faktoru kimi fəaliyyət göstərir. İnformasiya faktoru hazırki dövrdə geniş yayılma imkanına malik, təkrarolunmaz, tükənməz təsir formaslna malik faktor kimi çıxış edir. Beləliklə müasir informasiya sistemində informasiya resurslarının aparıcı rola malik olması, onun funksiyalarının dəyişməsi və əhəmiyyətinin artıq danılmaz olduğu məlumdur.

Müasir istehsalatda informasiyanın nə cür rol oynadığını nəzərdən keçirək. Məlumdur ki, hər bir fiziki faktor istehsalatda özünə uyğun konkret rol oynayır, yəni fiziki faktor ya predmet olur, ya da ki, əmək aləti. İstisna olaraq hər iki rolu kənd təsərrüfatında torpaq, istilik-energetika kompleksdə isə elektrik enerjisi oynayır.

Hazırki dövrdə artıq əmək aləti kimi informasiya konkret fəaliyyət sferasına və onunla əlaqədar sahələrə aid məlumatlardan ibarət emal olunmamış ilkin verilənlərdir. Əmək aləti kimi isə informasiya planlaşdırılmış nəticələrin alınması məqsədilə ilkin informasiyanın

effektiv emalını təmin edən biliklər, verilənlər və fəndlərin yığımıdır. Beləliklə, bu gün informasiya əməyin tərkib faktoru olmaqdan başlayaraq sərbəst faktora qədər yol keçərək, klassik faktor xüsusiyyətlərini özündə birləşdirməklə informasiya iqtisadiyyatının qurucusu rolunu oynayır.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi informasiya cəmiyyətinin tam xarakteristikasının verilməsində insan faktorunun rolunun araşdırılması və qiymətləndirilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. İnformasiya cəmiyyətində iqtisadiyyatın inkişafı daha çox informasiya resursları və mənbəələrdən istifadə ilə əldə edilir. İnformasiyanın həm əsas daşıyıcısı və həm də istifadəçisi yüksək ümumtəhsil səviyyəsinə, elmi və püşəkar hazırlığa malik insandır. Bu mənada müasir şəraitdə mövcud elmi biliklərə malik olmaqla bərabər, bu bilikləri ümumiləşdirə bilən təhlil edən, yeni elmi ideyalar , informasiya texnologiyaları, xidmət və məhsullarını yaradan ali təhsilli insanlara tələbat həddən çox artmışdır. Son illərdə dünya iqtisadiyyatının, eləcə də cəmiyyətin ümumi strukturunun ümumi kapital quruluşu dəyişmişdir. Bu hər şeydən əvvəl milli sərvətlərin strukturunda insan kapitalının hakim mövqedə olmasından irəli gəlir. Son illərdə informasiya cəmiyyətinin daha geniş yayıldığı ölkələrdə insanların təhsil almalarının orta müddətləri artmışdır. Bu isə insanların mövcud cəmiyyətdə sabit gəlirinin və müvəffəqiyyətinin qarantıdır. Bütün bunları inkişaf etmiş dünya ölkələrində aparılan statistik araşdırmaların nəticələri də sübut edir. Belə ki, həmin ölkələrdə yüksək elmi biliyə və potensiala malik insanlar arasında işsizlik faizi demək olar ki, sıfır həddindədir.

İnsan faktorunun müasir cəmiyyətdə rolunun qeyd olunduğu kimi artması müəssisələrin fəaliyyətinin də köklü surətdə dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Bu dəyişmə bir tərəfdən informasiya texnologiyaları və texniki təminatın artan rolu ilə, digər tərəfdən isə istehsalatda insanın rolunun və bununla əlaqədar idarəetmə sisteminin yeniləşməsi ilə əlaqədardır. İnformasiya cəmiyyətində İKT-larının tətbiqi ilə ən kiçik müəssisələr belə informasiyalaşır. Şəbəkə texnologiyaları insan resurslarını müxtəlif sahələrə uyğun informasiyanın yığılması, emalı, onların intellektual təhlilinin aparılması və istifadəsində mövcud olan ağır zəhmət tələb edən işlərdən azad edir. Məhz İKT-larının və şəbəkə texnologiyalarının tətbiqi və istifadəsinin yeni sahə və imkanlarının yaranması həm yeni, iri həcmli informasiya bazalarının yaradılmasına, həm də mövcud bazaların yeniləşməsi və təkmilləşməsinə şərait yaradır.

İnformasiya cəmiyyətinin inkişafının müasir mərhələsində müəssisə və şirkətlərin həm texniki təminat, həm də yeni texnologiyaların tətbiqinin imkanı baxımından iriləşməsi və xırda şirkət və müəssisələrin sıxışdırılması ilə müşayət olunur. əslində bu bütün iqtisadi inkişaf mərhələlərinin xarakterik xüsusiyyətidir. Lakin informasiya cəmiyyətində texniki inkişafın sürətlənməsi. xidmət və istehsal sahələrinin digər sahələrlə sürətlə inteqrasiyası prosesin daha sürətlə getməsinə səbəb olur. lakin gedən bu prosesdə müəssisənin müəyyən həddən sonrakı böyüməsi istehsala nəzarətdə. Xammal və realizə sahələrində problemlərin əmələ gəlməsinə, yeni vəsaitlərin cəlb edilməsinə səbəb olur. Yalnız müasir informasiya texnologiya və vasitələrinin tətbiqi bu çatışmamazlıqların aradan qaldırılmasına şərait yaradır. Müəssisələrin inkişafında rastlaşılan belə problemlərin həllində yaradıcı, xüsusi qabliyyətə malik, ixtisaslı insanların rolu da danılmazdır. Məhz bu xüsusiyyətlərə malik insan resursları istehsalın müasir standart və tələblərə uyğun qurulmasını təmin edir.

Bütün qeyd olunan dəyişikliklər nəticəsində müəssisə və şirkətlərin idarəetmə strukturunun adaptivliyi və çevikliyi artır. Bu onunla əlaqədardır ki, informasiya

cəmiyyətində iqtisadiyyatda informasiya axınları birbaşa istehsalçıdan istifadəçiyə çatdırılır. İnformasiyanın istifadə və çatdırılmasında müasir texnologiya və üsulların tətbiqi itgiləri və kənarlaşmaları, eləcə də dəqiqliyin itməsini aradan qaldırır.

Lakin Digər tərəfdən informasiya çoxluğu, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə tətbiqi son nəticədə informasiya cəmiyyətində bütün sahələri rəqəmsallaşdırır, elektronlaşdırır. O cümlədən mədəni, mənəvi, ümumiyyətlə irsi, sosial-iqtisadi və siyasi sahələrdə informasiyalaşma gedir. Belə informasiyalaşdırmada həm gələcəyin proqnoz olunması, həm də keçmiş irsin qorunub saxlanması problemə çevrilir. Bütün dünya tərəfindən hər iki sammitdə, informasiya cəmiyyəti üzrə keçirilmiş Cenevrə və Tunis sammitlərində, bu günün və gələcəyin problemi kimi mühüm bir məsələ müzakirə obyekti oldu. Bu, insanlar arasında olan rəqəmsal fərq, informasiya fərqidir ki, bu da insanların informasiyanı əldə etmək, onunla işləmək, ona hüquqi imkanlarının müxtəlifliyidir. Bir qrup insan informasiya resurslarından daha geniş istifadə imkanına malikdir, bir qrup insan isə bu imkandan istifadə edə bilmir. Belə bir rəqəmsal fərq həm dövlətlərarası, həm də bir ölkənin daxilində müxtəlif sosial qruplar arasında baş verir. Hesab olunur ki, bu fərqlilik gələcəkdə böyük fəlakətlərə gətirib çıxara bilər. Bu gün dünya əhalisinin 25-30%-i yoxsulluq şəraitində yaşayır, onların nə səhiyyəyə, nə təhsilə, nə rabitəyə, nə də təmiz suya normal çıxışı yoxdur, hətta bəzi insanlar bu imkanlardan tamamilə məhrumdurlar. Eyni zamanda təqribən dünya əhalisinin 30-35%-ni həmçinin də informasiya resurslarına normal çıxışı yoxdur, bilik əldə etməkdən məhrumdurlar. Onda informasiya fərqinin, rəqəmsal fərqin gələcək üçün həm suyun, həm səhiyyənin çatışmazlığından yaranan fəsadlardan da dəhşətli hadisələrə səbəb olacağını təsəvvür etməliyik. İnformasiya fərqi gələcəkdə hansı problemləri yarada bilər?

Birincisi, belə bir problem sosial-iqtisadi inkişafda baş verə bilər. Belə ki, bu gün iqtisadi inkişafda informasiya və biliyin vacibliyi bütün dövlətlər və insanlar tərəfindən qəbul olunur. İnformasiya və bilikləri hansı qrup insanlar keyfiyyətlə əldə edirlərsə, o insanlar öz sosial-iqtisadi vəziyyətini daha sürətlə yaxşılaşdırırlar, inkişaf edirlər.

Burada ikinci əsas məsələ humanitar problemlərdir. Hesab olunur ki, əgər gələcəkdə belə davam etsə müəyyən bir vaxtdan sonra insan hüquqlarının qorunmasında informasiya fərqi bu problemi daha da sərtləşdirəcək. Əgər informasiyaya çıxış varsa, şəffaflıq varsa, insan öz hüquqlarını bilirsə, deməli onun öz hüquqlarını qorumaq imkanı daha çox olacaq. Onun söz azadlığı, fikrini azad mətbuatda, kütləvi informasiya vasitələrində ifadə etmək imkanı varsa onun hüquqları qoruna bilər. Belə bir hüquqların qorunmasında informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının rolu əvəzsizdir. Əgər bu rəqəmsal fərq genişlənərsə, insanların informasiyadan istifadə üzrə hüquq bərabərliyi eyni ədalətli şəkildə paylanmazsa bu, böyük fəlakətlərə gətirib çıxara bilər. Bu isə bildiyiniz kimi inqilab deməkdir, müharibələr və terrorlar deməkdir. Hesab edirəm ki, futuroloqlar informasiya cəmiyyətinin gələcəyini proqnozlaşdıranda, perspektivlərini öyrənəndə bu problemlərə fikir verərlərsə, bu bizim cəmiyyətimiz üçün çox əhəmiyyətli olar. O cümlədən bu gün informasiya mədəniyyəti, rəqəmsal mədəniyyət formalaşır. O cümlədən artıq musiqi və təsviri incəsənət əsərləri də rəqəmsal formada yaranır. Rəqəmsal formada da gələcək nəsillərə ötürülür. Belə olan halda bir qrup insanlar, hətta bir qrup ölkələr bundan məhrum olurlar. Belə fərqlərin yaranması insanların şüur inkişafında müəyyən qeyri-bərabərlik yarada bilər. Bütün bunların hamısı isə qeyd etdiyimz kimi gələcəyin xoşagəlməz və ən çətin problemləridir. Sosial partlayışlar,

inqilablar, müharibələr, terrorlar və s. Belə bir vəziyyətdə futuroloqların bu istiqamətlərdə tədqiqat aparmasını çox vacib hesab edirik.

İnformasiya cəmiyyətində yeni bir termin yaranır ki, bu da informasiya müharibələridir. İnformasiya müharibələri bəlkə də öncə hərbi birləşmələr, hərbi qarşıdurmalarda müəyyən qədər istifadə olunurdusa, burada texniki və digər vasitələrdən istifadə olunurdusa bu gün informasiya cəmiyyətində tamamilə yeni bir istiqamət yaranır. Ölkələr bir-birinin informasiya və biliklər toplusuna müdaxilələr edir, həmçinin bu, cəmiyyətin daxilində bir qrup insanlar arasında da baş verir. Bu proses bütün dünyada bu gün də davam edir. Gələcəkdə belə hərəkətlərin qarşısı müəyyən qayda-qanunlarla, beynəlxalq konvensiyalarla alınmazsa söz yox ki, bu böyük problemlərə səbəb ola bilər. Bu gün informasiya texnologiyaları iqtisadi inkişafda ən mühüm struktur sahədir. Bu 50-ci illərin iqtisadiyyatında mühüm infrastruktur sayılan nəqliyyatla müqayisə oluna bilər. Hesab edək ki, 50-60-cı illərdə birdən-birə bütün dünyada yollar, dəmir və dəniz yolları birdən-birə dağılmışdır. Onda bunun iqtisadi inkişafda hansı problemlərin yaradacağını təssəvvür etmək çətin deyil. İndi təsəvvür edin ki, 21-ci əsrdə 60-cı illərin nəqliyyatı kimi yüksək əhəmiyyətə malik olan informasiya infrastrukturunun dağılması nəyə gətirib çıxara bilər. Əgər o zaman bütün dünyada olan yolları dağıtmaq üçün atom bombaları belə kifayət etməzdisə, amma indi belə bir yüksək texniki inkişaf dərəcəsinə malik olan informasiya infrastukturunda bu hadisələri törətmək üçün bəlkə də bir neçə saat kifayət edər. Ona görə də gələcəkdə belə elektron kataklizimlərin qarşısının alınması üçün gələcəyin və informasiya cəmiyyətinin öyrənilməsi çox vacibdi.

Bütün bunları söyləyəndən sonra onu qeyd etmək istərdim ki, apardığımız tədqiqatlar onu göstərir ki, dünya maliyyə böhranının bu günə söylənilməyən əsas səbəbi hal-hazırda yaşadığımız informasiya cəmiyyətində ,yəni tamamilə ilə yeni informasiya iqtisadi formasiyasının iqtisadi qanunlarının hələ kifayət qədər formalaşmadığı bir dövrdə dünyanı sadəcə keçmiş iqtisadi qanunlarla izah etmək və proqnozlaşdırmaq mümkün deyildir və dünya iqtisadiyyatının yeni burulğanı dünyada rəqəmsal uçurumun mövcud olduğu dövr qədər ömür sürəcəkdir.Çünki bu vəziyyət dünya iqtisadiyyatının proqnozlaşdırmasını qeyri mümkün edir və proqnozlar verilsə də çox az ehtimalla həyata keçir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. www.cia.gov, worldfactbook
2. Jonatan Schleffer "The Assumptions Economists make "207-211 pages, Cambridge, Massachusetts, London 2012
3. Jonathan Wolff "An Introduction to Political Philosophy" 148-152 pages ,Oxford University Press, 2006
4. N. Korneyçuk "İnformasiya İqtisadiyyatı" səh 111-115

TARİHSEL PERSPEKTİFLE REKABET HUKUKUNUN EKONOMİ POLİTİĞİ

Burak BÜYÜKKUŞOĞLU
Türk Rekabet Kurumu

Sunumda modern rekabet yasalarının hangi konjonktürde ortaya çıktığı ve süreci doğuran unsurlar, rekabet yasalarının en etkili uygulama alanları olan ABD ve Avrupa özelinde irdelenecektir. Yasa içeriklerinin benzerliğinden rekabet kurallarının her iki coğrafyada da benzer süreçler sonucunda yasalaştığı düşünülse de çok farklı dinamiklerin etkili olduğu açıktır.

Rekabet kuralları ilk olarak Hammurabi Yasalarında görülmüş ve 11. yüzyıldan itibaren İngiltere'de bu konuda bazı gelişmeler yaşanmışsa da konuya bugünkü anlamıyla Adam Smith, Ulusların Zenginliği adlı eserinde değinmiştir: Eserdeki şu ifadeler önemlidir: "*Aynı alanda ticaret yapan insanlar eğlence ve keyif için bir araya gelseler bile genelde görüşmeleri halk aleyhine bir anlaşma veya fiyatları yükseltmek için bir planla sona erer.*" ve "T*ekeller, pazara sürekli talepten daha az mal sürerek ürünlerini doğal fiyatlarının üzerinde satarlar ve kârlarını doğal kârların çok üstüne çıkarırlar.*" Adam Smith'in konuyu açıkça ortaya koymasına karşın rekabet yasaları için 114 yıl geçmesi gerekmiştir. 1890 yılında ABD'de, yasayı teklif eden senatörün ismiyle Sherman Yasası yayımlanarak tekellerle karteller yasaklanmıştır.

Bu yasanın niçin çıktığı ve amaçları hep tartışılmıştır. Konuya önce ABD özelinde bakıldığında yasanın tüketici refahının ençoklanması ve küçük işletmelerin korunması hedefi taşıdığını söyleyenler olduğu gibi, amacın paylaşımla ilgili olduğunu, tüketicilerden firmalara pazar gücünden kaynaklanan haksız refah aktarımlarının önlenmesinin hedeflendiğini söyleyenler de bulunmaktadır. Üretim etkinliği, iktisadi, toplumsal ve politik gücün az sayıda kişide toplanmaması, maksimum etkinliğin rekabet ile elde edilebileceği inancı, demokratik devleti koruma ve etik değerler gibi amaçlara da değinilmektedir.

Yasanın çıkış sürecine etki eden olaylardan amaca ulaşmak isteyen yazarlardan bazıları başrolü tüketici ve çiftçilere vermektedir. Bir diğer grup ise küçük işletmeleri başlıca grup olarak görmektedir. Üçüncü bir görüştekiler ise yasanın tröstlerin tüketici ve küçük işletmeleri zor durumda bıraktığı için çıktığını öne sürmüştür. Areeda ve Hovenkamp küçük işletmelerin agresif rakiplere karşı tüketiciler pahasına korunması amacı taşındığını, Posner ise etkinlikten çok gelir ve servet dağılımı, küçük işletmelerin refahı ve tüketici menfaatlerinin dikkate alındığını söylemiştir. Sunumda bu görüşler ışığında tarihsel süreç özetlenerek sonuca ulaşılmaya çalışılacaktır.

1870 yılı öncesinde Amerika, tarımsal bir ekonomidir. Bu yapı İç Savaş ile tamamen değişmeye ve imalat sanayi hızla büyümeye başladı. Sanayi devrimi ile gelen yenilikler üretim tekniklerinde önemli değişikliklere yol açmış, buhar, benzin, maden kömürü ve petrolün enerji kaynağı olarak kullanımında yeni yöntemlerin bulunması, demir ve çelik üretimindeki gelişmeler, basit aletlerin ve el emeğinin makinelerle ikame edilmesi artan taleple birlikte üretimi önemli oranda artırmıştı. Hesap makinesi, yazar kasa gibi makinelerin kullanımı, örgütsel yapıların gelişmesine ve yeni işletme teknikleriyle firmaların büyümesine katkı sağladı. Demiryolu uzunluğu hızla arttı. Tarım ve sınai ürünlerinin üretildikleri yerlerden kentlere bu ulaşım ağıyla taşınması büyümeyi hızlandırdı. Kapsamlı ulaşım ağı ve teknolojik gelişmeler büyük ölçekli üretimi mümkün kıldı. Üretim, pazarlama, ulaşım ve

dağıtımda ölçek ekonomileri ortaya çıktı, maliyetler düştü. Makineleşme tarımsal ürün fiyatlarının düşmesine yol açtı ve tarımsal üretim daha büyük bir sermaye birikimine ihtiyaç duymaya başladı. 1860-1890 arasında sanayi üretimi 5 kat arttı. Benzer süreçler hemen bütün sektörlerin rekabetçi yapısında değişime sebep oldu. Büyüyen firmalar yerelden ulusal pazarlara yayıldılar, küçük firmalar da yerel pazarlarında yeni rakiplerle karşılaştılar. Yaşanan tam anlamıyla bir ekonomik dönüşümdü.

Diğer yandan 1870 ve 1890 yılları arasında özellikle çelik ve petrol üretiminde aşırı kapasite sorunu oluşmuştu. Fiyat istikrarsızlıkları vardı ve bunun temel nedeni maliyetlerdeki düşüş ve oluşan büyük pazarlardı. Firmalar, ölçek ekonomilerinden faydalanmak ve yeni pazarlara girmek için yaptıkları yatırımlar ve artan rekabet sonucunda, tam kapasite çalışmak ve sabit maliyetleri karşılamak için fiyatları düşürerek fiyat savaşlarına başladılar. 1873-78 ve 1883-86 makro ekonomik krizleri ve aşırı kapasite bu istikrarsızlıkları besledi. Fiyat savaşları fiyat anlaşmaları ve yüksek fiyatlarla son buldu. Yoğunlaşmayı firmalar büyümek ve fiyat belirleme gücü elde edip fiyat dalgalanmalarından daha az etkilenmek amacıyla istedi. Büyük ölçekli üretim, ticarileşmiş tarım, verimlilik artışı, aşırı üretim ve kapasite nedeniyle kartel ve tröstler (Tröst birbirine eklemlenmiş birçok firmaların, bağımsız karar alma hakkından vazgeçerek merkezi bir yönetim yolunu seçmesidir) çare olarak görüldü. İstikrar amacıyla 1870'li yıllardan itibaren kurulan karteller ve sonrasında tröstler yaygınlaştı, iktisadi gücün yoğunlaştı. Tröstlere örnek 40 firma ile kurulan ve pazar payı %90-95 olan Standard Oil, 17 firmayla pazar payı %78 olan şeker, pazar payları sırasıyla %75, %85 ve %90 olan pamuk yağı, kibrit ve tütün tröstleri verilebilir.

Areeda ve Kaplow'a göre o zamanki iş çevrelerinin bugünkü terbiyesi yoktu. Peki, yapılanlar nelerdi? Birleşmeler; bir kısmı gönüllü, bir kısmı da "sat veya yok ol" diyen büyük firmaların zoruyla gerçekleşmekteydi. Gizli indirimler, yerel bir rakibi piyasa dışına itmek için fiyat indirimleri, rakibin müşterisine, sağlayıcısına veya kreditörüne baskı uygulama gibi davranışlar yaygındı. Örneğin Standart Oil, görevleri küçük firmaları pazar dışına çıkarmak olan kendisine bağlı firmaları pazara sokmuş, rakiplerinin finansal durumları ve ürün arzı güvenirlikleri hakkında yanlış söylentiler yaymıştı. Bir demiryolu şirketi hazine arazisi alabilmek için, 400 bin $ rüşvet vermişti. Thomas Edison icatlarından birinin satışını kolaylaştıracak bir yasa için, New Jersey Eyalet Meclisi'ndeki politikacılara 1000'er $ rüşvet teklif etmişti. Kongre üyeleri ve hatta başkanlar büyük şirketler için çalışıyor gibiydi. Büyük firmalara karşı toplumsal muhalefet başlamıştı. Basında büyük servetlerin tek elde toplandığı yazılıyordu.

Bu süreçte çiftçiler de tarımsal faaliyetlerin kârlı olmaması sebebiyle mutsuzdu. Bunun sebebini tüm sektörlerin kendilerine karşı işbirliği yapmalarına bağlamışlardı. Baş şüpheli ise demiryolu firmalarıydı. Bazı kaynaklar rahatsızlığın yüksek nakliye ücretleriyle ilgili olduğunu söylemektedir. Rekabet olan hatlarda düşük, rekabetçi olmayan hatlarda yüksek fiyat uygulaması da rahatsızlık kaynağıydı. Ancak 1865-1900 yıllarında demiryolu taşıma ücretlerindeki önemli ölçüde düşüş tekelleşme iddiasına şüpheyle yaklaşılmasına sebep olmuştur. Üstelik nakliye fiyatlarındaki düşüş, ülke genel fiyat düzeyi düşüşünden daha fazlaydı. Diğer yandan ayrımcı nakliye fiyatları da şikayet sebebiydi. Yüksek tonajlı müşterilere daha çok indirim veren demiryolu firmalarının aynı indirimi düşük tonajlı müşterilerine vermiyordu. Buna karşın çiftçiler demiryolları şirketlerinden hisse almak istemişler, ancak o dönemde yaygın bazı finansal oyunlarla dolandırılmışlardı. Ambarlar ve tarımsal ekipman satıcıları da, bölgesel güçleri sayesinde fiyatları yükseltmekteydi. Sonunda kalabalık tarım üreticileri örgütlenerek lobi yapmaya başladılar. Kongreye, konuyla ilgili 51

şikayet dilekçesinden ikisi hariç hepsi tarım ağırlıklı eyaletlerden, hayvancılık ve çiftçi örgütlerinden gelmişti. Talepler, büyük çiftliklere karşı küçük çiftliklerin desteklenmesi ile demiryolu nakliye fiyatlarının düzenlenmesidir. Süreç o dönemde başkan çıkaran Cumhuriyetçi Parti'ye zarar vermeye başlamıştı.

Küçük işletmeler de ekonomik dönüşümden olumsuz etkileniyorlardı. Örneğin petrol sektöründekiler Standart Oil'in, yeni bir teknolojik gelişme sonucu varillerle, ürün nakliyesinde maliyeti düşüren tankı ikame etmesi nedeniyle zor durumda kalmışlardı. Düşen fiyat ve kârlardan rahatsızlardı. Yenilik ve ölçek ekonomilerinden faydalanamayan küçük ve yüksek maliyetli üreticiler, pazar payı kaybetmeleri sonucunda yeni bir yasa için lobi faaliyetlerine başladılar ve yasaya gerekçe oldular. Belli bir üründe ölçek ekonomileri nedeniyle optimal üretici sayısının azalması sanki tekelci bir yapı olmuş izlenimi de yaratmıştı. Umulan yasayla büyük firmaların rekabetinden korunacaklar ve fiyatlar artacaktı. Ayrıca küçük firmalar dikey kısıtlamalardan da rahatsızdı. Münhasır anlaşmalar, sadakat ve miktar indirimleri başka bir lobi konusuydu. Son olarak işçilerin de Kongre'de yasa için lobi yaptıkları görülmekle birlikte işçiler için asıl endişe, tröstler tarafından kullanılmaya başlayan istihdamı ve ücretleri azaltan yeni teknolojilerdi.

Bunların yanısıra tröstlerin yolsuzluklarla birlikte demokrasiyi tehdit etmeleri rahatsızlık yaratmaya başlamış, 1889'da Başkan Harrison kamusal mallara yönelik kötü amaçlı gizli anlaşmalara ceza veren bir yasaya olan gereksinimden bahsetmiştir. Bu çerçevede Sherman'ın Senato'da tarihe geçen şu ifadeleri önemlidir: *"Eğer birleşmelerin yoğunlaşmış gücü bir tek adamda toplanırsa, bir kral kadar ayrıcalıklı olur ve bu durum bizim devlet biçimimize aykırıdır. Yanlış bir şey varsa o da bu durumdur. Bir politik güç olarak krala tahammül edemiyorsak üretimin, ulaştırmanın ve yaşam için gerekli herhangi bir şeyin satışı için de bir krala tahammül etmemeliyiz. Bir imparatora boyun eğmiyorsak rekabeti engelleyecek ve herhangi bir malın fiyatını belirleyecek bir ticari diktatöre de boyun eğmemeliyiz".*

Sherman yasasının çıkışıyla ilgili öne sürülen gerekçelerden biri tüketicilerin yüksek fiyatlardan şikayetçi olmasıdır. Ancak ölçek ekonomileri ve pazara ulaşımdaki kolaylık nedeniyle tüketicilerin, düşen fiyatlardan yararlandığı ve refahlarının azalmadığı da ileri sürülmüştür. Aslında söz konusu dönem bir deflasyon dönemidir. 1864-1900 yılları arasında tüketici fiyatları %47 oranında düşmüş, 1880-1890 yıllarında GSMH ortalama olarak %24 artarken, tekelleşme olduğu iddia edilen 17 sektörün tamamında üretim %175 artmıştır. Tröst olan ürünlerden; çeliğin ortalama fiyatı aynı yıllarda %53, şekerin %22, kurşunun %12, çinkonun %20 düşmüştür. Nitekim yasaya ilişkin tartışmalarda parlamenter William Mason tröstlerin ürünleri daha ucuz yaptıklarını ancak petrolün varili bir sent olsa bile adil ticareti engelleyen, ülke insanına yanlış yapan ve dürüst insanları yasal ortamdan uzaklaştıran yapının doğru olmadığını söylemiştir. Senatör Edwards ise şeker ve petrol tröstü fiyatları düşürse de, bunun tröstlerin yanlış olmadığı anlamına gelmediğini vurgulamıştır. Dolayısıyla yükselen fiyatlardan tüketiciyi koruma argümanının en azından yasanın çıkış sürecinde gerçekçi olmadığı görülmektedir. Kongreye gelen şikayetlerin çok büyük ağırlıkla küçük işletmelerden geldiği, tüketicilerin yasa için lobi yapmadığı a bilinmektedir. Nitekim o tarihlerde New York Times gazetesi yasadaki amacın yerel üreticinin fiyatları artırabilmesi veya en azından fiyat düşüşlerinin engellenmesi olduğunu yazmıştır. Bu dönemde tekellerden, tüketicilerden çok, küçük ve etkinsiz rakipler zarar görmüştür. Girişimci servetlerinin, işçiler ve çiftçiler aleyhine artmış olduğu söylense de bazı araştırmacılar gelir dağılımının aslında tehlikeli bir şekilde bozulmadığını belirtmektedirler.

Kongredeki yasal süreç incelendiğinde ise Sherman fahiş fiyat ve servet ifadeleriyle bazı firmaların fiyatları artırabilecek güce sahip olduğunu söylemiş, Kongre üyeleri de yüksek fiyatlar için hırsızlık ifadesini kullanmışlardır. Sherman zorunlu ürünlerin fiyatları artırılırken, hammadde fiyatlarını düşürüldüğünü, yüksek fiyatlar kadar düşük fiyatların da istenmediğini söylemiştir. Konuşmalarda tüketicilerin ve rakiplerin korunmasına doğrudan değinilmemiş ancak yüksek fiyatlara vurgu yapılmıştır.

Yasanın çıkış amacına yönelik ilginç bir görüş yasanın, büyük şirketlere verilen tarife artırımını saklamak ve halka tekellerle mücadele ediyoruz izlenimi vermek amacı taşıyan politik bir hamle olduğudur. Şöyle ki senatodan Sherman yasasından 3 ay sonra geçen McKinley Tarife Yasası ile ithal ürünlerdeki gümrük vergisi %50 artırılarak yerli sanayi, yabancı firmalardan korunmuştur. Sherman Senato Finans Komitesi Başkanı olarak tarifeleri artıran bu yasayı desteklemiştir. Tröstleri yok etmek için tarifelerin ortadan kaldırılması gerektiğini savunanlar, tröstleri aslında tarifelerin beslediğini söylemişlerdir. Bu görüştekiler Sherman'ın uzun yıllardır senatör olduğunu, tröstlerle ilgili problemlerin 1870'li yıllarda başladığını, birçok eyaletin halihazırda rekabet yasalarını çıkardığını, bir sene önce Cumhuriyetçi Parti başkan adayı olan Sherman'ın bu hususu o dönemde dile getirmesi gerektiğini belirtilerek tarife yasasından 3 ay önce çıkan yasanın zamanlama açısından manidar olduğu ileri sürmektedir. Yasanın hükümet kaynaklı rekabeti bozan hiçbir kısıtlamayı düzenlememesi de buna destek olarak gösterilmiştir. Ayrıca yasanın daha etkin uygulanmasına yönelik önerilerin Kongrede hiç tartışılmaması bu doğrultuda değerlendirilmektedir. Örneğin Senatör James George uygulamada karşılaşılacak güçlükleri ortaya koymuş, hangi kurumun sorumlu olacağı, inceleme aşaması, tröstlere karşı güç oluşturan tarım ve işçi örgütlerinin yasa kapsamında işlem göreceği gibi hususları dile getirmiş ancak dikkate alınmamıştır. İleriki dönemlerde yasanın içeriğindeki belirsizlik nedeniyle uygulanamadığı, devralma kontrolünün olmadığı görüldüğü halde (İlk 6 davanın 4'ü sendikalarla ilişkiliydi ve 1898-1901 yılları arasında 44 yeni tröst oluşmuştu), herhangi bir düzenleme önerilmediği, uygulama için Adalet Bakanlığına ilave kaynak dahi verilmediği iddia edilmiştir. Bunlar bu görüştekilere göre Sherman yasasının politik bir hamle olduğunu kanıtlamaktadır.

Bir diğer ilginç nokta Sherman 1888 yılında Cumhuriyetçi Parti başkan adaylığı yarışını kaybetmiş ve bunu tröstlerin kendisini engellemesine bağlamıştır. Bazı yazarlar yasa teklifinin kişisel bir intikam duygusundan kaynaklanabileceğini veya başkanlık yarışını kaybeden bir kişinin kalıcı bir eser bırakma güdüsüyle olabileceğini söylemektedirler. Yasayla Sherman'ın intikam alırken Cumhuriyetçi Parti'nin huzursuz halkı tatmin ettiğini söyleyenler de bulunmaktadır. Ancak ortak kanı tarife yasası ile tröstlerin daha çok korunduğu; Sherman yasasının temelde küçük firma ve çiftçilerle desteklenirken tarife yasasının bütün üreticilerce desteklendiğidir.

Büyük şirketlerin çok güçlü olduğu ve etkin lobi yaptığı bir dönemde bu yasanın önemli bir tartışma olmadan Senatodan 52-1 ve Temsilciler Meclisinden 242-0'la geçmesi bir başarıdır. Üstelik işçilerin sendikalaşma ve daha güvenli iş koşulları talepleri bu dönemde şirketlerce engelleniyordu. Büyük firmalar yasaya karşı lobi yapmamasını sorgulayan yazarlar yasadaki muğlâk ifadeler nedeniyle uygulanmasına ihtimal verilmediğini, zaten tarife yasası ile istenenin elde edildiğini söylemektedirler. Ancak yasanın iyi niyetle çıkarıldığını ve mevcut durumda olabilecek en iyisi olduğunu dile getirenler de vardır.

Kısa bir özet gerekirse, Sherman Yasasının ekonominin toplumsal dönüşümü ve geçiş sürecinde, yeni düzenin gereksinimlerini karşılamak ve kapitalizmin bazı sivri yanlarını törpülemek amacıyla çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Küçük işletmelerin ve tarım kesiminin

büyük işletmelerle rekabet edememesi sonucunda bu kesimlerin korunmak istendiği, tüketicilerin hedeflenmediği ve süreçte lobi faaliyetlerinin etkisi ve politik unsurların da dikkate alınması şarttır. Tarihsel süreç sonucunda günümüzde yasa, tüketici odaklı bir yorumla ele alınmaktadır.

Avrupa'da ise rekabet kurallarına yönelik süreç daha farklı işlemiştir. 1815-1850 ve 1870-1914 arasındaki dönemlerde Avrupa'daki barış ortamına icatlar, yüksek büyüme hızı ve firmaların uluslararası rekabeti damga vurmuş, devralmalar ve ürünlerin uzak pazarlara taşınabilmesi rekabetin artmasına katkı sağlamıştır. Ancak artan rekabet ABD'de olduğu gibi kartel anlaşmalarını gündeme getirmiş, 1860'lı yıllardan başlayarak karteller Avrupa'da ticareti yönlendirmeye başlamıştı.

Avrupa rekabet hukuku tarihi aslında biraz da Almanya'dır. Almanya'da hızlı sanayileşme nedeniyle kartelleşme diğer ülkelere göre daha hızlı olmuş, çelik tel ve tuz karteli 1820'li yıllarda oluşmuş, ancak kartellerin 1870'li yıllara kadar önemli bir ağırlıkları olmamış, fakat zamanla sayıları artmıştır. Bu ülkede 1800'lerin sonunda kabaca 345, 1908 yılında ise 500 kartel olduğu hesaplanmıştır.

Diğer yandan Alman devleti, o yıllarda güçlü bir ekonomiye karteller olmadan ulaşmayacağına inanmıştı. Karteller dış ticarette, yabancı ülkelerin rekabetinden korunmak, Amerikan tröstleriyle mücadele, dolayısıyla da ekonomi, devlet ve büyük çıkar grupları için yararlı olarak görüldü. Bu nedenle kartellerle mücadele Almanya'da ve diğer Avrupa ülkelerinde II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar gündeme alınmadı.

I. Dünya Savaşı'nda ara verilen karteller savaş sonrası yeniden kuruldu. Bu kez kartelleşmenin hızlı bir şekilde olmasının arkasında yatan nedenlerin başında dünyadaki ekonomik ve politik konjonktür vardı. 1920'li yıllardan itibaren endüstrileşmiş ülke ekonomileri krizle bağlantılı olarak son derece zayıf, büyüme hızı da yavaştı. Ayrıca fazla üretim vardı. Bazı ülkelerin barış anlaşmaları sonucunda toprak kaybına uğramaları ve o topraklarda önemli mal varlığı olan firmaların o toprakları alan ülkelerdeki şirketlerle işbirliği yapmadan faaliyetlerini devam ettirememeleri firmaları kartele yönelten sebepler arasındaydı. Potasyum ve çelik kartellerinin doğmasına bu yapı katkı sağlamıştır. Kartellerin artmasıyla Ülkeler Birliği toplantılarında ekonomik krizin yanısıra kartelleri kontrol etmek için stratejiler konuşulmuştur. Ancak kartellerin düzenlemesine yönelik önerilere ciddi muhalefet oluşmuş, kartellerin Avrupa'daki üretim ve ticarete olumlu katkı sağladığı vurgulanmış, Avrupa ülkeleri kartellerin kurulmasını ve büyümesini desteklemişlerdir. 1930'lu yıllarda karteller Avrupa'da zirve yapmış ve bu tercih 2. Dünya Savaşına götüren nedenlerden biri olmuştur.

Diğer yandan 1920'li yıllarda Avrupa ülkeleri kartellerle ilgili bazı yasalar çıkarsalar da bunlar Sherman Kanunu seviyesinde olmamıştır. Örneğin Fransa'da 1926 yılında getirilen düzenleme ile arz ve talebin doğal işleyişi sonucunda olmayan ve kâr elde etme amaçlı fiyat değişimlerine yol açan anlaşmalar yasaklanmıştır. Kartel doğrudan yasaklanmamış, yapay kâr ifadesi yasanın uygulanmasını zorlaştırmıştır. İngiltere'de ise rekabetle ilgili çıkan ilk yasa 1919 yılındaki Profiteering Yasasının amacı I. Dünya Savaşı sonrasında oluşabilecek aşırı fiyatlamayı önlemekti. İngiltere çağdaş bir rekabet yasasını, işsizliğin temel problem olduğu ülkede 1948'de, rekabetin tam istihdamı sağlayıcı bir unsur olacağı düşüncesiyle yayımlamıştır. Almanya'da 1923 yılında "Ekonomik Gücün Kötüye Kullanılmasına Yönelik Düzenleme" adıyla bir yasa çıkarılmıştır. Buna göre kartel sözleşmelerinde ekonomik gücün kötüye kullanılmasını doğuran hükümler geçersiz olsa da amaç kartelleri yok değil kontrol etmekti. Nitekim yasanın yürürlüğe girmesinden sonra kartel sayısı, artmaya devam etmiş,

1924'te 1500 iken 1930 yılında 2100'e çıkmış ancak kovuşturulan herhangi bir vaka olmamıştır. Kartele müdahale kartelin tam bir tekele dönüşmesi veya tüketicilerin aşırı ölçüde sömürülmesi halinde mümkündü. Rekabeti engelleyen anlaşmaları yasaklamaktan uzak olan düzenlemelerdeki niyet, kartellerle ulaşılan ekonomik gücü kontrol ve ülke ekonomisini korumaktı. Kartelleşme süreci 1933 yılında Nazi hükümeti tarafından çıkarılan Zorunlu Kartel Yasası ile hızlandı. Yasaya göre, ekonomi bakanı bu anlaşmaları teşvik etme, kartel oluşturarak üretim ve yatırımları düzenleme ve kartelleri denetleme yetkisine sahipti. Yasayla karteller zorunlu hale geldi, kartel olmayan sektörlerde de karteller teşvik edildi. Bu şekilde kurulan potas konseyi zorunlu kartele örnektir. Bütün üreticilerin bağlı olduğu konseyin başkan ve başkan yardımcısı ekonomi bakanınca atanıyordu. Ürün fiyatlarını sabitleyen konsey, kota ve anlaşmalarla satışları düzenledi. Satışların ihracat hariç, birlik aracılığıyla yapılması zorunluydu. Bu şekilde kurulan çimento karteli, tek tip fiyat belirlemesinin yanısıra yeni fabrika açılmasını dahi yasakladı. Naziler bu düzenlemeleri ağırlıklı olarak savaş çabalarını destekleme amacıyla kullanmış, özellikle savaş malzemeleri sektöründe ulusal sanayiyi güçlendirmek amacıyla kartele zorunlu katılım kapsamlı şekilde uygulanmıştır. Ayrıca kartellerin, rekabet ve fiyat savaşıyla oluşan istikrarsızlığı kontrol için bir araç olduğuna inanılıyordu.

II. Dünya Savaşı öncesi kartellere değinirken Hitler'in başlıca gücünü oluşturduğu, firmanın üretim ve arge kapasitesi, teknik deneyim ve finansal gücü olmaksızın Almanya'nın 1939 yılında savaşı başlatamayacağı söylenen, 6 firmanın birleşmesiyle oluşan dünyanın en büyük kimya şirketi IG Farben'e yer verilmelidir. Almanların savaşta kullandığı silah ve çeşitli gazların önemli bir kısmı; 1943 yılı itibarıyla sentetik lastik, methanol ve motor yağının tamamı, zehirli gaz ve nikelin %95'i, magnezyumun ve patlayıcının %88'i bu firma tarafından tek başına üretiliyordu. Ayrıca şirket 2000 civarında kartel ve/veya işbirliği anlaşmaları yaparak etki ve gücünü pekiştiriyordu. Buna, Standart Oil ile kimya ve petrol ürünlerinde karşılıklı olarak rekabet edilmeyeceği ve birbirlerinin faaliyet alanlarına ancak diğeriyle kurulacak ortak girişim vasıtasıyla girilebileceği şeklindeki anlaşma örnektir. Şirket benzeri anlaşmalarla olağanüstü politik ve ekonomik güce ulaşarak, 380 Alman ve 500'den fazla yabancı firmada hisse veya yönetimde söz sahibi olmuştur.

II. Dünya Savaşının sona ermesiyle yeni savaşları önlemek, Avrupa'yı yeniden yapılandırmak ve Avrupa entegrasyonunu sağlamak amacıyla çalışmalar başladı ve ilk olarak mağlup Almanların sanayisi yeniden organize edilmek istendi. Hedef, kömür, demir, çelik, kimya gibi sektörlerdeki kartellerin bozulması ve Almanya'nın barış için yeniden bir tehdit haline gelmesini önlemekti. Bu sürecin sonunda IG Farben gibi şirketler bölündü (Bayer, Hoechst Basf), bazı sektörler de yeniden organize edildi. Ancak Alman kartellerine yönelik süreç Sovyetler Birliği tehdidinin artmasıyla birlikte kısa sürdü ve İngiltere ile ABD Almanya'yı, Sovyetler Birliği'ne karşı bir güç olarak değerlendirerek yoğunlaşmaların azaltılması programına bir süreliğine son verdi. Alman rekabet yasası ancak 1957'de yürürlüğe girdi.

Avrupa entegrasyonuna yönelik çalışmalar arasında ticaretin kurallarını koymak da vardı. O dönemde belirli uluslararası düzenlemelerin olmaması nedeniyle ticaret kartel anlaşmaları ile yönlendirilmişti. Rekabet hukuku sürece dahil edilmiş, 1949 yılında Avrupa Konseyi ve Avrupa Ekonomik Komisyonu'nda bu yönde çabalar gösterilmiştir. Bu kapsamda Avrupa Birliği'nin kurucularından olan Jean Monnet, çelik ve kömür için bir ortak pazar oluşturarak gümrük vergileri, tarifeleri, kotaları ve diğer piyasa kısıtlamalarını ve Almanya ile Fransa arasındaki geleneksel rekabeti ortadan kaldırmayı hedefleyen çalışmalara başlamıştı.

Sistem ulus ötesi bağımsız bir yüksek otorite tarafından düzenlenecekti. Bu fikir Fransa Dışişleri Bakanı Schumann'ın detaylarını çizdiği şekilde 1951 yılında Fransa, Almanya, İtalya ve Benelüx ülkelerinin katılımıyla Paris Anlaşması ile AKÇT kurularak hayata geçmiştir. Böylece, AB yolunda önemli bir adım atılmıştır. Anlaşmanın temel amacı savaşı yaratan unsurları yok etmek; ticari sınırlamaları kaldırarak kömür ve çelik için gerekli hammaddelere erişimi üye ülkelere açmak ve ortak pazar oluşturarak firmaların birbirlerine menşeleri nedeniyle ayrımcılık yapmasını önlemek vardı. Schumann planında kartellerle ilgili bir ifade olmamasına karşın Monnet, kartellerin ortadan kaldırılmasının amaçlardan biri olduğunu belirtmiş ve Paris Anlaşması'na rekabetle ilgili hükümler dahil edilmiştir. Bunda rekabetin firmaların daha hızlı bir şekilde büyümesini sağladığına ve ABD ekonomisinin arkasındaki gücün rekabet olduğuna duyulan inanç ve savaşa götüren gerekçelerden biri olarak görülen kartelci yapının çözülme hedefi etkendir.

Paris Anlaşmasındaki rekabet kurallarıyla ilgili hükümler için belirtilmesi gereken bir başka husus ABD rolüdür. Monnet anlaşmada kartelleri yasaklayan hükümler olmazsa, ABD'nin projeye finansal destek vermeyeceğini belirtmiştir. Nitekim Marshall yardımı için de benzer bir husus gündeme gelmiştir. ABD, Avrupa ve özellikle Almanya'nın yeniden kartelci bir yapıya girmesini engellenmek istemektedir. İki dünya savaşı arasında Almanya ve Japonya'da oluşan kartellerin hükümetlerin endüstri üzerinde kontrol kurmasına olanak sağlayarak bunların askeri hedeflere kolaylıkla yönlendirildikleri görülmüştür. Nazi rejimindeki politik ve ekonomik gücün yakın ilişkisi ve ekonomik yoğunlaşmanın politik amaçlarla kullanılmasıyla demokrasinin riske girme tehlikesi bu kapsamda değerlendirilmiştir. 1944 yılında ABD Başkanı Roosvelt tarafından ABD Dışişleri Bakanına yazılan kartellerin yok edilmesi başlıklı bir iç yazışmada bu hususlar dile getirilmiştir. Mektupta ABD'de kartel ve tekellerle mücadelenin sağlam bir temele oturduğu, tüketicilerin bu yapılara karşı korunarak rekabetin artılarından faydalandığı, ancak özellikle Avrupa'da bazı ülkelerin kartellere karşı bu şekilde bir bakış açılarının olmadığı, hatta kartellerin bazı hükümetlerce desteklendiği yazılmaktadır. Nazi hükümetinin siyasi amaçlar için kartellerden faydalandığı, IG Farben'in bunun örneği olduğu, Nazilerin yenilmesini takiben Almanya'daki kartellerin yok edilmesi gerektiği belirtilerek uluslararası kartellerin diğer ülkelerle müzakerelerde gündeme getirilmesi talep edilmektedir.

AKÇT tarafı 6 ülke 1957 yılında Roma Anlaşmasını imzalayarak Avrupa Ekonomik Topluluğunu kurmuş ve Avrupa entegrasyonunda yeni bir boyuta geçilmiş, Roma Anlaşmasında rekabetle ilgili hükümlere kapsamlı olarak yer verilerek günümüzdeki etkin uygulamanın yolu açılmıştır.

Avrupa'da rekabet kuralları ABD'deki gibi kendiliğinden gelişen bir süreç sonucunda oluşmamıştır. Bu kurallara II. Dünya Savaşı sonrası yeniden yapılanma kapsamında, demokratik sistemin ayaklarının sağlam olması için ihtiyaç duyulmuştur. Amaç şirketlerin ve bireylerin özgürlüğünü, demokrasiyi ve barışı korumak ve gücün bir elde toplanmamasını sağlamaktır. Sovyet tehdidinin endişe yarattığı ve kaynak ihtiyacının bulunduğu Avrupa'ya, ABD'nin de yönlendirmesiyle rekabet kuralları gelmiş, birliği oluşturan anlaşmaların amaçlarına ulaşması ve ortak pazarın korunması için destekleyici rol oynamıştır. Sonuçta rekabet kurallarının ABD ve AB'de kabul edilmesi sadece ekonomik değil içinde politikanın da olduğu çok taraflı bir olgudur.

RƏQABƏT SİYASƏTİ VƏ ONUN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNDƏ EFFEKTİV MÜDAFİƏ TƏDBİRLƏRİ

Dos. Dr. Nazim HACIYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, nazimxx@yahoo.com

Xülasə

Rəqabət qanunlarının əsas məqsədi güclü rəqabət vasitəsilə ehtiyatların səmərəli istifadəsinin təmin olmasından ibarətdir. Buna baxmayaraq, burada rəqabətin bəlli məhdudiyyətləri ehtiyatların daha səmərəli istifadə olunması mənasını verə bilər. Ümumilikdə bunlar iki kateqoriyaya bölünür. Birinci rəqabətəoxşar məhdudiyyətlərdir. İkinci kateqoriya rəqabətə məhdudlaşdırıcı, lakin ehtiyatların daha səmərəli istifadəsinə gətirib çıxardan birləşmə və ya razılaşmadır. Birinci kateqoriyalı məsələ seçimin məhdudlaşdırılması üçün əmələ gələn təcrübələrin onlar geniş və ya uzun-müddətli rakursdan baxıldıqda, onu (seçimi) həqiqətən artıra biləcəyini təsdiq edir. İkinci kateqoriyada isə rəqabət həqiqətın məhdudlaşdırımış sayılır. Məsələ rəqabətin məhdudlaşdırılmasından əmələ gələn itkilərə qarşı daha effektiv istehsaldan gəlirlərin tarazlaşdırılması yaxud da azalmasından ibarətdir. Tədqiqatın məqsədi inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi əsasında rəqabətin inkişafı, müdafiəsi və dəstəklənməsi üzrə mövcud olan praktiki məsələləri tədqiq etməkdən ibarətdir. Tətqiqat işi - elmi abstraksiya və sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tətqiqatın praktiki əhəmiyyəti – keçid və inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda rəqabətin müdafiəsi sahəsində və rəqabət siyasətinin effektiv həyata keçirilməsi üçün zəruri olan effektiv rəqabət mühitinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində elmi araşdırma aparan mütəxəssislərin, habelə bu sahədə çalışan mütəxəssislərin elmi və əməli biliklərinin zənginləşdirilməkdən ibarətdir. Tətqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, tədqiqat işində beynəlxalq təşkilatların (BMT, UNCTAD, BVF, DB, AYİB, AİB) hesabatlarından və elmi tətqiqatlardan istifadə edilərək, əməli təhlillər aparılmış və nəticə olaraq, rəqabət orqanının fəaliyyətinin dinamikliyi və mobilliyinin artırılması məqsədilə tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: rəqabət siyasəti, rəqabətəoxşar məhdudiyyətlər, ehtiyatların səmərəli istifadəsi, razılaşma və ya birləşmə.

COMPETITION POLICY AND EFFICIENCY DEFENSE MEASURES IN ITS REALIZATION

Abstract

The fundamental purpose of competition laws is to ensure efficient resource use through vigorous competition. There may, however, be instances in which apparent restrictions of competition can mean more efficient resource use. Broadly, these fall into two categories. The first is procompetitive restrictions. The second category is a merger or agreement that restricts competition but results in more efficient resource use. The issue with the first category is recognizing that practices that appear to restrict choice may actually increase it when viewed from a broader or longer-term perspective. In the second category, competition is in fact restricted. The issue is one of balancing or trading off gains from more efficient production against losses from the restriction of competition. The purpose of the study is to investigate the practical issues to protect, support and development of competition on the basis of the experience of developed countries. The research work done on the basis of such research methods as a scientific abstraction and system analysis, logic synthesis. The practical significance of the study is to enrich the academic and practical knowledge of specialists working in this field and experts conducting research into the creation and development of sound and effective competitive environment

necessary for the effective implementation of competition policy. Originality and novelty of the research study are that the work on the basis of reports and scientific studies of international organizations (UN, UNCTAD, IMF, WB, EBRD, ADB) held a substantial analysis and in conclusion of recommendations to improve the mobility and dynamism of competition Authority.

Key words: competition policy, procompetitive restrictions, efficient resource use, agreement, merger

JEL Classification Codes: D40

Giriş

Rəqabət qanunlarının əsas məqsədi güclü rəqabət vasitəsilə ehtiyatların səmərəli istifadəsinin təmin olmasından ibarətdir. Buna baxmayaraq, burada rəqabətin bəlli məhdudiyyətləri ehtiyatların daha səmərəli istifadə olunması mənasını verə bilər. Ümumilikdə, bunlar iki kateqoriyaya bölünür. Birinci rəqabətyönümlü məhdudiyyətlərdir, məsələn:

- İki kiçik rəqiblərin daha böyük rəqiblərə tab gətirmək üçün arasındakı razılaşma və ya birləşmə.
- Rəqiblər arasında bazarın miqyasını genişləndirməyə, daha çox rəqiblər cəlb edə və əlavə məhsullar üçün bazarları genişləndirə bilən standartların hazırlanması .
- Brendli (markalı) malların istehsalçıları və satış agentləri arasında brend daxili rəqabətinə məhdudiyyət qoya bilən, lakin brendi və gələcək brend daxili rəqabətini qura bilən razılaşma.
- İki potensial rəqiblər arasında yeni malın inkişafı üçün birgə müəssisə. Ona baxmayaraq ki, mal istənilən rəqib tərəfindən istehsal edilə bilər, digər tərəfin mövcud rəqabəti bu inkişafın qabağını ala bilər. Razılaşmasız mal təqdim edilə də bilməz.

İkinci kateqoriya rəqabətə məhdudlaşdırıcı, lakin ehtiyatların daha səmərəli istifadəsinə gətirib çıxardan birləşmə və ya razılaşmadır. Məsələn:

- İki rəqib və ya potensial rəqib istehsal miqyaslarının böyüməsindən səmərəliliyin artmalarından üstünlük əldə etmək məqsədi ilə birləşir. Xərclər kiçikdir, lakin marjalar, mənfəətlər və mümkün qiymətlər yüksəkdir.
- İki potensial rəqib yeni məhsulun inkişaf etməsi, analoji tədqiqat və inkişafın (T&İ) və bazara birinci girmək xərclərini aradan qaldırılması məqsədi ilə birgə müəssisə altında birləşirlər. Lakin bu, malın bazara çıxarılmasını ləngidir, potensial alıcılar üçün münasib olan seçimləri azaldır.
- İki geniş miqyaslı mal rəqibi bir-birlənin ehtiyaclarının ödənilməsini təmin etmək şərtilə istehsalın ixtisaslaşdırılmasına razılaşırlar. Hər ikisi yenidən quraşdırma keçid və inventar xərclərin ixtisar edilməsi və daha çox ixtisaslaşdırılmış avadanlıq və işçi heyətindən istifadə etməklə qənaət edir. Razılaşma həmçinin iki firma arasında məhsul keyfiyyətinə olan rəqabəti aradan götürür. Bundan əlavə, bir-birlərin xərclərinin bilməsinə görə, onların qiymətlərə görə rəqabəti daha az fəal olur, bu da marjanın və bəlkə də qiymətlərin artmasına gətirib çıxardır.

Birinci kateqoriyalı məsələ seçimin məhdudlaşdırılması üçün əmələ gələn təcrübələrin onlar geniş və ya uzun-müddətli rakursdan baxıldıqda, onu həqiqətən artıra biləcəyini təsdiq edir. İkinci kateqoriyada isə rəqabət həqiqətın məhdudlaşdırımış sayılır. Məsələ rəqabətin məhdudlaşdırılmasından əmələ gələn itkilərə qarşı daha effektiv istehsaldan gəlirlərin tarazlaşdırılması yaxud da azalmasından ibarətdir.

Rəqabət qanunnda effektivlik. Rəqabət siyasəti əsasən (lakin müstəsna deyil) səmərəliliyin təqib edilməsi haqqında bəhs edir. Beləliklə, effektivlik haqqında mülahizələr milli

rəqabət qanunlarına əməl etməyə müxtəlif yollarla daxil olunur. Bu mülahizələr birləşmələr, şaquli və üfüqi razılaşmaların qiymətləndirilməsində əks olunur və hökmran mövqedən sui istifadə hallarını rədd edir.

Birləşmələr. Bəzi ölkələr (Avstraliya, Yeni Zellandiya, Birləşmiş Krallıq və Birləşmiş Statlar) effektiv müstəsna və ya müdafiə üçün eyni qanuni və ya inzibati müddəaya malikdir. Effektivlik sübutu digər sübutla yanaşı birləşmənin antirəqabətli olub-olmadığının müəyyən edilməsi və ya anti-rəqabətli birləşmənin müdafiəsi üçün yanaşı istifadə oluna bilər. Başqa qanunvericiliklərdə bu cür mülahizələr birləşmənin qiymətləndirilməsinə birbaşa az daxil olur.

Üfuqi məhdudiyyətlər. Bir çox ölkələr həmin səmərəli üstünlüyü və ya birləşməyə uyğun olmayan üfuqi məhdudiyyətlər üçün istisnanı təmin edir. Avstraliya və Yeni Zellandiya həmin müdafiəni, əsasən, birləşmələrin mövcud olması halda təmin edir. İtaliya isə məhdudlaşdırılmış müdafiəni birləşmələr üçün deyil, üfuqi razılaşmalar üçün heyata keçirir.

Avropa Ittifaqı (Aİ) həmçinin istehsalatın təkmilləşməsi yaxud da malların paylaşdırılması yaxud da texniki və iqtisadi tərəqqinin irəliləməsi kimi iqtisadi faydaları əmələ gəlməsinə gətirib çıxardan antirəqabət razılaşmaların istisna edilməsinə yol verir. Faydalar səmərəli rəqabəti istisna edən razılaşmalar üçün qeyri müvafiq olan istisnanın (vergilərdən azad edilmənin) daha dəqiq müəyyən edilməsi üçün rəqabətdə ixtisara güc gəlməlidir. Bazarda hökmran mövqeyə nail olunduqdan sonra, bu, baş vermiş kimi müəyyən edilir. Qiymət və ya kvotanın müəyyən edilməsi və ya bazarın bölüşdürülməsi rəqabətin xüsusi məhdudiyyəti və effektiv gəlirləri üstələməsində az etimal vardır.

Məsələn, Kanadada Rəqabət haqqında Qanun həmin səmərəli müdafiəni qeydiyyatdan keçmiş İxtisaslaşdırma haqqında razılaşmalar həm də birləmələr üçün edir. Qanun həmçinin müdafiəni başqa yolla həyata keçməyən tədqiqat üçün xüsusi proqram cəlb edən T&İ birgə müəssisələri üçün təmin edir. Rəqiblər arasında statistik məlumatların mübadiləsi, məhsul standartlarının müəyyən edilməsi, kreditlə bağlı məlumatların mübadiləsi, terminologiyanın müəyyən edilməsi, T&İ-də əməkdaşlıq, reklamın məhdudlaşdırılması, qablaşdırmanın ölçüləri və forması və metrik vahidlərindən istifadə və ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinə dair razılaşmalar, qanun pozulması hesab edilmir, əgər bu əməllər razılaşdırmaların qiymətlər, məhsulun istehsalı bazarlar, müştərilər və ya paylaşdırıcılar münasibətdə rəqabəti hədsiz dərəcədə azaltmasına səbəb olmursa. Bunlar üçün Kanadada müdafiə yoxdur.

Birləşmiş Ştatlarda səmərəli tədbirlər üfuqi razılaşmanın "mahiyyəti üzrə qiymətləndirmə" (per se) yaxud da "şüurlu yanaşma" (rule-of-reason treatment) qaydası ilə qeydə alınıb alınmamasının müəyyən edilməsində vacib rol oynayır. Razılaşma iqtisadi fəaliyyətin effektiv-gücləndirilmə birləşməsinə gətirib çıxartmasa və məhdudiyyətlərin qoyulmasına, məsələn, bazırn bölünməsi, qiymətlərin müəyyən edilməsi, bazar gücü firmalar tərəfindən boykotlar kimi məhdudiyyətlərə səbəb olsa, "mahiyyəti üzrə qiymətləndirmə" principi tətbiq ediləcək. Əks halda, "şüurlu yanaşma" qaydası tətbiq ediləcək. "Şüurlu yanaşma" qaydası münasib gələrsə, effektiv tədbirlərin qiymətləndirilməsi razılaşmanın balansda, rəqabətyönümlü və ya anti-rəqabətli və nəticədə, qanunsuz olmasının müəyyən edilməsində vacib rol oynayacaq. Birləşmiş Ştatlarda hüquqi qərarlar effektiv-gücləndirmə razılaşmaların iki geniş kateqoriyalarını, yəni, məhsul təminatının xərclərini azaldan yaxud da keyfiyyəti artıran və tam təchiz olunmalı məhsul üçün zəruri olan kateqoriyaları tanıdı.

İstənilən effektiv-gücləndirmə məhdudiyyəti iştirakçılar arasında bəzi iqtisadi birliyi (əməkdaşlıq haqqında razılaşma kimi) cəlb edir, bu da qiymətin yaxud da istehsalın tam koordinasiyasını ötüb keçir və səmərililiyin realizasiyasını asanlaşdırır. İxtisaslaşdırma haqqında razılaşmalar və istehsalat birgə müəssisələri kimi üfuqi məhdudiyyətlər iqtisadi fəaliyyətin birləşməsinə gətirir və "şüurlu yanaşma" qaydası əsasında qiymətləndirilir. Bu məhdudiyyətlər məqsədin, yəni, qəti rəqabətə nail olmaq üçün kifayət qədər zəruri ola bilər. Məsələn, yeni məhsulların və ya yeni bazarların inkişafına səbəb olmuş razılaşma rəqabətyönümlü kimi qiymətləndirilə bilərdi.

Şaquli məhdudiyyətlər. Səmərəliliklər (mühafizə tədbirləri) həmçinin bəzi ölkələrdə qiymətlə bağlı olmayan şaquli məhdudiyyətlərin qiymətləndirilməsində rol oynayır. Qiymətlə bağlı olmayan şaquli məhdudiyyətləri müstəsna françayzinq (komersiya konsessiyası müqaviləsi), müstəsna dilinq (birja əməliyyatları) və ya "alıcının tələbatlarına" müqavilə və məcburi müqavilədən ibarətdir. Məsələn, Birləşmiş Ştatlarda yuxarı təchizatçı vasitəsilə aşağı daxili brend rəqabəti üzrə ərazi məhdudiyyətləri onların daxili brendin irəliləməsinin (reklam olunmasının) effektiv yolu olduğuna və ixtisar olunmuş daxili brend rəqabətin zərərli təsirlərinin kənar edilməsindən daha çox olacağına əsasən müdafiə edilir. Eyni prinsip müstəsna dilinq (işgüzar münasibətlər) üçün də tətbiq edilə bilər. Məhdudlaşdıran malın bazarda mühüm gücə malik olduğu göstərilməyincə vadar etdirmə (kontragentin fəaliyyətin məhdudlaşdıran şərtlərin zorla boyuna qoyulması) və ya bağlama həmçinin "şüurlu yanaşma" qaydasına əsasən qiymətləndidlir. Hətta məhdudlaşdıran malın gücü nümayiş olunduqda belə, qanuni işgüzar doğrultmanın müdafiəsi cavabdehlər üçün münasibdir. Məhsulun keyfiyyətini təmin edən və ya gücləndirən, istehlakçı üstünlüklərinə cavab verən və ya yeni məhsulun təqdim edilməsinə kömək edən əlaqəli müqavilələr qanunla təsdiq edilmiş kimi saxlanılır.

Hökmran mövqedən sui-istifadə. Səmərəlilik rəqabət qanunlarında hökmran mövqedən sui-istifadə rol oynaya bilər. Kanadada "Rəqabət haqqında" Qanun, xüsusən, rəqiblərin bazardan kənarlaşdırılmasının hökmran firmanın üstün olan rəqabətli çıxışının nəticəsi olub-olmadığı məsələsinin müzakirəyə qoyulmasını tələb edir. Hökmran firmalar kiçik effektivli rəqiblərin başı üzərində qiymət-əmələ-gətirmə çətirini tutmağa borclu deyil.

Hökmran firmalar tərəfindən kənarlaşdırma təcrübələri ya balans üzrə rəqabətyönümlü olduğu üçün yaxud da ümumi qalığı artırdığına (yəni, təcrübələrin ixtisar edə biləcəkləri istehlakçı qalıqdan çox qalıqla gəlirlərin artırılmasına) görə müdafiə oluna bilməsi məsələsi başqa sualı təşkil edir. Bəzi qanunvericiliklərdə heç bir müdafiə növləri mövcüd deyil. Avropa İttifaqında hökmran firmalar (yəni, bazar səhmlərinin 40-45% və ya daha çox faizinə sahib olan firma) tərəfindən həyata keçirilmiş kənarlaşdırma fəaliyyətləri üçün hər hansı bir müdafiə yoxdur. Güman ki, bu, istənilən qanunvericilikdə hökmran firmaya onun istehsalat miqyaslarının artması sayəsində səmərəliliyin yüksəlməsinin həyata keçirilməsi üçün yol verilmiş kənarlaşdırma təcrübələrinə dair tələblərin irəli sürülməsi üçün müdafiə olmayacaq.

Hətta bu şərtlərdə, effektivlik haqqında mülahizələr ola bilsin ki, gələcəkdə hökmran mövqedən sui-istifadə hallarını barəsində məhkəmə qərarında daha çox öndə olanlardan olsun. Birləşmiş Ştatlarda "əlaqələndirilmiş razılaşmalar" üçün işgüzar əməliyyatlarının bəraətverici müdafiəsi bazar səhmlərinin 30%-nə sahib olan cavabdehlər üçün münasib ola bilər. İşgüzar münasibətlər həmçinin üstünlük təşkil edən şəbəkə və ya standartlara mandat altında daxil olmanın effektiv nəticələrlə bağlı artmışdır.

Gəlirlərin səmərəliliyinin təyin edilməsi. Gəlirin effektivliyi məhsuldarlığın gəlirliyi ilə eyni məna daşıyır. O, həmçinin məhsul vahidinin maya dəyərinin qənaətinə səbəb olur. O, aşağıdakıların özündə birləşdirir:

- Mallar və ya xidmətlərin eyni buraxılışının istehsal edilməsi üçün daha az ehtiyatlar.
- Mallar və ya xidmətlərin eyni buraxılışının istehsal edilməsi üçün aşağı keyfiyyətli ehtiyatlar.
- Daha çox miqdarda istehsal etmək üçün eyni ehtiyatlar.
- Yüksək keyfiyyətli mallar və ya xidmətlərin istehsal edilməsi üçün eyni kəmiyyətdə ehtiyatlar.
- Geniş çeşdili mallar və ya xidmətlərin istehsal edilməsi üçün eyni ehtiyatlar.

Səmərəli gəlir o zaman yaranır ki, keyfiyyətlə tənzimlənmiş məhsulun keyfiyyətlə tənzimlənmiş istehsal xərclərinə nisbəti artsın. Ehtiyatlar qənaətləri və ya xərclərin ixtisar olunmaları bunların özü tərəfindən efektivlikdə artımı nəzərdə tutmur. Məhsul buraxılışının, müxtəlifliyin və keyfiyyətin ixtisar edilməsilə yaxud da istehlakçı axtarışı, nəql etmə və ehtiyatların qorunub saxlanması üçün xərclərin və ya gözləmə vaxtının artırılması ilə qənaət edilmiş ehtiyatlar səmərəli gəlirləri təşkil etmir. İş şəraitlərinin pisləşməsi yaxud da ətraf mühitin korlanması vasitəsilə qənaət edilmiş ehtiyatlar da səmərəli gəlirlər sayılmır. Təchizatçıların gəlir marjalarının ixtisar edilməsinə məcbur edilməsi yollu ilə əldə edilmiş məhsul vahidinin maya dəyərinin qənaətləri də həmçinin istisna edilir.

Sabit səmərəli gəlir məhsuldarlıqda bir-dəfəlik artım kimi və ya məhsul vahidinin maya dəyərinin birdəfəlik ixtisar edilməsi kimi hesab edilə bilər. Dinamik səmərəli gəlir isə aşağıda göstərilən vasitələrlə cəlb edə bilər:

- Məhsulun eyni artımını və keyfiyyətin yaxşılaşdırılmasının eyni səviyyəsini və yeni məhsulun təqdimatını qoruyub saxlayarkən daha az və ya aşağı keyfiyyətli ehtiyatlarında istifa edilmə.
- Eyni ehtiyatlardan istifadə edərkən məhsul buraxılışının və keyfiyyətin yaxşılaşdırılmasının və yeni məhsulun təqdimatının illik artımının yüksəldilməsi.

Məsələn, sabit səmərəliliklər, məhsuldarlığın artması geniş miqyasda keyfiyyəti, müxtəlifliyi, istehlakçı axtarışı, gözləmə vaxtı, nəql etmə xərcləri, həmçinin iş və ətraf mühit şəraitlərini əhatə edən kimi müəyyən edilməlidir. Lakin gəlirlərin dinamik əldə edilməsi səmərililiyini, ümumiyyətlə, gəlirlərin sabit əldə edilməsi səmərəliliyindən fərqli olaraq sübut etmək daha çətindir.

Gəlirlər effektivliyi və ictimai maraq. Bəzi yerli rəqabət aparma haqqında qanunlar təkilf edir ki, ictimai maraq birləşmələr qiymətləndirilərkən nəzərə alınsın. İctimai maraq daha çox rəqabətin qorunması və artmasını və gəlirin sabit və dinamik əldə edilməsi səmərəliliyini daxil edir. Məsələn, Yeni Zellandiyanın 1975-ci il tarixli Ticarət haqqında Qanunu ixrac fəaliyyəti, məşğulluq, əlavə dəyər və xarici valyutanın mübadiləsi kimi nəzərə alınmalı aşkar faydalardan ibarət idi.

Digər ölkələrin, o cümlədən Avstraliya, Almaniya və Birləşmiş Krallığın rəqabət qanunlarında ictimai-marağa dair müddəalar mövcuddur. Avstraliyada Ticarət təcrübəsi Komitəsi tərəfindən tarazlaşan ictimai faydalar aşkar edildikdə, rəqabətə qarşı rəftar (o cümlədən birləşmələr) 1974-cü ilin “Ticarət təcrübəsi haqqında” Qanundan çıxarıla bilər. Almaniyada Rəqabət məhdudiyyətlərinə qarşı Qanun birləşmənin onun iqtisadi imtiyazlarına

(üstünlüklərinə) və ya üstünlük təşkil edən ictimai marağına əsasən istisna edilməsinə (çıxarılmasına) icazə verir. 1973 və 1991-ci illər müddətində enerji, məşğulluq, texnologiya və rəqabətaparma səbəbləri üçün altı istisnaya qəbul edilmişdir (Crampton 1992).

Böyük Britaniyada məhdudlaşdırıcı razılaşmalar və şirkətlər birləşməsi, onların ictimai marağa zidd olub-olmadığının qiymətləndirilməsi məqsədilə, Məhdudiyyət qoyulmuş Təcrübələr Məhkəməsinə, sonra isə İnhisar və Firmaların birləşməsi üzrə Komissiyaya verilə bilər. İnhisar və firmaların birləşməsi üzrə Komissiya sənaye və məşğulluğun paylaşdırılmasına həmçinin ölkədaxili idxal və ixraca, o cümlədən, rəqabətə və gəlirin sabit və dinamik əldə edilməsi səmərəliliyinə təsirlərin izlənilməsi məqsədilə 1973-cü il tarixli Ədalətli rəqabət haqqında qanunla idarə olunur. Nazirlər bəyannaməsi 1984-cü ildə rəqabət problemlərinin əsas olmalı olduğu haqqında göstəriş vermişdir. Hətta bu halda, tədiyə balansı, beynəlxalq rəqabət qabiliyyətliliy və məşğulluqla bağlı mübahisələr nəzərə alınmış olaraq qalır. 40 birləşmə haqqında 1984 və 1990-cı illər arasında İnhisarlar Komitəsi tərəfindən, tədiyə balansının təkmilləşməsi və məşğulluğun artması ilə qəbul edilmiş qərarlar beş halda fayda kimi verilmişdir (Weir 1993, 951).

Rəqabərqabiliyyətlilik haqqında beynəlxalq mülahizələr digər bir neçə qərarlarda tapıla bilər. 1987-ci ildə Komitə qeyd etdi ki, Britaniya Hava Yolları və Britaniya Kaledonlunun birləşməsi faydalarından biri Britaniya Hava Yollarının Birləşmiş Ştatların "iri daşıyıcılarına" qarşı rəqabət mövqeyinin gücləndirilməsi olmuşdur (Finbow and Parr 1995, 252). Analoji olaraq Alkatel tərəfindən 1994-cü ildə STC sualtı kabel istehsalçısının alınmasının komitə tərəfindən təsdiq edilməsi səbəblərindən biri məhs o birləşmənin Böyük Britaniyada STC-nin mühüm ixracatçı və sahibkar kimi mövqesinin qoruması olmuşdur (Finbow and Parr, 253).

İnhisarlar Komitəsi, güman ki, ictimai maraqları məşğulluq və ixracaın stimullaşdırılmasından üstün tutmuşdur. 1991-ci ildə qeyd olunmuş Britaniyanın xidmətlərin göstərilməsi üzrə iki şirkətinin birləşməsində Komissiya ictimai marağın qorunmasında üç başlıca məqamı nəzərdə tutmuşdur: birincisi - xidmətlərin göstərilməsinin effektiv və etibarlı olması, ikincisi – xidmətlərin göstərilməsinin ətraf mühiti əsassız çirkləndirməməsi və üçüncüsü – sənayenin iqtisadi baxımından effektiv olması tələbi kimi müəyyən edilmişdir. Komitə belə bir nəticəyə gəldi ki, bazarın hökmranlığına baxmayaraq, birləşmiş qrup sadalanmış meyarlara cavab vermişdir. (Monopolies and Mergers Commission 1985, 88-92).

Kanadanın Rəqabət haqqında Qanunu göstəriş verir ki, birləşmənin ixracın həqiqi dəyərinə və idxalın əvəz edilməsinə təsirləri birləşmələr nəticəsində əmələ gəmiş faydalar rəqabətin azaldılmasından irəli gələn zərərləri üstələsin. Bu, ixrac etmə və idxalın avəz edilməsinin özlərində birləşmənin gəlirlərinin və ya imtiyazlarının əldə edilməsi səmərəliliyinin olduğunu nəzərdə tutmur (Canada, Director of Investigation and Research, Competition Act. 1991.5.6). Əksinə, ixrac və idxalın əvəz edilməsində artımlar o zaman münasib hesab edilə bilrə ki, onlar yerli istehsalatın səmərəliliyinin artmasına səbəb ola bilirlər.

Səmərəlik və rifah gəlirlərin ölçülməsi. Müdafiə səmərəliliyin yaxud da istisnanın daha dəqiq müəyyən edilməsi üçün gəlirlər birləşmənin və ya razılaşmanın potensial anti-rəqabət təsirlərindən üstün olmalıdır. Bəs səmərəliklər anti-rəqabət təsirlərindən nə qədər üstün olmalıdr? Cavab üstünlük və anti-rəqabət təsirlərinin tərifindən asılıdır.

Burada, məsələyə dair iki yanaşma mövcuddur. Birincisi az rəqabəti qəbul edir, bir şərtlə ki, o, ümumi faydalılıqda (gəlirlər üstə gəl istehlakçı qazancı) və ya səhmdarlara

istehlakçıların itirdiklərindən daha çox gəlir təmin edən ən sadə şərt-lərdə xalis artımla müşahidə olunacaq. Bu, müxtəlif adlar altında, Viliamson nəzəriyyəsi, ümumi faydalılıq yanaşması, müştərək iqtisadi rifah nəzəriyyəsi yaxud da kompromis həllinin seçilməsi məqsədilə təhlil kimi adlanır. Bu nəzəriyyə bazarın təkrar-paylaşdırma qəbiliyyətinin nəticələrini rədd edir. Bu, qiymət artıran birləşməyə yaxud üfuqi və ya şaquli razılaşmaya keçidin edilməsinə imkan verərdi, bir şərtlə ki, yüksək qiymətlərlə bazardan bərabər paylaşdırmış istehlakçılar tərəfindən imtina edilmiş fayda birləşmə və ya razılaşma tərəflərilə əldə edilmiş gəlirlər səmərəliliyindən aşağı olsun. Bu nəzəriyyə paylaşdırma məsələlərini ümumiyyətlə rədd edən xərc-gəlir təhlilləri prinsipilə uyğunlaşır. Onun milli rəqabət qanunlarına uyğun olub-olmaması daim müzakirə altındadır, ən azı Birləşmiş Ştatlarda.

İkinci nəzəriyyə rəqiblər arasında bazar təmərküzünü və bəzi məhdudlaşdırıcı razılaşmaları çoxaldan birləşmələri qəbul edir bir şərtlə ki, onlar əvəz-ödəyici səmərəliliklə müşahidə olunsun, belə ki, ümumi təsir rəqabəti artırsın və ya ən azı rəqabətə zərər yetirməsin. Rəqabət yönümlü və antirəqabət təsirlərin bu cür müqayisəsi rəqabət təsirlərinin testi adlandırılır.

Bu nəzəriyyə yekun təsirdən istehlakçı qazancinin artırmasını yaxud da ən azı ixtisar etməməsini tələb edir. O, istehlakçıların qazancının birləşmə və ya razılaşma tərəfləri üçün təkrar paylaşdırılmasının qarşısını aldığı üçün istehlakçı qazancı və ya istehlakçının xalis qazancının standartı kimi adlandırılır. O, həmçinin birləşmə və ya razılaşma tərəfindən qiymətlərin həqiqətdə artırılmasına yol vermədiyi üçün qiymət standartı kimi adlandırılır. O, birləşmə və ya razılaşmadan irəli gələn səmərəlilikin keyfiyyətlə-tənzimlənmiş qiymətin müvafiq bazarda artmasının qarşısını almaq üçün kifayət qədər geniş olmağını tələb edir. Xalis istehlakçı qazancının standartı altında iqtisadiyyatı ümumiyyətlə tutarlı etmiş (yəni, istehsalçı və istehlakçı qazancının məbləğini artırmış), lakin müvafiq bazarda qiymətləri mühüm dərəcədə artırmış birləşmə və ya razılaşmaya qadağa qoyulacaq.

Nəticə

Bazar gücü üçün potensial nəticələrə malik şirkətlərin birləşməsi və ya razılaşmalar üçün səmərələr və ya ictimai faydaların bəzi müdafiəsi forması üçün şərtlər hazırda ümumidir. İctimai faydanın iqtisadi səmərəlilik terminlərində şərh edilməsi və ixracatın inkişaf etməsi üçün yardımın göstərilməsi və ya məşğulluğun yaradılması kimi mümkün siyasi məqsədlərin istisna edilməsi üçün yüksələn meyl var.

Digər qanunvericiliklər səmərəlilik həmişə hakim mövqeyə malik olduğu və səmərəlilik haqqında mübahisələrin nəzərə alınmayacağı “heç bir uçuş zonası” nəzərdə tutulan təhlükəsizlik zonaları təyin edərək səmərəlilik haqqında bilavasitə müzakirələr apararkən o birilər açiq-aşkar müdafiəni təmin edirlər.

Bəzi qanunvericiliklər şirkətlərin birləşmələri və məhdudlaşdırıcı razılaşmaları eyni qayda ilə müzakirə edirlər. Hər ikisi, həmYeni Zellandiya, həm də Avstraliya rəqabəti azaldan şirkətlər birləşmələri və ya razılaşmalar üçün səmərəliliklərinkonstruktiv müdafiə kimi istifadə olunmasına icazə verir. Birləşmiş Ştatlar səmərəlilik sübutu üfuqi məhdudiyyətin və ya şirkətlər birləşməsinin antirəqabət aparma qabiliyyətinə malik olub-olmadığının müəyyən edilməsində başqa sübutla yanaşı istifadə edilən ümumi rəqabət aparma təsirlərinin yoxlanmasına tərəf yönəlir.

Reference

Areeda, P, and D. Turner. 1980. *Antitrust Law.* Boston:Little Brown.

Arquit, Kevin J., and Joseph Kattan. 1991. "Efficiency Considerations and Horizontal Restraints." *The Antitrust Bulletin* 36 (winter): 717-32.

Canada, Director *of* Investigation and Research, Competition Act. 1991. *Merger Enforcement Guidelines.* Ottawa.

Crampton, Paul S. 1992."Non Efficiency Goals and Alternative Efficiency Approaches to Competition Law: Consumers' Surplus, Total Surplus and Total Welfare." Paper prepared for the Third Annual Workshop of the Competition Law and Policy Institute, August 7-9, Auckland, New Zealand.

Deyak, T, and J. Langenfeld. 1992. "Efficiencies in U.S. Merger Analysis." *International Merger Law: Events and Commentary* 25.

Finbow, R., and N. Parr. 1995. *U.K. Merger Control: Law and Practice.* London: Sweet and Maxwell.

Fisher, A., and R. Lande. 1983. "Efficiency Considerations in Merger Enforcement." *California Law Review* 7'1: 1580-696.

Jorde, Thomas M.1995."Antitrust, Innovation and Competitor Cooperation." Paper presented at Federal Trade Commission Hearings on Global and Innovation-Based Competition, October 26, Washington, D.C.

McDavid, Janet L. 1995. "Efficiencies, Failing Firms and the General Dynamics Defense." Paper presented at Federal Trade Commission Hearings on Global and Innovation-Based Competition, December 5, Washington, D.C.

Monopolies and Mergers Commission. *\985. Animal Waste.* London: Her Majesty's Stationery Office.

Muris, Timothy J. 1980. "The Efficiency Defense under Section 7 of the Clayton Act." *Case Western Reserve Law Review* 30 (3): 381-432.

Salop, Steven C. 1995. "Efficiencies in Dynamic Merger Analysis." Paper presented at Federal Trade Commission Hearings on Global and Innovation-Based Competition, November 2, Washington, D.C.

Stockum, Steve. 1993. "The Efficiency defense for Horizontal Mergers: What Is the Government's Standard?" *Antitrust Law Journal* 61 (3): 829-55.

U.S. Department of Justice Antitrust Division and Federal Trade Commission. 1992. "Horizontal Merger Guidelines." *Federal Register* 57 (176): 41,552-563.

Weir, Charlie. 1993. "The Implementation of Merger Policy in the U.K. 1984-1990." *The Antitrust Bulletin* 37 (winter): 943-67.

QLOBALLAŞAN DÜNYADA YOXSULLUQ PROBLEMİ

Dos. Dr. Şəhla RZAYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
sh.rzayeva@aseu.az

Xülasə

Yoxsulluq bir iqtisadi kateqoriya kimi mövcud ölkədə elmi cəhətdən əsaslandırılmış normalar üzrə minimum yaşayış vasitələri olmayan cəmiyyətin müəyyən hissəssinin iqtisadi vəziyyətidir. Yoxsulluq bütün ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq mövcud olub təbəqələşmə dərəcəsindən asılı olaraq müxtəlif ölkələrdə müxtəlif problemlər doğurur. Məqalədə göstərilir ki, yoxsulluğun qlobal miqyas alması gəlirlərin qeyri-bərabər bölgüsünün yalnız ölkə daxilində deyil, həmçinin müxtəlif dövlətlər arasında da müşaiyət olunması ilə bağlıdır. Dünya üzrə gəlirlərin qeyri-bərabər bölünməsi də yoxsulluğun artmasına şərait yaradan amillərdəndir. Yoxsulluqla mübarizə isə onun iqtisadi və ya sosial xarakterinə əsaslanaraq aparılır. İqtisadi yoxsulluğun törəmə səbəbi kimi əmək haqqının səviyyəsi, məşğulluq, işsizlik və s. iqtisadi amillərlə əlaqələndirilirsə, sosial yoxsulluq daha çox əhalinin zəif müdafiə olunan demoqrafik qrupları ilə bağlı olur. Tədqiq olunan məsələlərin araşdırılmasının metodoloji əsasını təhlil, ümumiləşdrmə, sistemli struktur yanaşma və s. metodlar təşkil edir. Sonda ümumiləşdirmələr aparılaraq müvafiq nəticə çıxarılır.

Açar sözlər: Qloballaşma, yoxsulluq göstəricisi, yoxsulluq həddi, gəlir səviyyəsi, minimal gəlir.

THE PROBLEM OF POVERTY IN A GLOBALIZING WORLD

Abstract

Poverty as an economic category reflects the economic situation of a certain segment of society that does not have the minimum means of subsistence in the country on the existing evidence-based standards.Existing independently of the level of economic development of all countries, poverty in many countries raises different issues.The article points out that global poverty are linked to the uneven distribution of income, not only within countries but also between different countries. The uneven distribution of incomes in the world has become a factor in creating conditions for increasing poverty, and poverty reduction is based on its economic or social nature. If the causes of poverty are associated with the level of wages, employment, unemployment and other economic factors, the social poverty has more to do with the little protected demographic groups.The methodological basis of the problem of analysis, synthesis, system structural approach and other methods.At the end of the paper, summarizing the conclusions made.

Key words: globalization, poverty rate, poverty level, income level, a minimum income.
JEL Classification Codes: I 30 ; I 32 ; I 38.

Giriş

Dünya inkişafının müasir mərhələsinin başlıca meyli miqyası getdikcə böyüyən qloballaşmadır. Qloballaşma dövlətlərin sabit inkişafının bütövlyünün və idarəetmə sistemlərinin sabitliyinin təmin olunmasına, iqtisadi münasibətlərdə ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılmasına, xalqların rifah halının yüksəldilməsinə kömək etməlidir. Sözsüz ki, beynəlxalq hüquqi prinsiplərin və normaların aliliyi, dəyişikliklərin təkamül xarakteri, qarşılıqlı etimad

və ümumbəşəri dəyərlərə sədaqətlə yanaşı hər bir ölkənin səciyyəvi milli cəhətlərinin də nəzərə alınması bu prosesin müəyyənedici istiqamətləri olmalıdır.

Qloballaşma hazırda bütün dünyanı əhatə edən mürəkkəb bir proses kimi qiymətləndirilməkdədir. O, dünyadakı siyasi proseslərə, beynəlxalq münasibətlərə, hətta etika və mənəviyyata da təsir edir. Belə bir düşüncə də mövcuddur ki, milli dövlətlər arasında hər cür maliyyə, iqtisadi və informasiya sərhədləri götürülməli, azad iqtisadiyyat və ticarət, azad rəqabət, maksimum sərbəstlik üçün münbit şərait yaradılmalıdır. Qloballaşmanın dəqiq mahiyyəti əslində elə bundan ibarətdir. Qloballaşma şəraitində müasir dünyada qarşıda duran vacib problemlərdən biri də davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsidir. Davamlı inkişaf konsepsiyasının diqqət mərkəzində yoxsulluqla mübarizə dayanır və konsepsiyanın əsas məqsədi insanların normal həyat fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün lazım olan resurslara minimum tələbatların ödənilməsi və bu resursların dünya əhalisi arasında bərabər (ədalətli) bölüşdürülməsidir.

Müasir dövrümüzdə yoxsulluq qlobal miqyasda yalnız iqtisadi deyil, həmçinin siyasi, sosial, hüquqi, psixoloji bir bəlaya çevrilməklə dünya ictimaiyyətinin qarşısında həll edilməsi zəruri olan problemlərdəndir. Yoxsulluq sosial-iqtisadi proses olmaqla hər bir ölkənin iqtisadi durumu, onun maddi və sosial şəraiti, islahatların dərinliyi və onun sosial nəticələrinin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq formalaşır və həlli yolları zəruriləşir (1; 15).

Yoxsulluğun öyrənilmə tarixinə nəzər saldıqda onun həmişə iqtisadçı alimlərin diqqət mərkəzində olduğu məlum olur. Yoxsulluğa dair fikirlərə hələ David Rikardo, Adam Smit, Simon de Sismondi, Con-Stüart Mill, Marks və başqalarının əsərlərində rast gəlmək mümkündür. A.Smit bu barədə yazmışdır: “Mən məcburən etiraf etməliyəm ki, aşağı təbəqədən olan ləyaqətli bir insan, onun ölkəsində qəbul olunmuş adət-ənənələri yerinə yetirmədən və ya həyat səviyyəsini təmin etməkdən ötrü lazım olan istehlak mallarını ödəmədən yaşaya bilməz. Adi bir köynək yaşamaq üçün vacib deyil, amma ləyaqətli bir insan əynində köynək olmadan insanlar arasına çıxa bilməz” (2; 91).

K.Marks öz növbəsində yazırdı ki, “Bizim arzu və istəklərimiz cəmiyyət tərəfindən yaranır. Biz onu cəmiyyətlə ölçürük... onlar öz təbiətinə görə nisbidir” (3; 33).

Piter Tounsend “Birləşmiş Krallıqda yoxsulluq” əsərində yoxsulluğu mövcud cəmiyyət üçün xarakterik olan normal davranış və imkanlar nöqteyi nəzərindən təyin edir. Tounsend yoxsulluğun mahiyyətini belə açıqlayır: “Fərd və ailələrin yaşayış şəraitləri, qidalanma üçün imkanları olmadıqda, onlar malik olduqları cəmiyyətlərdə əksər əhalinin yaşadığı kimi yaşaya bilmədikdə onda bu fərd və ailənin yoxsulluqda yaşadığını söyləmək olar” (4; 31).

Yoxsulluq nisbi anlayışdır. Hər hansı bir şəxsin yoxsul olub-olmamasının müəyyənləşdirilməsi zamanı həmin insanın düşüncələri də vacibdir. Belə ki, hər hansı bir şəxsi maddi vəziyyətinə görə yoxsullar sırasına aid etmək mümkün olsa da, digər göstəricilərə görə bu insanın yoxsul olmasını söyləmək çətinlik törədə bilər. Digər insan isə pula sahib olsa da, sağlamlığa və ali savada sahib olmaya bilər. Bu baxımdan yoxsulluğa nəzər saldıqda onun daha geniş mahiyyət kəsb etdiyi ortaya çıxır.

Ümumiyyətlə, 20-ci əsrin 90-cı illərindən etibarən yoxsulluq və onun azaldılması dünyada ümumbəşəri bir problemə çevrilməklə, cəmiyyəti daha çox narahat etməyə başlamışdır. Ona görə ki, dünyanın bir çox ölkələrində yoxsulluq həddinin yüksək olması müəyyən yoluxucu xəstəliklərin və cəmiyyətin inkişvfına maneə olan digər halların yaranmasına səbəb olur. Bu səbəbdən də inkişaf etmiş dünya dövlətləri 1992-ci ildə Rio-de-Janeyro şəhərində ətraf mühit və inkişaf üzrə keçirilən ümumdünya Sammitində yoxsulluğun azaldılması probleminə xüsusi

diqqətlə yanaşaraq onu davamlı iqtisadi inkişafın həlledici amili və əsas məqsədi hesab etmişlər. Rio-dan sonra 1995-ci ildə BMT-nin sosial-iqtisadi inkişafa həsr olunmuş Kopenhagen Zirvə toplantısında, yoxsulluq, işsizlik və s. bu kimi sosial bəlaların aradan qaldırılması problemləri geniş müzakirə edilmişdir. İlk dəfə olaraq Kopenhagen konfransı yoxsulluqla mübarizəni dünya dövlətləri qarşısında duran mühüm problemlərdən biri olduğunu elan etmiş və davamlı iqtiadi inkişafa nail olmaq üçün yoxsulluqla mübarizənin yeni yollarını təklif etmişdir. Eyni zamanda, yoxsulluqla mübarizə tədricən bütün dünyanı narahat edən qlobal problemə çevrildi. Artıq "2000-ci ilin sentyabr ayında Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyasının təşəbbüsü ilə 183 millətin və 147 dövlətin nümayəndələrinin iştirak etdiyi Minilliyin Sammiti keçirildi. Sammitdə bütün dünyada yoxsulluğun azaldılması və insan inkişafının təmin edilməsi üçün səylərin birləşdirilməsi məqsədilə Minilliyin Bəyannaməsi qəbul edildi. Buna müvafiq olaraq Minilliyin İnkişaf Məqsədləri müəyyənləşdirildi. Bütövlükdə MİM çərçivəsinə 8 məqsəd, 18 hədəf, 48 göstərici daxildir və hədəflərin əksəriyyəti 1990-cı ildən 2015-ci ilə qədər 25 ildən artıq müddəti əhatə edir" (5; 1).

Qeyd edək ki, Minilliyin Bəyannaməsinin əsas məqsədi 2015-ci ilədək insanların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasıdır.

Bütün dünyada yoxsulların sayını azaltmaq üçün MİM-də aşağıdakı məqsədlər müəyyən edilmişdir.

1. İfrat yoxsulluğu və aclığı aradan qaldırmaq;
2. Ümumi ibtidai təhsilə nail olmaq;
3. Gender bərabərliyini inkişaf etdirmək və qadınların hüquqlarını genişləndirmək;
4. Uşaq ölümü hallarını azaltmaq;
5. Anaların sağlamlığını qorumaq;
6. İİÇV/QİÇS, malyariya və digər xəstəliklərə qarşı mübarizə aparmaq;
7. Ətraf mühitin qorunmasını təmin etmək;
8. Qlobal tərəfdaşlığı təmin etmək.

Bu problemləri həll etmək üçün hazırda dünyanın 70-ə yaxın ölkəsində yoxsulluğun azaldılması üzrə strategiyanın hazırlanması və həyata keçirilməsi prosesi gedir.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, yoxsulluğun azaldılmasında makroiqtisadi sabitliyin əldə olunması və bazar prinsiplərinə əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşmasına yönəlmiş islahatların həyata keçirilməsi həlledici rol oynayır.

Hazırda dünyada 6 milyarddan çox əhali yaşayır. Dünya əhalisinin 1,2 milyard nəfərinin və yaxud 20 faizinin gündəlik gəliri 1 dollardan aşağıdır. Bu, o deməkdir ki, dünyada əhalinin 20 faizi ifrat yoxsulluq həddində yaşayır.

Əhalinin 3 milyard nəfərinin və ya yarısının isə gündəlik gəliri 2 dollardan aşağıdır. Göründüyü kimi, dünya əhalisi arasında gəlirlərin səviyyəsinə görə qütbləşmə çox qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Belə bir qütbləşmə və təbəqələşmə ÜDM-un dünya üzrə istehsalında da nəzərə çarpır. Dünya üzrə gəlirlərin qeyri-bərabər bölgüsünü də məhz bu amil şərtləndirir. Məlum olduğu kimi, dünya üzrə istehsal olunan ÜDM-in həcmi təxminən 30 trilyon dollar təşkil edir və bunun da 80 faizi və ya 24 trilyon dolları dünya əhalisinin təxminən 20 faizini özündə birləşdirən inkişaf etmiş ölkələrin payına düşür. Dünyanın yerdə qalan 80 faizi isə dünya üzrə ÜDM-in cəmi 20 faizini istehsal edir. Başqa sözlə, sayı 6 milyardı keçən dünya əhalisinin 4,8 milyardı dünyada yaradılan 30 trilyon dollar məbləğində əlavə dəyərin yalınz 6 trilyon dollarına malikdir. Dünya üzrə belə bir qütbləşməni həm də hər bir ölkə daxilindəki

təbəqələşmə də dərinləşdirir. Belə ki, əksər ölkələrdə əhalinin ən varlı 20 faizi ölkə üzrə gəlirlərin yarısına malik olduğu halda, əhalinin ən kasıb 20 faizi gəlirlərin cəmi 5 faizinə sahibdir. Ümumiyyətlə, dünya üzrə gəlirlərin qeyri-bərabər bölgüsü onunla nəticələnib ki, hazırda dünyanın 20 ən böyük və zəngin ölkəsinin ümumi gəliri 20 ən kasıb ölkənin gəlirindən 37 dəfə çoxdur. Hazırda dünya ölkələrinin böyük əksəriyyti Amerikadan, Avropadan və Şərqi Asiyadan asılı vəziyyətdədir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının üzvü olan ölkələrdə əhalinin adambaşına düşən illik gəliri 30000 dollara çatdığı halda, dünya əhalisinin 85 faizinin illik gəliri 3000 dollar təşkil etmir. Bununla da, inkişaf etmiş sənaye ölkələri ilə zəif inkişaf etmiş ölkələr arasında differensasiya dərinləşir. Son 15 ildə adambaşına düşən gəlir 100-dən çox ölkədə, adambaşına istehlak isə 60-dan çox ölkədə azalıb. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə yaşayan 4,4 milyard nəfər əhalinin 5\3 hissəsi normal sanitariya şəraitinə, 4\1-i normal mənzil şəraitinə, 3\1-i içməli su ilə normal təchizata, 5\1 normal qidalanma səviyyəsinə malik deyil. Zəif inkişaf etmiş ölkələrin əhalisinin 3\1-i 40 ildən çox ömür sürmürlər. Dünya Bankının məlumatlarına əsasən, 90-cı illərin axırlarında baş vermiş iqtisadi böhran bu prosesi daha da sürətləndirmişdir. Məhz bu məqsədlə, BMT İnkişaf Proqramının yoxsulluğu aradan qaldırmaq üzrə proqramları inkişaf etməkdə olan ölkələrə yardım göstərməyə, bərabər artım və iqtisadi inkişaf əldə etməyə dair strategiyaların işlənib hazırlanması üçün bacarıqların gücləndirilməsinə yönəldilmişdir. İqtisadi siyasətin təhlil, xərclərin dəyərləndirilməsi və institusional imkanların genişləndirilməsi üzrə yardım kimi xidmətlər vasitəsilə BMT-nin İnkişaf Proqramı qarşıya qoyulmuş məqsədlərə və mövcud resurslara müvafiq olaraq, ölkələrə milli və xüsusi planları həyata keçirməkdə kömək edir. Müntəzəm yardımı həyata keçirmək üçün BMT-nin İnkişaf Proqramı sosial və iqtisadi bərabərsizliyin, xüsusilə də qadın hüquqlarının pozulmasının uzun müddətli səbəblərinə dair məsələlərin təyin və həll edilməsi işində hökumətlərlə sıx əməkdaşlıq edir.İnkişaf həllərinin hazırlanmasında geniş iştirakın təmin olunması göstərilən prosesə vətəndaş cəmiyyəti və xüsusi sektor nümayəndələrini cəlb etməyə imkan verir. BMT İnkişaf Proqramının yoxsulluğun aradan qaldırılmasına dair təyin edilmiş bəzi fəaliyyət sferaları yeni iş yerlərinin açılması üzrə tədbirləri, geniş miqyasda maliyyə əməliyyatlarının mövcudluğunu və müasir texnologiyalara keçidin təmin edilməsini əhatə edir. BMT-nin İnkişaf Proqramı həmçinin regional və dünya səviyyəsində iqtisadi inteqrasiyaya dair bacarıqların artırılmasında, məsələn, ticarət şərtlərinin müzakirə olunması və inkişafın maliyyələşdirilməsinin idarə edilməsi üçün daha güclü imkanların inkişaf etdirilməsi vasitəsilə ölkələrə kömək edir.

Məsələn, BMT-nin İnkişaf Proqramı Lesotoda dövlət məmurlarını və vətəndaş cəmiyyəti nümayəndələrini yoxsulluğun aradan qaldırılması üzrə milli strategiyaların işlənib hazırlanması, o cümlədən qadınların hüquq və səlahiyyətlərinin inteqrasiyası ilə əlaqədar müzakirələr ətrafında birləşdirən konsultasiyaların milli prosesini dəstəkləmişdir. Hal-hazırda strategiyaya qadınların QİÇS kimi xəstəliklərə qarşı zəifliyinin aradan qaldırılması və təhsil sahəsində gender bərabərsizliyinin ləğv olunmasına dair tədbirlər daxil edilmişdir. Malavidə tez-tez yağan yağışlar, vaxtaşırı təkrarlanan və eləcə də qlobal istiləşmə ilə müşayiət olunan quraqlıq və daşqınlar kimi faktorlar nəticəsində torpaqların məhsuldarlığının aşağı düşməsi yüksək dərəcəli yoxsulluğa gətirib çıxarır. Bütün bunlar həmçinin ərzaq mallarını təhlükəyə məruz qoyur və daimi aclığın artmasına gətirib çıxarır. 2005-ci ildə hökumət həyat şəraitini və qida qəbulunu yaxşılaşdırmaq üçün kiçik təsərrüfatlara vəsaitlər vermək məqsədilə əkin işləri və gübrələnməyə maliyyə yardımlarının artırılmasını nəzərdə tutan bir proqram təklif etmişdir. BMT-nin İnkişaf Proqramı

hökumətə inkişaf sahəsində digər beynəlxalq təşkilatlarla birgə işləməkdə kömək edib. Bununla belə, əlavə resursların səfərbər edilməsi və bu plan ilə əlaqədar fermerlər üçün milli ictimai maarifçilik kampaniyasının keçirilməsində göstərilən Proqramın rolu danılmazdır. 2006-2007-ci illərdə Proqramın reallaşdırılması qonşu ölkələrin defisit ilə üzləşməsinə baxmayaraq, Malaviyə qarğıdalı məhsulunun ən yüksək səviyyəsini əldə etməyə kömək etdi. 2006-cı ildə Şərqi Avropa və MDB ölkələri üzrə regional təşəbbüs keçid dövrünün uğurlu iqtisadi strategiyalar haqqında bilikləri ilə bölüşməkdə bu ölkələrə kömək etdir. BMT-nin İnkişaf Proqramı Gürcüstanda hökumətə iqtisadi artımı və biznesin inkişafını yeni iş yerlərinin açılması ilə birləşdirən siyasət işləyib hazırlamağa imkan verən bir proqram həyata keçirtdi. BMT-nin İnkişaf Proqramı həmçinin statistika şöbəsinə bu sektorun xalq təsərrüfatının ümumi planlaşdırılmasına inteqrasiya etməsinə imkan yaradan tədbirlər kimi qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın ölçülməsi üçün bacarıqların işlənib hazırlanmasına köməklik göstərmişdir. Təhsil Nazirliyi ilə tərəfdaşlıq peşəkar təhsilin xüsusi sektorun ehtiyacları ilə birləşdirilməsinə yönəldi. Digər növ yardımlar dövlət idarəçiliyində islahatların aparılması, idarəçiliyin yenilənməsi, rüşvətxorluq ilə mübarizə və ictimaiyyət ilə əlaqələrin yaxşılaşdırılmasına kömək etdi. Bir çox ölkələrdə aşkar olunan siyasi və iqtisadi desentralizasiyaya kömək etmək üçün BMT-nin İnkişaf Proqramı həmçinin bilavasitə iqtisadi inkişaf strategiyalarının göstərilən nailiyyətlərlə tətbiq edilməsi məqsədilə milli regionlar və yerli icmaların hüdudları çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Tacikistanda BMT-nin İnkişaf Proqramı neçə onillik ərzində 100 kənd bələdiyyəsində mikromaliyyələşdirmə fondlarının təmin edilməsi üzərində işləmişdir. Bu, Sovet İttifaqının süqutu və Tacikistanda vətəndaş müharibəsinin fəlakətli sosial və iqtisadi nəticələrindən sonra özlərini və öz ailələrini təmin etməkdə insanlara kömək etdi. Demək olar ki, 80 min ailə qaramal yetişdirmək, tərəvəz becərmək və tikiş sexləri açmaq üçün kreditlərdən istifadə edərək, yoxsulluqdan çıxa bildi. Mikromaliyyələşdirmə fondları cəmiyyətin inkişafının içməli su sistemi, məktəb və xəstəxanaların yenidən qurulması kimi əsas prioritetlərinin həyata keçirilməsini təmin etmişdir. Analoji layihə qonşu Qırğızıstanda həyata keçirilmişdir ki, bu da ümumi qənaətlərini birləşdirən və kredit verən təqribən 2000 yerli yardım qruplarının formalaşdırılmasına gətirib çıxartdı. BMT-nin İnkişaf Proqramı dinamik iqtisadiyyata nail olmaq üçün lazımi vasitə kimi xüsusi sektorun inkişaf etdirilməsi məqsədilə öz razılaşdırılmış fəaliyyətini davam etdirir.

Yoxsulluğun təyin olunması üçün müəyyən dövlətlər fərdi yanaşmadan istifadə edirlər. Bəzi ölkələrdə yoxsulluğun ölçülməsinə dair istifadə olunan yanaşma üsullarını nəzərdən keçirdək.

ABŞ-da yoxsulluğun dövrü olaraq ölçülməsinə 1960-cı illərin ortalarından başlamışlar. Bu sahədə irəli sürülmüş ilkin fikirlər Moli Orşanskiyə məxsusdur (6; 38). O, ilkin olaraq ABŞ-da yoxsulluq həddinin hesablanması üçün düstur hazırlayıb tətbiq etmişdir. O, ABŞ-ın Kənd Təsərrüfatının məlumatlarına istinad edərək orta amerikalı ailəsinin ərzağa xərclədiyi pulun miqdarını hesablamışdır. 1955-ci ildə vergiləri çıxdıqdan sonra amerikalıların gəlirlərinin 1/3-i ərzaq məhsullarına xərclənirdi. Bu fakt Orşanskini belə bir fikrə gətirir ki, ərzağa xərclənən gəlirləri 3-ə vurmaqla alınmış məbləğ ailə üzvlərinin əsas tələbatlarını ödənmiş olacaq. Bununla da, yoxsulluq həddinin hesablanması düsturu meydana gəldi.

İlkin mərhələdə həqiqətən də amerikalılar gəlirlərinin 1/3-ni ərzaq məhsullarına xərcləyəndə bu düstur səhvsiz, çox gözəl işləyirdi. Ehtiyacları olan ailələr həqiqətən də lazımi ehtiyaclarını ödəməkdən ötrü lazım olan yardımı alırdılar. ABŞ iqtisadiyyatı çox sürətlə inkişaf edirdi. Kənd təsərrüfatında, ərzaq istehsalı sənayesində yeni texnologiyanın tətbiq

olunması ona gətirdi ki, amerikalıların ərzağa xərclədiyi məbləğ 1970, 1980 və 1990-cı illərdə dəyişərək 1/4-dən 1/5-ə və nəhayət, onların aylıq əmək haqqının 1/6-nə qədər azaldı. Orşanskinin məntiqinə əsasən ərzağa xərclənən hissəni 6-ya vurmaq lazım idi. Amerika hökuməti isə bunu etməyərək köhnə qayda ilə 3-ə vurmaqla kifayətlənirdi.

50-ci illərin sonundan etibarən ABŞ-ın Əhalinin Siyahıya Alınma Bürosu ölkə əhalisinin müxtəlif kateqoriyaları üçün yoxsulluq həddini hesablayır. Bu məlumatın rəsmiləşdirilməsindən sonra Səhiyyə Nazirliyi yoxsulluq həddinə əsaslanan özünün "Yoxsulluq üzrə təlim dərsliyi"ni hazırlayır. Bu kitab ehtiyacı olan əhaliyə yardım etməklə məşğul olan bütün hökumət orqanlarına gödərilir. Bu kitab hökumət işçiləri tərəfindən yardımların yönəldilməsi zamanı istifadə olunur.

Hal-hazırda əvvəldə istifadə olunan üsul köhnəlmişdir. ABŞ əhalisi gəlirlərin əksər hissəsini kommunal xərclərə, icarə xərclərinə və vergiyə xərcləyirlər. Ona görə də, hal-hazırda Əhalinin Siyahıya Alınma Bürosu yoxsulluq həddinin təyin olunması üçün yeni düstur işləyib hazırlamışdır.

Bundan əlavə, ABŞ-da yoxsulluqla mübarizə üzrə xüsusi proqramlar fəaliyyət göstərir. Onlardan "Medikeyd" və AFDS (asılı uşaqlı ailələrə yardım) proşramları əsas rol oynayır. "Medikeyd" proqramının xərclərində federal büdcənin payı 50-83% çivarında dəyişir, bu halda qrantın ölçüsü, ştat əhalisinin şəxsi gəliri həcminin ölkə üzrə həmin göstəricinin orta qiymətinə nisbəti kimi hesablanmış ştatın vergi potensialı indeksinə tərs mütənasibdir.

Yoxsul ailələrdən olan uşaqların təhsil almasına yardıma gəldikdə, Amerikada bir neçə proqram mövcuddur ki, belə xərclərin müəyyən dərəcədə azaldılmasına imkan verir. Misal üçün, "Xedstart" proqramı gəliri yoxsulluq həddindən aşağı ailələrdəki məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu proqramda həmçinin tibbi xidmətlərin, qidalanmanın təqdimatı və s. nəzərdə tutulmuşdur.

Proqramın əsas yardım obyektləri-hindu rezervasiyaları, mühacir ailələridir.

Qərbi Avropadan fərqli olaraq, ABŞ-da aztəminatlı ailələrin dəstəklənməsində yoxsullara pulsuz yardım növlərinin əhəmiyyətli rolu var.

Yoxsullara ərzaq talonları vasitəsilə yardım daha geniş yayılmışdır. Ehtiyacı olan, bir qayda olaraq, ictimai yardım təşkilatının yerli ofisinə ərzaq talonlarının verilməsi barədə ərizə ilə müraciət edirlər. 30 gün ərzində qərar qəbul edilir. Yardımın bu növünə iddia edən şəxs gəlir səviyyəsi, mükiyyət həcmi və s. səbəblərə görə belə yardımı almaq hüququna malik olarsa, ona yaşayış yerində mağazada istifadə edilə bilən ərzaq kartları verilir.

Son illər Amerikada yardım alanlarda əmək fəaliyyətinə stimulların gücləndirilməsi, qismən məcburi tədris, ictimai layihələrdə iştirak, gənclərin, əlillərin, yaşlıların işə qəbul edilməsinə, sahibkarların həvəsləndirilməsi kimi komponentlərin yardım proqramına daxil edilməsi meyillərini aydın şəkildə izləmək olar.

Yoxsulluq problemini ənənəvi üsullarla (həddi-buluğa çatmamış uşaqlı ailələrə müvəqqəti pullu yardım tipli sosial yenidən bölüşdürmə proqramları, fövqəladə birdəfəlik yardım, vergi gəlirinin subsidiyalaşdırılması və s. hesabına) həll etmək cəhdləri, amerikalı mütəxəssislərin fikrincə, həm çırf maliyyə cəhətdən, həm də sosial cəhətdən səmərəsizdir.

ABŞ-da dərin yoxsulluq göstəricisi kimi, rəsmi yoxsulluq həddinin 75%-dən aşağı olan gəlir səviyyəsi geniş şəkildə istifadə olunur.

Kanadada, əhalinin minimal gəlirinin zəmanətləndirilməsi barədə avropasayağı siyasət aparan bir dövlətdə, ABŞ-dan fərqli olaraq, rəsmi yoxsulluq həddi mövcud deyil. Lakin gəlir səviyyəsi aşağı

olan əhalinin sayının müəyyənləşdirilməsi üçün, ölkənin statistik orqanları qeyri-rəsmi yoxsulluq həddini hesablayırlar (7).

Yoxsulluğun dəf edilməsi və gəlir hüquqlarının təminatı-bu məqsədləri aparıcı qərb ölkələri hökumətlərinin hamısı bəyan edirlər. XX-ci əsrin 60-cı illərindən başlayaraq, bir çox inkişaf etmiş ölkələr minimal gəlirə zəmanət verən müxtəlif qanunvericilik aktları qəbul etmişlər (Almaniya, Niderland, Böyük Britaniya, Lüksemburq, Fransa). Bu zaman məşğul olmayan əhaliyə dövlət maddi yardımı, yalnız buna ehtiyac sübut olunduqda təqdim edirdi. Digər Avropa ölkələrində və ABŞ-da zəmanətli minimal gəlir yalnız qocalara və əlillərə təyin olunur. Zəmanətli minimal gəlir, bir qayda olaraq, ilkin zərurətli əmtəə və xidmətlər "səbət"inin dəyəri əsasında, ya da ki, qanunla müəyyən edilmiş minimal əmək haqqına müvafiq həcmdə təsbit edilir.

Niderlandda və İtaliyada minimal gəlir minimal əmək haqqının müəyyən faizi miqdarında, Fransada-orta əmək haqqının müəyyən hissəsi qədər hesablanır. ABŞ-da qocaları və əmək qabiliyyətindən məhrum əlilləri əhatə edən zəmanətli gəlir proqramı çərçivəsində federal hökumət və ştatlar tərəfindən ödənilən minimal gəlir yoxsulluq həddi səviyyəsinin təxminən 60%-ni təşkil edir (8).

Çində tətbiq olunan yoxsulluqla mübarizə üsulları da diqqətəlayiqdir. Bu üsullar, o cümlədən, məşğulluğun genişlənməsinə və əhalinin yoxsul təbəqələrinin gəlirlərinin artmasına yönəlmişdir. Bunlar, ilk növbədə, infrastruktur quruculuğu və inkişaf məqsədli layihələrin reallaşdırılmasına əsaslanır. Bundan başqa, əhalinin yoxsul təbəqələrinə təklif olunur ki, daha varlı rayonlarda iş yerləri axtarsınlar.

Yer kürəsi əhalisinin təqribən yarısını özündə birləşdirən yoxsul insanların bir qismi də qloballaşan dünyanın bir hissəsi olan Azərbaycan Respublikasının payına düşür. SSRİ dövründə də yoxsulluğun səviyyəsi kifayət qədər yüksək olan Azərbaycan dotasiya almayan respublika olmasına baxmayaraq, əhalinin maddi rifah halının səviyyəsinə görə Sovet İttifaqında 10-cu yeri tuturdu. Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra mövcud təsərrüfat əlaqələrinin qırılması, inflyasiya, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi, qaçqın və məcburi köçkünlər probleminin yaranması yoxsulluğun daha da yüksəlməsinə öz təsrini göstərmişdir (9; 185). Təbii ki, zəngin yeraltı və yerüstü sərvətlərə malik olan Azərbaycanda belə vəziyyət uzun sürə bilməzdi və bütün bunlar təxirəsalınmadan geniş miqyaslı sosial-iqtisadi islahatlara başlanmasını zərurətə çevirmişdir. Məhz bu səbəbdəndir ki, 1994-cü ildən başlayaraq, ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanda əsas məqsədi ölkədə yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişafın təmin edilməsi olan çoxşaxəli islahatlar həyata keçirilməyə başlandı. Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması istiqamətində Dövlət Proqramı hələ 2001-ci ildə hazırlanmışdır. 2003-2005-ci illəri əhatə edən proqramda Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması istiqamətində həyata keçiriləcək tədbirlər öz əksini tapmışdır.

Yoxsulluğun azaldılması istiqamətində görülən tədbirlər tezliklə öz müsbət nəticələrini verdi. Çox keçmədi ki, Azərbaycanda Yoxsulluğun azaldılması istiqamətində Proqram əsasında həyata keçirilən tədbirlər öz bəhrəsini verərək ölkədə yoxsulluq səviyyəsi 2003-cü ildəki 49% səviyyəsindən 2007-ci ildəki 15,8% səviyyəsinə qədər dəyişdi. Əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılması istiqamətində əldə olunan müsbət meylləri davam etdirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Sərəncamı əsasında "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı

inkişaf Dövlət Proqramı" hazırlandı və hal-hazırda bu proqramın icrası uğurla həyata keçirilir (10). Belə ki, 2010-cu ilin yekunlarına görə, Azərbaycanda yoxsulluğun səviyyəsi 2009-cu illə müqayisədə 1,8% azalaraq 9,1% təşkil etmişdir. 2009-cu ildə isə ölkədə yoxsulluq 10,9% səviyyəsində olmuşdur. Bu göstərici 2008-ci ildə ölkə əhalisinin 13,2%-ni əhatə etmişdir (11).

Beləliklə, yoxsulluq problemi qlobal miqyas almasına baxmayaraq onun təzahür və varlığı hər bir ölkəyə xas olmaqla bir-birindən keyfiyyətcə fərqlənir. Onun aradan qaldırılması geniş məna kəsb edir və çoxcəhətli sosial problemlərin həll edilməsindən asılıdır.

Nəticə

Araşdırmalardan aydın olur ki, qloballaşma özünün müsbət xüsusiyyətləri ilə yanaşı, müəyyən problemlərin daha da kəskinləşməsinə, qlobal xarakter almasına şərait yaradır. Eyni zamanda, dünya tarixində baş vermiş hadisələrin xronoloji təhlili göstərir ki, dünyada insanlar arasında yaranmış qlobal qeyri-bərabərliyin qarşısı alınmazsa yoxsulluq problemi dünyanın sabit və stabil iqtisadi inkişafının əsas təhlükə mənbəyinə çevrilə bilər. Əksər mənbəələrdə davamlı inkişafa nail olmaq üçün şəxsiyyətin toxunulmazlığın, insanların təmiz su, sanitariya, müvafiq mənzil, enerji, tibbi xidmət və s. əsas tələbatlarının ödənilməsi, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, biomüxtəlifliyin müdafiəsi və daha səmərəli müasir texnologiyaların tətbiqi davamlı inkişafın əsas göstəriciləri kimi qeyd olunur ki, bütün bunlar həm də, yoxsulluğun azaldılması və aradan qaldırılmasını xarakterizə edən mühüm göstəricilərdir.

Ədəbiyyat

1. "Население и глобализация". По24925д общей ред. Н.М.Римашевской. М.Наука 2002.s.15.

2. Smith A. (1776) An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations 1892 ed. (Routledge).

3. Kakwani, N. "How to Measure Goodness of Fit in a Simultaneous Equation Model" // Journal of Quantitative Economiks. Vol 12 January 1996, pp. 27-42.

4. Townsend, P.Poverty in the United Kinqdom: a Survey of Household Resources and Standarts of Livinq (Pengin), 1979.

5. "Minilliyin inkişaf məqsədləri" Bəyannaməsi.2000-ci il.

6. Orshansky, M.How Poverty is Measured // Monthly Labour Review, vol. 92. 1969, p.38.

7. Римашевская Н.М.Риски бедности в современной России. Народонаселение, №2, 2010,с.4-9.

8. Суховский А. Государственное регулирование социальной сферы в развитых странах Запада.// Проблемы теории и практики управления, 2007,№8.

9. Ş.M.Muradov. "Yoxsulluq problemi və onun azaldılmasının əsas istiqamətləri" Azərbaycan Milli Elmlər akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu 2007. s.208.

10. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 15 sentyabr tarixli, 3043 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı"

11. Azərbaycanın statistik göstəriciləri-DSK. Bakı 2010.

MİLLİ İQTİSADİYYAT VƏ İQTİSADİ İNKİŞAFIN NƏZƏRİ ƏSASLARI

Müəl. Natiq HACIYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, n.qadjiev2012@yandex.ru

Theoretical principles of the national economy and economic development

Abstract

The article touched theoretical basis of the national economy and economic development, a lot of value in resolving the economic issues and concludes that the price was an important factor, western economists, especially for the economic development of the newly independent states of the theoretical views and ideas put forward have been references to the distinguished economists and their main a number of directions of development as they are to be carried out in Azerbaijan.

Key words: *the national economy, economic development, value*
JEL code : A1 1B2 N10

Giriş

Milli iqtisadiyyatla bağlı məsələlərin tədqiqi bilavasitə milli xüsusiyyətlərə uyğun olaraq mövcud iqtisadi durumun iqtisadi problemlərinin araşdırılması və aradan qaldırılmasının yol və istiqamətlərinin göstərilməsindən ibarətdir. Iqtisadiyyat və ya milli iqtisadiyyat haqda bir çox alimlərin və mütəfəkkirlərin fikirlərinin və nəzəri mülahizələrini qeyd edərək müsbət və ya mənfi tərəflərininin açıqlamasından önəmli hər bir tədqiqatçı kimi müəyyən bir baxışın ifadə edilməsi məncə daha təbii olar. Belə ki, iqtisadiyyat ne`mətlər arxasında gizlənmiş xüsusi halda insan və ətraf mühüt arasında münasibətdir. Hər hansı bir fikirin əsaslandırılması üçün sadəcə «inkişaf» anlayışını kənara atmaq və tədqiqata başlamaq lazımdır. Bunun üçün lap dərinə hələ getməyək və fikrimizi insan fiziologiyası ilə başlayaq. Insan təbiətin bir hissəsi və ya üzvü tərkib hissəsi olduğundan, o, istər təbiətin tam şəkildə və istərsə də, ayrı-ayrı hissələrinə şamil edilən təkrarçılıqdan və ardıcıllıqdan – başqa sozlə nizamlı nizamsızlıqdan kənarda deyildir. (Burada «qanun» və ya «qanunauyğunluq» anlayışının istifadəsinə və ümumiyyətlə bu anlayışlardan istifadəyə lüzum yoxdur. Belə ki, təbiətdə heç bir «qanun» və ya «qanunauyğunluq» yoxdur, sadəcə ardıcıllıq və təkrarçılıq var. Fərqlənmə ancaq məkan və zamanla bağlıdır). Sadəcə gündəlik həyatda insan öz arzu və istəklərini - tələbatlarını (maddi və mənəvi, bu tələbatların bir-birindən ayrılması təhriflərə gətirir) subyektiv və ekvivalent məqbulluq baxımından (həyatda hər şey subyektivdir, ekvivalentdr və məqbulluq üzərində qurulub) ödənilməsi haqda düşünməli olur və əməllər edərək fəaliyyət qurur. Zaman və məkan fərqindən asılı olaraq bu tələbatlar dəyişmələrə mə`ruz qalır. Lakin bu tələbatların forması dəyişsə də mahiyyət e`tibarı ilə heç bir fərqlə seçilmir. Fərdli insan daima təbiətlə təmasda olaraq özünün tam və ya «mütləq» azadlığınının səviyyəsilə manevr edərək düşüncə qədər və təbiət qədər sonsuz olan tələbatının ödənilməsinə çalışır. Bu azadlıqla manevr və ya müəyyən «qurban»ların verilməsi həyatda heç nəyin havayı olmadığını nəzərə alaraq özlərini təbii bölgüdə göstərmiş olur.

İqtisadiyyata fəlsəfi-sosial aspekdən yanaşma

İnsan öz fəaliyyətində digər insanlarla və təbiətlə münasibətdə olaraq, girişdə qeyd edilditi kimi, bölgüyə əsaslanmaq şərtilə ailə və cəmiyyətdə müəyyən funksiyalar yerinə yetirmiş olur. Özlərinin dövlətini yaradaraq bir çox məsələlərin həllini ona həvalə edərək əvəzində bəzi azadlıqlardan imtina etmiş olurlar. Insan vaciblik və ya başqa sözlə özünün bilavasitə mövcudluğu baxımdan fəaliyyətini birbaşa və dolayı tənzimlədiyi kimi, ailədə də bir çox məsələlər bu və ya digər şəkildə ümumi ailə mənafeyi baxımdan bilavasitə və ya dolayı şəkildə ailə rəhbərliyi tərəfindən tənzimlənir. Cəmiyyətdə isə bu prosesin davamı və ya başqa forması kimi, bir dövlət daxilində insanlar arasında münasibətlər və dövlətlərarası münasibətlər qurulmuş olur. Bu münasibətlərin qurulması dövlətin vasitəçiliyi ilə həyata keçirildiyindən və hər bir vasitəçilik tamamilə təmannasız olmadığından insani fərd bunun üçün müəyyən ne`mətlər verməli olur. Bu qarşılıqlı ekvivalent mübadilə (mübadilələr daima ekvivalent olurlar) nəticəsində insan öz mövcudluğunu saxlamış olur. Zamanın axarı boyu bu mübadilə, mübadilə edilənlərdən asılı olaraq müxtəlif məkanlarda, başqa sözlə bazarlarda həyata keçirilir. Bu bazarların isə kəmiyyət və keyfiyyət fərqi əsasən zaman dəyişmələrinə mə`ruz qalır. Yuxarıda verdiyimiz müəyyən etməyə görə – yəni ne`mətlər arxasında gizlənmiş insan və təbiət münasibətlərini əhatə edən iqtitsadiyyatın formalaşması və inkişafı məhz tələbatların bu və ya digər şəkildə, formada və səviyyədə ödənidməsi prosesini, başqa sözlə ardıcıllıq və təkrarçılığı əhatə etməli və ona əsaslanmalıdır.

Müasir həyatda iqtisadiyyat söylənilən müəyyənetməyə əsasən, təbiət özüdə əsas və birinci, başqa sözlə müəyyənedici bazar olmaqala çoxlu sayda bazarlarla əhatə olunmuşdur. Belə ki, insanların bilavasitə maddi və qismən də mə`nəvi tələbatını ödəyən maddi ne`mətlər - əmtəə və ya insan tərəfindən bilavasitə və son istehlak olunan məhsullar bazarı, insanların bilavasitə mə`nəvi və qismən də maddi tələbatını ödəyən, başqa sözlə qismən istehlak edilən və qismən də istismar olunan xidmətlər bazarı. Bu iki bazardan əsasən insanlar fərdi və ya qurup şəkilində istifadə edirlər. Başqa sözə desək bu iki bazar, xüsusilə, birinci bazar əsasən insan fərdlərinə aiddir. Düzdür iqtisadiyyatda insanlar və ətraf mühüt arasında münasibət dedikdə ətraf mühüt anlayışına təbiətin özündən savayı bilavasitə dövlət və onun qurumları da daxil olduğundan dövlət özü də özünün mövcudluğunu tə`min etmək üçün və ya başqa sözlə öz fünksiyalarını qarşılıqlı məqbulluq və ekvivalentlik baxımından həyata keçirməsi üçün o da, həmin bazarlara müraciət etmiş olur. Münasibətlər eləcə də bu son istehlak ne`mətlərinin istehsalında istismar edilən (istifadə-istehlak edilən) digər ne`mətlər və ya son istehlak məhsulu olmayanların, başqa sözlə resurs adı ilə ümumiləşmiş ne`mətlərin bazarında qurulur. Burada da insan fəaliyyətinin növündən asılı olaraq həmin bazarlarda ya fərdi satıcı və alıcı kimi və ya özlərinin qurupları şəkilində (fiziki və ya hüquqi şəxs timsalında) çıxış edir. Dövlət də öz qurumları timsalında və göstərdiyi fəaliyyətdən asılı olaraq bu və ya digər şəkildə alıcı və satıcı kimi çıxış edir. Bu dövlətin mülküyyət və sahibkarlıq mövqeyindən asılı olaraq baş verir. Belə ki, dövlət bu mövqeyin səviyyəsindən asılı olaraq yüxarıda qeyd olunan resurs adı ilə ümumiləşdirilmiş ne`mətlər bazarınqda alıcı və ya satıcı olur. Bu resurslar isə müxtəlif və kəmiyyət baxımdan qeyri-müəyyəndir. Belə ki, insanın bilavasitə özünün istehsal etdiyi və istehlak etdiyi halında bu resurs onun öz enerjisindən, təbiət enerjisindən ibarət olur. Dövlətin meydana gəlməsindən sonra həmin resursa, yəni insana onun öz şəxsi təhlükəsizlikliyindən irəli gələrək dövlətlə bağlı xidmət resursu, başqa sözlə nisbi sərbəst fəaliyyət üçün tə`minat və zəmanət resursundan istifadə etmək lüzumu gəlir. Daha sonra

fəaliyyəin əhatəliyindən asılı olaraq həmin resurslara digər fərdlərin istər fərdli və ya istərsə də qrup şəkilində fəaliyyətinin məhsulları aid olur. Yəni hər şey hər bir fərdin istər fərdi və ya istərsə də qrup şəklində fəaliyyətində hansı ne`mətdən resurs (vasitə) kimi istifadəsindən asılıdır. Digər bazar və ya resurs isə heç şübhəsiz ki, insanlar arasında bu münasibətdə və ya başqa sözlə iqtisadiyyatda ümumi münasibət obyekti və ya predmetindən ibarər olan ümumi ekvivalent adı ilə ümumiləşən bir ne`mətə aiddir. Bu da ki, pul bazarıdır. Alqı-satqı obyektlərinin kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələri ozünü heç şübhəsiz ki, sövdələşmə məkanlarının və bu sövdələşmələrin də kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələrində, başqa sözlə artmasında göstərir. Belə bir fikir dərin əsasa malikdir ki, kainatda hər şey daima artır və daima azalır - yəni ədədi və ya həndəsi silsilə ilə artır və (və ya) azalır. Maltusun dediyi kimi, əhalinin sayı, başqa sözlə tələbatı həndəsi, ödəniləcək resursların sayı, təklif isə ədədi silsilə ilə artır. Bu da özünü qeyd etdiyimiz kimi alqı-satqı və sövdələşmə məkanlarının, bu məkanlaracan və bu məkanlarada formalaşan dəyərlərin və onların ifadəsi olan - qeyd olunan və ya qeydə alınan qiymətlərin sayının çoxlunda özünü büruzə verdi. Bütün bü halar yəni sövdələşmələrin kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələri müxtəlif sayda və keyfiyyətdə ümumi mübadilə ne`mətlərinin başqa sözlə ümumi ekvivalent rolunu oynayan pulların meydana gəlməsinə səbəb oldu. Bütün bunlar iqtisadiyatın mükəməl şəkildə tədqiqinə əsas verir.

Deməli, milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı anbaan kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələrinə məruz qalan (həndəsi və ya ədədi silsilə ilə artan) ne`mətlərin, bu ne`mətlərin istehsal-istelak edilməsi üçün şərait və şərtlərin, başqa sözlə sövdələşmə məkanlarının (bazarların) artması, bu sövdələşmələri həyata keçirən subyektlərin kəmiyyət və keyfiyyət artımları və həmin sövdələşmələrdə hər bir subyekt tərəfindən subyektiv şəkildə dəyərləndirmə proseslərinin və bu proseslərin nəticəsi olan dəyərlərin, həmin dəyərlərin ifadəsi olan qiymətlərin çoxluğu heç şübhəsiz bu dəyərləri qiymət adı ilə ifadə edən ümumi mübadilə ne`mətlərinin və ya ümumi ekvivalentlərin (pulun) çoxluğu ilə sıx əlaqədar olduğubdan hər bir sövdələşmə məkanının (bazarın), onun tərkib hissələri ilə, tələbi və təklifi ilə, orada ani olaraq formalaşan kəmiyyət (həcm) və qiymət ifadələrinin tədqiqini önə çəkmək lüzumludur. Bunun üçün qeyd olunan ümumi makrotarazlığın tədqiqindən, onun tərkib hissəsindən başlayaraq, həmin tarazlığın yaradıcısı olan məcmu tələb və məcmu təklifin hər birinin tərkib hissələrini öyrənmək və bununlada çoxlu miqdarda, yəni bu tərkib komponentləri sayda sövdələşmə məkanlarından başlamaq və yekun olaraq ancaq yeganə bir qiymətin, lakin gizli qalan və o qədər də düzgün olmayaraq ancaq pul, kapital sövdələşmələrinə aid edilən icarə, istifadə həqqının ifadəsi olan faizin_təbiətini açıb göstərmək lazımdır.

İqtisadi inkişafın Qərb qiymətləndirmələri

Qərb iqtisadi fikrində önəmli və özünəməxsus baxışlarına malik olan Holland ekonometriki Y.Tinberqen zənn edirdi ki, "inkişaf xətti proses deyildir və onun məqsədi sadəcə sənayecə inkişaf etmiş dövlətləri iqtisadi, sosial, siyasi və mədəni sahədə ötüb keçmək deyildir. Bu dövlətlərin varlı dövlətləri imitasiya etmələri ancaq onu bildirəcəkdir ki, onlar bir problem kompleksini digərilə əvəz edəcəklər və bununlada onların adam resurslarında olan qiymətli, dəyərli olanı məhv edəcəklər" [Р.И.Хасбулатов, Ц.Гурбадам, Э.Е.Оминский, Ю.Кимак и др.; рук. авт. колл. и отв. ред. Р.И.Хасбулатов. (1987).255]. Bu yeni

müstəqillik qazanmış dövlətlərin iqtisadi inkişaf model və istiqamətlərinin seçimi zamanı müəyyən üstünlüyə malik olan "Gəlib çatan, yetişən inkişaf" ideologiyasından xeyli fərqli idi.

Yan Tinberqen qeyd edir ki, aparılan araşdırmalara görə müəyyən olunmuşdur ki, ancaq iqtisadi artıma səmtlənmək olmaz, iqtisadi və sosial problemlərin həlli üçün bir tərəfdən "məşğuluq və gəlirlərin bölüşdürülməsi üçün böyük imkanların yaradılması, digər tərəfdən köklü torpaq və vergi slahatların aparılması zəruridir. Belə bir siyasətin təməli Ulu öndər tərəfindən qoyulmuş, həyata keçirilməyə başlamış və möhtərəm Prezident tərəfindən uğiurla davam etdirilməkdədir.

Araşdırmalardan belə nüəyyən olunmuşdur ki, dövlətlərin inkişaf planlarının ancaq xüsusi sektor tərəfindən həyata kecirilməsini şübhə altına alınmamalı, iqtisadi siyasətlərinin prioritet istiqaməti kimi kütləvi işsizliklə mübarizə durmalıdır. Milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı mərhələsində işsizlərin gəlirləri demək olar ki, olmadığından, məşğuluğun istənilən yüksəlməsi özü-özlüyündə nə qədər də az olca da artıq gəlirlərin bölüşdürülməsinin yaxşılaşdırılmasından xəbər verir. Yeni iş yerlərini başlıca olaraq kənd rayonlarında yaratmaq lazımdır, cünkü, yer kürəsinin əhalisinin böyük hissəsi məhz burada yaşayırlar. Malik olunan kapitalın çox da olmadığından yoxsulluğun effektiv şəkildə aşağı salınması üçün inkişaf proqramları üzrə layihələt əsasən işçi qüvvəsinin intensiv istifadəsinə əsaslanmalıdır. Demoqrafik partlayışı nəzərə alaraq üstünlük ərzaq məhsullarının istehsalına verilməlidir. Kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının və texnoloji planda məhsuldatlığın artırılması kənd təsərrüfatı mütəxəsisslərinin işi olduğunu zənn edərək o, yoxsulluq və acliğla mübarizənin beynəlxalq stratekiyasının hazırlanmasında təhsilə və ictimai təşkilatlarımn roluna böyük diqqət yetirməyi təklif edilmişdir. Respublika Prezidentinin ərzaq təklükəzizliyi proqramı, yoxsuluğun aradan qaldırılması üzrrə iki proqram, iqtisadi rayonların sosial-iqtisadi inişafı üzrə iki proqram, Apşeron rayonun, Bakı ətrafil rayonların sosial-itiadi inkişaf proqramlari, ayrı-ayrı sahələrin, elm və təhsili, səhiyyənin inkişaf proqramı, əhalinin ərzaq təminatı proqramı, yeni iş yerlərinin açılması - 900 minə yaxın, məhz Tinberqin nəzəri müddəalarının doğruluğundan xəbər verir.) [http://**Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.**].

Digər iqtisadi inkişaf modelinin - "Alternativ inkişaf"ın tərəfdarları kustat istehsal sferasında, pərakəndə ticarər, yerli nəqliyyat, müxtəlif kommunal-məişət xidmətlərində, şəxsi kredit sahəsində "qeyri-formal" sekrorun və ya kicik və orta sahibkarlığın inkişafına önəm verirdilər. Belə ki bu sahələr yüksək, əməkdən isifadə etmək qabiliyyətinə malikdir və məşğulluğun əhəmiyyətli dərəcəfdə atrmasına imkan verəcəkdir. O, bazar konyunkturasına çevik reaksiya verir və əhalinin aşağı tədiyyə qabiliyyətilə və tələbin inkişaf etməməsilə bağlı olaraq müasir sektorlarla rəqabət apara bilir. Azərbaycanda rayonlarıda kiçik sahibkarlığa, Respublikada kiçik və orta sahibkarçılığın inkişafına qayğı göz qabağındadır.

"Qeyri-formal" sekrorun və ya kicik və orta sahibkarlığın inkişaf problemlərinin tədqiqində qərb mütəxəsisləri, o cümlədən BMT-nin və onun ixtisaslaşmış təşkilatlarının işçiləri ondan çıxış edirlər ki, sosial təminatın və bu və ya digər formada əhaliyə köməyin hansı səviyyədə olub-olmamasından asılı olmayaraq istənilən ödənilən məşğulluq əhalinin kasıb təbəqəsinin gəlirlərinin yüksəldilməsi hesabına onların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına gətirmək qabiliyyətindədir. Artıq, inkişaf etməkdə olan dövlətlərin hökümətləti qarşısında, BMT və onun ixtisaslaşmış təşkilatlarının fəaliyyəti qarşısında duran

başlıca məqsəd kimi ÜDM-nin mütləq artımı deyil, "kənd təsərrüfatının inkişafı" və bu əsasda əhalinin "əsas ehtiyaclatrının" ödənilməsi durur.

Bir sıra qərb iqtisdçıları L.Emmeri, C.Renşou, E.Li, A.Raxman bu konsepsiyaların reallaşması imkanına daha realist yanaşdılar. Məsələn BMT-nin BƏT-nin məşğulluq və inkişaf departamentinin keçmiş direktoru . Emmeri belə hesab edirdi ki, "əsas tələbatların ödənilməsi" strategiyasının həyata keçirilməsi üçün vacib zəmin "..mülküyyətin və ya torpaqdan digər istehsal resurslarından isifadənin yenidən bölüşdürülməsi" zəruridir.

Bu dövlətlərdə keçid dövrü olduğundan iqtisadi artıma görə müəyyən siyasi güzəştlərin gedilməsini də irəli sürürdilər. Belə ki, amerika iqtisadçısı bəyan edirdi: "İnkişafın məqsədi azadlıq deyil, qaydadır". Onun fikrinə görə kütlələrin siyasətə müdaxiləsi destrukyiv xarakter daşıyır, siyasi sabitliyə təhlükə yaradan gərginlik və böhran doğurur və nəticə kimi də umumən inkişafın özü üçün də arzu olunmaz hallara gətirib çıxarır. [Р.И.Хасбулатов, Ц.Гурбадам, Э.Е.Оминский, Ю.Кимак и др.; рук. авт. колл. и отв. ред. Р.И.Хасбулатов. (1987).260]

Iqtisadi ədəbiyyatlarda ""Şimal-Cənub" dövlətlərinin "qarşılıqlı asıllığı" konsepsiyasının tələblərinin, texnologiyanın, xammal və resursların istifadəsinə "çoxtərəfli" yanaşmanın, vahid demoqrafik siyasətin içlənib hazırlanmasını, bütün dövlətlərin valyuta münasibətlərinin tənzimlənməsinin nəzərə alınmasını nəzərdə tutan "harmonik qlobal artım"" ideyasından ibarət strategiya yaranmağa başladı. Məsələn 90-ci illərdə Beynəlxalq Əmək Bürosunun baş direktoru F.Blanşar qeyd edirdi: "Şimalın-kapitalın və texnologiyanın mənbəyinin, eyni zamanda xammal əmtəələr və hazır məmulallar bazarının çiçəklənməsi Cənubun inkişafı üçün zəruridir. Şimalın iqtisadi artımı da xammal əmtəələrinin təchizatından, bazarların olmasından və nəticə etibarı ilə Cənubun sabitliyindən asılıdır" [Кузмин С. А. (1965),75]. Qərb alimlərinin hesablamalarına görə sənaye dövlətlərində artım tempinin 1% yüksəlməsi inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə ixracın 2-3% atmasına səbəb olur. Hələ belə bir məsələ də təsdiq edilirdi ki, güclü iqtisadiyyatlı dövlət "asqıranda", zəiflərin "ciyərlərinin soyuqlanması" təhlükəsi yaranır.

Iqtisadi inkişaf yolunda ictimai formasiyaların dəyişməsinə də yeni baxişlarla seçilənlər var idi. Onlar, SSRİ sosializmini kapitalist cənayeləşməsinin, sürətləndirilmiş kapitalist yığımının metodu kimi qiymətləndirirdilər. Amin yazirdı: "Rus sosialist inqilabı tarixdə milli dövlət kapitalizmi sistemi xarakterini almış kapitalist yığımı təcrübəsinin məlum nəticəsidir". A.Adededli kimi o da inkişaf etmiş dövlətlər qarşısında duran başlıca vəzivəsini "asılı kapitalist inkişafı modelimim milli ausentrirləşmiş inkişaf modelı ilə əvəzi adlandırmışdır". [Кузмин С. А. (1965),89]

Nəticə

Nəticə kimi qeyd etmək olar ki, milli iqtisadiyyatla bağlı məsələlərin tədqiqi bilavasitə milli xüsusiyyətlərə uyğun olaraq mövcud iqtisadi durumun iqtisadi problemlərinin araşdırılması və aradan qaldırılmasının yol və istiqamətlərinin göstərilməsindən ibarətdir. Müasir həyatda iqtisadiyyat söylənilən müəyyənetməyə əsasən, təbiət özüdə əsas və birinci, başqa sözlə müəyyənedici bazar olmaqala çoxlu sayda bazarlarla əhatə olunmuşdur/ Deməli, milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı anbaan kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələrinə məruz qalan, həndəsi və ya ədədi silsilə ilə artan, ne`mətlərin, bu ne`mətlərin istehsal-istelak edilməsi üçün şərait və şərtlərin, başqa sözlə sövdələşmə məkanlarının (bazarların) artması,

bu sövdələşmələri həyata keçirən subyektlərin kəmiyyət və keyfiyyət artımları və həmin sövdələşmələrdə hər bir subyekt tərəfindən subyektiv şəkildə dəyərləndirmə proseslərinin və bu proseslərin nəticəsi olan dəyərlərin, həmin dəyərlərin ifadəsi olan qiymətlərin çoxluğu heç şübhəsiz ki, bu dəyərləri qiymət adı ilə ifadə edən ümumi mübadilə ne`mətlərinin və ya ümumi ekvivalentlərin (pulun) çoxluğu ilə sıx əlaqədar olduğubdan hər bir sövdələşmə məkanının (bazarın), onun tərkib hissələri ilə, tələbi və təklifi ilə, orada ani olaraq formalaşan kəmiyyət (həcm) və qiymət ifadələrinin tədqiqini önə çəkmək lüzumludur. Bunun üçün qeyd olunan ümumi makrotarazlığın tədqiqindən, onun tərkib hissəsindən başlayaraq, həmin tarazlığın yaradıcısı olan məcmu tələb və məcmu təklifin hər birinin tərkib hissələrini öyrənmək və bununlada çoxlu miqdarda, yəni bu tərkib komponentləri sayda sövdələşmə məkanlarından başlamaq və yekun olaraq ancaq yeganə bir qiymətin, lakin gizli qalan və o qədər də düzgün olmayaraq ancaq pul, kapital sövdələşmələrinə aid edilən icarə, istifadə haqqının ifadəsi olan faizin təbiətini açıb göstərmək lazımdır.

Bir sıra Qərb iqtisdçıları L.Emmeri, C.Renşou, E.Li, A.Raxman Y.Tinberqen mülahizələrinə əsasən dövlətlərin inkişaf planlarının ancaq xüsusi sektor tərəfindən həyata kecirilməsini şübhə altına alınmamalı, iqtisadi siyasətlərinin prioritet istiqaməti kimi kütləvi işsizliklə mübarizə durmalıdır, kicik və orta sahibkarlığın inkişafına önəm verirdilər. Belə ki, bu sahələr yüksək, əməkdən isifadə etmək qabiliyyətinə malikdir və məşğulluğun əhəmiyyətli dərəcəfdə atrmasına imkan verəcəkdir. O, bazar konyunkturasına çevik reaksiya verir və əhalinin aşağı tədiyyə qabiliyyətilə və tələbin inkişaf etməməsilə bağlı olaraq müasir sektorlarla rəqabət apara bilir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. (1990). *Истоки: вопросы теории народного хозяйства и экомической мысли. Вып.2*. "Экономика" М.
2. Р.И.Хасбулатов, Ц.Гурбадам, Э.Е.Оминский, Ю.Кимак и др.; рук. авт. колл. и отв. ред. Р.И.Хасбулатов. (1987).*Освободившийся страны в переходной период: (политико-экономический анализ)* – "Экономика". М. 279.
3. Под ред. В.А. Шульги. (2002.) *Национальная экономика*. "Экономика". М.,
4. Селигмен В. (1968).*Основные течения современной экономической мысли.* "Прогресс". М.
5. Кузмин С. А. (1965). *Развивающиеся страны: занятость и капиталовложения.* "Мысль". М.
6. http://**Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.** . 13.07.2012.
7. http//:www.economy.gov.az . 15.07.2012

HAYALDEN-GERÇEĞE ASRIN PROJESİ: TÜRKİYE'DEN KIBRIS'A BORULARLA SU GETİRME PROJESİ

Kısa vadede, KKTC'nin Su Sorununa Çözüm Getirecek, Orta Ve Uzun Vadede ise Doğu Akdeniz'in Hidropolitiğini Değiştirecek Proje

Prof. Dr. Hüseyin GÖKÇEKUŞ
Yakın Doğu Üniversitesi, ghuseyin@neu.edu.tr

Dünya'daki Su Krizi

Dünyamız, uzaydan bakıldığı zaman mavi bir gezegen olarak görünmektedir. Nedeni ise, yüzeyinin %70'den fazlasının suyla kaplı olmasıdır. Ancak görünenin aksine, dünyada içilebilir durumdaki su kaynakları sanıldığından çok daha azdır, üstelik az olan bu yaşam kaynağını kirletmekteyiz, ve ne yazık ki iyi yönettiğimiz de söylenemez. Sonuç olarak gelinen noktada, dünyanın büyük bir kesimini etkileyen küresel ölçekli bir su kriziyle karşı karşıyayız.

Son dönemlerde, küresel iklim değişikliğinin su kaynakları üzerindeki olumsuz etkileri, uzun süreli yaşanan kuraklıklar, hızlı ve çarpık kentleşme ile endüstrileşmeye bağlı ortaya çıkan atıkların yarattığı çevre kirliliğinin mevcut yüzey ve yeraltısuyu kaynakları üzerindeki olumsuz etkileri, özellikle gelişmekte olan ülkelerde nüfusun kontrolsüz bir biçimde artması, buna karşın yaşamlarını sürdürebilmek için hergün daha fazla suya ihtiyaç duyulması, öte yandan gelişmiş ülkelerde artan yaşam standartlarına bağlı olarak daha çok ve daha kaliteli suya erişme isteği, tüm bunların bir sonucu olarak su arz-talep dengesinin git gide bozulması, sonucunda dünyada bugün tam bir kaos yaşanmaktadır. Bu konuda yapılan ileriye dönük çalışmalar, projeksiyonlar ise ileriki günlerde bugünleri arar durumda olacağımız yönündedir.

Dünyadaki içilebilir su kaynaklarının ne denli az olduğu olgusuna geri dönecek olursak, mevcut suların %97'sini tuzlu okyanus ve deniz suları oluştururken, tatlı su diye adlandırabileceğimiz %3'lük kısmın, %68.7'si kutuplardaki buzulları, %30.1'i yeraltısuyu kaynaklarını, % 0.3'ü yüzey sularını ve %0.9'u ise diğer kaynakları oluşturuyor. Kısacası, dünyada bu denli bol su kaynağı bulunmasına karşın, mevcut suların ancak %1'inden azını doğrudan kullanmamız mümkün olabilmektedir. Diğer önemli bir husus ise, bu değerli ve kıt kaynağın kıtalar üzerindeki ve nüfus yoğunluğuna göre dağılımlarının da eşit olmayışıdır. Avrupa'da dünya nüfusunun %13'ü yaşarken su kaynaklarının %8'ine sahip olduğu görülmektedir. Öte yandan, Asya'da %60 nüfusa karşın %36 su kaynağı, Avusturalya ve Okyanusya'da ise %1 nüfus ve %6 su kaynağı, Arfrika'da, %13 nüfus %11 su kaynağı, Kuzey ve Orta Amerika'da %8 nüfus %11 su kaynağı, Güney Amerika'da ise %6 nüfusa karşılık dünya su kaynaklarının %26'sı bulunmaktadır.

Bir diğer somut gerçek ise, dünyanın farklı coğrafyalarında yaşayan ve gelişmişlik düzeyleri farklı olan insanların yeterli miktarda ve kaliteli içme suyuna erişebilme oranlarında gözlenen farklılıklardır. Konu bu açıdan ele alınıp irdelendiğinde, dünyada yaşayan insanların kaliteli ve yeterli suya erişim konusunda da ciddi farklılıklar gösterdiği ve Arfrika'nın ise bu açıdan dünyanın en kötü kıtası konumunda olduğunu görürüz. Afrika'nın Sahra Altı (Sub-Sahra) bölgesinde, nüfusun %50'den fazlasının, yer yer %87'sinin yeterli ve güvenli içme

suyuna ulaşamadığını görmekteyiz. Bu durumu daha iyi anlamak için, kişilerin günlük su tüketimlerine bakmak gerekir. Afrika'da bir bireyin günlük kullanabileceği ortalama su miktarı 10 litre iken, Avrupa'da bu rakam 200 litre, ABD'de ise 400 litreye çıkmaktadır.

Dünyada yaşanan su krizini, içme ve temizlik-hijyen (sanitasyon) açısından ele alacak olursak, dünya nüfusunun 6.3 milyar olduğu bir dönemde, 1.2 milyar insanın sağlıklı içme suyuna ulaşamadığını, 2.6 milyar insanın ise hijyen ve temizlik(sanitasyon) amaçlı sudan yoksun olduğunu, buna bağlı olarak çoğunlukla 5 yaş altı olmak üzere yılda 5 milyon çocuğun temiz içme suyuna ulaşamadığı için ekseriyetle ishal ve kirli suya bağlı benzeri hastalıklardan öldüğünü söyleyebiliriz. Hal böyleyken, gelişmekte olan ülkelerin %90'ında kanalizasyon suları halen dere ve nehir yataklarına deşarj edilmeye devam edilmekte, özellikle Afrika'daki hastahanelerde yatan hastaların yarıdan fazlasını, sağlıksız su kullanımı nedeniyle hastalanan hastalar oluşturmaktadır. Basit hijyen koşullarının yerine getirildiği durumlarda (sabunla ellerin yıkanması) ishal nedenini %47 oranında azaltmaktadır. Bir kalıp sabun ve ellerini yıkayacak kadar suyu bulamadıkları için ishalden son 10 yılda ölen çocukların sayısı ikinci dünya savaşında ölen insanların sayısından çok daha fazladır.

Gelişmekte olan ülkelerde, okullarda yeterli sayıda tuvaletin ve bunun yanısıra temizlik amaçlı kullanılacak yeterli miktarda suyun olmayışı nedeniyle, özellikle ergenlik döneminden sonra kız çocukları okula gönderilmemektedir. Öte yandan, gelişmekte olan birçok ülkede 10 yaşından itibaren kız çocukları ve kadınlar evlerine hergün ortalama 6 kilometre mesafeden su taşımakta, yıllar boyu süre gelen bu işlem sonucunda, kafataslarında, boyunlarında ve omurgalarında kalıcı hasarlar meydana gelmekte, bu kalıcı hasarlar ise, hamilelik sürecinde ve doğum anında ciddi sorunlara yol açmaktadır.

Tüm bu anlatılanlardan sonra, önümüzdeki 20 yıl içerisinde, başta nüfus artışı olmak üzere sayısız nedenden ötürü, dünyada ihtiyaç duyulacak su miktarının %40 artacak olması gerçeğinden hareketle, önümüzdeki günlerde, dünyada yaşanan su sorununun, su krizinin, çok daha büyük ve içinden çıkılması çok daha güç bir hale geleceğini söyleyebiliriz.

KKTC'deki Su Sorunu

Küresel İklim Değişikliği etkisiyle meydana gelen uzun süreli kuraklıklar, olumsuz etkilerini dünyanın birçok bölgesinde olduğu gibi Akdeniz Bölgesin'de de hissettirmektedir. Son yüzyılda, kurak, yarı kurak iklim bölgesinde yer alan Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde (KKTC) gözle görülür sıcaklık artışları yanı sıra yağış oranlarında ise % 25'den fazla azalma görülmüştür. Gelecek 100 yıl içerisinde bulunduğumuz coğrafyada durumun daha da kötüleşmesi bekleniyor. 2100 yılına yönelik yapılan projeksiyonlarda Akdeniz Bölgesi'nde yağışların daha da azalacağı, buna karşın sıcaklık değerlerinde önemli artışların olacağı yönünde hesaplamalar mevcuttur. Küresel iklim değişikliğine bağlı olarak ortaya çıkması muhtemel olumsuz durumdan, en fazla, Akdeniz'in doğusunun etkileneceği ve başta Türkiye'nin iç kesimleri, Kıbrıs Adası, Lübnan, İsrail, Nil Deltası, Mısırın doğusu, ve Libya'nın halen var olan su kıtlığı sorununda ciddi artışların olacağı tahminleri yapılmaktadır.

Son yüzyılda, KKTC'ye düşen yağışlar ¼ oranda azalması yağışlardaki bu azalmaya bağlı olarak KKTC Halkı; özellikle su kıtlığı, tuzlanmaya bağlı su kalitesi ve yasaların eksikliği karşısında su yönetimi sorununu tüm sektörler üzerinde etkisi hissedilmektedir.

KKTC'de azalan yağışlar karşısında su ihtiyacının neredeyse tamamının yeraltı suyu kaynaklarından karşılanıyor olması (%92 yeraltısuyu, %5 yüzeysuları ve %3 ise deniz suyu

arıtımından) nedeniyle, zamanla yeraltısuyu seviyelerinde büyük düşüşler kaydedilmiş, buna bağlı olarak da özellikle kıyı akiferlerinde önemli tuzlanma sorununa yol açan deniz suyu girişimi gerçekleşmiştir. Akiferlerdeki bozulmanın etkisini azaltmak için farklı yöntemler denenmiş ancak bu sorunu gidermek mümkün olmamıştır.

KKTC'deki Su Sorununun Başlıca Nedenleri

Mevcut su kaynaklarının büyük oranda (%70'ten fazlasının), halen tarımsal amaçlı ve kontrolsüz olarak kullanılması;

Kıt olan su kaynaklarıyla en uygun toprakta en az su ile en yüksek verim elde edilmesi prensibinin yerine getirilememesi;

Belediyelerin evlere içme-kullanma amacıyla sağladığı suların amaçları dışında kullanılması, bunun yanısıra evsel atık suların geri dönüşümünü sağlayacak alt yapıların olmayışı ve özellikle kış ayları boyunca yağan yağmur sularının evlerde toplanmasına olanak sağlayacak altyapıların da olmayışı;

Evsel atık suların, ülke ölçeğinde de henüz istenilen oranda arıtılarak tarımsal ve diğer amaçlar için yeteri kadar kullanılmaması;

Kısa süreli sağnak yağışların ardından, oluşan yağmur sularının yüzeyde depolanmalarına veya yeraltını beslemelerine olanak sağlayacak alt yapılardaki eksiklikler nedeniyle bu önemli kaynaktan yararlanmak yerine taşkınlara sebep olunması ve daha sonra da denize akıp giderek heba olması;

Toplumun büyük bir kesiminin ülkede yaşanan su sorununun boyutu karşısında yeterli bilgiye ve farkındalık düzeyine sahip olmaması;

Çağdaş bir Su Yönetimi Yasası'nın henüz tamamlanamamış olması, su yönetimiyle ilgili paydaşlar arasındaki iletişim eksikliği ve koordinasyonsuzluk yanında yeterli işbirliğinin olmayışı;

Yürürlükteki suyla ilgili yasaların yetersiz oluşları yanında, caydırıcı olmaları hususundaki noksanlıklar ve uygulanmaları sırasında gösterilen zaafiyetler;

Ülke su politikalarının sağlıklı biçimde belirlenebilmesi için yapılması gereken bilimsel çalışmaların azlığı yanında bu çalışmaları destekleyecek doğru verilerin olmayışıdır.

KKTC'deki Su Sorunun Çözümüne Yönelik Atılan Adımlar

Sulama amaçlı ve yeraltı sularını beslemeye yönelik olarak inşa edilen gölet sayısı 41'e ulaştırılmıştır.

Güzelyurt Derivasyon Kanalı Projesi eksik de olsa kısmi olarak inşaa edilmiştir.

Modern sulama yöntemlerinin kullanımı büyük oranda tamamlanmıştır (Damla Sulama Yöntemiyle Sulanan Narenciye oranı %98'e ulaşmıştır).

İçme suyu fiyatları tekrar gözden geçirilerek daha gerçekçi rakamlar belirlenmiştir.

Kullanıcılara verilen su miktarı ihtiyaç duyulan gerçekçi su miktarına göre yeniden belirlenmiştir.

Su dağıtım şebekelerinin yenilenmesine yönelik önemli aşama kaydedilmiş, bu sayede içmesuyu şebekesindeki su kayıplarının azaltılması çalışmalarına hız verilmiş olup, özellikle son yıllarda çeşitli belediyeler kendi bölgelerindeki kilometrelerce içme suyu şebekesini yenilemiştir.

En kurak dönemlerde, özellikle uzun ve kurak yaz dönemlerinde başgösteren susuzluk nedeniyle 1990'lı yılların sonunda Türkiye'den balonla su getirilmeye çalışılmış ancak zaman içinde teknik açıdan yaşanan güçlükler nedeniyle istenilen verim alınamayınca bu projeden vazgeçilmiştir.

Su yönetiminin ülke ölçeğinde bütünlüklü olarak ele alınarak çözümlenebileceği gerçeği gözardı edilerek zaman zaman bölgesel ve kısmi çözüm arayışlarına gidilmiştir. Bu doğrultuda Güzelyurt Ovası üzerinde kıyıya yakın bir bölgede, Yayla bölgesinde kuyuların tuzlanmasını gidermeye yönelik bir proje gerçekleştirilmek istenmiş, ancak sonuç başarılı olmamış ve proje tamamlandığında bölgedeki tuzlanma azalacağı yerde 2-3 kat artmıştır.

KKTC genelinde, sulu tarım yapılabilecek uygun alanların belirlenmesine yönelik başlatılan toprak sınıflama çalışmaları tamamlanmış olup, bu topraklar üzerinde üretilebilecek en uygun bitki türlerinin seçimine yönelik çalışmalar ise sürdürülmektedir.

Sonuç olarak, KKTC'de uzun bir süredir yaşanmakta olan su sorununun çözümüne yönelik birçok olumlu adım atılmış olmasına karşın, özellikle küresel iklim değişikliğine bağlı olarak yaşanan uzun süreli kuraklığın bir sonucu olarak ülkedeki su arz-talep dengesinde büyük bozulmalar olmuş, zamanla ülkenin su bütçesinde çok ciddi açıklar ortaya çıkmış , bu durum ise, Türkiye'den Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ne borularla su getirme projesini zorunlu bir çözüm alternatifi olarak gündeme getirmiştir.

Türkiye'den KKTC'ne Su Getirme Projesi (Yapım ve tamamlanma süreci)

Devlet Su İşleri (DSİ) tarafından yapılan çalışmalar ışığında KKTC'nin 2010 yılındaki toplam içmesuyu ihtiyacının 36,12 hm^3 olduğu, 2035 yılındaki tahmini toplam içmesuyu ihtiyacının ise 54,00 hm^3 olacağı öngörülmektedir.

KKTC İçmesuyu Temini Projesi ile sağlanacak su miktarı olan 75 hm^3/yıl suyun yaklaşık yarısı (37,76 hm^3/yıl) içme-kullanma suyu, geri kalanı ise (37,23 hm^3/yıl) sulama amaçlı kullanılması planlanmaktadır.

Proje 3 ana unsurdan oluşmaktadır. Mersin'in Anamur ilçesindeki Dragon Çayı üzerinde 7 Mart 2011 tarihinde inşaasına başlanan Alaköprü Barajı' (130.5hm^3/yıl) ile KKTC tarafında 30 Mart 2012 tarihinde yapımına başlanan Geçitköy Barajı (26.5 hm^3/yıl) inşaatları sürmektedir. 80 km 152 m'lik Deniz Geçişi ile ilgili ihale 23 Mart 2012 tarihinde tamamlanmış ve malzeme temini halen sürmekte olup 2013 yılı ilk bahar sonu itibarı ile 7 ay boyunca da boru döşeme işlemine geçilecektir.

7 Mart 2014 tarihinde Proje tamamlandığında 26 megavat kurulu güce sahip olacak Alaköprü Barajı'ndan alınacak su 2.38 m^3/sn debi ve 1500 mm çapındaki duktil boru ile 23 km ishale hattı'ndan 10000 m^3'lük Anamuryum Dengeleme Deposuna ulaştırılacaktır. Buradan 1600 mm çapındaki yüksek yoğunluklu polietilen bir boru ile, üzerine beton ağırlıklar konularak ve deniz tabanına yerleştirilecek beton kalıplara deniz seviyesinden 250 m aşağı gelecek biçimde her 500 m'de bir tutturularak geçilerektir. KKTC'nin kuzeyinde sahilde yer alacak olan Güzelyalı Pompa İstasyonuna ulaşacak olan su buradan da 1400 mm çapındaki duktil borularla, 3 km' lik terfi hattı ile Geçitköy Barajına ulaştırılacaktır. Geçitköy Barajında toplanacak suyun yarısı, yaklaşık 500 km'lik döşenecek yeni bir hat ile tüm belediyeleri içine alacak şekilde KKTC' nin en ücra noktasına kadar içme-kullanma amaçlı olarak iletilecektir. Diğer yarısı ise sulama amaçlı olarak Geçitköy Barajı'ndan alınarak, 28.3

km boyunda, 1600 mm çapında bir boruyla, 4.04 m^3/sn'lik bir debiyle Güzelyurt Ovası'na iletilecektir. Böylece, Proje tamamlandığında 6400 ha'lık alanda sulu tarım yapılabilecektir.

Türkiye'den KKTC'ne Su Temini Projesi

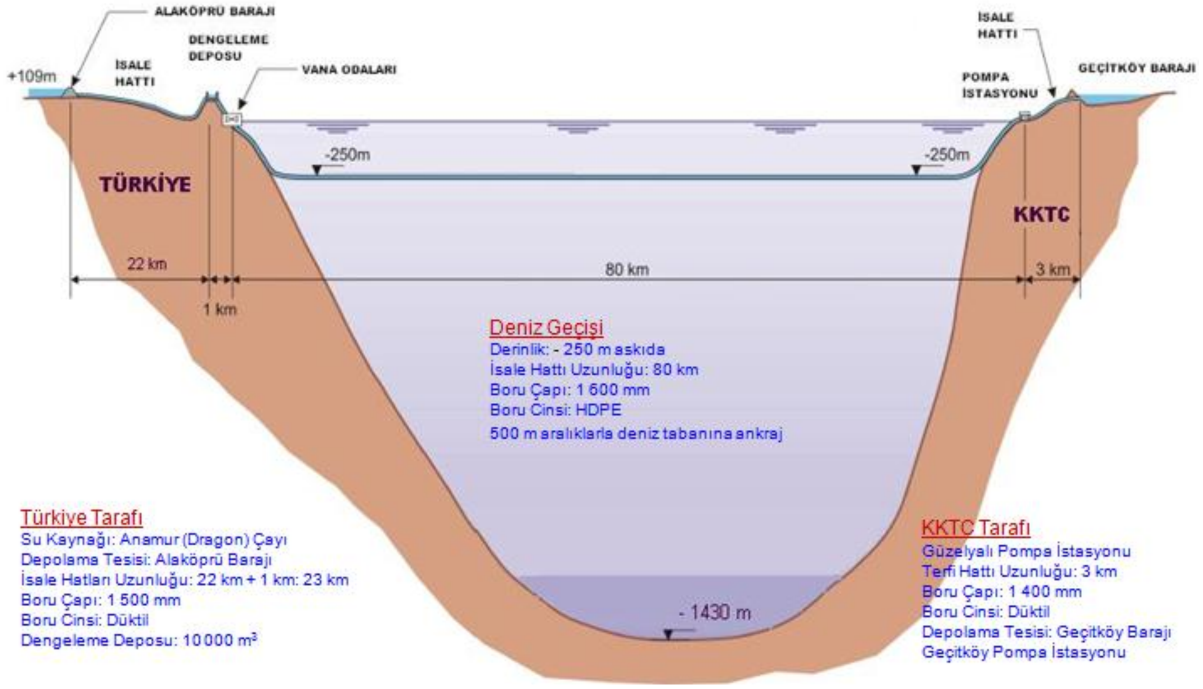

Sonuç ve öneriler

Bilimsel bulgular, önümüzdeki 10 yıllar boyunca küresel iklim değişkliğinin, su kaynakları üzerindeki olumsuz etkilerini ciddi biçimde ve artarak hissettireceğini göstermektedir.

Yarının bugünden daha iyi olmayacağı düşüncesinden hareketle, özellikle Kıbrıs Adası'nın da içinde bulunduğu Doğu Akdeniz coğrafyasındaki ülkelerin su ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için yeni su kaynakları arayışına yönelmeleri kaçınılmazdır.

Yaşamın vazgeçilmezi ve sürdürülebilir kalkınmanın temel taşı olan suyun çok kısa bir zaman dilimi içerisinde giderek artan önemi ve enerji kaynaklarında olduğu gibi yerine konulabilecek bir alternatifinin olmayışı nedeniyle, suyu olanla olmayan ülkeler arasında daha çok alınıp satılır bir hal alacaktır.

Şuan dünyayı saran petrol ve doğalgaz boru hatları gibi, suyu olan ülkelerin olmayanlara su sağlamak amacıyla oluşturacakları su dağıtım hatlarının inşaasına önümüzdeki günlerde daha büyük hız verilecektir.

Tüm bu gelişmelere paralel olarak haliyle Wall Street'de petrol, doğal gaz ve altın borsasına benzer biçimde kısa bir süre sonra "su borsası" da oluşacaktır.

Dünya piyasaları için önemli olan herşey gibi bu denli kıt ve değerli, değerli olduğu kadar da yaşam kaynağı olan böylesi önemli bir meta durumundaki "su", önümüzdeki günlerde küresel güçler arasında en önemli mücadele unsurlarından birisi, belki de en önemlisi olmaya adaydır.

Önemli olan, mevcut su kaynaklarının paylaşımı yönünde mücadele verilirken, ülkeler arasında kaos ve savaş değil, dostluk ve barışın inşaasında kullanabilmeyi başarmak ve suyu dünya halkları arasında adil biçimde ve ihtiyaçları oranında paylaşımını sağlayarak bolluk ve berekete dönüştürmeyi başarabilmektir.

Biliyoruz ki Türkiye su zengini bir ülke değil. Ancak Türkiye'nin güneyinden denize akıp giden çok ciddi miktarlarda milyarlarca metreküp suyu bulunuyor.

Nitekim KKTC'ye yılda sadece 75 milyon metreküp su sağlayacak Dragon Çayı'nın emniyetli verimi 750 milyon metreküp olduğu göz önüne alındığında Türkiye'nin istemesi halinde sadece bu nehire döşenecek boru sayısı çok daha fazla olabilecektir.

Borularla su getirme projesinin 7 Mart 2014 tarihinde tamamlanmasının ardından, "dünyada su taşımacılığında" önemli bir kilometre taşı aşılmış olacak, bu durum ise Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne bölgede prestij ve gelecekteki benzer projelerde liderlik vasfı kazandıracaktır. KKTC açısından ise, gelecekteki 50 yıllık süreçte su sorununun köklü çözümünde anahtar rol oynayacaktır.

Dünyanın birçok bölgesinde olduğu gibi ciddi su kıtlığı ile karşı karşıya olan bölgemizde, özellikle Körfez Ülkeleri ve Ortadoğu Ülkelerinin de içinde yer aldığı Doğu Akdeniz'de yer alan ülkelere, Türkiye'nin önümüzdeki 10 yıl içinde ciddi biçimde su temin etmesi hayal olmaktan çıkmıştır.

Bu da bölgede bir süper güç olma yolunda emin adımlarla ilerleyen Türkiye'nin bölge ve dünya üzerindeki nüfusunun bir o kadar daha artması, ve yakın bir gelecekte özellikle Doğu Akdeniz'in Hidropolitiğinin yeniden belirlenmesinde en önemli aktör olacağı anlamına gelmektedir.

Gelecek olan suya bir başka açıdan farklı bir pencereden bakacak olursak; halen Kıbrıs sorununun çözümü amacıyla liderlerin sürdürdüğü görüşmeler sırasında, masada olduğu söylenen "su konusu", belkide 40 yıldır çözülemeyen Kıbrıs sorununun çözümünde önemli bir katalizör rolü oynayacaktır.

Neden adanın güneyinde halen arama sondaj çalışmalarının sürdürüldüğü, Kıbrıs Türk halkının da Rumlar kadar hak sahibi olduğu, çıkarılacak doğalgaz ve petrol'ün dağıtımı Kuzey Kıbrıs üzerinden İskenderun limanına, oradan da Avrupa'ya dağıtılmasın!

Neden ilk etapta KKTC'nin su sorununu çözecek olan 1. borunun inşaasının ardından en az KKTC kadar su sıkıntısı yaşayan Güney Kıbrıs'a 2. boru döşenmesin! İlerleyen yıllarda 3. ve 4. borular neden Körfez ve Ortadoğu ülkelerine su taşımasın.

Tabi ki uzun vadeli düşündüğümüzde, KKTC'de sürdürülebilir bir kalkınmanın ve ekonomik gelişmenin olabilmesi, için su gelmeden önce, gelişiyle birlikte ve geldikten sonra yapılması gerekenler mevcuttur. Ancak bu şekilde gelecek sudan azami ölçüde yararlanma olanağı bulabiliriz.

Bu bağlamda, söz konusu yeni koşullar Entegre Su Kaynakları yönetimi çerçevesinde yeniden ele alınarak, ülkenin sürdürülebilir kalkınması paralelinde değerlendirilmelidir.

Boru hattı projesinin yapımı sırasında, toprak sınıflandırması, bitki çeşidi ve su kalitesi üçlüsü birlikte araştırılmalı ve azami üretim ve kar oranı tespit edilmeli ve aynı zamanda bu çalışmalara paralel olarak, tüketime yönelik çok ciddi bir pazar analizi yapılmalıdır.

Boru hattı projesi tamamlanmadan önce depolama alanları, içme-kullanma, tarımsal ve diğer amaçlara yönelik olarak kullanılacak suyun dağıtım şebekeleri, ülke için geliştirilecek yeni su politikaları doğrultusunda oluşturulmalı, bu bağlamda su dağıtım şebekeleri oluşturululurken "yüksek öğretim", "turizm" ve "tarım" gibi ülkenin gelişiminde önemli rol oynayacak sektörler göz ardı edilmemelidir.

KKTC'deki stratejik su planlarının, demografik yapı ve iklimsel veriler dikkate alınarak hazırlanması ise ayrı bir öneme sahiptir.

Ayrıca, mevcut su kaynaklarına ilaveten yeni su kaynakları elde edebilmek için alternatif arıtma yöntemleri de teşvik edilmelidir.

Doğru ve tasarruflu su kullanımı konusunda ilkokul seviyesinden başlayarak okullarda farkındalık yaratılmaya yönelik etkin adımlar atılmalıdır. Bu doğrultuda öğrencilere düzenlenecek seminerlerle bir yandan gerekli bilgiler aktarılmaya çalışılırken, öte yandan eğitimin değişik kademelerinde yer alan, bazı derslerin müfredatları ele alınarak konuyla ilgili eklemeler yapmak suretiyle yeniden düzenlenmelidir. Ayrıca, "su konusu" basında sürekli güncel tutulmalı, düzenlenecek seminer, panel ve benzeri konferanslarla toplum genelinde, başta çiftçiler ve ev hanımları olmak üzere diğer tüm paydaşlarıda içine alacak biçimde genişletilmek suretiyle toplumun top yekün farkındalık düzeyi yükseltilmelidir.

Sonuç olarak, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, 2014 Mart ayı itibariyle gerçekleşecek bu proje sayesinde, 20 Temmuz 1974 Barış Harekatı sayesinde kazandığı siyasi özgürlüğünü ekonomik özgürlüğüyle taçlandırarak gerçek özgürlüğe kavuşmuş olacaktır.

Ümit ederim ki, hayalden gerçeğe dönüşen asrın projesi, Türkiye'den Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ne borularla su getirilmesi projesi, Kıbrıs'a ve bölge barışına çok büyük katkılar sağlar.

21**. yy, suyu olan ve suyu doğru yönetebilen ülkelerin yüzyılı olacaktır!!!**

TÜRKİYENİN YAKIN VE ORTA DOĞU ÜLKELERİNE İHRACATINDA PSİKOLOJİK MESAFENİN ROLÜ

Prof. Dr. Uğur GÜLLÜLÜ
Atatürk Üniversitesi, ugullulu@atauni.edu.tr

Arş. Gör. Leyla GÖDEKMERDAN
Atatürk Üniversitesi, godekmerdan@atauni.edu.tr

Özet

Küreselleşmenin ve yoğun rekabetin etkilerinin derinden hissedildiği günümüzde varlıklarını sürdürmek isteyen işletmeler dış pazarlara doğru genişlemekte ve uluslararası faaliyetlere katılımlarını artırmaktadırlar. İşletmelerin uluslararasılaşma sürecini ve bu süreci etkileyen faktörleri ele almaları ve dikkatlice değerlendirmeleri gerekmektedir. İşletmelerin uluslararasılaşma süreçlerinde etkili olan faktörlerden biriside işletme ve faaliyette bulunmak istediği pazar arasındaki dil, din, kültür, eğitim seviyesi, endüstriyel gelişmişlik düzeyi ve politik sistemdeki farklılık gibi faktörlerden oluşan psikolojik mesafedir. Psikolojik mesafe kavramı işetmelerin dış pazarlardaki davranışlarında önemli bir yol gösterici niteliğe sahiptir.

Bu önemi nedeniyle Türkiye'nin ihracatında henüz önemli paya sahip olmayan ancak bu payın artması istenen Yakın ve Uzak Doğu ülkelerine ihracatında psikolojik mesafe boyutlarının etkilerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda 1990-2010 yılları arasında sanayi, tarım ve madencilik sektörlerinin tamamında Türkiye'nin sürekli olarak ihracatta bulunduğu Yakın ve Orta Doğu ülkeleri ihracat rakamlarına göre sıralanmış bunlardan Hofstede'nin ulusal kültür boyutları ve Freedom House endeksinde yer alan ülkeler araştırma kapsamına dahil edilmiştir.

Elde edilen sonuçlara göre Türkiye ile Birleşik Arap Emirlikleri, Irak, İran, Kuveyt, Lübnan, Suriye ve Ürdün arasında eğitim, endüstriyel gelişmişlik ve politik sistem açısından farklılıkların artmasının ihracat miktarını arttırdığı tespit ediklmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Uluslararasılaşma, Psikolojik Mesafe*

ROLE OF PSYCHIC DISTANCE IN TURKEY'S EXPORTATION TO NEAR AND MIDDLE EAST

As globalisation and intense competition are widespread today, organizations that want to continue their existence, expand towards foreign markets, and raise their participation in international activities. It is necessary for organizations to approach and carefully evaluate the process of internationalization and the factors affecting this process. One of the factors effective on the organizations' process of internationalization is psychic distance consisting of factors such as difference in language, religion, culture, educational level, industrial development level and political system between the organization and the market. The concept of psychic distance has an important guiding quality in attitudes of organizations in foreign markets.

Because of this importance it is aimed to determine the effects of the psychic distance dimensions in Turkey's exportation to Near and Far Eastern countries that do not have an important share in exportation but whose share is wanted to be increased. Accordingly, Near and Middle Eastern countries, which Turkey always export in industry, agriculture and mining sectors between 1990 and 2010, have been listed according to exportation figures, among them national cultural dimension of Hofstede, and countries taking part in Freedom House index are included in the research.

According to the results, it has been found out that differences between Turkey and The United Arab Emirates, Iraq, Iran, Kuwait, Lebanon, Syria and in terms of education, industrial development and political system have increased export quantity.
Key Words: Internationalization, Psychic Distance
Jel Codes: M31

I. TEORİK ÇERÇEVE

A. PSİKOLOJİK MESAFE KAVRAMI

"Psikolojik mesafe" kavramı, uluslararası işletmecilik literatürüne 1950'lilerin ortalarında girmiş ve günümüze kadar birçok çalışmanın temel konusunu oluşturarak önemini korumuştur. Kavram ilk kez 1956 yılında Beckerman tarafından kullanılmış, daha sonraki yıllarda farklı yazarlar tarafından farklı bakış açılarıyla ele alınmış ve farklı tanımlar yapılmıştır. Bazı yazarlar kavramı bilgi akışını engelleyen faktörler açısından, bazıları algı açısından, bazıları da anlama ve öğrenme açısından ele alarak tanımlamışlardır (Dow ve Ferencikova, 2007: 3).

Vahlne ve Wiedersheim-Paul (1973) kavramın tanımını "potansiyel ve fiili tedarikçiler ve müşteriler arasındaki bilgi akışını engelleyen ve bozan faktörler" şeklinde yapmışlardır (Evans, Treadgold, ve Mavondo, 2000: 375, Evans ve Mavondo, 2002: 308, Smith, Dowling, Rose, 2011: 127). Bu tanıma benzer bir tanım da Johanson ve Wiedersheim-Paul (1975) tarafından yapılmıştır. Yazarlar psikolojik mesafeyi "işletme ve pazar arasındaki bilgi akışını engelleyen veya bozan faktörler" şeklinde tanımlamışlardır. Tanımlarda ifade edilen bilgi akışı; pazardan işletmeye doğru yabancı pazarın ihtiyaçları ile ilgili bilgileri ve işletmelerden pazara doğru da ürünle ilgili bilgileri içermektedir (Johanson ve Wiedersheim-Paul, 1975: 308, Child ve diğ., 2002: 37). Daha sonra Johanson ve Vahlne (1977) bilgi akışını engelleyen faktörlerin neler olduklarını belirten daha ayrıntılı bir tanım yapmışlardır. Bu tanıma göre psikolojik mesafe "işletme ve pazar arasındaki bilgi akışını engelleyen veya bozan; dil, kültür, politik sistem, eğitim seviyesi ve endüstriyel gelişmişlik düzeyindeki farklılıklar gibi faktörlerin toplamı" dır(Johanson ve Wiedersheim-Paul, 1975: 308, Johanson ve Vahlne, 1977: 24, Smith ve diğ., 2011: 128).

Nordstrom ve Vahlne (1994) psikolojik mesafe kavramını anlama ve öğrenme bakış açısı ile ele almış ve kavramı "işletmenin yabancı bir çevreyi anlamasını ve öğrenmesini engelleyen ve bozan faktörler" şeklinde tanımlamışlardır. Yazarların yapmış oldukları bu tanımda, işletmelerin yabancı pazarlarda uygun stratejiler geliştirmelerinde, bilgiye erişimden ziyade, anlama ve öğrenmenin daha önemli olduğu vurgulanmaktadır (Evans ve Mavondo, 2002: 308, Smith ve diğ., 2011: 127). Nordstrom ve Vahlne'nin aksine O'Grady ve Lane (1996) psikolojik mesafeyi; "işletmenin pazarı öğrenmesini ve orada faaliyette bulunmasını engelleyen kültürel farklılıklar ve diğer işletme zorluklarından kaynaklanan, işletmenin yabancı pazar hakkındaki belirsizlik derecesi" olarak ifade etmişlerdir (O'Grady ve Lane, 1996: 313, Evans ve Mavondo, 2002: 308).

Hallen ve Wiedersheim-Paul (1984) ise psikolojik mesafeyi bilgi akışı, anlama veya öğrenme açısından farklı olarak ilk "algı" temelli psikolojik mesafe tanımını "alıcı ve satıcının algıları arasındaki farklılık" şeklinde yapmışlardır (Smith ve diğ., 2011: 128). Daha sonraki çalışmaların bazılarında da "algı" kavramı psikolojik mesafe tanımlarında yer

almıştır. Lee (1998) ve Swift (1999) genellikle psikolojik mesafe ile eşanlamlı olarak ele aldıkları kültürel mesafe tanımına "algı"yı dâhil etmişlerdir (Evans ve Mavondo, 2002: 308, Kuo ve Fang, 2009: 90). Lee (1998) kültürel mesafeyi "uluslararası pazarlamacının dil, işletme faaliyeti, yasal-politik sistem ve pazarlama alt yapısı açısından ana ülke ve hedef ülke arasındaki sosyo-kültürel yapı ile ilgili algısı" olarak tanımlamıştır (Lee, 1998: 9, Evans ve Mavondo, 2002: 308). Swift (1999) ise psikolojik mesafeyi "algının önemli bir belirleyici olduğu bir dizi birbiriyle ilişkili faktörlerin sonucu" şeklinde ifade etmiştir (Swift, 1999: 182, Evans ve Mavondo, 2002: 308, Kuo ve Fang, 2009: 90). Evans ve Mavondo (2002) da psikolojik mesafeyi "algı" açısından ele alan yazarlar arasında yer almışlar ve kavramı "hem kültürel hem de işletme farklılıkların algılanmasından kaynaklanan iç pazar ve dış pazar arasındaki mesafe" olarak tanımlamışlardır (Evans ve Mavondo, 2002: 309, Smith ve diğ., 2011: 128). Evans daha sonraki çalışmalarında "algı"ya ek olarak "anlama" ifadesine de yer vermiş ve kavramı yeniden tanımlamıştır. Bu tanıma göre; psikolojik mesafe "kültürel ve işletme farklılıklarını anlama ve algılamadan kaynaklanan iç pazar ve dış pazar arasındaki mesafe"'dir (Evans ve Bridson, 2005: 70, Smith ve diğ., 2011: 128).

Yapılan tüm tanımlamalar dikkate, alındığında psikolojik mesafe tanımının, ülkeler arasındaki makro düzeydeki faktörlerin farklılıkları ile ilgili bilgi akışından, bu farklılıkların bireyler tarafından algılanmasına doğru evrimleştiği görülmektedir (Smith ve diğ., 2011: 124). Hareket noktaları birbirlerinden farklı olmalarına rağmen tüm tanımların ortak noktası "psikolojik" ve "mesafe" kavramlarının önemine vurgu yapmalarıdır. "Psikolojik" kavramı, zihin veya ruh anlamına gelen "psyche" kelimesinden türetilmiştir. Bu kavram, ana ülke pazarı ve yabancı bir ülke pazarı arasındaki mesafenin derecesini belirleyen dış çevresel faktörlerin fiziksel varlıklardan ziyade psikolojik mesafenin temelini oluşturan bu faktörlerin anlaşılması ve algılanmasının zihinsel bir sürece bağlı olduğunu vurgulamaktadır. "Mesafe" kavramı ise, iki ülke pazarı arasındaki ayrımın miktar açısından benzerlik veya farklılıkları ile ilgilidir. Buradan hareketle "psikolojik mesafe" kavramı, ana ülke pazarı ve yabancı ülke pazar arasındaki, algılanan benzerlik ve farklıkların derecesi olarak tanımlanabilir (Evans ve Bridson, 2005: 70, Evans ve Mavondo, 2002: 308).

B. PSİKOLOJİK MESAFENİN BOYUTLARI

Literatürde ülkeler arasındaki ticareti ve ilişkiyi etkileyen faktörler olarak ifade edilen psikolojik mesafe kavramının makro düzeyde 7 boyutu tanımlanmıştır. Bu boyutlar; kültür, dil, din, eğitim seviyesi, endüstriyel gelişmişlik, politik sistem ve zaman aralığı farklılıklarıdır (Dow ve Larimo, 2006: 581, Smith ve diğ., 2011 : 129, Cyrino, Barcellos ve Tanure, 2010: 362).

Kültür: Kültür en genel tanımı ile "bireylerin içinde yaşadıkları sosyal ortam"dır (Benito ve Gripsrud, 1992: 467). Daha kapsamlı olarak kültürün ilk tanımını Edwart Burnett Taylor "bir toplumun üyesi olarak insanoğlunun kazandığı; bilgi, sanat, gelenek-görenek ve benzeri yetenek ile alışkanlıkları içine alan karmaşık bir bütün" olarak yapmıştır (Aydın, 2007: 6). Hofstede ise kültürü "bir topluluğun üyelerini başka topluluklardan ayırmayı sağlayan aklın kolektif programlanması" şeklinde tanımlamıştır (Hofstede, 1984: 21, Benito ve Gripsrud, 1992: 467).

Gerek kültürün sınıflandırılması gerekse kültürün boyutlarının oluşturulmasına yönelik olarak literatürde yapılmış birçok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalardan uluslararası işletmecilikte en çok kullanılan sınıflandırma Hofstede (1980)'nin ulusal kültür boyutlarıdır. Hofstede (1980)'de ulusal kültürü oluşturan 4 boyutu; belirsizlikten kaçınma, güç mesafesi, erkek kültür-dişi kültür ve bireycilik-kolektivizm olarak sınıflandırmıştır. Daha sonra Hofstede (1991) yaptığı çalışmasında uzun dönem odaklılık ile bu boyutları 5'e çıkarmıştır (Cyrino ve diğ., 2010: 361).

Dil: Dil bireylerin birbirleri ile anlaşmalarını, birbirleri ile etkin bir iletişim kurmalarını ve en önemlisi birbirlerine düşüncelerini ifade etmelerini sağlamaktadır. Bireylerin kullandıkları dillerdeki benzerlik ve farklılıklar dilin söz konusun işlevlerini yerine getirmesini etkilemektedir (Chomsky, 2002: 90).

Uluslararası pazarlama faaliyetleri açısından baktığımızda, dildeki benzerlik ve farklılıkların işletmelerin uluslararası pazarlara doğru genişlemelerini etkilediği ifade edilmektedir. Ana ülke ile hedef ülkede kullanılan dillerin benzer olması bu ülke pazarları arasındaki iletişimin etkinliğini ve verimini artırmaktadır. Dolayısıyla işletmeler yurtdışına açılırken ilk olarak kendi dil grupları içerisinde yer alan ülkeleri tercih etmektedirler. Ülkelerin dilleri arasındaki farklılıkların fazla olması, hem işlem maliyetinin hem de işletmelerin karşılaşacakları risk ve belirsizliğin artmasına neden olmaktadır (Dow ve Karunaratna, 2006: 582, Evans ve diğ., 2008: 40).

Din: Bireylerin inanç sistemleri, dünya görüşleri ve belli davranışları kabul edip etmemeleri mensubu oldukları dine göre şekillenmektedir. Ayrıca dinin, bireylerin iletişim ve etkileşiminde önemli bir rol oynadığı da inkâr edilemez bir gerçektir. Bu anlamda ülkeler arasındaki din farklılıkları bireylerin iletişim kurmalarını zorlaştırmakta, bilgiyi yorumlamalarında problemlere ve bireyler arasında çatışmalara neden olabilmektedir. Dahası bu farklılıklar işletmelerin uzak pazarlarda etkin bir şekilde faaliyet göstermesi ile ilgili önemli bir belirsizlik yaratmaktadır. Sonuç olarak ana ülke ile hedef ülke arasındaki din farklılıklarının fazla olması işletmelerin bilgiyi yanlış değerlendirme risklerini ve işlem maliyetini artırmakta dolayısıyla ülkeler arasındaki ticaret yoğunluğunu azaltmaktadır (Dow ve Karunaratna, 2006: 583, Dow ve Larimo, 2009: 78).

Endüstriyel Gelişmişlik: Ülkelerin sanayi ve teknoloji alanında çeşitli yönlerden belirli bir seviyeyi yakalamaları endüstriyel gelişmişlik düzeylerini göstermektedir. Ülkelerin enerji tüketimleri, kentleşme düzeyleri, ulaşım ve iletişim alt yapıları gelişmişlik düzeyinin göstergeleri arasında yer almaktadır. Ana ülke ve hedef ülke arasındaki endüstriyel gelişmişlik düzeyinin farklı olması, psikolojik mesafenin diğer boyutlarında olduğu gibi işletmelerin iletişim etkinliklerini olumsuz yönde etkilemektedir (Dow ve Larimo, 2006: 582).

Eğitim seviyesi: Eğitim seviyesi, bireylerin iletişimlerini ve bilgiyi yorumlamalarını etkileyen bir diğer psikolojik mesafe boyutudur. Ülkelerin zorunlu eğitim süreleri, okullaşma oranları, eğitime başlama yaşları, eğitim konuları ve eğitimde kullanılan yöntemler ile bütçeden eğitime ayrılan pay gibi faktörlere bağlı olarak eğitim seviyeleri de farklılıklar göstermektedir. Ana ülke ve hedef ülke arasındaki eğitim seviyesi farklılıkların fazla olması, işletmelerin hedef pazarı doğru olarak anlayamamalarına dolayısıyla iletişim kurma riskinin ve belirsizliğinin artmasına neden olmaktadır (Dow ve Larimo, 2006: 582).

Politik sistem: Ülkeler arasında politik açıdan farklılıkların olması işletmeleri iki şekilde etkilemektedir. Bunlardan ilki; politik sistemdeki farklılıkların, endüstrilerin çoğunda

işletmeler ve devletlerarasındaki çift yönlü iletişimdeki belirsizlikleri ve maliyetleri arttırmasıdır. Bir diğeri ise, devletlerin, sözleşmelerin uygulanması veya rekabeti engelleyici davranışların izlenmesi gibi işletmeler ve müşteriler arasındaki çeşitli etkileşimleri yönetmede önemli bir rol oynamasıdır. Devletin bu fonksiyonu işletmelerin belirli durumlar karşısında devletlerin nasıl tepki göstereceklerini veya diğer işletmelerin herhangi bir devlet müdahalesi karşısında nasıl tepki vereceklerini yanlış anlama riskini arttırmaktadır. Her iki durum da işletmelerin dış pazarlarda faaliyette bulunmalarının maliyet ve riskini arttırmaktadır (Dow ve Larimo, 2006: 583).

Zaman dilimi (saat farklılıkları); Psikolojik mesafe kavramının son boyutu zaman dilimi farklılıklarıdır. Her ne kadar telekomünikasyon alanında yaşanan maliyetler farklı kıtalarda bulunan kişilerin bile konuşma maliyetini azaltsa da, Singapur ve Londra gibi çalışma saatleri çakışmayan veya çok az çakışan şehirlerde faaliyette bulunan işletmeler için hala sorun olmaya devam etmektedir. Psikolojik mesafe kavramının diğer 6 boyutun aksine ülkeler arasındaki zaman dilimi farklılıkları, bilginin yorumlanmasında engel teşkil etmez. Ancak acil bir problemin çözülmesi gibi hızlı iletişim kurma yeteneği açısından belirsizlik yaratmaktadır (Dow ve Larimo, 2006: 583).

Psikolojik mesafeyi oluşturan tüm bu boyutların her birindeki farklılıklar psikolojik mesafe tanımında yer aldığı gibi, bilgi akışının engellenmesine neden olmaktadır. Bunun yanı sıra işletmelerin bilgileri elde etmelerinin işlem maliyetini ve bu bilgilerin yanlış yorumlanma riskini de arttırmaktadır. Ülkeler arasındaki farklılıkların fazla olması işletmelerin yabancı pazarlarda etkili iletişim kurma yeteneklerine engel olmakta ve işletmelerin yabancı pazarlarda rekabet edebilme yetenekleriyle ilgili belirsizlik yaratmaktadır (Kogut ve Singh, 1988: 413, Boyacigiller, 1990: 363, Brouthers ve Brouthers, 2001: 178).

II. TÜRKİYENİN YAKIN VE ORTA DOĞU ÜLKELERİNE İHRACATINDA PSİKOLOJİK MESAFENİN ROLÜ

A. KONUNUN ÖNEMİ VE GEÇMİŞİ

Psikolojik mesafe kavramı ilk olarak Beckerman (1956)'ın çalışması ile literatüre girmiştir. Kavram 1970'lerde Uppsala uluslararasılaşma modelinin temel taşlarından biri olarak literatürde önemini daha da artırmıştır. Literatürde 1950'lilerden günümüze kadar yapılan çalışmalarda hem psikolojik hem de kültürel mesafe kavramları işletmelerin uluslararasılaşmalarında belirleyici ve kontrol edici değişkenler olarak yer almışlardır. Hatta Cho ve Padmanabhan (2005) çalışmalarında "hiçbir uluslararası işletmecilik çalışması, kültürel ve psikolojik mesafe kavramları kontrol değişkeni olarak kullanılmadan tamamlanmış sayılmaz" ifadesi ile bu kavramların önemini bir kez daha vurgulamışlardır (Cho ve Padmanabhan, 2005:309, Dow ve Larimo, 2007: 5).

Literatürde yer alan Fletcher ve Bohn (1998), Evans ve Mavondo (2002), Sousa ve Bradley (2006), Sousa ve Lenger (2009), Håkanson ve Ambos (2010) ve Swift ve diğ., (2010)'in çalışmaları incelendiğinde psikolojik mesafe ve bu kavramı oluşturan boyutların, işletmelerin uluslararasılaşma süreçlerinde pazar seçimlerini, pazara girişte kullanacakları stratejileri, pazardaki performanslarını ve daha sonraki uluslararası genişleme kararları gibi birçok uluslararası faaliyetlerini önemli ölçüde etkilediği görülmektedir.

Literatürde var olan psikolojik mesafe kavramını, işletmelerin uluslararasılaşma stratejileri yani pazara giriş yolu seçimleri açısından ele alan çalışmalardan bazıları aşağıda özetlenmiştir.

Çalışmaların büyük bir çoğunluğunda psikolojik mesafenin önemli bir boyutu olan kültürel mesafe ile giriş yolları arasındaki ilişki incelenmiştir. Bu konuda yapılan çalışmalardan çelişkili sonuçlar elde edilmiş ve literatürde iki karşıt görüş yer almıştır. Bunlardan ilki; ana ülke pazarı ve hedef ülke pazarı arasındaki psikolojik veya kültürel mesafenin fazla olması durumunda, işletmelerin bağımsız giriş yollarına yöneldiklerini ileri sürmektedir. Ancak bu iddia işletmelerin hem ulusal kültür hem de örgütsel kültüre uyum sağlamalarını gerektiren "çift katmanlı kültürleşme" probleminin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Cho ve Padmanabhan (1996), Anand ve Delios (1997), Brouthers ve Brouthers (2001) çalışmalarından elde ettikleri kültürel ve psikolojik mesafe ile giriş yolları arasındaki pozitif ilişki ile bu iddiayı desteklemişlerdir. Dolayısıyla ana ülke ve hedef ülke arasında algılanan kültürel veya psikolojik mesafenin yüksek olması durumunda işletmeler yüksek maliyet ve yüksek kontrollü giriş yollarına yönelmektedirler.

Diğer iddia ise, işletmelerin kültürel veya psikolojik olarak uzak pazarlara girerken hedef ülkedeki bir işletmeyi içeren düşük maliyet ve düşük kontrollü giriş yollarını kullandıklarıyla ilgilidir. Pazarın kendine özgü koşulları hakkında bilgi ve tecrübeye sahip yerel bir işletmenin varlığı, işletmelerin yönetim fonksiyonlarını, söz konusu yerel işletmelere devretme imkânı sağlamaktadır. Ayrıca bu iddiaya göre ülkeler arasındaki kültürel ve psikolojik mesafenin fazla olması, hedef pazar için algılanan risk düzeyinin yüksek olmasına ve işletmelerin bu pazarlara kaynak aktarımı konusunda isteksiz olmalarına neden olmaktadır. Bu iddia da kültürel ve psikolojik mesafenin düşük kontrol ve düşük maliyetli giriş yollarının kullanımı ile arasında ilişki olduğunu tespit eden birçok çalışma ile desteklenmiştir. Bunlardan literatürde en çok yer alanları Kogut ve Singh (1988) ve Gatignon ve Anderson (1988) tarafından yapılan çalışmalarıdır. Kogut ve Singh (1988) kültürel farklılıkların, satın alma sonrası risk düzeyini yükselttiğini ve işletmeleri, daha az riskli yöntemleri seçmeye yönelttiğini iddia etmişlerdir. Yazarlar çalışmalarında Hofstede (1980)'in bileşik indeksini kullanarak ana ülke ve hedef ülke pazarları arasında kültürel mesafenin fazla olması durumunda işletmelerin satın almalara göre ortak girişimi daha çok tercih ettiklerini belirlemişlerdir. Gatignon ve Anderson (1988) ise, Ronen ve Shenkar (1985)'ın geliştirdiği indeksi kullanarak, kültürel mesafe arttıkça kısmi mülkiyetin, tam mülkiyete tercih edildiğini tespit etmişlerdir.

Davidson (1982), Davidson ve McFetridge (1985), Erramilli(1991), Agarwal (1994), Quer vd. (2007) kültürel mesafe ile pazara girişte kullanılan yatırıma dayalı stratejiler arasında ters yönlü bir ilişki tespit etmişlerdir. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre, kültürel mesafe arttıkça tam kontrollü yatırıma dayalı giriş stratejilerinin kullanımı azalmaktadır. Bu durumda işletmeler işbirliğine dayalı giriş yollarını tercih etmektedir.

Benito ve Gripsrud (1992), Grosse ve Trevino (1996), Kim ve Rhee (2001) kültürel mesafenin bir başka giriş stratejisi olan doğrudan yabancı yatırımlar üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Benzer şekilde Park ve Ungson (1997), Pothukuchi, Damanpour, Choi, Chen ve Park (2002) ise kültürel mesafeyi ortak girişimlerin performansı açısından ele almış ve kültürel mesafenin ortak girişimler ile negatif ilişkili olduğunu tespit etmişlerdir. Ancak bunun ulusal kültürden ziyade örgütsel kültürden kaynaklanan bir ilişki olduğunu ifade

etmişlerdir. Elde edilen sonuçlara göre işletmeler arasında, çalışanların beklentileri, örgütsel ve idari uygulamalar açısından farklılıkların fazla olması yani kültürel açıdan uzak olmaları işletmelerin ortak girişim yapma ihtimallerini artırmaktadır. Stopford ve Wells (1972), Green ve Cunningham (1975), Kobrin (1983),Anderson ve Coughlan (1987), Treadgold (1988), Erramilli ve Rao (1993), Hennart ve Larimo (1998), Cristina ve Esteban (2002), Evans (2002), Leung ve diğ., (2003), Zhao ve diğ., (2004), Tihanyi ve diğ., (2005) ve Magnusson ve diğ., (2006)'nin çalışmaları, kültürel mesafe ile giriş yolu seçimi arasındaki negatif ilişkiyi destekleyen çalışmalar arasında yer almaktadır.

Türkiye'de yapılan çalışmalar incelendiğinde, psikolojik mesafenin pazara giriş yolu seçimine etkisiyle ilgili olarak yapılmış az sayıda çalışmaya rastlanmıştır. Bu çalışmalarda da psikolojik mesafenin önemli boyutu olan kültürel mesafe incelenmiştir. Söz konusu çalışmalardan İlhan (2006, 2007) Türkiye'deki ortak girişimler; Kartal ve Sofyalıoğlu (2009) da Türkiye'deki yabancı yatırımlar açısından kültürel mesafenin pazara giriş yolu seçimine etkisini incelemişlerdir. İlhan (2006, 2007) kültürel mesafenin fazla olmasının, yabancı çokuluslu ortağın mülkiyet yapısı içinde azınlık paya sahip olma olasılığını artırdığını; Kartal ve Sofyalıoğlu (2009) ise kültürün bireysellik boyutundaki farklılığın ortak girişim tercihini arttırdığını tespit etmiştir.

Literatürde her iki iddia da kabul görmesine rağmen, ampirik kanıtlar, ana ülke ve hedef ülke pazarları arasında psikolojik ve kültürel mesafenin fazla olması durumunda, işletmelerin risk ve maliyeti azaltan giriş yollarına yöneldikleri görüşünü desteklemektedir.

B. ARAŞTIRMANIN AMACI, KAPSAMI VE KISITLARI

Literatürde Dow ve Karunaratna (2006)'nın çalışmasının dışında psikolojik mesafe boyutlarının tümünün birlikte ele alındığı az sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu boşluğu kısmen olsun doldurmak için çalışmada psikolojik mesafe kavramı ve kavramı oluşturan dil, din, kültür, eğitim seviyesi, endüstriyel gelişmişlik düzeyi ve politik sistem boyutlarının işletmelerin uluslararası pazara giriş stratejileri üzerindeki etkilerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu temel amaç doğrultusunda, Türkiye'nin Yakın ve Uzak Doğu ülkelerine ihracatında psikolojik mesafe boyutlarının etkileri belirlenmeye çalışılmıştır.

Araştırma kapsamına; 1990-2010 yılları arasında sanayi, tarım ve madencilik sektörlerinin tamamında Türkiye'nin sürekli olarak ihracatta bulunduğu Yakın ve Orta Doğu ülkeleri ihracat rakamlarına göre sıralanmış ve Hofstede'nin ulusal kültür boyutları ve Freedom House endeksinde yer alan ülkeler dahil edilmiştir.

Araştırmada sadece ihracata dayalı giriş stratejilerinin ele alınması araştırmanın önemli kısıtını oluşturmaktadır. Dolayısıyla araştırmanın sonuçları tüm giriş stratejileri için genellenemez.

C. ARAŞTIRMANIN DEĞİŞKENLERİ

Psikolojik mesafenin, Türkiye'nin Türkiye'nin Yakın ve Uzak Doğu ülkelerine yaptığı ihracat miktarı üzerindeki etkisinin belirlenmeye çalışıldığı bu araştırmada "ihracat miktarı" araştırmanın bağımlı değişkenini, "psikolojik mesafenin boyutları" ise bağımsız değişkenini oluşturmaktadır.

Araştırmanın bağımlı değişkeni olan ihracat miktarı, araştırmaya dahil edilen söz konusu 10 ülkenin 1990-2010 yılları arasında Türkiye'den yapılan ihracat rakamlarından oluşmaktadır. Ülkelere ait ihracat rakamları Ekonomi Bakanlığı Dış Ticaret verilerinden elde edilmiştir (http://www.ekonomi.gov.tr/index.cfm?sayfa/01.10.2011).

Araştırmanın bağımsız değişkeni olan psikolojik mesafenin altı boyutu bulunmaktadır. Bunlar; dil, din, kültür, eğitim seviyesi, endüstriyel gelişmişlik ve politik sistemdir.

Psikolojik mesafe boyutlarından ilki "dil" dir. Ülkeler arasındaki dil farklılıkların ölçülmesinde 3 değişken kullanılmıştır. Bunlar;

D1: Herhangi iki ülke arasındaki ana dil farklılıklarına odaklanan 5'li bir ölçektir. Bir ülkenin ana dili "ülke nüfusunun %20'sinden fazlasının konuşabildiği dil" olarak tanımlanmaktadır. Araştırmada kullanılan dünya dillerinin sınıflandırılması ek1'de sunulmuştur (Eker, 2006: 67-88, Aksan, 1995: 110-140). Ölçümde kullanılan 5'li ölçek ise şöyledir; 5: farklı aileler, 4: aynı aileden ama farklı dallardan, 3: aynı dallar ama 1. dereceden alt dalları farklı, 2: 1. derecede alt dalları aynı ama 2. dereceden farklı 1: aynı diller.

D2 ve D3: Diğer ülkeler içinde bir ülkenin ana dilinin oranına odaklanmaktadır. D2 ihracatçı ülkede ithalatçının ana dilinin konuşulma oranı; D3 ise ihracatçı ülkenin ana dilinin ithalatçı ülkede konuşulma oranını göstermektedir.

Psikolojik mesafenin ikinci boyutu "din" dir. Din farklılıklarının ölçümünde, dil farklılıklarının ölçümündeki süreç izlenmiştir. Bir ülkenin baskın dini "ülke nüfusunun %20'sinden fazlasının mensup olduğu din" olarak tanımlanmaktadır. Çalışmada kullanılan dinlerin coğrafi sınıflandırılması ek 2'de ayrıntılı olarak sunulmuştur (Aydın, 2010: 40). Din farklılıkları 3 değişken ile ölçülmüştür. Bunlar;

DN1: İki ülkenin baskın dinleri arasındaki farklılıkları ifade etmektedir. 5'li bir ölçek ile ölçülmüştür. (5: farklı din aileleri, 4: aynı aileden ama farklı dinlerden, 3: aynı dinlerden ama farklı bölümlerden, 2: aynı bölümlerden ama farklı mezheplerden, 1: aynı mezhepler)

DN2 ve DN3: Bir ülkedeki nüfusun, başka bir ülkenin baskın dinine mensup olduğu oranı ölçmektedir. DN2 ihracatçı ülkede ithalatçının ana dinine mensup olanların oranını; DN3 ise ithalatçının ülkesinde ihracatçı ülkenin ana dinine mensup olanların oranını ifade etmektedir.

Psikolojik mesafenin üçüncü ve çalışmalarda en çok kullanılan boyutu olan kültürel mesafe, Hofstede (1980, 1991)'nin ulusal kültür boyutlarına dayanarak ölçülmüştür. Kültürün, güç mesafesi, belirsizlikten kaçınma, bireycilik ve kolektivizm, erkek-dişi kültür ve uzun dönem odaklılık boyutlarına ilişkin araştırma kapsamındaki ülkelerin skorları Hofstede'nin araştırma sonuçlarından alınmıştır. Ülkeler arasındaki kültürel mesafenin hesaplanmasında iki yöntem kullanılmaktadır. Bunlardan ilki; ana ülkeden her bir ülkenin sapmaların karesinin aritmetik ortalamasına dayanan Kogut ve Singh (1988)' in yöntemidir. İkincisi; Barkema ve Vermeulen (1997), Morosini (1998), Shane ve Singh (1998), Brouthers ve Brouthers (2001),'ın hesapladığı gibi, her kültürel boyuta ilişkin ana ülke ile her bir ülke arasındaki farkın karelerinin toplamının karekökünün alınması ile yapılan Euclidean hesaplamasıdır. Her iki yöntemde de, ülkeler arasındaki kültürel mesafe Hofstede (1980, 1991)'in ulusal kültür boyutlarına dayanarak hesaplanmakta ve elde edilen sonuçlar birbirleri ile tutarlı çıkmaktadır. Dolayısıyla, çalışmamızda Türkiye ile yabancı ülkeler arasındaki kültürel mesafeler, İlhan (2006) ve Kartal ve Sofyalıoğlu (2009) 'nun da kullandığı Euclidean yöntemine dayanarak hesaplanmıştır.

Psikolojik mesafenin dördüncü boyutu olan "Eğitim seviyesi" Kobrin (1976), Vahlne ve Wiedersheim-Paul (1977), Davidson ve McFetridge (1985) tarafından kullanılan 3 değişken ile ölçülmüştür. Bunlar;

E1: Ülkelerin 15 yaş ve üstü okur-yazarlık oranları

E2: Ülkelerdeki 2. seviye eğitime kayıtlı nüfus oranı

E3: Ülkelerin 3. seviye eğitime kayıtlı nüfus oranı

Ülkelerin endüstriyel gelişmişlik düzeyleri psikolojik mesafenin beşinci boyutudur. Gelişmişlik düzeyinin ölçümünde oldukça geniş ve çeşitli değişkenler kullanılmaktadır. Vahlne ve Wiedersheim-Paul (1977) endüstriyel gelişmişlik göstergesi olarak kişi başına düşen enerji ve çelik tüketimi farklıklılarını ve her 1000 kişi başına düşen telefon sayısını kullanmışlardır. Kobrin (1976) ise, tarımda çalışanların yüzdesi, tüketim alışkanlıkları (telefon, radyo, gazete vb.), kentleşme derecesi ve kişi başına düşen GSYİH'yı içeren geniş bir değişken seti kullanmıştır. Bu çalışmada ülkelerin endüstriyel gelişmişlik düzeylerini ifade eden 8 değişken ele alınmıştır. Bu değişkenler;

EG 1: Kişi başına düşen GSYİH**,**

EG 2: Enerji tüketimi,

EG 3: Araç sahipliği**,**

EG 4: Tarımda çalışanların yüzdesi,

EG 5: Ülkelerin GSYİH'sı,

EG 6: Kentleşme derecesi,

EG 7 ve EG 8 ülkelerin iletişim altyapılarındaki gelişmişlik

EG 7: 1000 kişiye düşen cep telefonu,

EG 8: 1000 kişiye düşen internet kullanımıdır.

Psikolojik mesafe kavramının son boyutu "politik sistem"dir. Çalışmamızda ülkelerin politik sistemlerini ifade eden 2 değişken kullanılmıştır. Bunlar şöyledir;

P1: Polity Demokrasi endeksidir. Polity I, Polity II, Polity III ve Polity IV veri setleri devletlerin yönetim şekillerini belirleyen Polity (yönetim şekli) araştırmasının aşamalarını ifade etmektedir. Her aşamada ele alınan ülke sayısı arttırılarak, bu araştırmanın son şeklini oluşturan ve 161 ülkeyi kapsayan Polity IV serisine ulaşılmıştır. Endekste ülkelerin yönetim şekilleri demokrasi ve otokrasi olmak üzere 0 ile 10 arasında değerler almaktadır. "0" demokratik unsurların olmadığı demokrasileri, "10" ise tam gelişmiş demokrasileri ifade etmektedir. Benzer şekilde "0" otokratik unsurların yokluğunu, "10" ise tam gelişmiş otokrasileri temsil etmektedir. Elde edilen demokrasi puanlarından otokrasi puanları çıkarılarak Polity endeksi elde edilir.

P2: Freedom House endeksinden oluşmaktadır. Dünyada demokratikleşme sürecini analiz eden endeks, bağımsız sivil toplum kuruluşlarından Freedom House tarafından her yıl yayımlanan "Freedom in the World" adlı raporda yer almaktadır. Endekste P2 ülkelerin politik haklarını, P3 ise sivil özgürlüklerini ifade etmektedir. Politik haklar ve sivil özgürlüklere bağlı olarak; ülkeler özgür, kısmen özgür ve özgür olmayan ülkeler olarak sınıflandırılmaktadır. Ülkelere, endekste 1-7 arası puanlar verilmektedir. Bu puanlamaya göre, "1" puanı özgür ülkeleri; "7" puanı ise özgür olmayan ülkeleri temsil etmektedir. Endekste yer alan politik haklar ve sivil özgürlükler puanlarının yıllık ortalaması 1-2,5 arasında olan ülkeler özgür, 3-5,5 arası olan kısmen özgür, 5,5-7 arası olan ülkeler ise özgür olmayan ülkeler olarak sınıflandırılmaktadır (Başar ve Yıldız, 2009: 60).

Psikolojik mesafenin boyutlarından olan "zaman dilimi farklılıkları" çalışmaya dahil edilmemiştir. Bunun başlıca 4 nedeni vardır. Birincisi; bu değişkenin psikolojik mesafenin boyutları arasında bulunma gerekliliği diğer boyutlarına göre daha zayıftır. İkincisi, bu değişken diğer tahmin edici değişkenlerle kısmen aynı doğrultudadır bu durum değişkenin kullanılması için bir problem ortaya çıkarmaktadır. Üçüncüsü Dow ve Karunaratna'nın çalışmasında ortaya konulan her iki keşfedici analiz de bazı koşullar altında bu değişkenin önemli bir tahmin edici gücünün olmadığını göstermektedir. Son olarak Türkiye'nin ihracat yaptığı ülkelerin yarısından fazlası Türkiye ile aynı zaman diliminde bulunmaktadır. Bu nedenle Türkiyenin ihracatı açısından zaman dilimi farklılığı önemli değildir (Dow ve Larimo, 2007: 12).

D. ARAŞTIRMANIN MODELİ

Araştırmanın amacı doğrultusunda oluşturulan model şöyledir;

Şekil 1.Araştırmanın Modeli

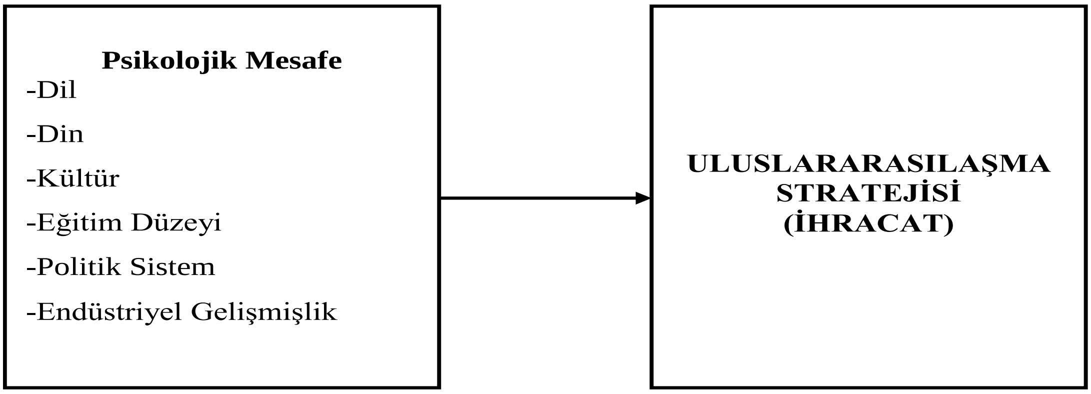

Araştırmanın ekonometrik bir modeli ise şu şekildedir;

İhracat Miktarı = b_0 + b_1 Dil+ b_2 Din+ b_3 Kültür+ b_4 Eğitim Düzeyi+ b_5 Endüstriyel Gelişmişlik + b_6 Politik Sistem + u

E. ARAŞTIRMANIN HİPOTEZLERİ

Araştırmanın amacı ve modeli doğrultusunda aşağıda sıralanan hipotezler geliştirilmiştir:

H_1: Psikolojik mesafe, ihracat miktarı üzerinde etkilidir.

H_{1a}: Ülkeler arasındaki dil farklılıkları, ihracat miktarı üzerinde etkilidir.

H_{1b}: Ülkeler arasındaki din farklılıkları, ihracat miktarı üzerinde etkilidir.

H_{1c}: Ülkeler arasındaki kültür farklılıkları, ihracat miktarı üzerinde etkilidir.

H_{1d}: Ülkelerin eğitim seviyelerindeki farklılıklar, ihracat miktarı üzerinde etkilidir.

H_{1e}: Ülkelerin endüstriyel gelişmişlik düzeylerindeki farklılıklar, ihracat miktarı üzerinde etkilidir.

H_{1f}: Ülkelerin politik sistemleri arasındaki farklılıklar, ihracat miktarı üzerinde etkilidir.

F. ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ

Araştırmanın örnekleme süreci, veri toplama yöntemi ve aracı ve verilerin analizi araştırmanın metodolojisi içerisinde ele alınmaktadır.

1. Örnekleme Süreci

Çalışmanın ana kütlesini Türkiye'nin ihracat yaptığı tüm ülkeler oluşturmakla beraber araştırmanın örneğini Türkiye'nin son 20 yılda, sanayi, tarım ve madencilik sektörlerinin tamamında sürekli ihracat yaptığı Yakın ve Orta Doğu ülkeleri oluşturmuştur. Bu ülkelerden 1990-2010 yılları arasında ilgili sektörlerde daha önce seçim şekli belirtilen 10 ülkeye yapılan ihracat rakamları dikkate alınmıştır. Araştırmaya dahil edilen Yakın ve Orta Doğu ülkeleriBirleşik Arap Emirlikleri, Irak, İran, israil, Kuveyt, Lübnan, Mısır, Suriye, Suudi Arabistan ve Ürdün'dür.

2. Veri Toplama Yöntem ve Aracı

Araştırmada ikincil veriler kullanılmıştır. Türkiye'nin son 20 yıla ait ihracat rakamları Ekonomi Bakanlığının kayıtlarından elde edilmiştir (http://www.ekonomi.gov.tr/index.cfm?sayfa/01.10.2011). Araştırmanın bağımsız değişkenlerinden ulusal kültüre yönelik veriler Geert Hofstede'nin araştırma sonuçlarından alınmıştır (http://geert-hofstede.com/national-culture.html/05.10.2011). Dil farklılıkların ölçülmesinde, kaynaklarına göre dillerin sınıflandırılması Eker (2006) ve Aksan (1995)'in çalışmalarına dayanarak yapılmış, diğer D2 ve D3 değişkenlerine ait veriler ise, Birleşmiş Milletler verilerinden elde edilmiştir (http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr/01.10.2011). Çalışmada kullanılan dinlerin coğrafi olarak sınıflandırılması Aydın (2010)'ın çalışmasından faydalanarak yapılmıştır. Din farklılıkları ile ilgili DN2 ve DN3 değişkenlerine ait veriler CIA World Factbook istatistiklerinden elde edilmiştir (https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/04.10.2011). Araştırmada yer alan diğer psikolojik mesafe boyutlarından eğitim seviyesi ve endüstriyel gelişmişlik değişkenleri Dünya Bankası verilerinden elde edilmiştir. Psikolojik mesafenin son boyutu olan politik sistemin değişkenlerinden Polity IV serisi, Marshall ve Jaggers (2010)'ın raporundan, politik haklar ve sivil özgürlükler ise Freedom House (2011) raporundan elde edilmiştir (http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=2/05.01.2011).

Verilerin analizinde Eviews 6 paket istatistik programı kullanılmıştır. Araştırmada regresyon analizi kullanılmıştır. Ayrıca bu analizin varsayımlarını doğrulamak için öncelikle durağanlık, çoklu doğrusallık ve otokorelasyon analizleri de kullanılmıştır.

G. VERİLERİN ANALİZİ

Türkiye'nin Yakın ve Orta Doğu'ya ihracat miktarı üzerinde psikolojik mesafe boyutlarının etkisini belirlemek amacıyla kurulan ekonometrik model doğrultusunda regresyon analizi yapılmıştır. Ancak bu analize başlamadan önce analizin varsayımlarını doğrulamak amacı ile araştırmaya dahil edilern ülkelere ait 1990-2010 yılları arasında yapılan ihracat rakamlarına durağanlık; psikolojik mesafe boyutlarına ise çoklu doğrusallık ve otokorelasyon analizi yapılmıştır.

1. Durağanlık Analizi

Türkiye'nin ihracat yaptığı 10 ülkenin 1990-2010 yılları arasındaki ihracat rakamlarına ait zaman serisinin durağan olup olmadığını test etmek için durağanlık (birim kök) testi yapılmıştır. Uygulanan ADF durağanlık testleri sonucunda ülkelerin ihracat rakamlarının ($p>0,05$) durağan olmadıkları, başka bir ifade ile birim kök varlığı tespit edilmiştir. Ülkelere ait ihracat rakamlarından oluşan serileri durağan hale getirmek için logaritmaları alınan ihracat rakamlarının 1. dereceden farkları alınarak ADF durağanlık testi tekrar uygulanmıştır.

Elde edilen sonuçlara göre ülkelere ait ihracat rakamlarından oluşan seriler % 5' te ($p < 0,05$) durağan hale gelmişlerdir.

2. Çoklu Doğrusallık Analizi

Araştırmanın bağımsız değişkenlerini oluşturan psikolojik mesafe boyutlarının kendi aralarında ilişki olup olmadığını test etmek için çoklu doğrusallık analizi yapılmıştır.

Analiz sonuçlarına göre; araştırmaya dahil edilen 10 ülkenin tamamında, psikolojik mesafenin dil ve din boyutlarında çoklu doğrusallık tespit edilmiştir. Bu nedenle bu iki boyut ülkelerin tümü için modelden çıkarılmıştır. Dolayısıyla araştırmanın "H_{1a} ülkeler arası dil farklılıkları, ihracat miktarı üzerinde etkilidir" ve "H_{1b} ülkeler arası din farklılıkları, ihracat miktarı üzerinde etkilidir" hipotezleri araştırma kapsamına alınan ülkelerin tümü için reddedilmiştir. Dolayısıyla Türkiye'den araştırmaya dahil edilen 10 ülkeye yapılan ihracat üzerinde psikolojik mesafenin dil ve din boyutlarının etkili olmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca Birleşik Arap Emirlikleri, Irak, İran, İsrail, Kuveyt, Lübnan, Suriye, Suudi Arabistan ve Ürdün ülkeleri için kültür boyutunda çoklu doğrusallık tespit edilmiştir. Araştırmanın "H_{1c} ülkeler arası kültür farklılıkları, ihracat miktarı üzerinde etkilidir" hipotezi bu ülkeler için reddedilmiştir. Elde edilen bu sonuç Türkiye'den söz konusu ülkelere yapılan ihracat üzerinde psikolojik mesafenin kültür boyutunun etkili olmadığı anlaşılmıştır. Kültür değişkeni sadece Mısır için modele dahil edilmiştir.

3. Otokorelasyon Analizi

Modelde yer alan eğitim seviyesi, endüstriyel gelişmişlik, politik sistem ve kültür değişkenlerine ait hata terimleri arasında ilişki olup olmadığını tespit etmek için Durbin-Watson Otokorelasyon analizi yapılmıştır. Analiz sonucu ülkeler hesaplanan Durbin-Watson değerleri $n = 19$, $k' = 3$ ve $k'=4$ için d_L ved$_U$Tablo değerlerine göre, Otokorelasyon yok bölgesine düşmektedir. Dolayısıyla modelde yer alan değişkenlere ait hata terimleri arasında ilişki (otokorelasyon) olmadığı tespit edilmiştir.

4. Regresyon Analizi

Regresyon analizi için gerekli olan durağanlık, çoklu doğrusallık ve otokorelasyon varsayımları doğrulandıktan sonra, Türkiye'nin Yakın ve Orta Doğu'ya yaptığı ihracatta psikolojik mesafenin eğitim, endüstriyel gelişmişlik, politik sistem ve kültür boyutlarının etkili olup olmadığını test etmek amacı ile her bir ülke için regresyon analiziyapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre her bir ülke için oluşturulan model tahmin sonuçları ve ülkelere ait kurulan modeller tablo 1 'de gösterilmiştir.

Tablo 1: Ülkelerin Model Tahmin Sonuçları ve Modeleri

Birleşik Arap Emirlikleri				
Değişken	Beta	Std. Hata	t	P
Sabit	2,601	0,896	2,901	**0,016***
Eğitim	-0,070	0,030	-2,296	**0,045***
End. Gel	-0,439	0,168	-2,614	**0,026***
Politik Sis.	0,491	0,099	4,975	**0,001***
R^2	0,136	F		5,230
$\bar{R}^2$	0,126	p		**0,006***
İhracat $_{t-1}$ = 2,601 – 0,070* Eğitim$_t$ -0,439 * End. Gel$_t$ + 0,491* Politik Sis.$_t$ + u_t				

Irak				
Değişken	Beta	Std. Hata	t	P
Sabit	-0,876	1,007	-0,869	0,403
Eğitim	-11,037	5,838	-1,890	0,085
End. Gel	0,122	0,349	0,350	0,733
Politik Sis.	3,122	1,532	2,037	**0,046***
R^2	0,424		F	3,096
$\bar{R}^2$	0,267		p	**0,031***

İhracat $_{t-1}$=- 0,876 – 11,037 * Eğitim$_t$ + 0,122 * End. Gel$_t$ +3,122* Politik Sis.$_t$ + u_t

İran				
Değişken	Beta	Std. Hata	t	P
Sabit	-0,233	0,113	-2,065	0,056
Eğitim	0,076	0,032	2,397	**0,029***
End. Gel	0,042	0,032	1,290	0,215
Politik Sis.	-0,041	0,080	-0,505	0,621
R^2	0,389		F	3,394
$\bar{R}^2$	0,274		p	**0,044***

İhracat $_{t-1}$ = -0,233 + 0,076* Eğitim$_t$ + 0,042 * End. Gel$_t$ -0,041 * Politik Sis.$_t$ + u_t

İsrail				
Değişken	Beta	Std. Hata	t	P
Sabit	0,724	0,958	0,755	0,461
Eğitim	0,001	0,149	0,008	0,993
End. Gel	-0,123	0,098	-1,247	0,230
Politik Sis.	0,044	0,069	0,636	0,534
R^2	0,180		F	1,168
$\bar{R}^2$	0,026		p	0,353

İhracat $_{t-1}$ = 0,724+0,001* Eğitim$_t$ -0,123 * End. Gel$_t$ + 0,044* Politik Sis.$_t$ + u_t

Kuveyt				
Değişken	Beta	Std. Hata	t	P
Sabit	0,640	0,427	1,496	0,153
Eğitim	0,040	0,063	0,627	0,539
End. Gel	0,299	0,101	2,978	**0,008***
Politik Sis.	0,360	0,200	1,802	0,089
R^2	0,644		F	4,026
$\bar{R}^2$	0,581		p	**0,000***

İhracat $_{t-1}$ = 0,640 + 0,040* Eğitim$_t$ + 0,299 * End. Gel$_t$ + 0,360 * Politik Sis.$_t$ + u_t

Lübnan				
Değişken	Beta	Std. Hata	t	P
Sabit	-1,027	0,329	-3,117	**0,007***
Eğitim	0,139	0,048	2,858	**0,011***
End. Gel	0,179	0,053	3,402	**0,004***
Politik Sis.	0,454	0,143	3,162	**0,006***

R^2	0,644		F	3,026
$\bar{R}^2$	0,581		p	**0,000***
İhracat $_{t-1}$= -1,027 + 0,139* Eğitim$_t$ + 0,179 * End. Gel$_t$ + 0,454 * Politik Sis.$_t$ + u$_t$				
Mısır				
Değişken	Beta	Std. Hata	t	P
Sabit	1,051	2,067	0,508	0,619
Eğitim	-0,011	0,017	-0,665	0,516
End. Gel	-0,079	0,164	-0,479	0,639
Politik Sis.	0,034	0,108	0,318	0,755
Kültür	-3,285	6,529	-0,503	0,622
R^2	0,187		F	0,863
$\bar{R}^2$	0,030		p	0,508
İhracat $_{t-1}$ = 1,051-0,011* Eğitim$_t$ -0,079 * End. Gel$_t$ + 0,034* Politik Sis.$_t$ - 3,285* Kültür $_t$ + u$_t$				
Suriye				
Değişken	Beta	Std. Hata	t	P
Sabit	-0,070	0,052	-1,352	0,195
Eğitim	-0,011	0,076	-0,146	0,886
End. Gel	0,042	0,043	0,960	0,352
Politik Sis.	-0,128	0,040	-3,236	**0,005***
R^2	0,147		F	3,922
$\bar{R}^2$	0,120		p	**0,022***
İhracat $_{t-1}$ = -0,070 – 0,011* Eğitim$_t$ + 0,042 * End. Gel$_t$ -0,128 * Politik Sis.$_t$ + u$_t$				
Suudi Arabistan				
Değişken	Beta	Std. Hata	t	P
Sabit	0,068	0,175	0,386	0,704
Eğitim	-0,015	0,032	-0,468	0,646
End. Gel	-0,036	0,052	-0,700	0,494
Politik Sis.	0,165	0,164	1,005	0,330
R^2	0,040		F	0,224
$\bar{R}^2$	0,010		p	0,879
İhracat $_{t-1}$ = 0,068-0,015* Eğitim$_t$ -0,036 * End. Gel$_t$ +0,165* Politik Sis.$_t$ + u$_t$				
Ürdün				
Değişken	Beta	Std. Hata	t	P
Sabit	-0,013	0,231	-0,057	0,956
Eğitim	0,025	0,053	0,472	0,643
End. Gel	-0,022	0,047	-0,464	0,649
Politik Sis.	0,159	0,056	2,843	**0,012***
R^2	0,119		F	2,720
$\bar{R}^2$	0,046		p	**0,045***
İhracat $_{t-1}$ = - 0,013 + 0,025 * Eğitim$_t$ – 0,022* End. Gel$_t$ + 0,159* Politik Sis.$_t$ + u$_t$				

Birleşik Arap Emirlikleri için oluşturulan model tahmin sonuçlarına göre; eğitim, endüstriyel gelişmişlik ve politik sistem boyutlarının tek başlarına ihracat üzerinde % 5 önem seviyesinde istatistiki bakımdan anlamlı etkileri olduğu tespit edilmiştir. Politik sistem boyutu açısından Birleşik Arap Emirlikleri ile Türkiye arasındaki mesafe arttıkça ihracat artmakta iken, eğitim ve endüstriyel gelişmişlik değişkenleri için ülkeler arasındaki mesafe azaldıkça ihracat miktarı artmaktadır. Bu sonuçlara göre Birleşik Arap Emirlikleri için “H_{1d}: Ülkelerin eğitim seviyelerindeki farklılıklar, ihracat miktarı üzerinde etkilidir”, “H_{1e}: Ülkelerin endüstriyel gelişmişlik düzeylerindeki farklılıklar, ihracat miktarı üzerinde etkilidir” ve “H_{1f}: Ülkelerin politik sistemleri arasındaki farklılıklar, ihracat miktarı üzerinde etkilidir” hipotezleri kabul edilmiştir.

Irak için oluşturulan model tahmin sonuçlarına göre; eğitim, endüstriyel gelişmişlik ve politik sistem boyutlarından sadece politik sistem değişkeninin ihracat üzerinde % 5 önem seviyesinde istatistiki bakımdan anlamlı etkisi olduğu tespit edilmiştir. Politik sistem boyutu açısından Irak ile Türkiye arasındaki mesafe arttıkça ihracat artmaktadır. Bu sonuçlara göre Irak için “H_{1f}: Ülkelerin politik sistemleri arasındaki farklılıklar, ihracat miktarı üzerinde etkilidir” hipotezi kabul edilmiştir.

İran için oluşturulan model tahmin sonuçlarına göre; eğitim, endüstriyel gelişmişlik ve politik sistem boyutlarından sadece eğitim değişkeninin tek başına ihracat üzerinde % 5 önem seviyesinde istatistiki bakımdan anlamlı etkisi olduğu tespit edilmiştir. Eğitim değişkeni açısında İran ile Türkiye arasındaki mesafe arttıkça ihracat miktarı artmaktadır. Bu sonuçlara göre İran için “H_{1d}: Ülkelerin eğitim seviyelerindeki farklılıklar, ihracat miktarı üzerinde etkilidir” hipotezi kabul edilmiştir.

İsrail için oluşturulan model tahmin sonucunda; eğitim, endüstriyel gelişmişlik ve politik sistem boyutlarından hiçbirinin Türkiye’nin İsrail’e ihracatı üzerinde % 5 önem seviyesinde istatistiki bakımdan anlamlı bir etkisi olmadığı belirlenmiştir.

Kuveyt için oluşturulan model tahmin sonuçlarına göre; eğitim, endüstriyel gelişmişlik ve politik sistem boyutlarından sadece endüstriyel gelişmişlik boyutunun tek başına ihracat üzerinde % 5 önem seviyesinde istatistiki bakımdan anlamlı etkisi olduğu tespit edilmiştir. Endüstriyel gelişmişlik boyutu açısından Kuveyt ile Türkiye arasındaki mesafe arttıkça ihracat miktarı artmaktadır. Kuveyt için “H_{1e}: Ülkelerin endüstriyel gelişmişlik düzeylerindeki farklılıklar, ihracat miktarı üzerinde etkilidir” hipotezi kabul edilmiştir.

Lübnan için oluşturulan model tahmin sonuçlarına göre; eğitim, endüstriyel gelişmişlik ve politik sistem boyutlarının tek başlarına ihracat üzerinde % 5 önem seviyesinde istatistiki bakımdan anlamlı etkileri olduğu tespit edilmiştir. Eğitim, endüstriyel gelişmişlik ve politik sistem boyutları açısından Lübnan ile Türkiye arasındaki mesafe arttıkça ihracat miktarı artmaktadır. Bu sonuçlara göre Lübnan için “H_{1d}: Ülkelerin eğitim seviyelerindeki farklılıklar, ihracat miktarı üzerinde etkilidir”, “H_{1e}: Ülkelerin endüstriyel gelişmişlik düzeylerindeki farklılıklar, ihracat miktarı üzerinde etkilidir” ve “H_{1f}: Ülkelerin politik sistemleri arasındaki farklılıklar, ihracat miktarı üzerinde etkilidir” hipotezleri kabul edilmiştir.

Mısır için oluşturulan model tahmin sonucunda; eğitim, endüstriyel gelişmişlik, politik sistem ve kültür boyutlarından hiçbirinin Türkiye’nin Mısır’a ihracatı üzerinde % 5 önem seviyesinde istatistiki bakımdan anlamlı bir etkisi olmadığı belirlenmiştir.

Suriye için oluşturulan model tahmin sonuçlarına göre; eğitim, endüstriyel gelişmişlik ve politik sistem sadece politik sistem değişkeninin tek başına ihracat üzerinde % 5 önem

seviyesinde istatistiki bakımdan anlamlı etkisi olduğu tespit edilmiştir. Politik sistem değişkeni açısında Suriye ile Türkiye arasındaki mesafe azaldıkça ihracat miktarı artmaktadır. Bu sonuçlara göre Suriye için “H_{1f}: Ülkelerin politik sistemleri arasındaki farklılıklar, ihracat miktarı üzerinde etkilidir” hipotezi kabul edilmiştir.

Suudi Arabistan için oluşturulan model tahmin sonucunda; eğitim, endüstriyel gelişmişlik ve politik sistem boyutlarından hiçbirinin Türkiye’nin Suudi Arabistan’a ihracatı üzerinde % 5 önem seviyesinde istatistiki bakımdan anlamlı bir etkisi olmadığı belirlenmiştir.

Ürdün için oluşturulan model tahmin sonuçlarına göre; eğitim, endüstriyel gelişmişlik ve politik sistem boyutlarından sadece politik sistem boyutunun tek başına ihracat üzerinde % 5 önem seviyesinde istatistiki bakımdan anlamlı etkisi olduğu tespit edilmiştir. Politik sistem boyutu açısından Ürdün ile Türkiye arasındaki mesafe arttıkça ihracat miktarı artmaktadır. Bu sonuçlara göre Ürdün için “H_{1f}: Ülkelerin politik sistemleri arasındaki farklılıklar, ihracat miktarı üzerinde etkilidir” hipotezi kabul edilmiştir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Psikolojik mesafe kavramı günümüzde yaşanan ekonomik ve teknoloji gelişmeler sonucunda hem literatür hem de işletmeler için büyük önem arz etmektedir. Bu önemi nedeniyle Türkiye’nin Yakın ve Orta Doğu ülkelerine ihracatında psikolojik mesafe boyutlarının etkili olup olmadığı belirlemek amacı ile yapılan bu çalışmadan elde edilen sonuçlar özet olarak aşağıdadır;

➢ Türkiye’den Yakın ve Orta Doğu ülkelerine yapılan ihracatta psikolojik mesafenin boyutlarının bazı ülkeler için anlamlı bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu ülkeler Birleşik Arap Emirlikleri, Irak, İran, Kuveyt, Lübnan, Suriye ve Ürdün’dür. Bu ülkelere yapılan ihracatta genel olarak eğitim, endüstriyel gelişmişlik ve politik sistemin aynı yönlü bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Türkiye ile söz konusu ülkeler arasında eğitim, endüstriyel gelişmişlik ve politik sistem açısından farklılıkların artması ihracat miktarını artırmaktadır. Psikolojik mesafe boyutlarının Suudi Arabistan, İsrail ve Mısır’a yapılan ihracatta anlamlı bir etkiye sahip olmadığı tespit edilmişidir.

➢ Literatürde var olan ve hipotez olarak test edilen, psikolojik mesafenin ülkeler arasındaki ihracat miktarını etkilediği olgusu bu çalışmada da doğrulanmıştır. Başka bir ifade ile psikolojik mesafe boyutlarının Türkiye’nin Yakın ve Orta Doğu ülkelerine yaptığı ihracat üzerinde, teoride yer aldığı gibi pozitif bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Türkiye ile analiz edilen ülkeler arasındaki farklılıklara bir başka deyişle, psikolojik mesafeye bağlı olarak ihracat miktarı artmaktadır. Dolayısıyla dış ticaret ile ilgili politikalar geliştirilirken hem hükümetler hem de işletmelerin, elde edilen bu teorik bulguları göz önünde bulundurması yerinde olacaktır.

Elde edilen sonuçlar doğrultusunda şu önerilerde bulunulabilir;

➢ Çalışmada ihracat miktarı üzerinde, psikolojik mesafenin önemli bir boyutunu oluşturan kültür kadar, eğitim, endüstriyel gelişmişlik ve politik sistem boyutlarının da etkili olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle dış pazarlarda faaliyette bulunan veya bulunmak isteyen işletmeler, uluslararası pazara giriş stratejisi seçerken kültürün yanı sıra hedef ülke pazarlarının eğitim, politik sistem ve endüstriyel gelişmişlik düzeyini de dikkate almalıdırlar.

➢ Ülkeler arasında eğitim, endüstriyel gelişmişlik, politik sistem ve kültür açından farklılıkların bulunması halinde ihracat yapılacak olan ülke ile ilgili belirsizlikler artacaktır. Bu belirsizliklerden korunmak amacı ile işletmeler uluslararasılaşma sürecinin hangi aşamasında olursa olsunlar pazara giriş stratejisi olarak daha az riskli olan ihracata dayalı stratejilere yönelmelidirler.

➢ İhracat pazara en kolay giriş yolu ve risk düzeyi en az olan bir giriş stratejidir. Ancak uzun dönemli düşünüldüğünde ihracatın da riskli olduğu durumlar söz konusudur. Yeni rakiplerin piyasaya girmesi, ülkeler arasındaki politik yaklaşımların değişmesi, tüketici gelir, zevk ve tercihlerindeki değişimler ve teknolojik yenilikler hızlı bir şekilde pazar kaybına neden olabilir. Pazar kaybına uğramamak, hedef pazarlarda kalıcı olmak, bu pazarlarda siyaset, sosyal yaşam ve ekonomide daha fazla söz sahibi olabilmek için işletmeler zamanla daha verimli olan sözleşmeye veya yatırıma dayalı stratejilere yönelmelidirler.

➢ İhracat, pazarlama faaliyetleri üzerinde işletmenin yani ihracatçının kontrolünün az olduğu ve birçok eylemin kısıtlandığı bir giriş stratejisidir. Örneğin fiyat ve dağıtım konusundaki kararlar üzerinde ihracatçı çok etkili değildir. Bu nedenle işletmelere pazarlama faaliyetleri üzerinde daha fazla kontrol imkânı sağlayan diğer giriş stratejilerine yönelmeleri önerilebilir. Bu doğrultuda Devlet Türk işletmelerini sadece ihracat yapmaya değil, diğer giriş yollarını da kullanmaya teşvik etmelidir.

KAYNAKÇA

Agarwal, S., Ramaswami S. N. (1992). "Choice of Foreign Market Entry Mode: Impact of Ownership, Location And Internalization Factors". *Journal of International Business Studies*, First Quarter.

Aksan, D. (1995). *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim).* Ankara: Levent Ofset.

Aydın, K. (2007). *Uluslararası ve Küresel Pazarlamada Kültürel Etkiler.* (2. Basım). Nobel Yayın Dağıtım.

Aydın, M. (Haziran 2010). *Anahatlarıyla Dinler Tarihi (Tarih, İnanç ve İbadet).* (1. Basım). İstanbul: Ensar Neşriyat.

Başar, S., Yıldız Ş. (2009). "İktisadi Büyümenin Demokratikleşme Üzerindeki Etkileri". *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(21), 56-75.

Beckerman W. (1956). "Distance And The Pattern of Intra-European Trade". *The Review of Economics And Statistics*, Vol:38, No:1- February, pp: 31-40.

Benito G. R.G., Gripsrud G. (1992). "The Expansion of Foreign Direct Investments: Discrete Rational Location Choices or a Cultural Learning Process?". *Journal of International Business Studies,* 23(3), pp: 461-476.

Boyacigiller, N. (1990). "The Role of Expatriates in The Management of Interdependence, Complexity and Risk in Multinational Corporations". *Journal of International Business Studies,* 21(3) Third Quarter, 357-381.

Brouthers, D. K., Brouthers E. (2001). "Explaining The National Cultural Distance Paradox". *Journal of International Business Studiess,* 32(1), pp: 177-189.

Child, J., Ng, H. S., Wong, C. (2002). "Psychic Distance And Internationalization: Evidence From Hong Kong Firms". *International Studies of Management of Organization,* 32(1) Spring, pp:36-56.

Chomsky, N. (2002). *Dil ve Sorumluluk.* (Çev: Hüsnü Özasya). İstanbul: Ekin Yayınları.

Cyrino, A. B., Barcellos, E. P., Tanure B. (2010). "International Trajectories of Brazilian Companies: Empirical Contribution to the Debate on the Importance of Distance". *International Journal of Emerging Markets,* Vol: 5, No: 3/4, pp: 358-376.

Dow, D., Ferencikova, S. (2007). "The Measurement And Impact of Psychic Distance: Testing a New Scale FDI in Slovakia", *Proceedings of the 33rd European International Business Academy (EIBA) Conference*, Catania, December 13-15.

Dow, D., Karunaratna, A. (2006). "Developing a Multidimensional Instrument to Measure Psychic Distance Stimuli". *Journal of International Business Studies*, 37(5), September, pp:578-602.

Dow, D., Larimo, J. (2009). "Challenging The Conceptualization and Measurement of Distance And International Experience in Entry Mode Choice Research". *Journal of International Marketing*, 17(2), pp: 74-98.

Dow, D., & Larimo, J. (2007). "Entry Mode Choice: Testing New Approaches to Measuring Psychic Distance and International Experience", *European International Business Academy*. Catania, Italy.

Eker S. (2006). *Çağdaş Türk Dili, Grafiker Yayınları*. (4.Baskı). Ankara.

Erramilli, K.M., Rao, C. P. (1990). "Choice of Foreign Market Entry Modes by Service Firms: Role of Market Knowledge". *Management International Review, Second Quarter,* 30(2), 135-150.

Evans, J. Bridson, K. (2005). "Explaining Retail Offer Adaptation Through Psychic Distance", *International Journal of Retail & Distribution Management*, 33(1), 69-78.

Evans, J., Mavondo F. T., Bridson K. (2008). "Psychic Distance: Antecedents, Retail Strategy Implications, and Performance Outcomes". *Journal of International Marketing,* Vol: 16, No: 2, pp: 32-63.

Evans, J., & Mavondo, F. T. (2002). "Psychic Distance And Organizational Performance: An Empirical Examination of İnternational Retailing Operations". *Journal of International Business Studies, 33*(3), 515–532.

Evans, J., Treadgold, A., & Mavondo, F. T. (2000). "Psychic Distance And The Performance of İnternational Retailers – A Suggested Theoretical Framework". *International Marketing Review, 17*(4/5), 373–391.

Fletcher R., Bohn, J. (1998). "The Impact of Psychic Distance on the Internationalisation of the Australian Firm". *Journal of Global Marketing*, 12(2), 47-68.

Håkanson, L., Ambos, B. (2010). "The Antecedents of Psychic Distance". *Journal of International Management*, 16(3), 195-210.

Hofstede, G. (1984). *Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values,* Newbury Park, CA: Sage.

Hofstede, G. (1991). *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. London: McGrwa-Hill.

Hofstede, G. (2001). "Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations". California:Sage Publications.

Johanson, J., Wiedersheim-Paul F. (1975). "The Internationalization of The Firm- Four Swedish Cases". *Journal of Management Studies*, Vol: 12, Issue:3, pp. 305-322.

Johanson, J., Vahlne, J. E. (1977). "The Internationalization Process of the Firm-A Model of Knowledge Development and Increasing Foreign Market Commitments". *Journal of International Business Studies,* 8(1), Spring - Summer, 23-32.

Kartal, B., Sofyalıoğlu, Ç. (2009). "Kültürel Uzaklığın Dış Pazara Giriş Yöntemi Üzerindeki Etkisinin Türkiye'deki Yabancı Yatırımlar Açısından İncelenmesi". *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 7(2), 111-126.

Kogut, B, Singh, H. (1988). "The Effect of National Culture on The Choice of Entry Mode". *Journal of International Business Studies*, 19(3), Autumnpp. 411-432.

Lee, D.J. (1998). "The Effect of Culturel Distance on The Relational Exchange Between Exportersand Importers: The Case of Australian Exporters". *Journal of Global Marketing,* 11 (4), 7-22.

O'Grady, S., Lane, H. W. (1996). "The Psychic Distance Paradox". *Journal of International Business Studies,* Second Quarter, 27, 2.

Smith, M., Dowling, P. J., Rose, E. (2011). "Psychic Distance Revisited: A Proposed Conceptual Framework and Research Agenda". *Journal of Management & Organization,* Vol: 17, Issue: 1, January, pp: 123-143.

Sousa, C. M. P., Bradley, F. (2005). "Global Markets: Does Psychic Distance Matter?". *Journal of Strategic Marketing,* 13(1) March, 43-59.

Sousa, C. M. P., Lengler, J. (2009). "Psychic Distance, Marketing Strategy and Performance in Export Ventures of Brazilian Firms". *Journal of Marketing Management,* 25(5-6), 591-610.

Swift, J.S. (1999). "Cultural closeness As A Facet of Cultural Affinity: A Contribution To The Theory Of Psychic Distance". *International Marketing Review,* 16(3), 182-196.

Treadgold, Alan. (1988). "Retailing Without Frontiers". *Retail and Distribution Management,* 16(6), 8–12.

Zhao, X. M., Decker, R. (2004). *Choice of Foreign Market Entry Mode: Cognitions From Empirical And Theoretical Studies*. (Discussion Paper).No. 512, Department of Business Administration and Economics. University of Bielefeld.

http://www.ekonomi.gov.tr/index.cfm?sayfa, 01.10.2011

http://geert-hofstede.com/national-culture.html, 05.10.2011

http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=2/, 05.01.2011

https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/tu.html,04.10.2011

http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr/, 01.10.2011

TÜRKİYE VE AZERBAYCAN ARASINDAKİ DIŞ TİCARETİN AÇIKLANMIŞ KARŞILAŞTIRMALI ÜSTÜNLÜKLER YARDIMIYLA AÇIKLANMASI

Arş.Gör. Ünzüle KURT
Ardahan Üniversitesi, unzulekurt17@gmail.com

Arş. Gör. Nazife Özge KILIÇ
Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, nozge.kilic@agri.edu.tr

Özet

Ülkelerin birbirleriyle yapmakta oldukları ticaretin temelini ve dış ticaret kazançlarını bir bilimsel faaliyet alanı olarak açıklamaya yönelik olarak çeşitli Uluslararası Ticaret Teorileri geliştirilmiştir.Bunlardan biriside Klasik Karşılaştırmalı Üstünlük Teorisidir. Karşılaştırmalı Üstünlük Teorisi; ülkeler arasındaki ticaretin hangi sebeplerle yapıldığını ve bu ticaret sonucunda ülkelerin sağladığı yararları açıklamakta önemli bir etkiye sahiptir.Bu bağlamda çalışmada Türkiye ve Azerbaycan'ın fasıllara dayalı mal grupları ele alınmış olup Azerbaycan'ın fasıllara göre ticaret rakamlarında veri kısıtı ile karşılaşıldığından dolayı yalnızca 8 fasıldan oluşan mal çeşidinin analizi yapılmıştır. Ülkelerin ticaret performanslarının ölçüldüğü açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler analizi sonuçlarına göre Azerbaycan'ın petrol ürünleri ticaretinde Türkiye karşısında önemli avantaja sahip olduğu, Türkiye'nin ise petrol ürünleri hariç diğer tüm 7 fasılda Azerbaycan karşısında avantajlı olduğu saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler:Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler, Türkiye, Azerbaycan
Jel ClassificationCodes:F00, F1, F13

Abstract

Various International Trade Theories have been developed for to explain the basis of trade between the countries and foreign trade gains as a field of scientific activity. One of them is Classical Comparative Advantage Theory. The Comparative Advantage Theory has an important effect when explaining the reasons of trade between the countries and the benefits the countries gain as a result of this trade. İt has been analyzed range of goods which consist of only 9 parts by means of being faced with data limit on commercial number pursuant to parts of Azerbaijan, dealt with goods groups based on parts of Azerbaijan and Turkey in study in this regard. It is determined that it is explained to be measured performance of countries commerce, pursuant to comparative advantage analysis results, Azerbaijan has an import advantage for petroleum product commerce opposite Turkey, Turkey has advantage over all other 8 parts except petroleum products opposite Azerbaijan.

Key Words: Revealed Comparative Advantages, Turkey, Azerbaijan
Jel Classification Codes: F00, F1, F13

1-GİRİŞ

Küreselleşme sürecinin temelinde, işletmelerin dünyanın bütün bölgelerinde hiçbir kısıtlamaya maruz kalmadan tek bir pazar gibi faaliyet gösterebilmesi çabası yatmaktadır. Dış ticaretin serbestleştirilmesi çalışmaları Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) çatısı altında yapılmakta olup, ticaretin serbestleştirilmesi ve ülkelerin dış ticaretlerini artırmak amacıyla birçok ekonomik işbirliği örgütleri kurulmuştur.

Azerbaycan 1991'deki bağımsızlığının akabinde bütün geçiş ekonomilerinde görülen ekonomik ve politik problemlerle karşı karşıya kalmıştır. Bağımsızlığın ilk yıllarında % 20'lere ulaşan negatif büyüme oranları ve % 1000'lere ulaşan enflasyon oranları ülkede karamsar bir ekonomik tablonun çizilmesine neden olmuş özel sektör girişimlerinin bütün GSMH içerisindeki payı %20'lere bile ulaşamamıştır. Ülkenin yeraltı rezervleri zenginliğinden tarım ve turizme uzanan geniş bir yelpazede büyük bir ekonomik kalkınma potansiyeli taşıyan kaynaklarının fiili hale getirilmesi başlangıç koşullarının zorluğu nedeniyle gecikmiştir. Buna rağmen 1994 yılı sonunda imzalanan "Yüzyılın Anlaşması" olarak tanımlanan petrol anlaşması ile birlikte ülkenin ekonomik bir cazibe merkezi olmaya başladığı görülmüştür (Dikkaya ve Çaylak, 2008:133). Bu anlaşma ile 15 farklı ülkeden 33 firma ile 60 milyar dolarlık petrol anlaşması imzalamıştır. Bu dönemde fiili yabancı yatırım miktarı 4 milyar dolara ulaşmıştır (Bayülgen, 2003:209).

Azerbaycan geleneksel olarak dış ticarete bağımlı bir ekonomiye sahiptir. İhracat ve ithalatın GSYİH 'daki payı 1980'lerin ikinci yarısı boyunca sırasıyla %37 ve % 46 olmuştur. 1996'dan bu yana ülkenin ithalat talebi petrol sektöründeki yatırımlar nedeniyle ve tüketim mallarına artan talep nedeniyle artış göstermiştir. 2000-2001 yılında dış ticaretin fazla vermesi artan petrol ihracatı ve petrol fiyatlarındaki yükselme sayesinde olmuştur (Benli, 2008:4).

Azerbaycan'ın ekonomik kalkınmasında doğrudan yabancı yatırımların etkisi çok büyüktür. Ülkedeki ekonomik sorunların aşılması ve ekonomik istikrarın sağlanması sonucunda özellikle petrol çıkarma ve işleme sanayii bakımından Azerbaycan yabancı yatırımlar açısından çok cazip bir pazar haline gelmiştir.

2009 yılında yabancı kaynaklardan gelen sermayelerin hacmi 5.468,6 milyon Dolar olmuş ve önceki yıla göre %20,1 gerilemiştir. Yabancı yatırımcılar ve uluslararası kurumlar tarafından yapılan yatırımların 1.523,3 milyon Doları (%27,9) İngiltere, ABD, Japonya, Norveç, Türkiye ve Fransa'ya aittir. Türkiye69,6 milyon dolar ile beşinci sırada yer almaktadır (Somuncuoğlu, 2012:12). Türkiye'nin Azerbaycan dış politikasında özel bir yerinin olduğunu görebiliriz. Türkiye dostluk ve kardeşlik siyaseti çerçevesinde ülkenin sorunlu dönemlerinde yanında yer almıştır. Özellikle bağımsızlık sonrası dönemde ülkenin bağımsızlığının tanınması ve toprak bütünlüğünün sağlanması için uluslararası kamuoyu oluşturmada büyük yardımları olmuştur. Bu yakınlık daha sonra stratejik ortaklık düzeyine ulaşmıştır (Yılmaz, 2010:23). Bağımsızlığına kavuştuğu günden bu yana serbest piyasa ekonomisini benimseyen Azerbaycan ve Türkiye arasında ekonomik ve ticari ilişkilerin geliştirilmesi yolunda birçok ikili anlaşmalar imzalanmıştır. Kültürel yönden benzer özellikler taşımamız nedeniyle dışa açılmak isteyen Türk işadamları ve yatırımcıları için Azerbaycan cazip bir pazar oluşturmuştur. Ekonomik ve ticari ilişkilerin iki ülke arasında gelişmesi sonucunda, Azerbaycan'ın dış ticaret hacmi genişlerken bir diğer yandan Türk firmaları doğrudan ticari ve sınai faaliyetlere başlamışlardır. Türk müteşebbisleri Azerbaycan

ekonomisinde, telekomünikasyon, bankacılık ve sigortacılık, finansal kiralama, inşaat-taahhüt, basın-yayın, eğitim, sağlık, ulaştırma, otomotiv, imalat sanayi, petrol gibi alanlarda hemen her konuda faaliyet göstermektedirler (Hüseynov, 2009:52).

Ülkelerin uluslararası rekabet gücü elde etmesinin yolu karşılaştırmalı üstünlükler prensibine dayanmaktadır. Ülkelerin ihracat performanslarını, ihracat sonucunda yaratılan katma değeri, rekabet gücünü etkileyen ana unsur; yapılan ihracatın miktarı ve ihracatta sağlanan artış değil, ihraç edilen malların faktör yoğunluğudur (Erkan ve Kara, 2011:68).Bir ülkenin hangi endüstrilerde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olup olmadığının belirlenmesi rekabet üstünlüğü ile ilgili çalışmalar için gereklidir. Bu bağlamda çalışmada Türkiye ile Azerbaycan arasındaki dış ticaret karşılaştırmalı üstünlük analizi çerçevesinde incelenmiştir. Yapılan çalışma sonucunda şu sonuçlar elde edilmiştir. Canlı hayvanlar ve mahsulleri mal grubunda Türkiye seçilen 4 yıl için bir üstünlük elde ederken, Azerbaycan bu üstünlüğü sadece 2006 ve 2008 yıllarında elde etmiştir. Bitki menşeli mahsuller ve hazır gıda mahsulleri ve alkolsüz içkiler mal grubunda Türkiye yine 4 yılın hepsinde de bu mal grubunda üstünlük elde etmiş olup, alkollü, alkolsüz içkiler grubunda Azerbaycan sadece 2005 yılında avantajlı konumda olduğu tespit edilmiştir. Petrol ürünlerinde Türkiye 4 yılda da bir üstünlük elde edemezken, Azerbaycan seçilen bu yılların hepsinde üstün konumdadır. Hayvani ve bitkisel yağlarda her iki ülkede sadece 2005 yılında avantajlı konumdayken, kimya, sanayi mahsullerinde ve plastik ürünlerinde iki ülkenin de herhangi bir üstünlüğünün olmadığı tespit edilmiştir. Demir ve çelik grubunda Azerbaycan dezavantajlı, Türkiye ise 2007 yılı dışında avantajlı konumdadır. Makinalar, mekanik cihazlar ve parçalarında Türkiye bir avantaj elde edemezken, Azerbaycan ise 2005 yılı dışında avantaj yakalamıştır.

2- TÜRKİYE EKONOMİSİNİN GENEL GÖRÜNÜMÜ

Türkiye ekonomisi kuruluşundan itibaren sürekli ekonomik sistem değişiklikleri yaşamış bir ekonomidir. 1980 yılına kadar nispeten dış dünyaya kapalı bir ekonomik yapıya sahip olan Türkiye ekonomisi 1980 yılı itibariyle önemli kararlar kapsamında mal ticaretinde dışa açılmayı gerçekleştirmiştir. Söz konusu gelişmeyi takiben 1989 yılında finansal serbestliği de benimseyen Türkiye ekonomisi dünya ekonomisine entegre olma yolunda önemli bir adım atmıştır. Gerekli alt yapı çalışmaları yapılmadan finansal sistemde serbestleştiği noktasında eleştiriler alan ekonomide 1990 sonrası art arda krizler yaşanması söz konusu eleştiriyi doğrular nitelikte olmuştur. 1994 – 2000 – 2001 yıllarında yaşanan krizler Türkiye ekonomisinde özellikle reel sektörde derin etkiler doğurmuştur. Grafik 1, 2000– 2011 yılları arasında Türkiye ekonomisinin durumunu temel makroekonomik göstergeler aracılığıyla açıklayabilmek için oluşturulmuştur.

Grafik 1. Türkiye Ekonomisi Makroekonomik Göstergeleri

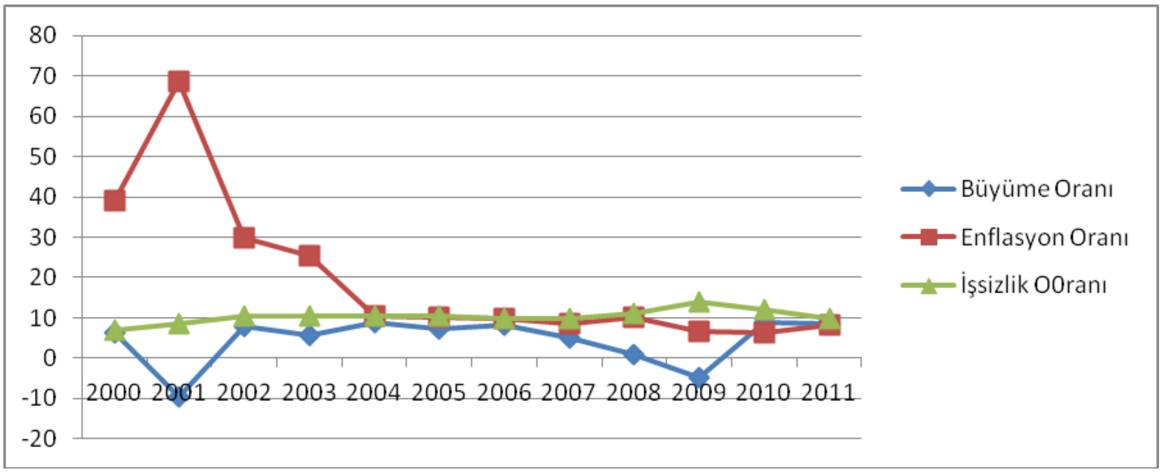

Kaynak: http://www.dpt.gov.tr

Grafik 1'de görüldüğü gibi Türkiye ekonomisinde gelişmiş ülkelere oranla nispeten yüksek işsizlik, enflasyon ve büyüme rakamları görülse de kriz yıllarında bu oranlarda önemli değişimler yaşanmıştır. Özellikle Türkiye ekonomisinde bankacılık sektörü kaynaklı yaşanan 2000 – 2001 krizleri tüm ekonomiyi derinden etkilemiş ve bu yıllarda özellikle büyüme oranlarındaki düşüş ve enflasyon oranlarındaki yükselme reel sektörü krizden asıl etkilenen sektör durumuna getirmiştir. Türkiye ekonomisinin dışa bağımlı üretim yapan ve banka kredileri ile işleyen küçük ölçekli ekonomilerden oluşması finansal sektör aracılığıyla yaratılan likidite sıkıntısında reel üretimi durma noktasına getirmiştir. Krizin ardından uygulanan ekonomi politikaları, yapılan yoğun düzenlemeler ve sağlanan siyasi istikrarında etkisiyle ekonomide nispeten normalleşme sürecine girilmiştir. 2008 yılına gelindiğinde tüm dünya ekonomilerini etkisi altına alan küresel ekonomik kriz Türkiye ekonomisinde de etkili olmuş ve makroekonomik dengeler yeniden sarsılmıştır. Özellikle grafik 1'de net olarak görülen büyüme oranlarındaki aşağı yönlü hareket bunun yanında enflasyon ve işsizlik oranlarındaki artış küresel ekonomik krizin Türkiye ekonomisinde reel sektördeki etkileri görülmektedir. İthalata bağlı üretim yapan Türkiye ekonomisinde dünya ticaret daralmalarına bağlı ithalat yapılamaması reel üretim gerilemeleri ve makroekonomik bozulmaların temel nedenidir. Söz konusu dönemde finansal sektörün yıkıma uğramamasının nedeni ise karmaşık türev ürünleri tam anlamıyla içermemesidir. İlk etapta küresel ekonomik krizin etkilerinin görmezden gelinmeye çalışılmasına rağmen daha sonra gecikmeli de olsa ekonomiye müdahalelerin gelmesi reel ekonomik büyüme rakamlarını 2010 yılı itibariyle negatif seyrinden kurtarmış, diğer makroekonomik göstergelerde de bir iyileşme kaydedilmiştir.

Türkiye ekonomisinin genel ekonomik durumunu incelerken değineceğimiz bir gösterge de cari işlemler hesabıdır. Mal ve hizmet ticaretindeki ülke görünümünü ifade eden cari işlemler hesabı Türkiye ekonomisinde kronikleşmiş bir cari açık sorunu olarak yer almaktadır. Grafik 2 Türkiye ekonomisinin 2000 – 2011 yılları arasında cari işlemler hesabının durumunu göstermektedir.

Grafik 2: Yıllar İtibariyle Cari İşlemler Hesabı

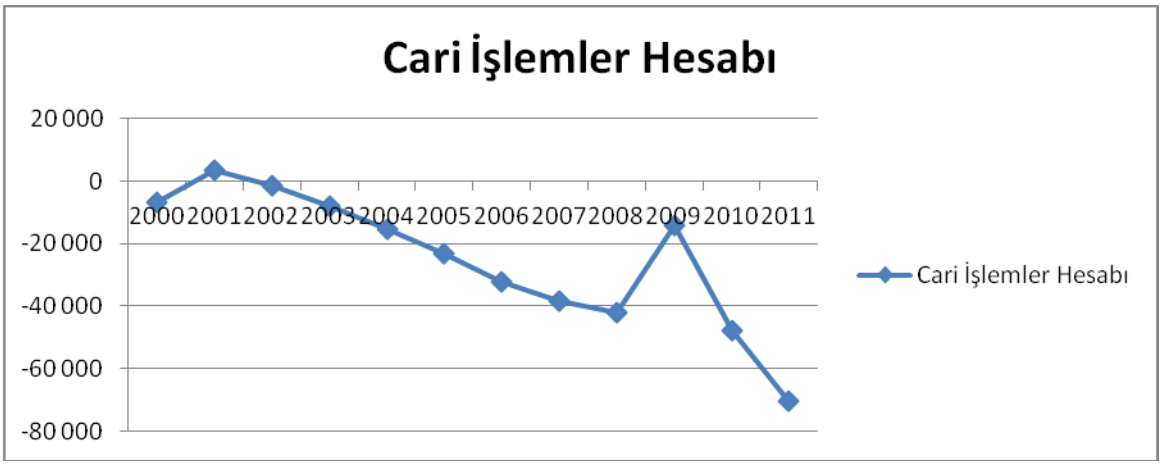

Kaynak:http://www.dpt.gov.tr

Grafik incelendiğinde Türkiye ekonomisinin önemli cari açık sorunu olduğu açık olarak görülmektedir. Özellikle hammadde ithalatının toplam ithalat içerisindeki payının %85 civarında olması söz konusu açığın kronikleşmesinin en önemli nedendir. Burada Türkiye ekonomisindeki enerji bağımlılığı da söz konusu açığın önemli bölümünü oluşturmaktadır. Grafikte görülen cari işlemler açığındaki düzelmelerin kriz yıllarına denk gelmesi ithalata bağımlılığın bir diğer göstergesidir.

Sonuç olarak Türkiye ekonomisi birçok ekonomik sistem deneyen son olarak ekonomisini liberalleşme yönünde harekete geçiren özellikle son dönemde özelleştirme politikalarını yoğun olarak uygulamaya koyan ve hem reel hem de finansal olarak dışa açık krizlere karşı duyarlı bir ekonomik yapıya sahiptir.Reel sektörünü küçük ve orta ölçekli işletmelerin oluşturduğu üretimin yoğun olarak ithalata bağlı yapıldığı, finansal sektörün ise krizlerin ardından daha sağlam temellere oturmuş ancak henüz birçok türev ürünü içermeyen Türkiye ekonomisi finansal sektörü 2002 – 2008 yılları arasında sağlanan siyasi istikrar ve güven ortamı ile ekonomik göstergelerini istikrara kavuştursa da 2008 krizinin ardından ciddi ekonomik sorunlarla karşı karşıyadır.

3-AZERBAYCAN EKONOMİSİNİN GENEL GÖRÜNÜMÜ

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ciddi bir küçülme yaşamış olan Azerbaycan ekonomisine Ermenistan ile çıkan savaş ağır bir darbe vurmuştur. Bağımsızlığın ilan edildiği 1991 yılından 1995 yılına kadar olan sürede yüzde 60'lık bir küçülme yaşayan Azerbaycan ekonomisinde Sovyetler Birliği dönemindeki pazarlarını ve devlet teşviklerini kaybetmiş olan plastik, kimyasallar ve imalat gibi birçok sektör yok olma seviyesine gelmiştir. Diğer yandan tarım sektörünün ülke ekonomisindeki ağırlığı hızlı bir düşüş eğilimine girmiştir. İlerleyen yıllarda ise enerji sektöründeki büyüme sayesinde Azerbaycan ekonomisi yükselişe geçmiştir. Halen petrol ve doğalgaz sektörleri ülkedeki ekonomik büyümenin motoru olduğu gibi, yabancı sermayenin büyük bir kısmı bu sektörlere gelmekte, ihracatın yüzde 90'ını bu sektörler gerçekleştirmekte, kamu gelirlerinin büyük bir kısmı bu sektörlerden kaynaklanmakta ve döviz rezervlerindeki artış da yine bu sektörler vasıtasıyla

sağlanmaktadır.Son yıllarda küresel piyasalarda petrol ve doğalgaz piyasalarında fiyatların yükselmiş olması Azerbaycan'a büyük fayda sağlamıştır (DEİK, 2011:13).

Azerbaycan ekonomisinin genel görünümü hakkında bilgi vermesi açısından temel makro ekonomik göstergeleri aşağıdaki grafikte yer almaktadır.

Azerbaycan ekonomisi son dönemlerde dünyanın en hızlı büyüyen ekonomilerinin başında gelmiş ve 2005 ile 2009 arasında ortalama yüzde 21'lik bir GSYİH büyümesi oranına ulaşmıştır. Bu büyüme, yüksek derecede yatırım alan ve ihracatta hem hacim hem de birim fiyat olarak artışlar kaydeden enerji sektöründen kaynaklanmaktadır. Son yıllarda ise küresel krizin emtia piyasalarına olan olumsuz etkisi ve buna paralel olarak petrol ve doğalgaz fiyatlarındaki düşüş nedeniyle Azerbaycan'ın büyüme hızı yavaşlamış, 2008 yılında yüzde 10.8, 2009 yılında ise yüzde 9.3'lük bir büyüme söz konusu olmuştur.

Grafik 3: Azerbaycan Temel Makro Ekonomik Göstergeler

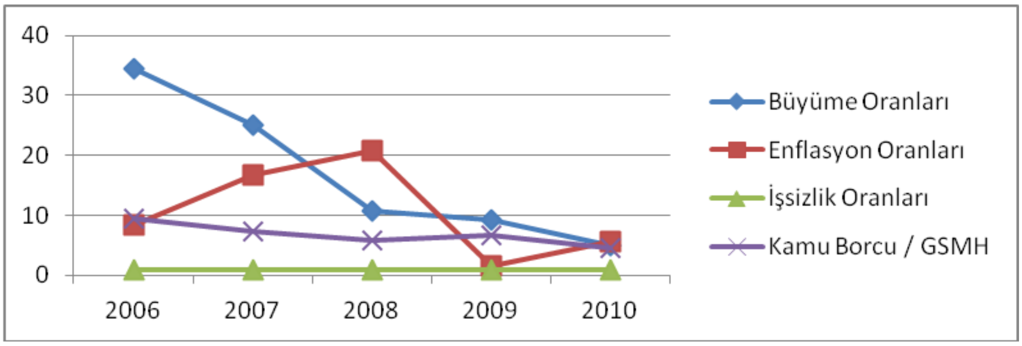

Kaynak: www.birlesmismarkalar.org.tr/images/UF/ulke-raporlari/Azerbaycan.pdf,(2012).

Azerbaycan'da son dönemlerde hızla büyümekte olan enerji sektörüne gelen doğrudan yabancı yatırımlar ve dolayısıyla ülkeye yüksek miktarlarda para girişi, 2004 yılından itibaren enflasyonist bir baskı oluşturmuş ve 2005 yılından başlayarak, Azerbaycan Merkez Bankası faiz oranlarını yükseltmek zorunda kalmıştır. Söz konusu yılda yüzde 9,6, 2006'da ise yüzde 8,3 olarak gerçekleşen TÜFE artışı 2007 yılında yüzde 16,7'ye, 2008'de ise yüzde 20.8'e çıkmıştır. Bu artışın gerek iç gerekse de dış ekonomik gelişmelerden kaynaklanan bazı nedenleri vardır. Dış gelişmelerin başında petrol ve gıda fiyatlarında küresel çapta yaşanan artışlar gelmektedir. Söz konusu artışlar dünya ekonomisinde enflasyonist baskılar oluşturmuş ve Azerbaycan da doğal olarak bundan etkilenmiştir. Diğer taraftan, içeride mal ve hizmet fiyatlarına yapılan zamlar, kamu harcamalarındaki artışlar ve petrol ihracatı karşılığında ülkeye giren büyük miktardaki para enflasyonist eğilimlerin artmasına neden olmuştur.2009 yılından itibaren ise enflasyon büyük ölçüde hız kesmiştir. Bu dönemde iç talebin azalması, parasal genişlemenin hız kesmesi ve emtia ile gıda fiyatlarında geniş çaplı düşüşler gerçekleşmesi nedeniyle enflasyon oranı yıllık yüzde 1.5'e kadar inmiştir. 2010 yılında ise gerek iç talepte gerekse parasal genişlemede bir canlanma görülmektedir. Bahsi geçen gerekçeler sonucunda 2010 yılında enflasyon 5.7 olarak ölçülmüştür.

İşsizlik oranları ve kamu borç stokunda yıllar itibariyle bir istikrar söz konusudur. İşsizlik oranları %1 gibi düşük oranda seyretmektedir. Aşağıdaki grafikte çalışmanın konusu itibariyle Azerbaycan ekonomisinin durumu hakkında bilgi edinmek amacıyla dış ticaret dengesini göstermektedir.

Grafik 4:Azerbaycan Dış Ticaret Dengesi-2011 (Milyon USD)

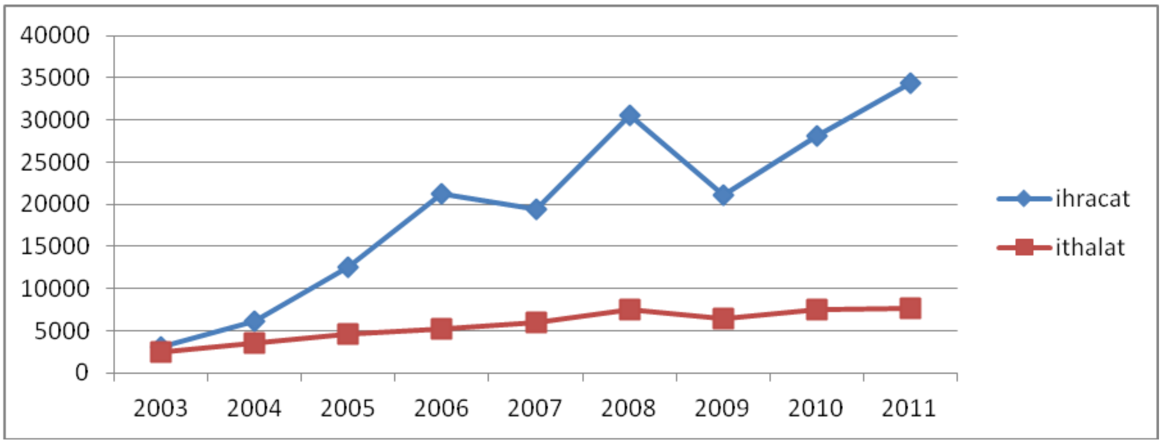

Kaynak: www.birlesmismarkalar.org.tr/images/UF/ulke-raporlari/Azerbaycan.pdf, (2012), s.19.

Azerbaycan'ın ihracatının petrol ve petrol ürünleri ağırlıklı olması, ticaretin ülkelere ve birçok Bağımsız Devlet Topluluğu ülkelerine göre dağılımını da etkilemiştir. Azerbaycan'ın ihracatıyla ilgili önemli bir husus 2006 yılından 2009 yılına kadar olan sürede dalgalanma göstermesinin temel sebebi küresel piyasalardaki olumsuz gelişmeler ve düşen petrol fiyatlarıdır.

4- TÜRKİYE – AZERBAYCAN TİCARET İLİŞKİLERİ

Azerbaycan ve Türkiye hem coğrafi yakınlık hem de kültürel bağlarından dolayı sürekli ilişki içerisindedir. Azerbaycan'ın Kafkaslarda siyasi ve ekonomik açıdan istikrarlı bir yapıya sahip olması ekonomisinin yükselmesinin nedenidir. Türkiye ve Azerbaycan'ın ticaret ilişkileri ise daha çok Türkiye ekonomisinin enerji bağımlılığı doğrultusunda gelişse de diğer birçok fasılda iki ülkenin ticaret ilişkileri bulunmaktadır. Grafik 5 ve 6 Türkiye ve Azerbaycan'ın fasıllar itibariyle karşılıklı ticaretleri yapılan malları göstermektedir.

Grafik 5: Azerbaycan'ın Türkiye'den İthalatı

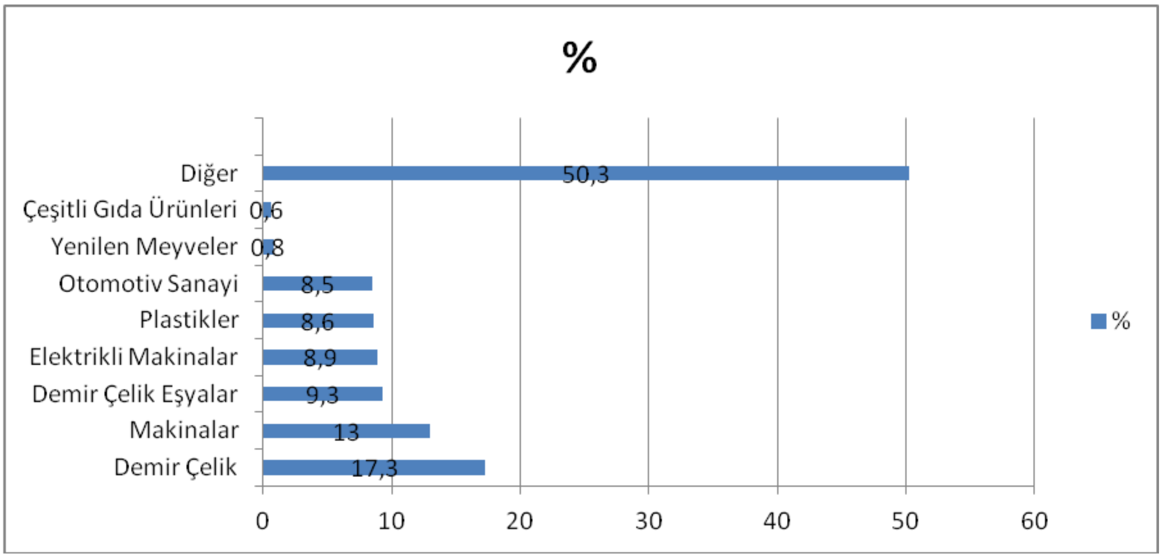

Kaynak: www.birlesmismarkalar.org.tr/images/UF/ulke-raporlari/Azerbaycan.pdf, (2012), s.21.

Grafik 3, Azerbaycan'ın Türkiye'den fasıllar itibariyle ithalatını yüzde olarak göstermektedir. Grafikte görüldüğü gibi demir çelik, makina, otomotiv ve plastikte Azerbaycan Türkiye ekonomisi için önemli bir alıcı konumundadır. Bunun karşılığında Grafik 5 ise Azerbaycan'ın Türkiye'ye ihracatını göstermektedir. Grafikteki bilgiler Türkiye ekonomisindeki enerji bağımlılığının açık göstergesidir. Nitekim ithalat fasılları arasında %86 gibi yüksek bir oranla mineral yakıtlar başta gelmektedir. Plastikler faslında karşılıklı alışverişin söz konusu olduğu ticarette daha çok tek yönlü alış veriş söz konusudur.

Grafik 6: Azerbaycan'ın Türkiye'ye İhracatı

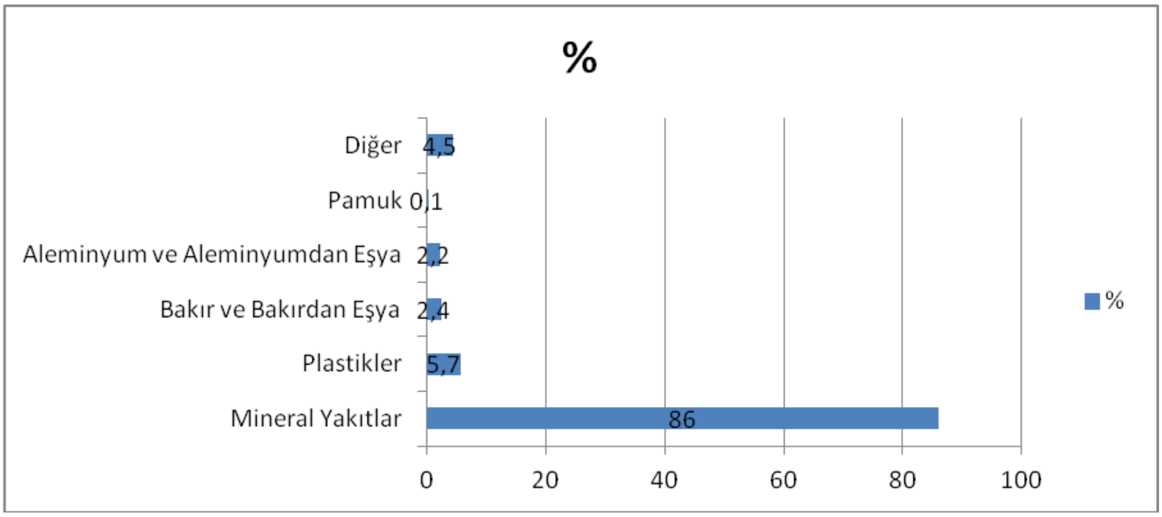

Kaynak: www.birlesmismarkalar.org.tr/images/UF/ulke-raporlari/Azerbaycan.pdf, (2012), s.21.

Türkiye Azerbaycan arasındaki ticareti fasıllara göre açıkladıktan sonra değineceğimiz bir diğer gösterge iki ülke arasındaki ithalat ve ihracat rakamlarının gelişimi olmaktadır. Bu bağlamda 2003 – 2011 yılları arasında Türkiye – Azerbaycan ithalat ve ihracat rakamları grafik 5'te görülmektedir.

Grafik 7: Türkiye – Azerbaycan İthalat-İhracat Rakamları (Milyon Dolar)

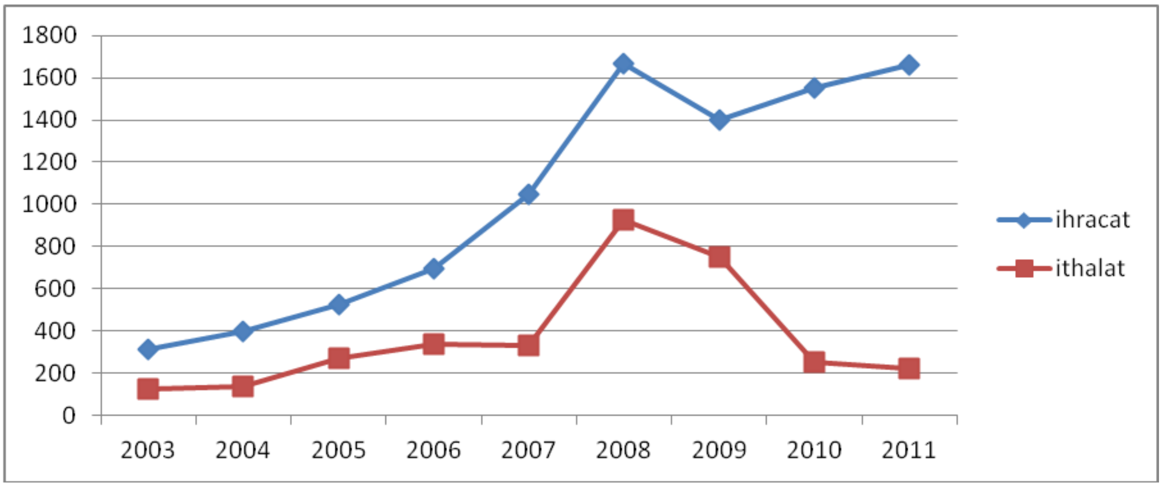

Kaynak: www.birlesmismarkalar.org.tr/images/UF/ulke-raporlari/Azerbaycan.pdf, (2012), s.22.

Grafik 5'de Türkiye - Azerbaycan arasındaki ticaretin özellikle 2007 yılına kadar artış gösterdiği açıkça görülmektedir. 2009 yılında her iki kalemde yaşanan düşüşün nedeni şüphesiz dünya ekonomilerini etkisi altına alan küresel ekonomik krizdir. Dünya ticaret hacimlerindeki düşüşe paralel yaşanan ülke ekonomilerindeki daralmalar ticaret rakamlarının gerilemesinin nedenidir. 2009 yılından sonra ise ekonomilerdeki toparlanmaya ve Türkiye ekonomisinin vazgeçilmez ithalat kalemi olan petrol ithalatındaki sürekli artış Azerbaycan ihracat rakamlarını arttırmakta, Türkiye ekonomisinde reel üretim daralmalarına paralel yaşanan ihracat daralması Azerbaycan'ın ithalat rakamlarındaki düşüşün kaynağını göstermektedir. Azerbaycan'ın Türkiye dış ticaretindeki yeri ise rakamlarla şöyledir; 2000 yılında ihracatımızda 25'inci sırada yer alan Azerbaycan, 2007 yılında 22'inci sıraya yerleşmiş. 2009 yılında ise tekrar 23'üncü sıraya gerilemiştir. 2010 yılında 22'inci, 2011 yılında 20'inci sıraya yükselmiştir. İthalatımızda ise 2000 yılında 53'üncü sırada iken 2007 yılında 56, 2009 yılında 41inci sıraya yükselmiştir. 2010 yılında 60'ıncı, 2011 yılında 66'ıncı sıraya gerilemiştir.

Ek olarak Türkiye – Azerbaycan arasında ticaret ilişkileri yatırımlar bağlamında da devam etmekte ve Türk iş adamları açısından yatırım fırsatlarının değerlendirildiği bir ortam oluşturulmaktadır. Örneğin; 1991-2010 yılları arasında T.C. vatandaşlarının sahip veya ortak olduğu değişik statülerde toplam 3009 Türk şirketi kurulmuştur. 2010 yılında kurulan şirket sayısı ise 279 olmuştur.

5- KARŞILAŞTIRMALI ÜSTÜNLÜK YAKLAŞIMI

Ülkelerin birbirleriyle yaptıkları ticaretin temelini ve dış ticaret kazançlarını bir bilimsel faaliyet alanı olarak açıklamaya yönelik olarak çeşitli Uluslararası Ticaret Teorileri geliştirilmiştir. Uluslararası ticaret teorilerinin başlıca amacı; ülkelerarasında yapılan mal ve hizmet ticaretinin nedenini açıklamaktır. Uluslararası ticaretin ilk kez bir bilimsel yöntemle incelenmesi Adam Smith'in 1776'da yayımlanan ünlü eseri Ulusların zenginliği ile başlar. Adam Smith ve David Ricardo malların üretiminde yalnızca emeğin verimliliğini dikkate almış ve diğer üretim faktörlerini göz ardı etmiştir. Heckser-Ohlin ise bir malın üretiminde kullanılan emek ve sermaye gibi faktörlerin farklı yoğunluklarda olacağını belirtmiştir. Bu teoriye göre; ülkelerin üretilen mallardaki üstünlükleri o ülkelerin malların üretiminde kullanılan üretim faktörleri yönünden zenginlikleri ile orantılıdır denilmektedir. Yani bir ülke hangi üretim faktörü yönünden zenginse üretiminde bu faktörü kullanacak mallarda karşılaştırmalı üstünlük elde eder ve o malları ucuza üreterek bu malların üretiminde uzmanlaşır (Seyidoğlu, 2009:20).

II.Dünya Savaşı sonrasında mal piyasalarında yaşanan büyük şoklar, döviz kurlarındaki hızlı değişim ve yeniden yapılanan sermaye akımları dünyada ticari ilişkilerin yönünü değiştirmiş, küresel rekabet gücü ve ticaret ile ilgili görüşlerde değişikliklere yol açmıştır. Dünyada yaşanan bu yeni karmaşık yapı sonucunda, Karşılaştırmalı Üstünlükler' in Klasik İlkeleri etrafında ekonomistler güçlü fikir birliği ortaya koymuşlardır. Küreselleşmenin hızlanması ve Dünya Ticaret Örgütü'nün (WTO) kurulmasıyla oluşan yeni ticaret düzeni; uluslararası ticaretin serbestleşmesinin yanında bölgesel entegrasyonlar konusunda da çeşitli değişiklik yapılmasını zorunlu kılmış böylece kurulan yeni yapı sonucunda ülkeleri uluslararası rekabet bağlamında karşılaştırmalı üstünlüklerine göre dış ticaret yapmaya yöneltmiştir (Erkan ve Kara, 2011:67-93). Karşılaştırmalı Üstünlük Teorisi; ülkelerarasındaki ticaretin hangi sebeplerle yapıldığını ve bu ticaret sonucunda ülkelerin sağladığı yararları açıklamakta önemli bir etkiye sahiptir.

Karşılaştırmalı Üstünlük İndeksi; bir ülkenin diğer ülke ve ülke grupları ile rekabet üstünlüğünün karşılaştırılması amacıyla kullanılmaktadır. Bu indekse göre ülkelerin mal ve mal gruplarına göre üstünlükleri ticaret sonrası verilerine dayanarak hesaplanmaktadır. Bu konuda ilk çalışmalar Liesner (1958) tarafından yapılmış olup, literatürde en yaygın kullanılan karşılaştırmalı üstünlük indeksi Balassa (1965) aittir. Balassa, bir ülkenin belli bir mal yada mal grubunun toplam dünya ihracatındaki payının, ülkenin toplam ihracatındaki payına oranı ile bir indeks geliştirmiştir. Bu indeksin amacı; bu mal yada mal grubunda ülkenin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olup olmadığını tespit etmektir (Bayramoğlu, 2007:740).

Klasik dış ticaret teorilerine dayanan ticaret yaklaşımı çerçevesindeki çalışmalarda daha çok Balassa İndeksi veya Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlük İndeksi ve türevleri kullanılmaktadır.Ülkelerin ve sektörlerin rekabet edebilirliğini ölçmek veya ülkeler ve sektörler arasında karşılaştırma yapmak için çeşitli yöntemler geliştirilmiştir. Literatürde özellikle sektörel rekabet gücünü ölçmek için Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlük (AKÜ) yöntemi ve Karşılaştırmalı İhracat Performansı (KİP) yönteminin sıklıkla kullanıldığı görülmektedir.

AKÜ hesaplamasında çeşitli yaklaşımlar bulunmaktadır. Balassa tarafından karşılaştırmalı üstünlüğün hesaplanması için ortaya konulan AKÜ yöntemi, bir ülkenin güçlü ve zayıf sektörlerini belirlemek için kullanılmaktadır (Kösekahyaoğlu ve Özdamar, 2009:21).

Balassa’nın (1965) ortaya koyduğu AKÜ indeksinin “Göreli İhracat-İthalat Oranları Ölçütü” şeklinde yazılması mümkündür. Bu indeks şu şekilde hesaplanır (Utkulu ve Seymen, 2004).

$$\mathbf{AKÜ_{ij} = (X_{ij} / X_{it}) / (Mij / Mit)}$$

Bu eşitlikte $AKÜ_{ij}$, i ülkesinin j mal grubundaki açıklanmış karşılaştırmalı üstünlük katsayısını; (X_{ij}) i ülkesinin j mal grubundaki ihracatını; (X_{it}) i ülkesinin toplam ihracatını; (M_{ij}) i ülkesinin j mal grubundaki ithalatını, (M_{it}) ise i ülkesinin toplam ithalatını göstermektedir. Bir ülkenin farklı mal grupları için hesaplanan AKÜ indeksi ne kadar büyükse, ülkenin o mal grubundaki ticaret performansı o kadar büyüktür.

6-LİTERATÜR TARAMASI

Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler indeksi ve benzer indeksler kullanılarak yapılmış olan çalışmalara gerek ulusal gerekse uluslararası literatürde sıkça rastlanmaktadır. Bunlardan ulusal nitelikte analizi yapılan belli başlı çalışmalar şöyledir.

Güzin Erlat ve Haluk Erlat tarafından yapılan çalışmada Türkiye’nin ihracat performansı, Orta Doğu Ülkeleri’nin ihracat performansıyla Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlük yardımıyla ele alınıp incelenmiş ve bu çalışma sonucunda AKÜ indeksi 1’in üzerinde olan yani karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olan en çok sektörün Türkiye’de bulunduğu tespit edilmiştir. Bu sektörlerin teknolojik özelliklerini yansıtan sınıflandırmaya baktığımızda, bu sektörler en çok emek yoğun, hammadde yoğun ve taklidi zor araştırma yoğun mallar sınıflarında yer almışlardır (Erlat ve Erlat, 2012:9).

Nevzat Şimşek, Dilek Seymen ve Utku Utkulu tarafından 1993-2005 yılları arasında yapılan çalışmada Türkiye’nin AB Karşısındaki açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüklerini SITC Rev 3, 3 haneli bazda teknoloji sınıflandırmasına göre analiz etmiş ve sonucunda Türkiye’nin hammadde ve emek yoğun malların ihracatında avantaja sahip olduğu görülmüştür. Araştırma yoğun mallar ihracatında ise karşılaştırmalı dezavantaj durumunun olduğu görülmüştür (Şimşek vd, 2007:1-44).

Utku Utkulu'nun Türkiye'nin dış ticaret yapısındaki değişimi karşılaştırmalı üstünlükler bazında yaptığı analize göre, Türkiye'nin karşılaştırmalı üstünlüklerinde emek yoğun sektörlerden sermaye yoğun sektörlere doğru bir gelişim olduğu görülmüştür (Utkulu, 2005:29)

Ayşen Kaya 2006'da yaptığı bir çalışmada Türkiye'nin AB-15 ve AB-10 ülkeleri ile 1991-2003 döneminde imalat sanayi ihracatında karşılaştırmalı üstünlük sahibi olan endüstrileribelirlemeye çalışmış ve bu çalışma sonucunda 151 imalat sanayi alt ürün grubu içinde 53 endüstride karşılaştırmalı üstünlük olduğu sonucuna varmıştır.SITC teknoloji sınıflandırmasına göre Türkiye'nin ihracatta 53 malda karşılaştırmalı üstünlük elde ettiği mallardan 1'i hammadde yoğun, 27'si emek yoğun, 16'sı sermaye yoğun, 9'u zor taklit edilen araştırma yoğun mallardır (Kaya, 2006:1-10).

Recep Kök ve Orhan Çoban tarafından yapılan çalışmada Türkiye'nin AB karşısında tekstil ve hazır giyim sektörlerinin rekabet gücü analiz edilmiş olup Türkiye'nin gerek tekstilde gerekse hazır giyimde karşılaştırmalı üstünlük elde ettiği sonucuna varılmıştır (Kök ve Çoban, 2005:70-80).

Uluslararası nitelikte yapılan çeşitli çalışmalar Tablo-1'de gösterilmiştir (Kösekahyaoğlu ve Özdamar, 2011:36).

Tablo 1: Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlük İndeksleri Kullanılarak Yapılan Uluslararası Çalışmalar

Yazarlar	Konu / Yöntem	Sonuç
De Benedictis	Akü indeksi yardımıyla İtalya'nın ihracat kompozisyonunun zaman içindeki değişimi ve 1970 sonrası sektörel rekabet gücü bölgesel veri kullanılarak incelenmiştir.	İtalya'nın AKÜ düzeyinin yüksek olduğu, 1980'lerde karşılaştırmalı dezavantaja sahip olan çeşitli endüstrilerin zamanla avantajlı hale geldiği görülmüştür.
Yue ve Hua	Akü indeksleri kullanılarak yapılan çalışmada Çin'in 1980-2000 dönemi için sektörelbazda ölçülmüş ihracat performansı ile sektörel AKÜ indeksleri arasındaki ilişki hesaplanmıştır.	Çin'in sanayileşme stratejisi sanayi mallarındaki AKÜ indekslerinde artış meydana getirmiştir. Karşılaştırmalı avantajların Çin'in ekonomik dönüşüm sürecindeki ihracat yapısını ve trendini açıkladığı görülmüştür.
Havrila ve Gunawar-dana	Avustralya'nın tekstil ve giyim sanayii için rekabet gücü Balassa, Vollrath ve endüstri içi ticaret yöntemleri ile 1965-96 yılları için incelenmiştir.	Balassa indeksine göre, Avustralya'nın tekstil ve giyim endüstrilerinde güçlü düzeyde rekabet dezavantajına sahip olduğunu ortaya koymuştur.
EuropeanCommission	AB-27'nin dünya karşısındaki rekabet gücü ana ürün grupları itibariyle 1996-2006 dönemi için ölçülmüştür.	Yapılan analize göre, AB-27 2006 verilerine göre dünya karşısında 21 ana ürün grubundan 11 tanesinde karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir.

Kaynak: L. Kösekahyaoğlu ve G. Özdamar, (2011), Türkiye, Çin ve Hindistan'ın Sektörel Rekabet Gücü Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme, Uludağ Journal of EconomyandSociety Cilt / Vol.XXX, Sayı / No.2, pp. 29-49.

7- TÜRKİYE VE AZERBAYCAN DIŞ TİCARETİNDE KARŞILAŞTIRMALI ÜSTÜNLÜK ANALİZİ

Türkiye ve Azerbaycan arasındaki dış ticaretin karşılaştırılmasında 9 farklı mal grubu iki ülke içinde aynı indeks kullanılarak hesaplanmıştır. Analizde ülkelerin ticaret performansları ve ticaret üstünlükleri ülkelerin ticaret performanslarını ölçmeye yarayan Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler indeksi ile açıklanmaya çalışılmaktadır.

Analizde kullanılan mal grupları fasıllara göre ticaret rakamlarından yararlanılarak oluşturulmuş olup, söz konusu gruplandırmadauluslararası ticaret sınıflaması esas alınmıştır. Aşağıdaki tablo yapılan 8 grubun içeriklerini göstermektedir.

Tablo 2: Fasıllara Göre Ticaret Kodları

Grup No	Mal Grubu Tanımı	Fasıllara Göre Ticaret Kodları
1	Canlı Hayvanlar ve Mahsulleri	(1-2-3-4-5)
2	Bitki Menşeli Mahsuller	(6-7-8-9-10-11-12-13-14)
3	Hayvani ve Bitkisel Yağlar	(15)
4	Hazır Gıda Mahsulleri ve Alkollü Alkolsüz İçkiler	(16-17-18-19-20-21-22-23-24)
5	Petrol Ürünleri	(25-26-27)
6	Kimya Sanayi Mahsulleri	(28-29-30-31-32-33-34-35-36-37-38)
7	Plastik Mamulleri	(39-40)
8	Demir ve Çelik, Bakır, Alüminyum, Çinko, Kalay ve Bunlardan Mamul Eşya	(72-73-74-75-76-77-78-79-80-81-82-83)

(Parantez içerisindeki rakamlar fasıllara göre ticaret grubundan alınan ve kullanılan kod numaralarıdır).

Yukarıdaki mal grupları dahilinde Türkiye ekonomisinin ticaret performansını açıklamaya yönelik hesaplanan AKÜ indeksi sonuçları aşağıdaki tabloda sunulmaktadır. Sonuçlar yorumlanırken esas alınacak kıstas AKÜ indeksinin değerinin büyük ya da küçük olmasıdır. AKÜ indeksinin yüksek olması ülkenin söz konusu mal gurubunda ihracat performansının yüksek olduğu anlamına gelmektedir.

Tablo 3:AKÜ İndeksleri: Türkiye

Türkiye / Azerbaycan	**2005**	2005	**2006**	2006	**2007**	2007	**2008**	2008
Canlı Hayvanlar ve Mahsulleri	**3,07**	0,01	**3,23**	6,36	**3,18**	0,01	**3,66**	3,56
Bitki Menşeli Mahsuller	**4,89**	0,65	**5,18**	0,31	**2,75**	0,15	**1,65**	0,07
Hayvani ve Bitkisel Yağlar	**1,10**	1,07	**0,92**	0,63	**0,80**	0,52	**0,70**	0,25
Hazır Gıda Mahsulleri ve Alkollü Alkolsüz İçkiler	**3,80**	1,74	**3,92**	0,15	**3,36**	0,16	**2,95**	0,04
Petrol Ürünleri	**0,29**	2,96	**0,28**	2,79	**0,33**	5,01	**0,33**	20,6
Kimya Sanayi Mahsulleri	**0,28**	0,40	**0,33**	0,31	**0,31**	0,08	**0,33**	0,03
Plastik Mamulleri	**0,61**	0,39	**0,65**	0,30	**0,66**	0,12	**0,70**	0,07
Demir ve Çelik, Bakır, Alüminyum, Çinko, Kalay ve Bunlardan Mamul Eşya	**1,03**	0,12	**1,45**	0,09	**0,96**	0,07	**1,11**	0,07

Tablo 3, 2005-2008 Türkiye'nin ve Azerbaycan'ın fasıllar itibariyle mal gruplarının AKÜ indeksiyle karşılaştırılmasını göstermektedir. Bu tablolara göre, seçilen 8 mal grubu içerisindeki canlı hayvanlar ve mahsulleri mal grubunda Türkiye'nin 2005, 2006, 2007 ve 2008 yıllarındaki ticaret performansının Azerbaycan'a göre daha avantajlı konumda olduğu sonucu çıkarılmıştır. Aynı şekilde, bitki menşeli mahsuller, hayvani ve bitkisel yağlar grubunda 2006, 2007 ve 2008 yıllarında, Göreli İhracat ve İthalat indeksimiz 1'den küçük olduğu için ticaret performansı bu yıllarda dezavantajlı durumdayken, hazır gıda mahsuller ve alkol, alkolsüz içkiler mal gruplarında Türkiye Azerbaycan'a göre daha avantajlı konumdadır. Petrol ürünleri mal grubunda Azerbaycan'ın Türkiye'ye göre daha avantajlı olduğu sonucuna ulaşılırken, demir ve çelik mal grubunda ise Türkiye'nin ticaret performansı 2007 yılı dışındaki indekslerin büyük olduğu görülmektedir. Makinalar ve mekanik cihazlar grubunda Türkiye'nin bir üstünlüğünün olmadığı görülürken Azerbaycan'ın ise 2006, 2007 ve 2008 yıllarında üstünlük elde ettiği sonucuna ulaşılmıştır.

Grafik 8: AKÜ İndeksleri: Türkiye

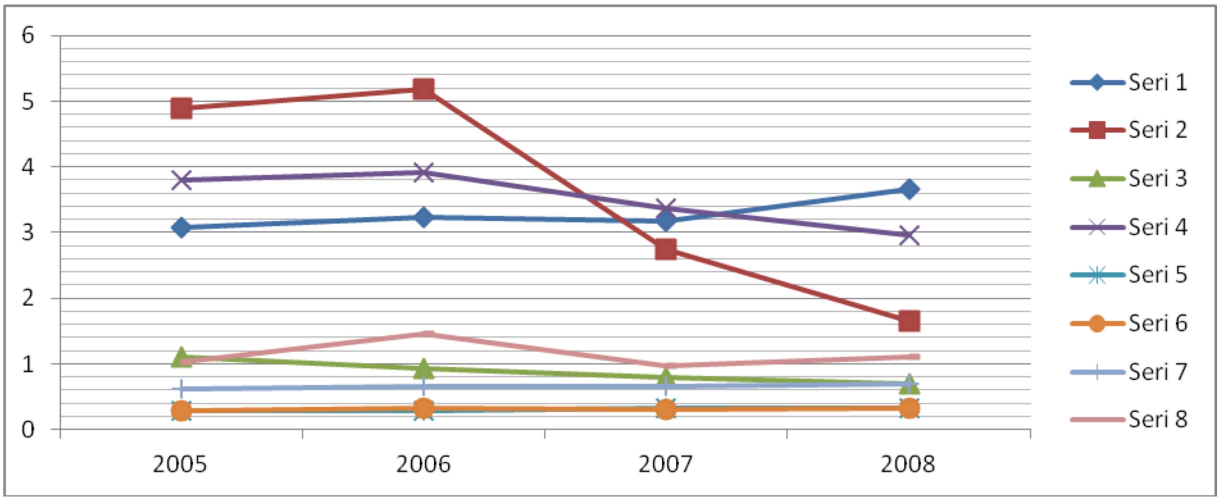

Grafik 8, 2005-2008 yılları için Türkiye'nin AKÜ indekslerini göstermektedir. Bu grafikte öncelikle dikkati çeken unsur 2 numaralı mal grubu olarak tanımlanan bitki menşeli mahsuller grubunun AKÜ indeksinin diğer mal gruplarına göre daha yüksek değerde olduğu ancak 2006 yılından sonra hızlı bir trendle azalış gösterdiğidir.Bir diğer önemli trend ise, 5 ve 6 numaralı mal gruplarının AKÜ indekslerinin seçilen 4 yıl içinde istikrarlı bir seviyede ancak düşük değerde bir seyir göstermesidir.

Grafik 9: AKÜ İndeksleri: Azerbaycan

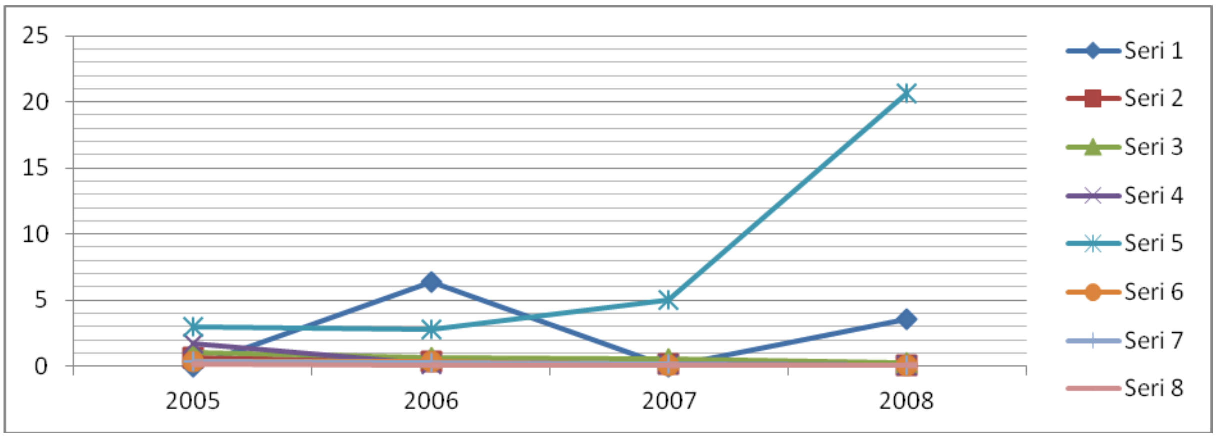

Grafik 9 ise, 2005-2008 yılları için Azerbaycan'ın AKÜ indekslerini göstermektedir. Bu grafiğe göre, Azerbaycan 2005- 2007 yılları arasında. 5 numaralı petrol ürünleri mal grubu bazında ise AKÜ indeksi 2007'den sonra hızlı bir artış göstermiştir. 3, 8 ve 6 numaralı mal gruplarında ise, AKÜ indeksinin düşük değerde ve istikrarlı bir seyir izlediği görülmektedir.

8- SONUÇ

Türkiye ve Azerbaycan'ın ihracat ve karşılıklı ihracat performanslarının analiz edildiği çalışmada ülkelerin ihracat performanslarını ölçmek amacıyla AKÜ (Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler İndeksi) kullanılmıştır. Fasıllara göre ticaret rakamlarının kullanıldığı analizde seçilen fasıllar canlı hayvanlar ve mahsulleri, bitki menşeli ürünler, hayvansal ve bitkisel yağlar, hazır gıda mahsulleri alkollü alkolsüz içkiler, petrol ürünleri, kimyasal mahsuller, plastik ürünler, demir, çelik, bakır, alüminyum, çinko, kalay ve bunlardan mamul eşya ve mahsulleridir.

İlk olarak ülkelerin söz konusu fasıllardaki ihracat ve ithalat rakamları ile toplam ihracat ve ithalat rakamları kullanılarak hesaplanan AKÜ indekslerinin sonuçlarına göre, canlı hayvanlar ve mahsulleri, bitkisel ürünler, hayvani ve bitkisel yağlar, hazır gıda ürünleri alkollü alkolsüz içkiler, plastik mamulleri ve demir çelik fasıllarında Türkiye'nin ticaret performansı yüksek iken, petrol ürünlerinde ve 2005 yılı hariç kimya ürünlerinde Azerbaycan'ın ticaret performansının yüksek olduğu saptanmıştır. Çıkan sonuçlar bağlamında Türkiye ekonomisindeki bitki menşeli ürünlerde 2007 – 2008 yıllarındaki düşüş, Azerbaycan ekonomisinde petrol ürünlerindeki 2008 yılındaki artış önemli ve dikkat çekici noktalardır.

Sonuç olarak coğrafi sınır, kültürel yakınlık ve ticaret ilişkileri açısından bağları bulunan Türkiye ve Azerbaycan Devletleri'nin ticaret ilişkilerini daha yukarı noktalara taşımaları gerektiği aşikârdır. Bunun yanında Türkiye ekonomisinin yüksek enerji bağımlılığı ve Azerbaycan'ın önemli petrol ihracatçısı olması ticaret ilişkilerinde belirleyici konumundadır.

KAYNAKÇA

Bayramoğlu, Z. (2007), "Türkiye ve Azerbaycan Arasında Tarımsal Ürünlerin Dış Ticaret Potansiyeli ve Karşılaştırmalı Üstünlükleri", Journal of Azerbaijaini Studies, <http://www.jas-khazar.org/wp-content/> s.740, 28.08.2012.

Bayülgen, O. (2003), " Facingthe Dilemma of Global Capitalism: the Case of Azerbaijan", Central AsianSurvey, Cilt:22, Sayı:2/3, s.209.

Benli, A. O. (2008), "Azerbaycan Cumhuriyeti Ülke Raporu", T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi, s.4.

DEİK / Türk–Azerbaycan İş Konseyi, (2011), "Azerbaycan Ülke Bülteni", s.13.

Dikkaya, M. ve Çaylak A. (2008), "Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan'ın Ekonomik ve Politik Dönüşümü: Fırsatlar ve Sorunlar", *Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu,* OAKA, Cilt:3, Sayı:5, s.133.

Erkan, B. ve Kara, O.(2011), "Türkiye'nin Emek Yoğun Mal İhracatındaki Karşılaştırmalı Üstünlüklerin Makro Ekonomik Büyüklüklerle İlişkisi", *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Bahar (2011), Cilt 7, Sayı 1, s.67-93.

Erlat, G. ve Erlat, H. (2012), "Türkiye'nin Orta Doğu Ülkeleri İle Olan Ticareti (1990-2002)", *Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni,* s.9.

Hüseynov, V. (2009), "Türkiye-Azerbaycan Ticari İlişkileri ve Geliştirilmesine Yönelik Öneriler", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s.52.

Kaya, A. A. (2006), "İmalat Sanayi İhracatında Uzmanlaşma: Türkiye-Avrupa Birliği Analizi (1991-2003)", *Ege UniverstyWorkingPapers in Economics,* No:06/05, s.1-10.

Kök, R. ve Çoban, O. (2005), "Türkiye Tekstil Endüstrisi ve Rekabet Gücü: AB Ülkeleriyle Karşılaştırmalı Bir Analiz Örneği (1989-2001)", *İktisat/İşletme ve Finans Dergisi*, C:20, s.70-80.

Kösekahyaoğlu, L. ve Özdamar, G. (2009), "Avrupa Birliği'ne Üyelik Sürecinde Türk İmalat Sanayinin Rekabet Gücündeki Değişimler", *Süleyman Demirel Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi,* C.14, S.1, s.17-30.

Kösekahyaoğlu, L. ve Özdamar, G. (2011), "Türkiye, Çin ve Hindistan'ın Sektörel Rekabet Gücü Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme", *Uludağ Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi,* Cilt XXX, S.2, s.29-49.

Seyidoğlu, H. (2009), *Uluslararası İktisat*, İstanbul: Güzem Can Yayınları, No:24, s.20.

Somuncuoğlu, T. (2012), "Azerbaycan Ülke Raporu", Ankara, s.12.

Şimşek, N. vd. (2007), "Turkey'sCompetitiveness in the EU Market: A Comparison of DifferentTradeMeasures", *EuropeanTradeStudyGroup (ETSG) 9thAnnualConferance,* 2007 Atina, s.1-44.

Utkulu, U. ve Seymen, D. (2004), "RevealedComparative Advantage andCompetitiveness: EvidenceforTurkeyvisa-a-visthe EU/15" *EuropeanTradeStudyGroup 6th AnnualConferance, ETSG 2004,* Nottingham, 9-11 September.

Utkulu, U.(2005), "Türkiye'nin Dış Ticareti ve Değişen Mukayeseli Üstünlükler", *Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları,* İzmir, s.29.

Yılmaz, R. (2010), "Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Son Dönem", *Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi*, Cilt:2, Sayı:2, s.23.

http://www.dpt.gov.tr 10.09.2012.

www.birlesmismarkalar.org.tr/images/UF/ulke-raporlari/Azerbaycan.pdf, 22.09.2012.

ELEKTRON HÖKUMƏT: DÖVLƏT VƏ VƏTƏNDAŞLARIN YÜKSƏLƏN İQTISADİ VƏ HAKİMİYYƏT MÜNASİBƏTLƏRİ

Prof. Dr. Elşən HACIZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, elshan@hajizadeh.co

Xülasə

Məqalə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları və «elektron hökumət» infrastrukturu kontekstində dövlət və vətəndaşların iqtisadi və hakimiyyət münasibətlərinin inkişafının təhlili və qiymətləndirilməsinə həsr olunmuşdur. Burada geniş aspektdə tədqiqat predmeti ilə bağlı nəzəri və təcrübi araşdırmalar, sahəvi normayaratma problemlərinin təhlili, «elektron hökumət» fenomeninin sosial-iqtisadi inkişafa təsiri, habelə qlobal çağırışlardan irəli gələrək «Elektron Azərbaycan» institusional yaranışının vətəndaşların iqtisadi və hakimiyyət münasibətlərinin yeni paraqdiqmasının formalaşmasında və milli sahibkarlığın və biznesin inkişafındakı rolu və əhəmiyyəti məsələləri öz əksini tapmışdır. Tədqiqat prosesində metodoloji alət kimi təhlilin amilli, qiymətləndirmə və statistik metodlarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqat nəticələrinin milli «elektron hökumət» təsisatlandırmalarının genişləndirilməsi strategiyasının və «Azərbaycan - 2020» Gələcəyə Baxış İnkişaf Konsepsiyasının hazırlanması istiqamətində istifadə imkanlığı nəzərdə tutulur.

Açar sözlər: Azərbaycan iqtisadiyyatı, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, «elektron hökumət», sosial-iqtisadi effektivlik, elektron biznes.

Electron government: increased economic and governmental affairs of state and citizens

Abstract

The article devoted on analyses and evaluation of the development of economic and governmental affairs of state and citizens on context of information-communication and «Electron-government» infrastructure. The problems of theoretical and practical researches, analyses of the branch norm creation problems, influence of the «electron-government» phenomena to the social-economic development, the role and importance of «Electron Azerbaijan» institutional creation in the formation of the new paradigm of the economic and government affairs and the development of the national ownership and business of citizens found its reflection in wide range herein. The factor of analyses, valuation and statistic methods used as the methodological instruments in the research process. The usage possibilities are implied in the direction of the broaden strategy of the national «electron-government» institution of the research results and Future of Vision development Conception.

Key words: Azerbaijan economy, information-communication technology, “electron-government”, social-economic effectiveness, electron business.

JEL Classification Codes: *A13, D83, E02, L86*

Giriş

Bəşəri sivilizasiyanın ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərində mühüm yeni yaranışlar hər zaman köklü epoxial dəyişikliklərlə müşayiət olunmuşdur. Bu baxımdan hazırkı məqamda internetin inkişafı, ondan irəli gələrək cəmiyyətin bütün təbəqələrində geniş informatizasiya proseslərinin gedişi müasir informasiya cəmiyyətinin formalaşmasına təkan vermişdir. Bu proseslər radiotexnikada, mikroprosessorların, hesablama texnikasının inkişafında və bir sıra sosial elm sahələrində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (*İKT*) sürətli artımı ilə baş verən digital (*rəqəmsal*) inqilabdan qaynaqlanmışdır. Nəticədə texniki vasitə və metodları, yeni biliklərin istehsalı texnologiyaları və müvafiq infrastruktur sistemləri ilə bağlı tam bir sənaye şəbəkəsi - informasiya industriyası formalaşmışdır. Buna rəğmən bir sıra müvafiq

tənzimləyici qurumlar təşkilati islahatlar apararaq institusional struktur yenidənqurmasını gerçəkləşdirmişlər.

Bütün dünyada müasir informasiya cəmiyyətinə keçid prosesində biznes strukturları qətiyyətlə müəyyən etmişlər ki, İKT korporativ idarəetməni optimallaşdırmaq, transsaksion xərcləri azaltmaq, müştəri ilə işləmənin keyfiyyətini artırmağa geniş imkanlar açır. Mühüm idarəetmə strukturları və xüsusi dövlət xidmətləri göstərən qurumlar olan dövlət orqanları şəbəkəsində İKT inzibati idarəetmənin səmərəliliyini yüksəldən, ictimai prosesləri tənzimləyən, büdcə vəsaitlərini səmərəli məsrəf edən və dövlət aparatı xərclərini azaldan bir sistem kimi əhəmiyyətini artırır (Hacızadə, 2006: 42-43. 125). İKT həmçinin innovasiyaları genişləndirən, inteqrsaiya proseslərinə yeni dəyər gətirən keyfiyyətliliyi ilə də fərqlənir. Elə buna görədir ki, Moskvada 2011-ci ilin dekabrında MDB Dövlət Başçıları Şurasının qeyri-rəsmi iclasında rabitə və İKT istiqamətində işbirliyi üzv ölkələrin 2012-ci ildə iqtisadi sahədə əməkdaşlığının əsas prioriteti kimi müəyyənləşdirilmişdir (www.president.az).

Respublikamızda İKT sahəsində geniş fəaliyyətlərə ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qəbul edilən (*Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17.02.2003 tarixli 1146 №-li sərəncamı*) Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (*2003-2012-ci illər*) ilə təkan verilmişdir. Milli Strategiyanın əsas məqsədi İKT-dən geniş istifadə olunmaqla ölkənin demokratik inkişafına təkan vermək və informasiya cəmiyyətinə keçidi təmin etməkdir. Prezident İlham Əliyevin İKT istiqamətində imzaladığı çoxsaylı fərman və sərəncamlarla ölkədə informasiya cəmiyyətinə keçid yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Cənab prezidentin «Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci və 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı»nın (Elektron Azərbaycan)» təsdiq edilməsi haqqında (*Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 21.10.2005 tarixli 1055 №-li və 11.09.2010 tarixli 1056 №-li sərəncamları*) sərəncamlarıyla isə ölkədə İKT sahəsində mühüm və əhəmiyyətli bir infrastruktur formalaşdırılmışdır. Hazırda müvafiq proqramlar çərçivəsində dövlət orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyini artıran, əhaliyə və özəl qurumlara keyfiyyətli informasiya xidmətləri göstərən «Elektron hökumət»in tam fəaliyyətləndirilməsi istiqamətində işlər davam etdirilir. Bunun üçün isə konkret olaraq (*Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 13 iyul 2012-ci il tarixli 2187 №-li Sərəncamı*) Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi yaradılmışdır. Geniş aspektdə bu agentliyin təsisatının məqsədi dövlət orqanlarının fəaliyyətində şəffaflığın artırılmasını, vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin daha keyfiyyətli, rahat, yeni üslubda və müasir innovasiyaları tətbiq etməklə həyata keçirilməsini, vətəndaşlara münasibətdə etik qaydalara, nəzakətli davranışa əməl edilməsini, vətəndaş məmnunluğunun təmin olunmasını, dövlət orqanları tərəfindən göstərilən xidmətlərin təkmilləşdirilməsini, elektron xidmətlərə keçidin sürətləndirilməsini ehtiva edir (www.president.az, www.e-qanun.az).

Çağdaş zamanda «Elektron hökumət» dünya hökumətlərinin fəaliyyətini gücləndirərək onun səmərəliliyini artıran müasir mexanizmlərdən biri kimi çıxış etməkdədir. Bu istiqamətdəki inkişaf meyilləri həyatımızın bütün sahələrinə nüfuz edir. «Elektron hökumət» yeni institusional sistem olaraq «hökumət-vətəndaş», «hökumət-hökumət», «hökumət-biznes» əlaqələrinin yaradılmasına təkan verir. Onun sosial effektivliyi, biznes mühütinin inkişafına təsiri və özünün çoxfunksional bir İKT məhsulu olması həm də bu sferada tədqiqatlara geniş meydan açır. Bundan irəli gələrək, məqalədə «Elektron hökumət»in funksional təyinatının,

dövlət və vətəndaşların iqtisadi və hakimiyyət münasibətlərinin inkişafının təhlili və qiymətləndirilməsi, həmçinin müvafiq sahədəki iqtisadi və sosial effektivlik məsələləri tədqiqat predmetinə çevrilir.

«İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları və «Elektron hökumət» fenomeni

«İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları» ifadəsinin hər üç struktur sözü latın mənşəlidir. «İnformasiya» - (*latınca - informatio - məlumat vermə, ifadəetmə, aydınlaşdırma*) - təqdimat formasından asılı olmayaraq hər hansı bir şey haqqında məlumatı ifadələndirir. «Kommunikasiya» - (*latınca - communicate - rabitə*) məlumat və rabitə vasitəsi kimi şərh edilir. «Texnologiya» - (*latınca - techne - sənət, ustalıq, bacarıq və logos - söz, təlim, oyrənmə*) maddənin enerjiyə çevrilməsi, informasiyanın hazırlanması, ötürülməsi, materialın emalı, hazır məhsulun yığılması, keyfiyyətə nəzarət, idarəetmə və s. bu kimi təyinatlara malikdir. Ümümilkdə ifadədə isə «İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyaları» - informasiyaların təsbit olunmasını, onun emalını və mübadiləsini təmin edən texnologiyalar məcmusu kimi anlaşılır (Козырев, 2000: 34-35, www.itu.int). İKT olaraq həmçinin mikroprosessorlar və hesablama texnikası bazasında aparat-proqram avadanlıqlar, qurğular və elektron informasiyanın yaradılması, yığılması, saxlanması, ötürülməsi sisteminin müasir vasitələri də nəzərdə tutulur. Buraya kompüterlər, proqram təminatları, şəbəkə infrastrukturu, elektron rabitə vasitələri və s. daxildir. Bu baxımdan İKT həm də iqtisadi və sosial məzmun kəsb etməkdədir (Потемкин, 2000: 34, 234-238). Xüsüsi olaraq qeyd edilməlidir ki, 2002-ci ilin 20 dekabr tarixində BMT Baş Assambleyasının 57/295 saylı «İnkişaf naminə informasiya kommunikasiya texnologiyalarının istifadə olunması» qətnaməsində məhz bu məsələlər önə çəkilərək İKT-nin sosial-iqtisadi həyatın bütün bölmələrində təsirindən bəhs edilir (www.un.org).

«Elektron hökumət» (*ingiliscə - e-Government*) qlobal sferada əsrlərin qovşağında formalaşmağa başlamışdır (Голобуцкий, Шевчук. 2007: 23-24). Mahiyyətcə o, yaşadığımız informasiya cəmiyyətinin əsas elementlərindən biri olaraq konstitusiyalı dövlətin inkişafının yeni mərhələsini ifadə edir. Sadələşdirilmiş təqdimatda «Elektron hökumət»i hökumət orqanları ilə vətəndaşların qarşılıqlı münasibətlərində yeni informasiya texnologiyalarından istifadə etməyə imkan verən müvafiq kommunikativ infrastrukturun yaradılması kimi də səciyyələndirmək olar. Burada texniki tərəflə yanaşı prinsipial cəhət üstün olaraq huquqi-siyasi aspektlidir.

«Elektron hökumət»i maksimal yığcam təyinatda «dövlət xidmətlərinin təqdimatının avtomatlaşdırılması prosesi» kimi də xarakterizə etmək olar (Иванова. 2009: 42).

Dünya Bankı tərəfindən «elektron hökumət» «informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə hökumətin səmərəliliyi, qənaətciliyi və şəffaflığı artıran və onun üzərində ictimai nəzarət imkanları verən vasitə» kimi anlaşılır (www.worldbank.org).

İnformasiya texnologiyaları bazarında tədqiqat və konsaltinq kompaniyası olaraq ixtisaslaşmış «Gartner Group» «elektron hökumət»i «xidmətlərin təqdimatının fasiləsiz optimallaşdırması, ictimaiyyətin dövlət idarəetməsi və daxili proseslərdə iştirak səviyyəsinin artırılması məqsədi ilə texniki vasitələr, internet və müasir kütləvi informasiya vasitələri imkanlarından istifadə əsasında dövlət orqanlarının daxili və xarici münasibətlərinin dəyişdirilməsi» kimi müəyyən edir (http://www.gartner.com/technology/home.jsp).

Müasir dövrdə İKT-nin inkişafı kargüzarlığın normariv bazasını genişləndirməklə və

real elektron sənədlərin hüquqi əsasını artırmaqla sənəd dövriyyəsində ənənəvi kağız daşıyıcılarından istifadəni xeyli məhdudlaşdırmışdır. Elektron imzanın tətbiqi ilə isə elektron idarəetmə sistemi daha da təkmilləşdirilmiş, onun nəzarət mexanizminin sadələşməsi və mükəmməlləşməsinə yeni imkanlar yaradılmışdır.

«Elektron hökumət»in məqsədi bir neçə iqtiqamətlərdə əhatə olunur. Buraya əhaliyə İnternet şəbəkəsində inteqrir formada xidmətlərin təqdimatı, informasiya bərabərsizliyinin aradan qaldırılması, bütün həyatı boyu insanlara öyrənmək, oxumaq imkanlarının açılması, iqtisadiyyatın inkişafına yardımçı olması, zaman maneələrini təcrid edən müqabil idraklı qanunların işlənməsi, daha çox vətəndaşın iştirakınına təminat verən idarəetmə formalarının yaradılmsı və s. daxildir. Vətəndaşlara və biznesə hökumət xidmətlərinin təqdimatının optimallaşdırılması, seçicilərin ölkəyə rəhbərlik və idarəetmə proseslərində iştirak səviyyəsinin yüksəldilməsi, vətəndaşların özünəxidmət imkanlarının dəstəklənməsi və genişləndirilməsi, onların ixtisasının və texnoloji məlumatlandırılmasının artımı, coğrafi yerləşmə amilinin mülayimləşdirilməsi kimi mühüm komponentlər də «elektron hökumət»in məqsədini ehtiva edir. Bu məqsədləri gerçəkləşdirmək üçün informasiya cəmiyyəti qanunvericilik qarşısında vətəndaşların identifikasiyası və onların şəxsiyyətinin təsdiqi, konfidensiallıq və göstəricilərin mühafizəsi, elektron kommersiyada vergiqoyma, kiber-məkanda hüqaqü münasibətlər, kiber-cinayətkarlıq və kiber-terrorizm kimi yeni çoxsaylı problemlər qoyur (Голобуцкий, Шевчук. 2007: 120-124). Bundan irəli gələrək, dövlət bütün növ elektron əməliyyatlara etibar etmək, iqtisadi inkişaf və informasiya konfidensiallığının təminatı arasında zəruri tarazlığı saxlamaqla yeni çevik qanunvericilik formalaşdırmalıdır.

Dövlət və vətəndaşların iqtisadi və hakimiyyət münasibtlərinin təkmilləşməsi aspektəri

«Elektron hökumət»i ənənəvi hökumətin analoqu və ya əlavəsi kimi dəyərləndirməməli. Belə ki, o, İKT-dən fəal istifadə etməklə bu sferada dövlət xidmətlərinin səmərəliliyinin artırılması məqsədi ilə yeni qarşılıqlı münasibətlər sistemini təyin edir. Bu inkişaf dövlət və vətəndaşların iqtisadi və hakimiyyət münasibətlərinin təkmilləşməsində əks olunur.

Təcrübü reallıqlar «elektron hökumət»in tətbiqinin üç mərhələ üzrə formalaşdığını təsdiq edir:

Birinci (*aşkarlıq*) mərhələdə İKT vasitələri genişlənərək vətəndaşların, müəssisə və təşkilatların hakimiyyət orqanlarının informasiyalarına girişini asan və çevik edir. Bu mərhələ həmin orqanların öz veb saytlarının açılması və orada təqdimat informasiyalarının, sahəvi normativ-hüquqi aktların, zəruri sənədlərin formalarının, statistik və iqtisadi göstəricilərin yerləşdirilməsi ilə təmin olunur.

Əməliyyatların emalının real vaxt ərzində reallaşdırıldığı (*onlayn-tranzaksiya*) ikinci mərhələdə dövlət xidmətləri (*ərizələrin təqdimatı və icazələrin alınması, torpaq sahələrinin, daşınmaz əmlakın, vergi bəyannamələrinin qeydiyyatı və s.*) onlayn rejimdə təqdim edilir. Bu mərhələdə dövlət xidmətlərinin elektron formada (*e-services*) göstərilməsi bürokratik və əməktutumlu proseslər optimallaşdırılır və korrupsiya miqyaslarını kiçildir.

Üçüncü (*iştirak*) mərhələdə ictimaiyyətin dövlət idarəetməsində iştirakı, dövlət siyasətinin bütün hakimiyyət həlqələrində formalaşması, vətəndaşların və şirkətlərin qarşılıqlı münasibətləri interaktiv sistemdə təmin edilir. Bu mərhələdə normativ və qanunvericilik aktları veb-forumlarda müzakirə olunur.

«Elektron hökumət» modelində qarşılıqlı münasibətlər əsasən üç sferaya ayrılır (Иванова. 2009: 113-115):

1.G2C - dövlət və vətəndaşlar arasında (*Government-to-Citizen*);

2.G2B - dövlət və biznes arasında (*Government-to-Business*);

3.G2G - dövlət hakimiyyətinin ayrı-ayrı qolları arasında (*Government-to-Government*);

Buraya dördüncü sfera olaraq G2E - dövlət və dövlət qulluqçuları arasında (*Government-to-Employees*) münasibətlər də qatılır.

Bu qarşılıqlı münasibərtləri matrisa formasında aşağıdakı kimi təqdim etmək olar:

Şəkil 1

«Elektron hökumət»də virtual qarşılıqlı münasibətlər matrisası

İştirakçılar	**Vətəndaşlar**	**Hökumət**	**Biznes**	**Dövlət qulluqçuları**
Vətəndaşlar (C)	C2C	C2G	C2B	C2E
Hökumət (G)	G2C	G2G	G2B	G2E
Biznes (B)	B2C	B2G	B2B	B2E
Dövlət qulluqçuları (E)	E2C	E2G	E2B	E2E

Mənbə: Голобуцкий А., Шевчук О. (2007) Электронное правительство. М.: Знание,

materialları əsasında müəllif tərəfindən işlənmışdir.

Özəl qurumların dövlət orqanları ilə internet vasitəsi ilə qarşılıqlı əlaqəliyi onların rəqabətqabiliyyətini artırır, müxtəlif rəsmi prosedurların sadələşdirilməsinə imkanlar yaradır, kargüzarlıq işlərinin kəmiyyətini azaldır. İnternet vasitəsi ilə elektron formada sənədlərin dövriyyəsi vergilərin ödənişi, statistik hesabatların təqdimatı şirkətlərin qanunvericiliyə əməl etməsini asanlaşdırır və fəaliyyət səmərəliliyinin yüksəldilməsində əhəmiyyətini artırır. Bununla belə, dövlət xidmətlərinin səmərəliliyinin artırılması məqsədi ilə yeni qarşılıqlı münasibətlər sistemini təkmil formaya salmaq üçün həmin xidmətlərin təqdimat sayı optimal həddə gətirilməli və onların keyfiyyətliliyi artırılmalıdır. Avropa İttifaqı 265 xidmətin elektronlaşması və əhali tərəfindən istifadəsini standart olaraq önə çıxarır (www.europa.eu.int). Belə optimallq vətəndaş və biznes aktivliyini artıran iqtisadi və sosial inkişafı davamlı edən şərt kimi irəli sürülür. Bu isə bir daha onu göstərir ki, müasir mərhələdə dövlət və vətəndaşların iqtisadi və hakimiyyət münasibətlərinin yeni paradiqmasının tam formalaşması üçün daha optimal sayda xidmətin elektronlaşdırılması vacibdir.

Beləliklə, «Elektron hökumət» yalnız daha çox effektivli və daha az məsrəfli inzibatçılığı təmin etmir, o həm də ictimaiyyətlə hökumət arasında münasibətlərin köklü dəyişməsini stimullaşdırır. Nəticə etibarı ilə bu fenomen ölkədə demokratiklləşməni təkmilləşdirir və hakimiyyətin xalq qarşısında məsuliyyətini artırır. «Elektron hökumət»in ölkədə tətbiqi cəmiyyət və hakimyyət arasında konstruktiv elektron dialoqa rəğmən münasibətləri harmonikləşdirərək narazılıqları azaldır və siyasi qarşıdurmanı mülayimləşdirir. Bununla da, internet vasitəsi ilə dövlətin cəmiyyətin bütün struktur və institutlarına (*ictumai qruplar və təşkilatlar, fəal vıətəndaşlar, biznes, təhsil və elmi-tədqiqat institutları və s.*)

qarşılıqlı təsirinə əsaslanan yeni idarəetmə paradiqması formalaşır.

«Elektron hökumət»in hərtərəfli inkişafı istiqamətində bir sıra maneələrin açılması da vacibdir. Belə ki, ilk əvvəl çalışılmalıdır ki, elektron xidmətlər ənənəvi «kağız» prosedurlarda olduğu kimi genişliklə yerini taparaq qəbul edilsin. Xidmətlərin onlayn rejimdə təqdimatı öncəsi onların kəsərli təhlükəsizlik və konfidensiallıq elementləri ilə mühafizəsi də bu sırada zəruri hesab olunur. Digər bir problem bu sferada hüquqi normaların və standartların qəti müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. Təcrübə göstərir ki, İKT-nin yüksək inkişaf templəri onların tətbiqi sferasındakı normayaratma prosesini daim üstələyir. Büdcə normativləri də «elektron hökumət» üzrə təşəbbüsləri məhdudlaşdırır (Иванова. 2009: 219-220). Bundan irəli gələrək də bir sıra iqtisadi inkişaf etmiş ölkələrdə müvafiq fondlar təsis edilir. Bu reallıq isə onu əsaslandırır ki, iqtisadi obyektivlik baxımından İKT sahəsinə yönələn xərclərə gələcək mənfəəti və maliyyələşmıəni təmin edən invesitiyalar kimi baxılmalıdır.

İKT inkişaf etdikcə isə «bir qapı» prinsipinə əsaslanan «elektron hökumət»in funksionallığı daha da genişlənəcək və ənənəvi veb-servisləri üstələyən, istifadəçilərin özləri tərəfindən inkişaf etdirilən və yaxşılaşdırılan internetin və softun yeni «Web 2.0» nəsli daha geniş sferada reallaşacaqdır. Bu texnoloji nailiyyətlər siyasi kommunikasiyanın da imkanlarını genişləndirəcək, hökumətlə vətəndaşlar və biznes arasında inteqrasiyanın daha mütərəqqi formalarının yaranmasına təkan verəcəkdir.

«Azərbaycan - 2020» Gələcəyə Baxış İnkişaf Konsepsiyası və təkmilləşən milli İKT infrastrukturu

Ötən iki onillik müddət ərzində ölkəmizdə dövlət quruculuğu istiqamətində çox mühüm keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermiş, dövlət aparatının institusional sistemi inkişaf etmiş və daha da təkmilləşmişdir. Bu dövr ərzində iqtisadiyyatımız 20 dəfə artmışdır. Hazırda isə Azərbaycan ictimai həyatın bütün istiqamətləri əhatə olunan innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın formalaşdırılması və bu perspektivdə güclü sosial irəliləyişləri sürətləndirən inkişafın yeni mərhələsinə qədəm qoyur. İnkişafın bu mərhələsi yaxın on ildə ÜDM-in daha iki dəfə artırılması ilə müşayiət olunacaqdır. Bu yüksəlişi hərtərəfli təmin etmək üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamına müvafiq olaraq «Azərbaycan - 2020» Gələcəyə Baxış İnkişaf Konsepsiyası hazırlanmaqdadır (www.president.az, www.e-qanun.az). Hesab olunur ki, bu konsepsiyada İKT sektoru mühüm tutum əldə edəcəkdir. Bu qənaəti ölkə prezidentinin «neft faktorunu insan kapitalına çevirək» tezisi və bundan irəli gələrək informasiya texnologiyalarının respublikada prioritet sahə elan olunması strategiyası bir daha əsaslandırır.

Hazırda informasiya texnologiyalarının qlobal sosial-iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmişdir. Müasir zamanda İKT sektoru mültiplikativ effektivliyi ilə daha çox fərqlənərək dünya ÜDM-ində mühüm pay yüksəlişləri əldə edir. Buradakı sürət hər beş ildə iki dəfə artan yüksəliş templəri ilə ölçülür (www.mincom.gov.az, Рекитар, Демидова, 2001: 57, Костельс Мануель, 2000: 78-79).

İKT sahəsində Azərbaycanda da sürətli inkişaf müşahidə olunur. Müasir mərhələdə İKT sosial-iqtisadi sistemin bütün sahələrinə və insanların gündəlik fəaliyyətinə sürətlə nüfuz edərək, ictimai-iqtisadi münasibətlərin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Hazırda respublikada informasiya cəmiyyətinin bərqərar olması və bunun tərkib hissəsi kimi İKT-nin geniş tətbiq edilməsi istiqamətində sistemli fəaliyyət aparılır. Bunun nəticəsidir ki, son 5 ildə

İKT sektorunda əlavə dəyər 2,1 dəfə artmış və Azərbaycan müvafiq səhəvi göstəricilərə görə bir çox inkişaf etmiş ölkələri geridə qoymuşdur. İKT-nin inkişaf indeksləri üzrə qlobal mənzərəyə baxdıqda görərik ki, Azərbaycan 2008-2010-cu illər arasında ən sürətlə inkişaf edən 10 ölkədən biri olmuş, «İKT-nin inkişafı indeksi» üzrə 154 ölkə arasında 74-cü yerdə, «Texnoloji hazırlıq indeksi» üzrə isə 2010-cu ildə 70 ölkə sırasında qərar tutmuşdur (www.itu.int, www.weforum.org). 2012-ci il Dünya İqtisadi Forumunun hesabatına əsasən «Gələcək üçün dövlətə İKT-nin vaciblik indeksi» üzrə 142 ölkə arasında 14-cü, «Şəbəkə hazırlığı indeksi»nə görə 61-ci yeri, «Qlobal rəqabətqabiliyyətlilik indeksi»nə görə 55-ci, «İnnovasiyaların tətbiqi üzrə reytinq»də 52-ci yeri tutur (www.weforum.org).

Statistika göstərir ki, 2011-ci ildə ölkədə İKT sektorunda fəaliyyət göstərmiş müəssisələr tərəfindən 1,236 milyard manat məhsul istehsal olunmuş 0,742 miyard manatlıq əlavə dəyər yaradılmışdır. 2020-ci ildə respublikanın İKT sahəsindən 9,3 milyard manat gəlir əldə edəcəyi gözlənilir. İstehsal sahəsinin hazırkı (*2011-ci il*) İKT strukturunda 9,54%-lik payı 2020-ci ildə 25%-ə yüksələcək, onun ÜDM-dəki hazırkı 2,5% tutumu isə 2020-ci ildə 10%-i aşacaqdır. İKT sahəsinə yönələn investisiyaların $7,2 milyad təşkil edəcəkdir. Ümumiyyətlə, 2020-ci ilədək İKT sektorunun 5 dəfə artması gözlənilir (www.azstat.org, www.mincom.gov.az).

Azərbaycanda İKT-nin davamlı inkişaf etdirilməsi üçün bir sıra vəzifələrin həlli vacib hesab olunur. Burada ilk növbədə telekommunikasiya, xüsusən də genişzolaqlı internet inkişaf etdirilməli, sahəvi infrastruktur təkmilləşdirilməli, İKT-nin özünün iqtisadiyyatın digər sektorlarda rolu və əhəmiyyətinin artırılması istiqamətdə adekvat layihələr həyata keçirilməlidir. İKT sektorunda ixrac yönümlü istehsal da stimullaşdırılmalı, burada xüsusi vergi və gömrük siyasəti həyata keçirilməli, konkret olaraq vergi güzəştləri tətbiq olunmalı, gömrük rüsumları optimallaşdırılmalıdır. Rentabelliliyi və reinvestisiya imkanlığı ilə fərqlənən fiberoptik infrastrukturun inkişafı da diqqətdən yayınmamalıdır. Bu gün ölkə ərazisinin 75%-ni əhatə edən fiberoptik kanallar şəbəkəsi tam maksimal həddə genişləndirilməlidir. Burada İnformasiya Texnologiyaları İnkişafı Dövlət Fondu (*İTİDF*) ilə yanışı ölkədə fəaliyyət göstərən digər dövlət investisiya qurumlarının (*ARDNF, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu, Azərbaycan İnvestisiya Şırkəti və s.*) imkanlarından genişliklə istifadə olunmalı, İKT sahəsi üzrə sahibkarlığa dəstək gücləndirilməli, innovativ layihələr həyata keçirən startap kompaniyaların (*Start-up*) maliyyələşdirilməsinə, onlara vençur investisiyaların yönəldilməsinə üstünlüklər verilməlidir.

Statistik tədqiqatlar göstərir ki, İKT-nin 10% inkişafı iqtisadiyyatın 1% inkişafına təkan verir. Azərbaycanda isə bu sahədəki inkişaf templəri daha uğurlu hesab edilir. Belə ki, ölkə üzrə buradakı inkişaf sürəti müqabil ümumdünya göstəricilərini 2-3 dəfə qabaqlayır (www.itu.int). Lakin bu nəticələrlə kifayətlənməməli, informasiya cəmiyyətinin artan tələblərindən irəli gələrək dövlət informasiya sistemlərinin inkişafı, İKT məhsulları üzrə yerli istehsal və ixrac potensialının gücləndirilməsi, ayrı-ayrı sahələr üzrə İKT-nin tətbiqinin genişləndirilməsi, normativ hüquqi, texniki və texnoloji baza təkmilləşdirilməli və sahəvi kadr hazırlığı daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

«Elektron Azərbaycan»

Azərbaycanda «elektron hökumət» layihəsi Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı

(Elektron Azərbaycan) çərçivəsində həyata keçirilir (*Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11.08.2010 tarixli 1056 №-li sərəncamı*). Tutumluluğu və uzaq hədəfliliyi ilə fərqlənən həmin Dövlət proqramı mütləq əksəriyyətlə respublika üzrə bütün dövlət qurumlarını əhatə edir.

«Elektron hökumət»in özəl qaynaqları «Informasiya əldə etmək haqqında» qanunda da öz əksini tapıb. Həmin Qanuna əsasən, dövlət qurumları sahibi olduqları ictimai məlumatları açıqlamaq üçün ən qısa zamanda özlərinin internet resurslarını yaratmalıydılar. Bu çox mühüm bir vəzifədir. Tələblər bələdir ki, heç bir dövlət qurumu «elektron hökumət» infrastrukturundan kənarda qalmamalı, dövlət və vətəndaşların iqtisadi və hakimiyyət münasibətlərinin yeni inkişaf mərhələsinin fəal iştirakçıları olaraq çıxış etməlidirlər. Azərbaycan Respublikasının Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi (*RİTN*) isə bu fəaliyyətlərə texniki-texnoloji tənzim verən mühüm orqan kimi bu infrastrukturun təkmilliyini daim nazərətdə saxlamalı və inkişaf etdirməlidir. Bunlardan irəli gələrək, RİTN tərəfindən həyata keçirilən «Elektron hökumət dövlət informasiya sistemi» layihəsi çərçivəsində dövlət orqanlarının məlumat bazaları və informasiya sistemlərinin inteqrasiyası, vətəndaşların müraciətlərinin dövlət orqanlarına çatdırılması, həmçinin, elektron xidmətlərin «bir pəncərə» prinsipi əsasında təşkili və istifadəsi ilə bağlı «elektron hökumət» şlüzü və «elektron hökumət» portalı (*sayt - http://e-gov.az*) yaradılmışdır. Bu infrastrukturlar dövlət orqanlarının informasiya sistemləri arasında təhlükəsiz əlaqələrin yaradılması, sorğuların verilməsi, cavablandırılması və elektron xidmətlərin göstərilməsi zamanı dövlət orqanları tərəfindən aparılan informasiya sistemlərində mövcud olan sənədlərin vətəndaşlardan istənilməməsini təmin edir. Hazırda **30-dan çox dövlət qurumu** «Elektron hökumət» şlüzünə qoşulmuşdur (www.mincom.gov.az).

Bütün bu işlərin daha rasional təminatını, konkret olaraq vətəndaşlara dövlət orqanları tərəfindən göstərilən xidmətlərinin yeni üslubda, daha keyfiyyətli və müasir innovasiyalar tətbiq edilməklə göstərilməsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi tərəfindən reallaşdırılacaqdır. Agentlik dövlət orqanlarının əməkdaşlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsini, nəzarət və qiymətləndirmənin aparılmasını, dövlət orqanlarının informasiya bazalarının qarşılıqlı inteqrasiyasını, elektron xidmətlərin təşkili prosesinin sürətləndirilməsini və bu sahədə idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsini təmin edən dövlət orqanı olaraq çıxış edəcəkdir. Dövlət orqanları tərəfindən vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə isə «ASAN xidmət» (*Azərbaycan Xidmət və Qiymətləndirmə Şəbəkəsi - ingiliscə Azerbaijan Service and Assessment Network*) mərkəzlərinin yaradılması nəzərdə tutulur. «Bir qapı» prinsipli ASAN xidmət konsepsiyası müxtəlif dövlət qurumlarının göstərdikləri xidmətlərin bir mərkəzdə cəmlənməsini ehtiva edir. Burada yalnız bir qapıdan daxil olmaqla bir mərkəzdən ayrı-ayrı dövlət qurumlarının müxtəlif xidmətlərindən eyni məkanda və eyni vaxtda istifadə etmək mümkün olacaqdır. Bu isə məsrəflərin azalmasına, vaxt itkisinin aradan qaldırılmasına, şəffaflığa və şəxsi rahatlığa imkan verəcək, dövlət və vətəndaşların iqtisadi və hakimiyyət münasibətlərinin inkişafını təmin edəcəkdir (www.president.az).

Bu və ya digər pozitivləri rəhbər tutaraq belə qənaətə gəlinə bilər ki, ölkədə «elektron hökumət» infrastrukturunun müasir vəziyyəti qənaətbəxş hesab edilləndir. Bunu BMT hesabatlarında «Elektron hökumət inkişafı indeksi» üzrə Azərbaycanın 192 ölkə arasında 96-ci yerdə qərarlaşması da bir daha əsaslı edir (www.unpan.org).

Yaxın perspektivdə «elektron hökumət» sferasında daha ciddi dəyişikliklərin olacağı yəqin edilir. Belə ki, hazırda (*2012-ci il*) dövlət xidmətlərinin elektron formada təqdimatı 30%, vətəndaşların elektron xidmətlərə çıxış imkanlarının 80% təşkil edir. Bu göstəricilərin 2020-ci ildə 100%-ə çatdırılması məqsəd olaraq qarşıda durur. Həmçinin, 2020-ci ildə elektron xidmətlərdən istifadə edən vətəndaşların xüsusi çəkisinin də indiki 20%-dən 80%-ə qaldırılması da əsas strateji hədəflər sırasındadır (www.mincom.gov.az).

«Elektron hökumət»in tam reallaşdırılması ölkədə hakimiyyət strukturlarının şəffaf fəaliyyət göstərməsində ən mühüm mexanizm olaraq çıxış edəcəkdir. Buna görə də, bu infrastrukturun genişlınməsinə hökumət zəruri resursları ayırmalı və təkmilləşməsi istiqamətində davamlı məsrəflər etməlidir. Proqnozlara görə 2020-ci ildə dövlətin İKT xərcləri kosmik sənayenin, yerüstü və simsiz rabitə şəbəkəsinin inkişafı və elektron hökumət və kibercinayətkarlıqla mübarizə xərcləri hər bir sahə üzrə bərabər olmaqla $3 milyard təşkil edəcəkdir. Bu xərclər perspektivi nəzərdə tutulan regional iqtisadi zonaların yaradılması üzrə isə $500 milyon, rəqəmsal televiziyanın inkışafı üzrə isə $100 milyonu ötəcəkdir (www.mincom.gov.az). Nəticədə dövlət və vətəndaşların iqtisadi və hakimiyyət münasibətlərinin inkişafı yeni templərlə irəliləyərək biznes mühütinin yaxşılaşdırılmasında da təsirli olacaq və bu proseslər öz növbəsində makroiqtisadi effektivliyin yüksəlməsi ilə müşayiət olunacaqdır.

Nəticə

Dövlət cəmiyyətin informasiya erasına keçidində ən başlıca liderdir. Onun sıradakı imkanları bənzərsizdir. Bu gerçəkliyin təmin edilməsində isə ən güclü mexanizm «elektron hökumət» infrastrukturudur. «Elektron hökumət»ə keçid İnternetdən başlayır. Belə yaranış isə offlayn (*ingiliscə - off-line «şəbəkədən açılma»*) rejimindən fərqli olaraq, bundan üstün onlayn (*ingiliscə - on-line - «şəbəkəyə bağlanma»*) rejimində, yəni vətəndaşların istədiyi zamanda, forma və məkanda dövlət tərəfindən tədqim edilən xidmət və məlumatlarını almasına imkanlı edir.

«Elektron hökumət» dövlətin vəzifələrini icra etmək üçün yaradılmış çox unikal bir infastrukturdur. Bu infrastrukturun işlənməsi ictimai portallar arasına texniki inteqrasiya və onun mükəmməlliyindən keçir. Bu şəbəkədəki müxtəlif iştirakçılar öz aralarında eksklyuziv müqavilələr bağlamırlar. Burada hər bir hərəkət açıq, texniki tələblər standartlarına uyğun biznes qaydalara müvafiq qurulur. Yeni texnologiyaların sürətli təkamülü rəqəmsal qeyri-bərabərsizliyi (*ingiliccə - digital divide - rəqəmsal maneə*) mülayimləşdirir, renovasiyanı qaynaqlandırır və eyniliklə də hüquqi müstəvidə də «rəqəmsal dünyaya» adaptasiyaya təkan verir.

«Elektron hökumət»ə keçid dövlət orqanlarına islahatlar aparmağa, iqtisadi irəliləyişləri davamlı etməyə, rəqabətqabiliyyətliyi artırmağa geniş imkanlar açır. Aparılan təhlili əsaslandırmalar bir daha göstərir ki, Azərbaycanda da elektron sistemə keçidə milli iqtisadi inkişafın mühüm strateji amili kimi yanaşılır. Burada hərtərəfli dəstək qazanan İKT sisteminin və qurulmaqda olan «elektron hökumət» infrastrukturunun dövlət və vətəndaşların iqtisadi və hakimiyyət münasibətlərinin inkişafının yeni paraqdiqmasının formalaşmasındakı, milli sahibkarlığın və biznesin inkişafındakı rolu və əhəmiyyəti daim güclənir.

«Elektron sistemə keçid qaçılmaz bir reallıqdır. Bu, labüddür və biz bunu etməliyik. Dünya iqtisadiyyatının inkişafı bu istiqamətdə gedir, eyni zamanda, bu, bizə həm şəffaflıq

gətirəcəkdir, həm çox məsələlər daha da dəqiq təşkil ediləcək və xoşagəlməz hallara qarşı mübarizə daha da güclü olacaqdır» (www.president.az). Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2012-ci ilin birinci yarısının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasında dediyi bu sözlər həqiqətən də bir daha onu göstərir ki, Azərbaycanda «elektron hökumət» quruculuğu prosesi dövlət siyasətinin mühüm prioritetidir və ölkədə vətəndaşların iqtisadi və hakimiyyət münasibətlərinin, genişliklə iqtisadi inkişafın mühüm vektorları sırasındadır.

Ədəbiyyat siyahısı

1.Hacızadə E.M. (2006) Sosiallaşan iqtisadiyyat. Bakı: Elm, 509 s.

2.Голобуцкий А., Шевчук О. (2007) Электронное правительство. М.: Знание, 433 с.

3.Государство и отрасли инфраструктуры в современной рыночной экономике (*Отв. ред.: Я.А. Рекитар, Л.С. Демидова*) (2001) М.: Наука, 310 с.

5.Козырев А.А., Юдин А.П. (2000) Информационные технологии в экономике, Санкт-Петербург, Издательство Михайлово, 64 с.

5.Костельс Мануель. (2000) Информационная эпоха. Экономика, общество и культура, М.: ГУ ВШЭ, 608 с.

6.Потемкин А.П. (2000) Виртуальная экономика, М.: ИНФРА-М, 384 с.

7.Электронные правительства: потенциал и практическое использование / под ред. Ивановой Г.Р. (2009) М.: Знание, 329 с.

8.www.president.az - Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi saytı.

9.www.mincom.gov.az - Azərbaycan Respublikasının Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinin saytı.

10.www.un.org - Birləşmiş Millətlər Təşkilatı.

11.www.worldbank.org. - Dünya Bankı.

12.www.gartner.com - İnformasiya texnologiyaları üzrə konsaltinq kompaniyası.

13.www.europa.eu.int - EU - Avropa İttifaqı

14.www.itu.int - Beynəlxalq Kommunikasiya İttifaqı.

15.www.weforum.org - Beynəlxalq İqtisadi Forum (*Davos Forumu*).

16.www.unpan.org - BMT-nin Dövlət Administrasiya Şəbəkəsi.

17.www.e-qanun.az - Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları.

18.www.azstat.org - Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi.

AVROPA İTTİFAQININ "ŞƏRQ TƏRƏFDAŞLIĞI" PROQRAMI VƏ ONUN TƏRƏFDAŞ ÖLKƏLƏR ÜÇÜN ƏHƏMİYYƏTİ

Dr. Şahin BAYRAMOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, sh.bayramov@gmail.com

Xülasə

Məqalə Avropa İttifaqının (Aİ) xarici siyasət strategiyasının yeni elementlərindən biri hesab olunan Şərq Tərəfdaşlığı (ŞT) proqramının tədqiqinə həsr olunmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq, ŞT proqramını zəruri edən obyektiv şərtlər, proqramın qarşıya qoyduğu məqsədlər, proqramın reallaşdırılması mexanizmi və proqram çərçivəsində tərəfdaş ölkələrə təqdim olunan perspektiv imkanlar nəzərdən keçirilmişdir.

Təhlil göstərir ki, ŞT proqramı çərçivəsində həyata keçirilən layihələr ilk növbədə tərəfdaş ölkələrdə iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinə dəstək göstərilməsini, demokratik təsisatların inkişaf etdirilməsini və Aİ səviyyəsində sınaqdan keçmiş müsbət idarəetmə təcrübəsinin tərəfdaş ölkələrə gətirilməsini nəzərdə tutur. Birgə iştiraka əsaslanan ŞT proqramı Assosiasiya Sazişlərinin imzalanması, Avropa İqtisadi Məkanına inteqrasiyanın sürətləndirilməsi, dərin və hərtərəfli azad ticarət zonalarının yaradılması, tərəfdaş ölkə vətəndaşlarının Aİ-yə daha asan səfər etmələri, enerji təhlükəsizliyi tədbirlərinin gücləndirilməsi və Aİ tərəfindən təqdim olunan maliyyə yardımlarının artırılması üçün geniş perspektivlər açır.

Aparılan tədqiqatın nəticəsi olaraq, ŞT proqramının Azərbaycan üçün vəd etdiyi potensial imkanlar və onun Azərbaycan iqtisadiyyatının Avropa İqtisadi Məkanına inteqrasiyası baxımından əhəmiyyəti yüksək qiymətləndirilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, bütün sahələrdə əməkdaşlığın ən azı enerji sahəsindəki əməkdaşlıq səviyyəsinə çatdırılması və Assosiasiya Sazişinin mövcud Avropa Qonşuluq Siyasəti (AQS) Fəaliyyət Planlarını əvəz edəcək müvafiq sənədlər vasitəsilə icra olunması nəzərdə tutulmuşdur.

Belə qənaətə gəlinmişdir ki, ŞT proqramı AQS-nin məntiqi davamı olmaqla yanaşı, onunla müqayisədə bir sıra üstünlüklərə malikdir və ölkənin siyasi, iqtisadi və sosial infrastrukturunun modernləşdirilməsi və beləliklə də, cəmiyyət həyatının bütün sahələrində Avropaya səmərəli inteqrasiyasının sürətləndirilməsi üçün yeni imkanlar yaradır.

Açar sözlər: Şərq Tərəfdaşlığı (ŞT), Avropa İttifaqı (Aİ), inteqrasiya, Azərbaycan.
Keywords: Eastern Partnerships (EP), European Union (EU), integration, Azerbaijan.

Giriş

Məlum olduğu kimi, Avropa İttifaqı (Aİ) bu quruma üzvolma perspektivi olmayan və ya çox az olan ölkələrlə münasibətləri xarici siyasətin müxtəlif alətləri ilə tənzimləməyə üstünlük verir. Belə ki, Aİ Avropa Qonşuluq Siyasəti (AQS) proqramı çərçivəsində çoxsaylı qonşu ölkələrlə hərtərəfli əməkdaşlığın yaradılmasına və inkişaf etdirilməsinə nail olmuşdur.

Bu baxımdan, mahiyyət etibarilə AQS-nin məntiqi davamı olaraq meydana çıxmış Aİ-nin Şərq Tərəfdaşlığı (ŞT) təşəbbüsü mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aİ-nin 6 Şərq qonşusunu (Ukrayna, Moldova, Belarus, Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan) əhatə edən ŞT təşəbbüsü 2008-ci ilin mayında Polşa və İsveç tərəfindən irəli sürülmüşdür. 2009-cu ilin 7 may tarixində Praqada keçirilmiş ilk Zirvə Toplantısında Birgə Bəyannamənin qəbul edilməsi ilə bu təşəbbüsə rəsmi olaraq start verilmişdir.

ŞT proqramının mahiyyəti

Qeyd etmək lazımdır ki, ŞT proqramı ilk növbədə AQS ilə müqayisədə daha konkret məqsədləri hədəfləməsi ilə xarakterizə olunur. Başqa sözlə, Aİ ŞT proqramını irəli sürməklə tərəfdaş ölkələrlə daha konkret və sıx əməkdaşlığa ümid edir. ŞT təşəbbüsü tərəfdaş ölkələrdə islahatların sürətlənməsinə ümid etməklə, poqrama daxil olan ölkələr üçün viza rejiminin

sadələşdirilməsini, ticarət məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılmasını və enerji əməkdaşlığının genişləndirilməsini nəzərdə tutur.[1]

Birgə iştiraka əsaslanan ŞT Assosiasiya Sazişlərinin imzalanması, Avropa İqtisadi Məkanına inteqrasiyanın sürətləndirilməsi, dərin və hərtərəfli azad ticarət zonalarının yaradılması, tərəfdaş ölkə vətəndaşlarının Aİ-yə daha asan səfər etmələri, enerji təhlükəsizliyi tədbirlərinin gücləndirilməsi və Aİ tərəfindən təqdim olunan maliyyə yardımlarının artması üçün geniş imkanlar perspektivlər açır. Ümumiyyətlə, ŞT təşəbbüsü Aİ tərəfindən tərəfdaş ölkələrin problemlərinə, arzu və istəklərinə cavab olaraq irəli sürülmüşdür. Belə ki, Aİ Şərq qonşularında iqtisadi inkişafın, daha geniş demokratik idarəetmənin və artan sabitliyin təmin olunmasında çox maraqlıdır.

ŞT proqramı Aİ ilə onun Şərq qonşuları arasında yeni qarşılıqlı çərçivə sazişlərinin – Assosiasiya Sazişlərinin bağlanmasına geniş imkanlar yaratmışdır. Belə ki, sözügedən Assosiasiya Sazişləri ya geniş və hərtərəfli azad ticarət zonalarının yaradılmasını, ya da ən azı, gələcəkdə tərəfdaş ölkə buna hazır olduğu zaman belə bir azad ticarət zonasının yaradılması məqsədini özündə ehtiva edir.

ŞT təşəbbüsü çoxşaxəli əməkdaşlıq üçün həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli formatda müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsini təklif edir. Tərəfdaş ölkələrin öz imkanlarına uyğun səviyyədə Aİ-yə yaxınlaşması və əməkdaşlıq vasitəsilə Aİ-nin müsbət təcrübəsini öz aralarında bölüşməsi nəzərdə tutulur.[2]

Qeyd edək ki, ŞT proqramı həm Aİ, həm də Azərbaycan üçün kifayət qədər ambisiyalı bir təşəbbüsdür. Proqram Azərbaycana genişmiqyaslı iqtisadi fayda verməklə yanaşı, milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının tımin olunmasında da mühüm rol oynayacaqdır. ŞT təşəbbüsü çərçivəsində 2013-cü ilə qədər Azərbaycana 400 milyon avrodan 600 milyon avroyadək vəsaitin ayrılması planlaşdırılır. Bu məbləğin 2013-cü ildən sonra bir qədər də artırılması nəzərdə tutulmuşdur.

Ümumiyyətlə, ŞT proqramı çərçivəsində ikitərəfli səviyyədə tərəfdaş ölkələrdə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi planlaşdırılır:

- proqrama daxil olan hər bir ölkə ilə ayrı-ayrılıqda assosiasiya sazişinin imzalanması;
- azad ticarət zonasının yaradılması;
- tərəfdaş ölkələrlə Aİ arasında viza rejiminin sadələşdirilməsi (viza prosedurlarının sadələşdirilməsindən başlayaraq, nəticədə viza rejiminin ləğv edilməsi və tərəfdaş ölkələrlə Aİ arasında vətəndaşların sərbəst hərəkətinin təmin olunması perspektivi);
- tərəfdaş ölkələrdə hərtərəfli institutional inkişafın təmin olunması.

ŞT proqramının reallaşdırılması mexanizmi

ŞT proqramı Aİ ilə konkret və uzunmüddətli əməkdaşlığa yönəlmiş tədbirləri və tərəfdaş ölkələr üçün təqdim olunan imtiyazları əks etdirir. Bu tədbirlər, ilk öncə, vahid və hərtərəfli azad ticarət zonalarının yaradılmasını nəzərdə tutur. Həmin zonalar ümumi daxili bazarın inkişafı üçün baza olmalı və Aİ-nin İslandiya, Norveç və Lixtenşteynlə mövcud olan "Avropa iqtisadi məkanı"na bənzəməlidir. Belə zonanın yaradılması isə, ŞT təşəbbüsü üzrə tərəfdaş ölkələrin milli qanunvericiliyinin Aİ qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Eyni zamanda, ŞT layihəsi uzunmüddətli perspektivdə Aİ ilə tərəfdaş ölkələr arasında vizasız rejimin tətbiqini nəzərdə tutur.[3]

ŞT proqramının çoxtərəfli əməkdaşlıq xəttinin bir hissəsi kimi, altı aparıcı təşəbbüs bu proqrama əlavə stimul və konkret mahiyyət verir. Bu təşəbbüslər müxtəlif beynəlxalq maliyyə qurumlarından maliyyələşməni və özəl sektordan sərmayəni səfərbər edir. Qeyd olunan altı təşəbbüs aşağıdakılardır:[4]

- *İnteqrə edilmiş Sərhəd İdarəçiliyi (İSİ).* İnsanların mobilliyini dəstəkləmək üçün İSİ çərçivəsində İSİ strategiyalarının hazırlanmasında, sərhəd idarəçiliyi qaydalarının uyğunlaşdırılmasında və Aİ standartlarına uyğun olaraq müsbət təcrübələrin qəbul edilməsində tərəfdaşlara yardım göstərilir. Bura ticarət, gömrük, vizalar, sərhədlərin təyin olunması, təhlükəsizlik (qaçaqmalçılıq və insan alveri) və Pan-Avropa nəqliyyat dəhlizləri kimi sahələr daxildir.
- *Kiçik və Orta Sahibkarlıq mexanizmi.* Burada əsas məqsəd tərəfdaş ölkələrdə biznes mühitinin yaxşılaşdırılması ilə Kiçik və Orta Sahibkarlığın (KOS) rolunu artırmaqdır. Bu təşəbbüs çərçivəsində KOS-lara normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi üçün məsləhətlər, maliyyələşmə və texniki yardım göstərilir. KOS mexanizmi Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı və Asiya İnkişaf Bankı tərəfindən dəstəklənir və digər beynəlxalq maliyyə qurumları da yardım göstərməsi üçün açıqdır.
- *Regional elektrik enerjisi bazarları, enerjidən səmərəli istifadə və bərpa olunan enerji mənbələri.* Burada əsas məqsəd Aİ-nin və ŞT proqramına daxil olan ölkələrin enerji bazarlarının inteqrasiyasına nail olmaqdan, enerjidən səmərəli istifadəni artırmaqdan, enerji təchizatının təhlükəsizliyini gücləndirməkdən və iqlim dəyişikliyi ilə əlaqədar qarşıya qoyulan məqsədlərin əldə edilməsinə yardım etmək üçün bu enerji sistemlərinin bir-biri ilə birləşdirilməsindən ibarətdir.
- *Enerji təchizatının çoxşaxəli inkişafı.* Bu təşəbbüs gələcəkdə enerji böhranına yol verməmək üçün enerji təchizatı və tranzit marşrutlarının alternativ mənbələrini təmin etmək üçün ŞT proqramına daxil olan ölkələrlə əməkdaşlığın qurulmasına yönəlmişdir. Burada məqsəd Avropaya və tərəfdaş ölkələrə etibarlı enerji təchizatının təmin olunması üçün hasilatçılar, istehlakçı və operatorlar arasında əməkdaşlığı gücləndirməkdir. Bura uzun müddətli təchizat şərtlərinin və satınalmaya dair öhdəliklərin, tranzit zəmanətlərinin və üçüncü ölkədən olan təchizatçılar və potensial infrastruktur sərmayəçiləri üçün cəlbedici ola biləcək insfrastrukturun təhlükəsizliyinin təkmilləşdirilməsi daxildir.
- *Təbii və insan tərəfindən törədilən fəlakətlərin qarşısının alınması, onlara hazırlıq və cavab reaksiyası.* Təbii fəlakətlərin (daşqın, yanğın, səhiyyə riskləri, dənizin çirklənməsi) və iqlim dəyişikliyinin təsirlərinin qarşısını almaq üçün bu təşəbbüsün məqsədi yerli, regional və milli səviyyədə fəlakətin idarə edilməsi sahəsində potensialı artırmaqdır. Burada Aİ-nin mövcud təşəbbüslərinə (Birliyin Vətəndaş Müdafiəsi üzrə Mexanizmi) əsaslanmaqla İttifaqla ŞT-yə daxil olan ölkələr arasında müvafiq əməkdaşlığın genişləndirilməsi nəzərdə tutulur.
- *Ətraf mühit sahəsində idarəçilik.* Bu təşəbbüsün məqsədi ətraf mühitin qorunmasını təşviq etmək və iqlim dəyişikliyi məsələsini hədəfləməkdir. Beynəlxalq, regional və ölkə səviyyəsində tədbirlər kompleksinin aparılması ilə təşəbbüs çərçivəsində çoxtərəfli çirklənmə ilə mübarizə aparılır. Ətraf mühit sahəsində idarəçilik rəsmi və qeyri-rəsmi mexanizmlər və qurumlar dəstidir ki, o da təbii ehtiyatlardan və ətraf mühitdən istifadə ilə əlaqədar olan problem və imkanların necə ünvanlandığını, hansı davranışın məqbul hesab

edildiyini, təbii ehtiyatlar və ətraf mühitdən istifadə hallarına təsir etmək üçün hansı qayda və sanksiyaların tətbiq olunmasını müəyyən edir.

Assosiasiya Sazişləri mövcud Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişlərini əvəz etməklə, Aİ ilə ŞT-yə daxil olan ölkələr arasındakı əlaqələri əhəmiyyətli dərəcədə artıracaqdır. Bu sazişlər təhlükəsizlik siyasəti, qanunvericiliyin uyğunlaşdırılması və hərtərəfli azad ticarət zonalarının yaradılması baxımından tərəfdaş ölkələri Aİ-yə daha da yaxınlaşdıracaqdır.

Bütün sahələrdə əməkdaşlığın ən azı enerji sahəsindəki əməkdaşlıq səviyyəsinə çatdırılması və Assosiasiya Sazişinin mövcud AQS Fəaliyyət Planlarını əvəz edəcək müvafiq sənədlər vasitəsilə icra olunması nəzərdə tutulmuşdur. Siyasi və iqtisadi amillərlə yanaşı, demokratiya, qanunun aliliyi və insan hüquqları baxımından əldə edilmiş tərəqqi Assosiasiya Sazişləri üzrə danışıqların başlanması üçün əsas ilkin şərt qismində çıxış edir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, ŞT proqramı çərçivəsində qarşıya qoyulan məqsədlərin reallaşdırılması ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlıq xətti ilə mümkün olacaqdır. Çoxtərəfli əməkdaşlıq xətti elə bir çərçivə nəzərdə tutur ki, burada (ikitərəfli əməkdaşlıq xəttindən fərqli olaraq) Aİ və ŞT-yə daxil olan ölkələr ümumi problemləri bir qrup olaraq həll edirlər. Çoxtərəfli əməkdaşlıq xətti ŞT layihəsi üzrə qoyulmuş məqsədlərə dörd siyasi (tematik) platforma və bir sıra aparıcı təşəbbüslər vasitəsilə nail olunmasını dəstəkləyir.[5]

Bu platformalar açıq müzakirələrin aparılması və tərəqqinin nəzərdən keçirilməsi məqsədi daşımaqla, hökumət qurumları, parlament, vətəndaş cəmiyyəti, beynəlxalq təşkilatlar (ATƏT, Avropa Şurası, İƏİT), beynəlxalq maliyyə qurumları və özəl sektor nümayəndələrini özündə birləşdirir. Tematik platformaların işində iştirak könüllüdür və bir sıra konkret hallarda üçüncü ölkələrin də cəlb edilməsi istisna olunmur. Hər bir tematik platformanın fəaliyyəti sahə üzrə bir sıra konkret panellər tərəfindən dəstəklənir. Aşağıdakı tematik ekspert platformaları mövcuddur:

- *Demokratiya, yaxşı idarəçilik və sabitlik.* Bu platforma vasitəsilə tərəfdaş ölkələrdə sabit demokratik qurumların (o cümlədən seçki standartları, informasiya vasitələri qanunvericiliyi və anti-korrupsiya sahəsində göstərilən cəhdlər) və səmərəli dövlət strukturlarının inkişafına yönəlmiş demokratik və iqtisadi islahatlar təşviq olunur. Eyni zamanda, bu platforma vətəndaş cəmiyyətinin bu prosesə daha çox cəlb olunmasını nəzərdə tutur. Eləcə də, bu platformada tərəfdaş ölkələrdə təhlükəsizliyin və sabitliyin təmin olunmasına, müstəqilliyin və ərazi bütövlüyünün qorunmasına xüsusi diqqət yetirilir.
- *İqtisadi inteqrasiya və Aİ siyasətinə uyğunlaşma.* Bu platforma tərəfdaşların Avropa məkanına iqtisadi inteqrasiyası və milli qanunvericiliyin Avropa qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılması istiqamətlərini əhatə edir. Tərəfdaşlarla Aİ arasında və tərəfdaşların öz aralarında gələcəkdə dərin və hərtərəfli azad ticarət zonalarının (və ya regional azad ticarət sazişlərinin) yaradılması bu platformanın əsas hədəflərindən biridir.
- *Enerji təhlükəsizliyi.* Bu platformada əsasən enerji təchizatı, təhlükəsizliyi və tranzitinə, eləcə də bu sahədə Aİ və ŞT-yə daxil olan ölkələr arasında koordinasiya məsələlərinə diqqət yetirilir. Platforma çərçivəsində tərəfdaşların enerji siyasətlərinin və qanunvericiliyinin Aİ təcrübəsi və qaydalarına uyğunlaşdırılması istiqamətində də iş aparılır. Aİ-yə və tərəfdaş ölkələrə təsir edə biləcək gələcək enerji böhranlarının qarşısının alınması üçün platforma çərçivəsində Aİ-nin Enerji Təhlükəsizliyi Korrespondentlər Şəbəkəsi (NESCO), Qaz Əlaqələndirmə Qrupu, Neft Təchizat Qrupu və Enerji Birliyinin iştirakı ilə

enerji təhlükəsizliyi mövzusunda dialoqun genişləndirilməsi və enerji böhranına hazırlığın gücləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.[4]

- *İnsanlar arasında əlaqələr.* Bu platformada Aİ və tərəfdaş ölkələrin vətəndaşları arasındakı əlaqələrin genişləndirilməsi istiqamətində iş aparılır və bu zaman informasiya cəmiyyəti və informasiya vasitələrinin inkişaf etdirilməsi ilə əsas diqqət gənclərə yönəldilir. İnsanlar arasında əlaqənin digər aspektlərinə mədəniyyət, elm və təhsil sahələrində əməkdaşlıq daxildir. Qeyd edək ki, insanlar arasında əlaqələr tərəfdaş ölkələrdə müsbət dəyişiklikləri və tərəqqini təşviq edən əsas faktor hesab edilir.
- *Yüksək səviyyəli məmurların görüşləri.* Bu platforma Aİ üzv dövlətlərinin və ŞT-yə daxil olan ölkələrin müvafiq sahələrdə aparılan islahatlar prosesində iştirak edən yüksək səviyyəli məmurlarının ən azı ildə iki dəfə bir araya gəlməsini nəzərdə tutur. Bu görüşlərin keçirilməsində məqsəd tematik platformalar üzrə məqsədləri müəyyən etməkdən və əldə edilmiş tərəqqini nəzərdən keçirməkdən ibarətdir.

Aİ-nin və tərəfdaş ölkələrin qeyri-hökumət təşkilatları ŞT proqramına böyük maraq göstərirlər. 2009-cu ildə Brüsseldə ŞT proqramının Vətəndaş Cəmiyyəti Forumunun ilk iclası keçirilmişdir. Burada 200-ə yaxın QHT iştirak etmişdir. Forumun işi cəmiyyətlər arasında əməkdaşlığın stimullaşdırılması və ŞT layihəsinin vətəndaş aspektinin möhkəmləndirilməsi məqsədini daşıyır.

ŞT proqramı çərçivəsində həyata keçirilən layihələr

Tərəfdaş ölkələr üçün praktiki dəstək İnstitusional İnkişaf naminə Proqram Kompleksinin tərtibi və tətbiqi olacaqdır. Bu proqram assosiasiya sazişi və azad ticarət haqqında müqavilələrin effektiv həyata keçirilməsi baxımından mühüm olan tərəfdaş ölkələrinin institutlarının möhkəmləndirilməsi məqsədini daşıyır. Bu proqramın icrası üçün Aİ tərəfindən 173 milyon avro ayrılmışdır.

Ötən dövr ərzində ŞT proqramı çərçivəsində bir sıra layihələrin həyata keçirilməsinə başlanılmış və müəyyən işlər görülmüşdür. Belə ki, çoxtərəfli tədbirlər çərçivəsində 50 milyon avro büdcəsi ilə İnteqrasiya Edilmiş Sərhəd İdarəçiliyi layihəsi həyata keçirilməyə başlanmış, Kiçik və Orta Sahibkarlığa Dəstək (2010-2013-cü illər üçün 57 milyon avro) proqramı hazırlanmışdır. Bu proqramın həyata keçirilməsinin ilk addımı olan və tərəfdaş ölkələrdə investisiya durumunun yaxşılaşdırılması, eləcə də, Aİ və onun Şərq qonşuları arasında işgüzar əlaqələr şəbəkəsinin yaradılması məqsədini daşıyan East-Invest layihəsinə (7 milyon avro) start verilmişdir. Bundan başqa, Təbii və İnsan tərəfindən Törədilən Fəlakətlərin Qarşısının Alınması təşəbbüsü (6 milyon avro) fəaliyyətə başlamışdır.[6]

ŞT proqramının təsisi üzrə Praqa zirvə görüşünün öhdəliklərinə uyğun olaraq, Avropa İnvestisiya Bankı ŞT üzrə tərəfdaş ölkələrə investisiya yatırmaq üçün nəzərdə tutulan və onun Şərqi Avropa regionuna xarici mandat investisiyasını (3,7 milyard avro) tamamlayan ŞT çərçivəsində layihələrə sərmayə vasitəsini (Eastern Partners Facility, 1,5 milyard avro) yaratmışdı.

AQTA İnformasiya Mərkəzi tərəfindən Xarici Əlaqələr üzrə Baş Direktorluq (RELEX), Aİ-nin tərəfdaş ölkələrdəki Nümayəndəliklərinin və EuropeAid Əməkdaşlıq İdarəsinin dəstəyi ilə Aİ-nin ŞT proqramı çərçivəsində istifadə olunan terminlərin izahından ibarət terminlər lüğəti də hazırlanmışdır. Altı səhifəlik "Şərq Tərəfdaşlığının terminlər lüğəti" səkkiz dildə (o cümlədən, azərbaycan dilində) tərtib olunmuşdur. Bu nəşrin məqsədi tərəfdaşlıqdan

danışarkən istifadə edilən terminləri və ifadələri anlamaqda insanlara yardım etməkdir ki, bu da Aİ-ni və onun Şərqdəki altı qonşusunu – Ukrayna, Moldova, Belarus Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanı bir-birinə daha da yaxınlaşdırmağa xidmət edir.

Beləliklə, bu qənaətə gəlmək olar ki, ŞT proqramı AQS-nin məntiqi davamı olmaqla yanaşı, onunla müqayisədə bir sıra üstünlüklərə malikdir və ölkənin siyasi, iqtisadi və sosial infrastrukturunun modernləşdirilməsinin və beləliklə də, Avropa İqtisadi Məkanına inteqrasiyasının sürətləndirilməsi üçün yeni imkanlar açır. Fikrimizcə, bu imkanlardan tam və səmərəli istifadə üçün ölkənin inkişaf perspektivlərini və milli maraqlarını nəzərə alan, regionda və dünyada gedən proseslərə çevik reaksiya verən ardıcıl, məqsədyönlü və sistemli siyasət aparılmalıdır. Eyni zamanda, bu siyasət ölkənin ümumi inkişaf strategiyası ilə üzvi şəkildə əlaqələndirilməli və onun tərkib hissəsi kimi çıxış etməlidir. Bu baxımdan, ŞT proqramı çərçivəsində həyata keçiriləcək layihələrin ölkənin qarşılaşdığı aktual problemlərin həllinə yönəlməsi və onların səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi üçün bu layihələrin hazırlanmasında və icrasında fəal iştirak taktikasının izlənilməsini məqsədəuyğun sayırıq.

Nəticə

Ölkənin inkişaf xüsusiyyətlərininin təhlili göstərir ki, yaxın perspektivdə ŞT proqramı çərçivəsində Azərbaycanda həyata keçiriləcək layihələrdə aşağıdakı istiqamətlərə üstünlük verilməsi məqsədəuyğun olardı:

- müasir menecmentin tətbiqinin genişləndirilməsi və institusional islahatların dərinləşdirilməsi üçün nazirlik və idarələrin potensialının artırılması məqsədilə onlara Aİ-nin mütəxəssislər, avadanlıq və proqram məhsulları formasında texniki yardımının gücləndirilməsi;
- Avropa bazarlarının qeyri-neft ixracatı üçün daha əlçatan olmasının stimullaşdırılması və ixracyönümlü biznesin dəstəklənməsi;
- kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının dəstəklənməsi;
- investisiya mühütinin yaxşılaşdırılması;
- ÜTT-yə üzvolma prosesinin dəstəklənməsi;
- vətəndaş cəmiyyəti sektorunun (QHT-lər, müstəqil ekspertlər, tədqiqat mərkəzləri və gənclərin təşəbbüsləri) daha geniş dəstəklənməsi;
- viza rejiminin sadələşdirilməsi;
- mütəxəssislərin Aİ ölkələrində təhsili və təkmilləşdirilməsi proqramlarına cəlb olunması;
- tələbə və magistrlərın Avropa universitetlərində təhsil proqramlarına cəlb olunması;
- elmi və mədəni mübadilə proqramlarının həyata keçirilməsi və s.

Qeyd olunanların təsdiqi baxımından, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2009-cu ilin 28 aprel tarixində Brüsseldə Avropa Siyasi Mərkəzinin nümayəndələri ilə keçirilmiş görüşdə dediyi aşağıdakı fikirlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir: "ŞT proqramında həm Avropaya, həm də Azərbaycana fayda gətirəcək konkret və dəqiq elementlər mövcuddur. İlk mərhələdə AQS proqramına start verildi və biz bunun yaxşı bir addım olduğunu başa düşdük. Bu regiona verilən önəmin göstəricisi idi. Lakin, indi ŞT proqramından biz daha çox şey gözləyirik...Ümumiyyətlə, məqsədimiz Aİ-nin qabaqcıl

təcrübələrinə çıxış əldə etmək, həyatımızın müxtəlif sahələrini Aİ standartlarına yaxınlaşdırmaq və gələcək illər üçün çiçəklənən və dayanıqlı ölkə qurmaqdır".[7]

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. http://ec.europa.eu/external_relations/eastern/index_en.htm;
2. http://ec.europa.eu/europeaid/where/neighbourhood/overview/how-does-enpi-work_en.htm;
3. http://www.azhumanrights.az/news/inthecountry/329-350601rq-t601r601fda351l305287305n305n.html;
4. www.enpi-info.eu/main.php?id=403&id_type=2;
5. Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ilə münasibətləri, www.mfa.gov.az;
6. "A Strategy for EU Foreign Policy", EU Institute for Security Studies, Report 7, June 2010.
7. "Bakı-Brüssel, Azərbaycan – Avropa İttifaqı münasibətləri", Heydər Əliyev İrsini Araşdırma Mərkəzi, Bakı, 2011, səh.158.

AZƏRBAYCANIN İNNOVATİV İNKİŞAFINA KONSEPTUAL YANAŞMALAR: GƏLƏCƏYƏ BAXIŞ- 2020

Dr. Allahyar MURADOV
AMEA İqtisadiyyat İnstitutu

Dr. Emin MƏMMƏDZADƏ
AMEA İqtisadiyyat İnstitutu

Cənab Prezident İlham Əliyevin modernləşdirmə kursu Azərbaycanda uzunmüddətli inkişafın təmin olunması üçün ciddi, lakin həlli mümkün məqsədlərə nail olunması nəzərdə tutulur. Bu məqsədlər içərisində əhalinin yüksək maddi və mənavi rifahının təmin olunması və eyni zamanda respublikanın əhəmiyyətli geosiyasi mövqeyindən irəli gələn üstünlüklərdən faydalanaraq, respublikamızın regionda lider dövlət kimi siyasi mövqeyinin daha da möhkəmləndirilməsi məqsədlərinə nail olunması bu günki siyasətimizin əhəmiyyətli məsələlərindəndir. Nəzərdə tutulmuş məqsədlərə nail olmağın yeganə mümkün yolu iqtisadiyyatın innovasiyalı sosial-iqtisadi inkişaf təmayüllü modeli əsasında inkişaf etdirilməsi imkanlarının reallaşdırılmasıdır. Bu isə o, deməkdir ki, iqtisadiyyatın innovasiyalar əsasında formalaşdırılmasında üstün mövqelər, liderlik əldə etmək lazımdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən təsdiq olunmuş 2020-ci ilə qədər respublikanın strateji inkişaf planının həyata keçirilməsinin kəmiyyət göstəricilərində yüksək texnologiyalar və intellektual xidmətlərin 5-7 mövqeyi üzrə respublikanın payının 5-10 % olması, həmçinin elmin büdcə vəsaitləri vasitəsi ilə maliyyələşdirilməsinin 0,2%-dən 1-2% qədər artırılması, sənaye məhsulları içərisində innovasiya məhsulları və innovasiya müəssisələrinin çəkisinin artırılması nəzərdə tutulur.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2008-2009-cu illərdə dünya iqtisadi böhranı bütövlükdə dünya təsərrüfatı səviyyəsində bir sıra məqsədlərin reallaşdırılmasını çətinləşdirdi. Bütün bunlar isə öz növbəsində özəl biznes sektorunda innovasiya təyinatlı xərclərin azalmasına, ölkənin innovasiya sisteminin strukturundakı zəifliyi bir qədər artırdı. Lakin qeyd etmək yerinə düşərdi ki, qısa müddətli perspektivdə müəyyən çətinliklərin olması heç də uzun müddətli inkişaf perspektivlərinin yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb etmir, burada daha çox 2013-2020-ci illərdə iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə tələb bir qədər yüksəlmiş olur. Yəni həyata keçirilən iqtisadi tədbirlər daha keyfiyyətlə və daha sürətlə yerinə yetirilməlidir. Böhrandan sonrakı inkişafın təmin olunması məsələsinin həlli, respublikanın innovasiyalı inkişaf yoluna qədəm qoyması qarşıya qoyulmuş vəzifələrin həll olunmasını çətinləşdirən bir sıra xarici və daxili çağırışların təsirinə məruz qalmaqdadır. Digər tərəfdən bütün bunlara baxmayaraq, respublikanın innovasiya sistemində yığılıb qalmış problemlərin həlli bütün səylərin intensivləşdirilməsini tələb edir.

Respublika iqtisadiyyatının innovasiyalı inkişafının təmin olunmasına təsir edən ən diqqətəlayiq çağırışlar, dünya iqtisadiyyatında texnologiyaların yüksək sürətlə inkişaf etdirilməsidir. Lider dövlətlərin növbəti texnoloji (yəni altıncı) quruluşa keçidi, resurslara qənaət edilməsində və alternativ energetikada texnoloji inqilabların baş verməsi Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında qeyri-müəyyənliyi artırır. Çünki Azərbaycanın dünya

bazarlarındakı mövqeyinin əsasını ənənəvi enerji daşıyıcılarının ixrac olunması təşkil edir. Alternativ energetikanın inkişaf etdirilməsi, karbohidratların hasilatında iqtisadi cəhətdən daha səmərəli üsullardan istifadə olunması, eyni zamanda qeyri ənənəvi enerji mənbələrinin (külək, su, günəş enerji mənbələri,neftli qumlar, lay-lay quruluşlu süxurlar və s.) aşkar və inkişaf olunması respublikamızdan ixrac edilən xam mala tələbin azalmasına, müvafiq olaraq qiymətlərin aşağı düşməsinə və ölkəyə daxil olan maliyyə resurslarının azalmasına səbəb ola bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə resursların azalması Azərbaycan iqtisadiyyatının modernləşdirilməsinə, respublikamızın regional və dünya siyasətində rolunun yüksəldilməsinə öz mənfi təsirini göstərə bilər.

2009-cu il böhranı bu çağırışın Azərbaycan üçün bir daha əhəmiyyətini gündəmə gətirdi. Bu isə onunla əlaqədardır ki, texnoloji inkişafa, "innovasiya təkanına" yatırılan investisiyalar ABŞ, Yaponiya, Avropa Birliyinin iri ölkələri və eyni zamanda Çin, Hindistan, Cənubi Koreya və Braziliya kimi ölkələrin əsas antiböhran vasitəsi kimi qəbul olunur. Bir neçə il ərzində yatırılması nəzərdə tutulan investisiyalar, inkişaf etmiş dövlətlərin antiböhran tədbirləri paketi çərçivəsində sərf olunması nəzərdə tutulan vəsaitlərin həcminə yaxınlaşmaqdadır. Eyni zamanda on milyardlarla dollar həcmində əlavə maliyyə vəsaitlərinin səhiyyənin, biotexnologiyanın, alternativ və bərpa olunan energetikanın, atom energetikası və informasiya texnologiyaları sahələrinə yatırılması nəzərdə tutulmuşdur. Maliyyə resurslarının bu qədər güclü axını 3-5 il ərzində texnoloji quruluşun yenisi ilə əvəz olunmasına səbəb ola bilər.

Bizim ölkəmiz üçün açar çağırışlardan biri də innovasiya sisteminin qlobal miqyasda rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən faktorlar uğrunda mübarizənin güclənməsidir. Bu isə özünü ilk növbədə yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsi, "ağıllı" pullar (yeni bilikləri, texnologiyaları cəlb edən investisiyalar) uğrunda rəqabət mübarizəsində, bu faktorların kəskin surətdə rolun yüksəlməsində büruzə vermişdir. Milli innovasiya sisteminin inkişaf səviyyəsində səmərəliliyin aşağı səviyyədə olması isə o deməkdir ki, rəqabət qabiliyyətli potensialın, kadrların, ideya və kapitalın respublikadan kənara müəyyən axını baş verir.

Təkcə bizim ölkəmiz deyil, bütün bəşəriyyət iqlim dəyişiklikləri, əhalinin qocalması və qlobal hüdudlarda səhiyyə, ərzaq təhlükəsizliyi ilə əlaqədar həyəcanlı çağırışlarla qarşı-qarşıyadırlar. Qlobal çağırışlara tutarlı cavab verə bilmək üçün Azərbaycanın dünya innovasiya sisteminə daha dərindən inteqrasiya olunur.

Son illər ərzində dövlət hesabına elmin, yəni fundamental elmi və tətbiqi xarakterli araşdırmaların maliyyələşdirilməsi xeyli artmışdır (2005-2010-cu illərdə 3,3 dəfə). Ali təhsildə innovasiya və elmi tədqiqat fəaliyyətlərinin stimullaşdırılması üçün diqqətəlayiq səylər göstərilməkdədir. 2006-cı ildə Təhsil Nazirliyi ilə ABŞ-ın CİSCO SYSTEMS təşkilatı ilə bağlanılan qarşılıqlı anlaşma memorandumunda Bakı və Sumqayıt şəhərlərində 218 məktəbin kompyuterlə təchiz olunması və İnternetə çıxışının təmin olunması nəzərdə tutulurdu.

Təhsil Nazirliyi 2002-ci ildən etibarən «Project Harmony» təşkilatı ilə birlikdə "Əlaqələr və mübadilə Proqramı" çərçivəsində məktəblərdə İnternet mərkəzlərinin yaradılması, təhsildə kompyuter texnologiyalarının tətbiq olunması proqramını həyata keçirir. İndiki dövrdə respublikanın müxtəlif regionlarında onlarla məktəb sözügedən Layihənin reallaşdırılmasına cəlb olunmuşdur. Bu məktəblərdə resurs mərkəzləri açılmış, mərkəzlər

kompyuter texnikası ilə təchiz olunmuş, həmçinin müəllimlərin ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsi həyata keçirilmişdir.

Təhsil Nazirliyi ilə İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarının inkişaf etdirilməsi sahəsində nüfuzlu şirkət "Maykrosoft" ilə bağlanmış "Təhsil sistemində müasir informasiya texnologiyalarının inkişaf etdirilməsi sahəsində əməkdaşlıq", "Təhsildə əməkdaşlıqlar" qarşılıqlı anlaşma memorandumunda əməkdaşlıqların şərtləri və hüdudları müəyyənləşdirilmişdir. Memorandumda qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün bir neçə layihələr əsasında əməkdaşlıqların inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Eyni zamanda Azərbaycanda ali təhsil məktəblərində elmi araşdırmalara dünyanın ən məşhur tədqiqatçılarının cəlb olunması, ali məktəblərdə innovasiya infrastrukturlarının inkişaf etdirilməsi üçün müəssisələrlə ali təhsil məktəbləri arasında əlaqələrin genişləndirilməsi də nəzərdə tutulmuşdur. Milli elmi tədqiqat mərkəzlərinin və innovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsi infrastrukturunun yaradılması istiqamətində işlər yerinə yetirilməkdədir. Məsələn, Sumqayıtda texnopark yaradılmış və həmin texnoparkın yaradılması məqsədlərindən biri də respublikada AMEA-nın elmi tədqiqat institutları, ali təhsil məktəbləri nəzdindəki elmi araşdırma mərkəzləri ilə sıx əlaqələrinin yaradılması, texnologiyaların beynəlxalq elmi araşdırma mərkəzlərindən transfer olunmasının təşkili, olduqca nadir avadanlıqların müştərək istifadə olunmasıdır. Müsabiqələr yolu ilə innovasiya klasterlərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur. Deyilənlərlə yanaşı son illərdə respublikanın elmi və işgüzar dairələrində müəssisələrdə innovasiya fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsinin hüquqi rejiminin inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar polemikalar genişlənməkdədir. Bunun üçün isə ilk növbədə vergi imtiyazlarının tətbiq olunması tələb olunur. Bu məsələnin həlli ilə əlaqədar təklif etmək istərdik ki, büdcədən maliyyələşdirən elm və təhsil təşkilatlarına kiçik innovasiya müəssisələrinin yaradılmasına icazə verilsin. Eyni zamanda innovasiya təyinatlı məhsulların xarici ölkələrə ixrac olunmasının gömrüklə tənzimlənilməsi təkmilləşdirilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin innovasiyalı inkişafında əhəmiyyətli addım Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2009-cu ilin may ayında "2009-2015-ci illərdə elmin inkişaf etdirilməsinin milli strategiyasının" qəbul olunması hesab edilə bilər. Azərbaycan Respublikasının innovasiya nöqteyi nəzərindən inkişaf etdirilməsində üstünlüklərindən biri də insan kapitalı hesab oluna bilər. Respublikamız 18-21 yaşda olan gənclərin ali təhsillə əhatə olunma səviyyəsinə görə dünyada lider ölkələrdən geridə qalır. Belə ki, 2011-cu ildə BMT-in İnsan Inkişafı haqqda Məruzəsinin məlumatlarına əsasən, 2001-2010-cu illər müddətində Azərbaycanda 18-21 (bir sıra ölkələrdə 21-24, 19-23 yaş hədləri götürülür) yaşda olan gəncləri 19,1 %-i ali təhsil alır. Norveçdə 73,5%, Avstraliyada 82,3%, ABŞ-da 85,9%, Kanadada 62,3%, Rusiyada 77,2%, Belarusda 77,0%, Türkiyədə 38,4% təşkil edir. Göründüyü kimi bu digər qərb və digər xarici dövlətlərin göstəricisindən xeyli aşağı səviyyədədir. Lakin Azərbaycan bu göstəriciyə görə Kuveyt, Katar, Rumıniya, Özbəkistan və Hindistan kimi ölkələri qabaqlayır. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə təbiət elmləri və mühəndis-texniki ixtisasları üzrə ali təhsillilərin sayının çox olması səmərəli innovasiya sisteminin yaradılmasına kömək edir.

Azərbaycan innovasiya sisteminin ən qabaqcıl texnologiyalardan kifayət qədər yararlana bilməməsinə və əksər sahələrin hazır texnologiyaların mənimsənilməsi imkanlarının xeyli məhdud olmasına görə, respublikamızda innovasiya sistemini hələ ki, imitasiya (təqlid)

xarakterli innovasiya sistemi kimi xarakterizə etmək olar. Yəni ən yeni radikal məzmunlu texnoloji yeniliklərin respublikamızda yaradılması innovasiya sistemi üçün xarakterik deyil. İnnovasiya sistemi ilə əlaqədar bütün bu deyilənlər özünü real sektorda daha qabarıq büruzə verir. Belə ki, Qlobal İnnovasiya İndeksin hesablamalarına əsasən 2011-ci ildə Azərbaycan 125 ölkə arasında 88-cü yerdə olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, MDB ölkələrindən həmin göstəricilər üzrə Azərbaycanı qabaqlayaraq Gürcüstan 73-cı yerdə, Ukrayna 60-cı yerdə, Qazaxıstan 84-cü yerdə, Rusiya Federasiyası 56-cu yerdə qərar tutmuşdur. Lakin eyni zamanda bu göstəriciyə görə ölkəmiz, İran (95-cı yer), Pakistan (105-ci yer), Tacikistan (116-ci yer) kimi dövlətləri geridə qoya bilmişdir. Sözügedən indeks beynəlxalq INSEAD (The Business School for the World) təşkilatı tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır. Milli şirkətlər səviyyəsində texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclərin strukturu xarici ölkələrin şirkətlərində çəkilən xərclərin strukturundan ciddi surətdə fərqlənir. Araşdırmalar göstərdi ki, 2012-ci ilin birinci yarısında Azərbaycanda müəssisələrin öz gücləri hesabına texnoloji innovasiyalarla əlaqədar aparılan araşdırmalara çəkilən xərclər şirkətlərin bütün xərclərinin 12,3 %-ni təşkil etmişdir. Eyni zamanda şirkətlər yeni maşın və avadanlıqların alınması üçün bütün innovasiya xərclərinin 51,2%-ni sərf etmiş, proqram təminatının yeniləşdirilməsinə ancaq xərclərin 1,3%-ni sərf etmişdilər. İnnovasiya fəaliyyətində xərclərin bölgüsü strategiyası elmi potensialı bir qədər zəif olan ölkələr (məsələn Rumınıya, Polşa, Slovakiya və digər ölkələr) üçün xarakterikdir. Qərbi Avropa ölkələrində də innovasiya xərcləri strukturunda olduqca kəskin fərqlər müşahidə olunur. Yəni innovasiya xərclərinin 80%-i ancaq elmi araşdırmalara sərf edilir. Məsələn, Niderlandda şirkətlərin öz qüvvələri ilə apardıqları elmi araşdırmalara çəkilən xərclər şirkətin ümumi xərcinin 62,5 %-ni, kənar təşkilatlar ilə əməkdaşlıqda isə 17,6 %-ni təşkil edir. Eyni zamanda maşın və avadanlıqların alınmasına innovasiyalara çəkilən xərclərin 19 %-i sərf olunmuşdur. Bənzər proporsiyalar Danimarka, Belçika, İsveç və Avropa Birliyinin digər dövlətləri üçün səciyyəvidir.

Azərbaycan cəmiyyətinin ümumi vəziyyətinin qiymətləndirilməsi respublikamızda innovasiyalı inkişaf üçün bütün imkanların mövcud olduğunu göz önünə gətirir. Ölkədə sabit iqtisadi artımı təmin etmək üçün xam mal və energetik resurslar mövcuddur. Əhalinin savadlılıq səviyyəsinin və elmi potensialın kifayət qədər yüksək olması "bilik iqtisadiyyatının" inkişafı üçün- intellektual əməyin üstünlük təşkil etdiyi yüksək texnologiyalar istehsalına keçmək üçün əlverişli başlanğıcı təmin etmiş olur. İstehsalın bəzi sahələrinin perspektiv inkişaf etdirilməsi imkanları mövcuddur. Bunlar birinci növbədə neft sənayesi kompleksinin tərkibinə daxil olan sahələrdir. Azərbaycan hər zaman olduğu kimi bu gündə innovasiya təfəkkürlü, cəsarətli mühəndis fikirləri irəli sürən istedadlarla zəngindir. Təkcə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının saytına girərək Azərbaycan alimləri tərəfindən təklif olunan kommersiya təkliflərinə diqqət yetirmək kifayətdir. Nəhayət bir diqqətəlayiq fakt kimi qeyd olunmalıdır ki, ictimaiyyətdə və dövlət strukturlarında azərbaycan iqtisadiyyatında, prinsipial olaraq, yeni inkişaf səviyyəsinə çıxara biləcək iri innovasiyaların həyata keçirilməsi vacib hesab olunur. Bütün bunlar ölkənin innovasiyalı inkişafına təkan vermiş olur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2007-ci il mayın 15-dəki Fərmanında müxtəlif ölkələrdə elm tutumlu və yeni texnologiyaların, innovasiyaların öyrənilməsi üçün Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası qarşısında çox böyük vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir. Bu tapşırığın, zənnimizcə, yerinə yetirilməsi üçün respublikanın elmi

cəhətdən əsaslandırılmış, praktiki baxımdan istiqamətləndirilimiş milli iqtisadiyyatın intensiv inkişaf yoluna keçməsi üçün xüsusi proqram tələb olunur. Eyni zamanda dünya ölkələrinin və öz ölkəmizin təcrübəsi əsasında milli iqtisadiyyatın intensiv innovasiya sisteminə keçməsi üçün ən səmərəli mexanizm –biliklərin yayılması və istifadəsini təşkil etməyə imkan yaradan, onların yeni məhsullar, texnologiyalar və xidmətlərdə, bütünlükdə insan həyatının bütün sferalarında tətbiq olunmasına imkan yaradan müasir instituonal generasiya modelinin yaradılmasını tələb edir. Azərbaycanın yeni strateji inkişaf konsepsiyasında innovasiya fəaliyyətinin gücləndirilməsi üçün milli innovasiya sisteminin qurulması; innovasiya fəaliyyəti üçün əlverişli iqtisadi, hüquqi və sosial-mədəni mühitin yaradılması; istehsalın və sosial sferanın yüksək texnologiyalar əsasında maddi-texniki bazasının modernləşdirilməsi; iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində keyfiyyətcə yeni texnoloji quruluşa nail olunması; yüksək texnoloji ixracın səviyyəsinin yüksəldilməsi, iqtisadi və energetik təhlükəsizliyin təmin olunması üçün idxalın ixracla əvəz olunması; əhalinin intellektual potensialının və yaradıcı fəallığının yüksəldilməsi məqsədəuyğundur.

Elmi texniki potensialın səmərəliliyinin yüksəldilməsi, milli texnoloji təhlükəsizliyin təmin olunması problemlərinin həll olunması, ölkəmizdə istehsal olunan və idxal olunan texnologiyaların təhlükəsiz transfer edilməsi prosesinin uçot və nəzarət sisteminin yaradılması əhəmiyyətlidir. Elmi texniki potensialın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə nail olmaq üçün, ilk növbədə, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin yeni texnologiyalarla zənginləşməsi prosesi üçün şərait yaradılır. Bu ideyanın praktiki olaraq reallaşdırılması ölkə daxilində və ölkə xaricində innovasiyaların yayılması üçün texnologiyalar bankının yaradılması və səmərəli fəaliyyət göstərməsi mexanizminin, həmçinin elmi-texniki potensialın təkrar istehsalını özündə ehtiva edir.

Azərbaycanın inkişaf etdirilməsinin üstün istiqamətlərindən biri də, respublikamızda elmi-texniki sıçrayışları həyata keçirə biləcək sahələrin, (məsələn, nana texnologiyalar sahəsinin) və yüksək maliyyələşdirmə potensialın mövcudluğudur.Yeni texnologiyaların tətbiq olunması imkanlarının genişləndirilməsi isə innovasiya fəaliyyətinin müvafiq informasiya-analitik təminatının yaradılmasını tələb edir. İnnovasiya proseslərinin inkişaf etdirilməsinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, respublikada elmin prioritet istiqamətləri üzrə elmi-texniki informasiyanın mübadilə sistemi inkişaf etdirilidir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda innovasiya sferasının bazar elementləri də formalaşmağa başlamışdır: özəl sahibkar müəssisələri, özəlləşdirilmiş iri elmi-istehsal birlikləri, xarici kapital əsasında yaradılmış müştərək müəssisələr. Eyni zamanda dövlətimiz prioritet və innovativ layihələrin maliyyələşdirilməsində də (müxtəlif büdcə və qeyri-büdcə fondları vasitəsilə) özü iştirak edir. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi islahatların həyata keçirilməsində əsas məqsədlərdən biri istehsalda səmərəliliyin yüksəldilməsinə nail olmaqdır. Bu səbəbdən də innovsiya siyasəti Elmi Texniki Tərəqqinin silsilələrinə “ETT-İnnovasiyalar-Təkrar istehsal”- sistemli yanaşmaya və eyni zamanda çoxlu saylı nümunəvi layihələrin reallaşmasına xidmət edən və innovasiya prosesinin bütün elementlərini vahid mexanizmdə birləşdirilməsini təmin edən tədbirlərin həyata keçirilməsinə yönəldilib. Elmi-texniki araşdırmalara investisiya yatırımlarının stimullaşdırılmasında ən əhəmiyyətli qərarlardan biri müəssisələrin əmtəə və xidmətlərinin reallaşdırılmasından əldə edilən mənfəətlərinin 0,5-1%-nin elmi-texniki və təcrübə-konstruktur işlərinin, innovasiyalarının maliyyələşdirilməsinə yönəldilməsi hesab edilə bilər. Bununla da liberal iqtisadiyyatın prinsipləri əsasında, müəssisələr mənfəətin əldə

olunması və məhsullarının rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin olunması üçün vəsaitlərini özləri istədikləri kimi xərcləyə bilərlər. Eyni zamanda onlar fundamental və tətbiqi elmlər sahəsində öz araşdırmalarını Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasnda, Ali Təhsil Məktəblərində və ya özünün elmi-tədqiqat mərkəzlərində aparılmaq üçün seçim imkanları əldə edə biləcəklər. Bütün hallarda innovasiya prosesində direktiv orqanlar tərəfindən sifariş edilən deyil, bazarda tələb olunan işlərə üstünlük veriləcəyi təkzibedilməz faktdır. Bu məqsədlərə Azərbaycanda Milli Elmlər Akademiyasının tərkibində İnnovasiya Mərkəzi fəaliyyət göstərir. Həmin İnnovasiya Mərkəzi texnoloji, elmi və innovasiya məzmunlu araşdırmaların toplanılması, qeyd olunması və təhlilini həyata keçirir. Sözügedən struktur milli iqtisadiyyatda innovasiya prosesinin fəallaşdırılmasına xidmət edir.

Göründüyü kimi, Azərbaycan iqtisadiyyatının və cəmiyyətinin innovasiya texnologiyalarının mənimsəməsi prosesi mürəkkəb olsa da uğurla həyata keçirilir. Əldə olunmuş nailiyyətlərin möhkəmləndirilməsi və bu məqsədlərə doğru hərəkəti istiqamətləndirən özünəməxsus milli innovasiya sistemi – insititut, münasibətlər, sosial praktika sistemi yaradılır. Onun yaradılması insanın hər tərəfli inkişaf etdirilməsinə əsaslanır. İnsan kapitalına sosial-siyasi, sosial-mədəni, iqtisadi-idarəetmə və texnoloji innovasiyaların əsas halqası kimi, daha çox diqqət yetirilməsinə ehtiyac vardır.

AZƏRBAYCAN SƏNAYESİNİN RƏQABƏT QABİLİYYƏTİNİN YÜKSƏDİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Dos. Dr. Gülbəniz ƏLİYEVA
_Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, gulbeniz_aliyeva@mail.ru_

Xülasə

Sənaye siyasətinin düzgün formalaşması və həyata keçirilməsi xeyli dərəcədə sənayenin optimal inkişaf modelinin formalaşdırılmasından və rasional şəkildə reallaşdırılmasından asılıdır. Tədqiqat işinin məqsədi sənayenin rəqabətqabiliyyətinin formalaşmasının nəzəri-metodoloji aspektlərinin və mövcud vəziyyətinin kompleks şəkildə öyrənilməsi əsasında onun yüksəldilməsi yollarının müəyyənləşdirmək və bu istiqamətdə elmi cəhətdən əsaslandırılmış nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edən təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. Tədqiqatda rəqabət mexanizminin xarakterik xüsusiyyətləri tədqiq edilmiş, rəqabətin səviyyəsinə təsir göstərən amillər və onun qiymətləndirilməsi, eləcə də rəqabət mexanizminin formalaşmasının xarakterik xüsusiyyətlərinin tədqiqi baxılan məsələlər sırasına aiddir. Burada əsasən ölkədə, o cümlədən sənaye müəssisələrində islahatların aparıldığı şəraitdə səmərəli təsərrüfat fəaliyyətinin aparılması qaydaları, sənayenin strukturunun optimallaşdırılması məqsədilə müəssisələrdə islahatların aparılması məsələləri, həmçinin dövlətin rəqabət siyasətinin əsas istiqamətləri göstərilmiş, rəqabət qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm təkliflər irəli sürülmüşdür. Tədqiqatda rəqabətqabiliyyətliyinin maliyyə aspektləri də araşdırılmışdır. Burada sənaye müəssisələrinin maliyyələşdirilməsində dövlətin rolu əsaslandırılmışdır, sənayenin rəqabətqabiliyyətliyinin yüksəldilməsində səmərəli vergi siyasətinin təsiri, həmçinin sənaye müəssisələrinin vergi yükünün aşağı salınması məsələləri araşdırılmış, sənaye müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliyinin aşağı olması səbəbləri aşkar edilmişdir.

Açar sözlər: sənaye, investisiya, institusional, rəqabət qabiliyyəti, innovasiya.

Issues Increasing of Competitiveness of Azerbaijan Industry

Abstract

Formulation and implementation of industrial policy significantly depends on the optimal development of the industry and rational realization. The aim of the research work is that determine of the theoretical and methodological aspects of the formation of industry competitiveness and its increasing ways on the base in complexly studying current situation and in this direction to prepare offers and recommendation from point of view of theoretical and practical based on scientific aspect. It has been investigated institutional aspects in increasing of competitiveness of industry in research work. Here basically in the country, including in condition of carrying out reforms in industrial enterprises rules for the conduct of effective economic activity, problems of the reform in enterprises in order to optimize of the industrial structure, as well it was showed main directions of competition policy of government and it was given offers improvement in direction competition legislation. It has been investigated financial aspects of competitiveness in research. Here it was based the role of government in financing of industrial enterprises, impact to effective tax policy in increasing of industrial competitiveness, as well investigated decreasing the tax burden of industrial enterprises, it was discovered reasons of low of competitiveness of industrial enterprises.

Key words: industry, investment, institutional, competitiveness, innovation.
JEL Classification Codes: D40; F12; F14

Sənaye – Azərbaycan iqtisadiyyatının daha çox inkişaf etmiş sahələrindən biridir. Bu vacib sahə özündə yanacaq və energetika, kimya, maşınqayırma, metallurgiya, yüngül, yeyinti və digər sənaye sahələrini birləşdirir. Azərbaycanın bazar münasibətlərinə keçməsi konstekstində sənaye müəssisələrinin özəlləşdirilməsi, onların fəaliyyətinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi, xarici investisiyanın cəlb edilməsi, neft strategiyasının uğurla reallaşdırılması və s. bu kimi tədbirlər sənayedə bazar münasibətlərinin bərqərar olmasına və inkişafına təkan vermişdir. Bununla belə, ötən əsrin 90-cı illərində bazar münasibətlərinə keçid prosesi ilə əlaqədar baş vermiş transformasiya böhranı ölkənin sənaye potensialının və onun rəqabət üstünlüklərinin zəifləməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan sənayesində 1996-cı ilə qədər davam edən transformasiya böhranı nəticəsində sənaye istehsalı 1990-cı ilin 28%-i səviyyəsinə enmiş və ya 3,6 dəfə aşağı düşmüşdür. Ölkədə sənayenin sonrakı inkişafı əsasən yanacaq-energetika kompleksinin sürətli inkişafı üzərində qurulmuş və sənaye müəssislərinin ümumi məhsulunda həmin sahənin payı 1990-cı ildəki 4,8 faizdən 2011-ci ildə 78,2 faizə çatmışdır.(Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2012:848-469.)

Sənayemiz 1997-ci ildən başlayaraq davamlı şəkildə inkişaf edir. 1997-2010-cu illərdə Azərbaycan sənayesi ildə orta hesabla 10% artmış, artım templəri 2005-ci ildə 33,5%, 2006-cı ildə 36,6%, 2007-ci ildə 24% səviyyəsinədək qalxmışdır. Amma sənaye sahəsindəki bu cür qeyri-adi yüksək dinamika daha çox neft amili hesabına baş vermişdir. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin neft şirkətləri ilə bağlanan müqavilələr neft və qaz sənayesinin sürətlə inkişaf etməsinə təkan vermişdir. Belə ki, Azərbaycanda 1995-ci illə müqayisədə 2009-cu ildə sənaye istehsalı 3,4 dəfə, o cümlədən hasilat sənayesi 5,2 dəfə, emal sənayesi isə 1,5 dəfə artmışdır. Transformasiya böhranı daha çox sənayeni vurduğundan, bu cür yüksək artım şəraitində Azərbaycan sənayesi yalnız 2009-cu ildə 1990-cı il səviyyəsinə çata bilmişdir.

Həmin dövr ərzində hasilat sənayesi 1990-cı ilin səviyyəsini 2,8 dəfə üstələsə də, 2009-cu ildə emal sənayesi 1990-cı ilin yalnız 43%-i səviyyəsinə çata bilmişdir. Sənayenin böhrandan sonrakı inkişafı əsasən yanacaq-energetika kompleksinin sürətli inkişafı üzərində qurulduğundan, sənaye müəssisələrinin ümümi məhsulunda həmin sahənin payı 1990-cı ildəki 10,1%-dən 2010-cu ildə 79,8%-ə çatmışdır. Qida məhsullarının istehsalının xüsusi çəkisi 26,6%-dən 1,4%-ə, toxuculuq sənayesinin xüsusi çəkisi 19,9%-dən 0,1%-ə, maşın və avadanlıqların istehsalının xüsusi çəkisi 20,3%-dən 0,9%-ə, kimya sənayesinin xüsusi çəkisi isə 5,3%-dən 1%-ə enmişdir. Eyni zamanda sənayenin neftdənkənar sahələrinin səmərəlilik və rəqabətqabiliyyətlilik göztəriciləri də azalmışdır. 2010-cu ildə Azərbaycanın ixracının 94%-dən çoxunu neft və neft məhsulları təşkil etmiş, maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar isə yalnız 0,2% səviyyəsində olmuşdur. İdxalda isə maşınlar, mexanizmlər 28,8% təşkil etmişdir. Sənayenin neftdənkənar sahələrinin rəqabət qabiliyyətinin və məhsuldarlığın aşağı olması, neft hasilatının sürətli artımı ilə yanaşı, onun strukturunda hasilat sahələrinin payının daha sürətlə artmasında özünəməxsus rol oynamışdır.

Cədvəl 1

Sənaye istehsalının indeksləri (1990-cı illə müqayisədə faizlə)

[redacted]		Mədənçıxarma sənayesi	Emal sənayesi	Elektrik enerjisi, qaz, buxar və kondisiyalaşdırılmış hava ilə təchizat	Su təchizatı; çirkli suların və tullantıların təmizlənməsi
		1990=100			
1995	30	53	28	64	98
1996	28	52	25	67	93
1997	28	52	25	63	85
1998	29	64	22	67	76
1999	30	77	20	68	73
2000	32	78	23	70	67
2001	34	82	24	70	60
2002	35	84	25	69	74
2003	37	86	30	79	101
2004	39	88	33	80	83
2005	52	124	38	84	73
2006	71	180	41	93	73
2007	88	232	44	86	61
2008	93	244	46	84	61
2009	101	275	43	82	61

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi.

Cədvəl 2

Sənaye istehsalının sahə strukturu (yekuna görə faizlə)

[redacted]					
Bütün sənaye, O cümlədən:	100	100	100	100	100
Mədənçıxarma sənayesi	10,1	46,2	53,4	67,4	79,8
Qida məhsullarının istehsalı	26,6	10,4	2,6	3,2	1,4
Toxuculuq sənayesi	19,9	9,5	0,9	0,4	0,1
Kimya sənayesi	5,3	3,0	3,4	2,4	1,0
Metallurgiya sənayesi	3,7	1,2	0,1	3,2	0,7
Maşın və avadanlıqların istehsalı	20,3	3,6	1,1	0,4	0,9
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	4,1	19,2	15,2	5,7	3,1

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi.

Rəqəmlər göstərir ki, son illər Azərbaycan sənayesi qeyri-adi sürətlə inkişaf etsə də, neftdənkənar sənaye sahələrinin böhrandan əvvəlki səviyyəsi və onun rəqabət üstünlükləri hələ də bərpa olunmamışdır. Emal sənayesində əmək məhsuldarlığı ölkə üzrə sənayenin orta göstəricisindən 6,8 dəfə mədənçıxarma sənayesindəkindən isə 29,5 dəfə aşağıdır. Belə şərait

emal sənayesi məhsullarının maya dəyərini artırır ki, bu da onun rəqabət qabiliyyətinə mənfi təsir göstərir.

Son illər xeyli səy göstərilsə də, hələlik sənaye istehsalında müasir, resurslara qənaət edən və ekoloji cəhətdən təhlükəsizlik texnologiyalarının tətbiqi əsasında elmtutumlu, rəqabətqabiliyyətli yüksək texnoloji məhsulun buraxılışının təmin edilməsi və şaxələndirilməsi aparıcı istiqamətə çevrilə bilməmişdir. Sənaye istehsalında elmtutumlu və rəqabətqabiliyyətli məssul istehsalının aşağı səviyyədə olması, sənayenin texnoloji cəhətdən geri qalmasından qaynaqlanır. Bu da innovasiya sektoruna sərmayələrin səviyyəsinin aşağı olması ilə bilavasitə əlaqədardır.

Cədvəl 3

2010-cu ildə mal qrupları üzrə xarici ticarət dövriyyəsi

[redacted]				
Cəmi	**6599354,7**	**100,0**	**21324777,7**	**100,0**
Mineral məhsullar	208159,5	3,2	20083591,0	94,2
Kimya sənayesi məhsulları	437786,0	6,6	47886,7	0,2
Toxuculuq materialları və məmulatları	60850,1	0,9	42785,2	0,2
Daş, gips, sement, asbest, slyuda, keramika və şüşə məmulatları	201714,5	3,1	1386,6	0,0
Az qiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar	925153,1	14,0	126221,4	0,6
Maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, aparatura	1902650,0	28,8	39530,9	0,2
Quru nəqliyyat vasitələri, uçan aparatlar, üzən nəqliyyat vasitələri	796718,3	12,1	181123,2	0,8
Optik, topoqrafik, ölçü nəzarət, tibbi alət və aparatlar, saatlar və musiqi alətləri	174705,4	2,6	7019,0	0,0
Müxtəlif sənaye malları	94253,6	1,4	4611,7	0,0

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi.

İnnovasiyalar sahəsində hazırki vəziyyəti qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Bunun da əsas səbəbi odur ki, innovasiya fəaliyyətində investisiyaların xüsusi çəkisi aşağı olmaqla yanaşı, struktur dəyişikliklərinə texnoloji proseslərin təsiri zəifdir. 2009-cu ildə sənayeyə yönəldilən sərmayələr 3225 mln. manat təşkil etmişdir. Onun 64,8%-i və ya 2088 mln. manatı mədənçıxarma, 11%-i və ya 354 mln. manatı isə emal sənayesinin payına düşmüşdür. Bu məbləğ emal sənayesinin investisiya tələbatından qat-qat aşağıdır. Sənayedə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər 2005-ci ildəki 53,3 mln. manatdan 5 il ərzində 11,6 dəfə azalaraq 2009-cu ildə 4,6 mln. manata enmişdir. Buna müvafiq olaraq ölkə sənayesində yeni tətbiq olunanməhsulun həcmi cəmi 0,7 mln. manat, təkmilləşdirilmiş məhsulun həcmi isə 69 min manat təşkil etmişdir ki, bu da üst-üstə götürülməklə sənaye istehsalımızın cəmi 0,00003%-ni təşkil edir.

Cədvəl 4

İnnovasiyaların tiplərinə görə sənayedə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər

(min manat)

Bütün sənaye	**53273**	**1330**	**49620**	**8020**	**4618**
Məhsul innovasiyaları	53265	777,4	34114	7245	2328
Proses innovasiyaları	8,3	552,3	15507	777,4	2291
Mədənçıxarma snayesi	**43892**	**191,7**	**97,6**	**592,3**	**397,5**
Məhsul innovasiyaları	43892	169,8	97,6	592,3	387,8
Proses innovasiyaları	0,2	21,9	-	-	9,7
Emal sənayesi	**8572**	**1138**	**49493**	**7428**	**4102**
Məhsul innovasiyaları	8564	607,6	34016	6652	1940
Proses innovasiyaları	8,1	530,4	15477	775,4	2162

Mənbə:Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Bununla belə uzun illərdir ki, sənaye ölkə iqtisadiyyatının əsasını təşkil etməkdə davam edir. Azərbaycan sənayesi çox böyük potensiala malik olmaqla, həm də güclü perspektivləri vardır. İqtisadiyyatda məşğul olan əhalinin 13,5%-nin çalışdığı bu sahə əsas fondların 55,4 faizini əhatə edir. Əsas kapitala investisiyaların 41,7%-i, ölkə üzrə yaradılan əlvə dəyərin 50%-i, xalis mənfəətin 63,5%-i sənayenin payına düşür. Sənayedə çalışanların orta aylıq əmək haqqı ölkə üzrə orta göstəricidən 1,4 dəfə yüksəkdir. Azərbaycanda neft sektorunun dinamik inkişafı qeyri-neft sahələrinin inkişafının daha da sürətləndirilməsi üçün möhkəm zəmin yaratmışdır. Son illər qeyri-neft sənayesinin inkişaf tempini xeyli üstələməyə başlamışdır. Dünya İqtisadi Forumu tərəfindən 2010-2011-ci illər üçün hazırlanmış “Qlobal Rəqabətlilik Hesabatı”nda Azərbaycan dünyada 55-ci, MDB ölkələri arasında yenə də birinci, makroiqtisadi sabitlik altindeksi üzrə isə 14 pillə irəliləyərək 139 ölkə arasında 13-cü yerdə qərarlaşmışdır. “2010-2011-ci illərdə qlobal rəqabətqabiliyyətliliyi haqqında” Ümumdünya İqtisadi Forumunun məruzəsinə görə, Azərbaycanın innovasiyalıq amilinə görə, dünyanın 139 ölkəsi arasında 61-ci, MDB-də 2-ci (Rusiyadan sonra) yeri tutur, Qafqaz və Mərkəzi Asiyadakı öz qonşularını xeyli qabaqlayır. “Standard and Poors” Beynəlxalq Reytinq Agentliyi 2009-2010-cu illər üzrə ölkə reytinqini “Stabil”dən “Pozitiv”ə yüksəltmiş, “Fitch Ratings” Agentliyi ölkəmizə ilk dəfə olaraq investisiya reytinqi vermişdir.

Cədvəl 5

Yenilik səviyyəsinə və iqtisadi fəaliyyət növlərinə görə innovasiya məhsulunun həcmi

(min manat)

[redacted]								
	2006	2007	2008	2009	2006	2007	2008	2009
Sənaye-cəmi	1852	826,2	6842	730,9	693,3	399,4	1715	68,9
Mədənçıxarma sənayesi	323,0	208,5	4566	-	-	-	-	-
Emal sənayesi	1529	617,7	2276	730,9	693,3	399,4	1715	68,9

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Azərbaycanın qlobal rəqabət qabiliyyətlilik göstəricisənə görə dünyanın öndə gedən 50 ölkəsi sırasına düşməsindən və tədricən daha yuxarı pillələrə doğru irəliləməsindən ötrü, digər şərtlərlə yanaşı, sənayenin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi problemlərinin həllinin sürətləndirilməsinə də böyük ehtiyac vardır.

Qlobal maliyyə-iqtisadi böhranı dünyanın əsas əmtəə bazarlarını həm xeyli daraltmış, həm də rəqabəti xeyli kəskinləşmişdir. Hansı ölkə bu raqəbət mübarizəsindən qalib çıxsa, o da önə çıxacaqdır. Ona görə də qlobal böhranın dərsləri rəqabət məsələsini daha da aktuallaşdırmışdır.

- Bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi sistemdə rəqabət iqtisadi proseslərin əsas tənzimləyicisi rolunu oynayır.
- Rəqabət ölkə iqtisadiyyatında tələb və təklifin qarşılıqlı təsirini təmin edən, bazar qiymətini tarazlaşdıran qüvvə kimi çıxış edir.
- Rəqabətli bazar sistemi təchizatçılar, istehsalçılar və istehlakçıların qərarları arasındakı qarşılıqlı əlaqəni təmin edir. Bu baxımdan, bazar iqtisadiyyatında rəqabət iqtisadi resursların səmərəli bölgüsü və onlardan səmərəli istifadənin təmin edilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.
- Sənayenin inkişaf səviyyəsi və rəqabət qabiliyyəti istənilən ölkənin davamlı və tarazlı inkişafının təmin edilməsinin mühüm amillərindən biridir.
- Qloballaşma şəraitində sənayenin rəqabət qabiliyyəti davamlı iqtisadi artımın və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin təminatçısı kimi çıxış edir.
- Sənayenin rəqabət qabiliyyəti daxili bazarın qorunmasının ən etibarlı vasitəsidir.
- Sənayenin rəqabət qabiliyyəti ölkənin eksport imkanlarının genişləndirilməsinin əsas şərtidir.
- Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyəti xeyli dərəcədə sənayemizin rəqabət qabiliyyətindən asılıdır.
- Sənayenin rəqabət qabiliyyəti Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinin əsas meyarlarından biridir.

Cədvəl 6

Sənaye müəssisələrində innovasiyalara mane olan amillər

[redacted]									
	əsas və ya həlledici			əhəmiyyətli			az əhəmiyyətli		
	2007	2008	2009	2007	2008	2009	2007	2008	2009
İqtisadi amillər									
Öz pul vəsaitinin kifayət qədər olmaması	28	24	35	11	14	11	30	32	35
Dövlət tərəfindən maliyyə yardımının kifayət qədər olmaması	19	25	19	10	11	13	17	19	19
Təzə məhsullara ödəniş qabiliyyətli tələbatın aşağı olması	7	6	38	12	16	7	34	37	38
Yeniliklərin dəyərinin yüksək olamsı	15	8	45	13	23	9	35	40	45
Yüksək iqtisadi risk	4	3	34	14	15	9	36	40	34
Təzə məhsullara çəkilən xərclərin əvəzinin ödənilməsi müddətlərinin uzun olması	11	7	47	12	12	10	39	42	47
İstehsal amilləri									
Müəssisənin innovasiya potensialının aşağı olması	4	8	18	20	17	18	22	27	18
İxtisaslı işçilərin çatışmaması	2	3	27	8	9	9	35	38	27
Yeni texnologiyalar haqqında informasiyanın çatışmaması	3	8	24	13	19	15	25	26	24
Müəssisələr tərəfindən yeniliklrin qəbul edilməməsi	3	4	29	6	10	10	31	36	29
Satış bazarları haqqında informasiyanın çatışmaması	2	5	28	11	13	9	27	39	28

Digər müəssisələr və digər elmi təşkilatlar ilə kooperasiya üçün imkanların olmaması	1	1	28	10	16	9	29	35	28
Digər səbəblər									
Daha əvvəlki innovasiyalar nəticəsində təzə məhsullara ehtiyacın olmaması	-	2	35	1	3	4	40	47	35
İnnovasiya fəaliyyətini tənzimləyən və həvəsləndirən qanunvericilik və normativ-hüquqi sənədlərin olmaması	3	7	25	9	14	10	27	26	25
İnnovasiya prosesi müddətinin qeyri-müəyyən olması	1	4	29	5	9	8	32	35	29
İnnovasiya infrasturkturunun (vasitəçilik, informasiya, hüquq, bank və s. xidmətlərinin) inkişaf etməməsi	6	7	23	9	14	12	38	35	23
Texnologiyalar bazarının inkişaf etməməsi	5	5	24	13	16	12	25	36	24

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Rəqabətin səviyyəsinə təsir göstərən amillərin bir qrupu bazarda fəaliyyət göstərən təchizatçıların, istehsalçıların və alıcıların strateji davranışları (strateji qiymətqoyma, reklam, məhsulun differensasiyası və s.) ilə, digər qrupu isə istehsalın texnologiyası, tələbin dinamikası, institusional amillər, xarici rəqabət və s. kimi sahənin obyektiv xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olur.(Портер М. Международная конкуренция, 1993:896-26.)

Beynəlxalq rəqabət şəraitində hər bir sahədə səmərəliliyin nisbi standartı ilə (ölkə daxilində bir sahənin digər sahələrə nisbətən səmərəli olması) yanaşı, mütləq standartı da mövcud olur ki, buna nail olmadan da xarici rəqiblərlə rəqabət aparmaq qeyri-mümkündür. Ölkədə ən səmərəli sahələrin xarici rəqiblər qarşısında öz mövqelərini itirməsi iqtisadi səmərəliliyin və əmək haqqının azalmasına, iqtisadi inkişaf tempinin aşağı olmasına səbəb olur. Buna görə də, nisbətən mürəkkəb sənaye sahələrində ölkənin rəqabət aparmaq qabiliyyəti, onun rəqabət üstünlüklərinə malik olması iqtisadi inkişafın əsas şərtidir.

Məhsulun rəqabət qabiliyyəti keyfiyyət və qiymətin nisbətində formalaşdığından rəqabət üstünlükləri də qiymətə və keyfiyyətə əsaslanır.

Sənaye müəssisələrinin rəqabət üstünlüyü əldə etməsi üçün o, istehlakçılara rəqiblərinə nisbətən eyni keyfiyyətdə olan məhsulu daha ucuz sata bilmli və ya nisbətən yüksək qiymətə nisbətən daha keyfiyyətli məhsul təqdim etməlidir.

Müasir dövrdə əmək bölgüsünün dərinləşdiyi şəraitdə istənilən məhsulun istehsalını müxtəlif sahələrin iştirakı ilə təmin etmək mümkündür. Rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalı müəssisənin lazımi həcmdə yüksək keyfiyyətli xammal, material və dəstləşdirici məmulatlarla təmin olunmasından, ixtisaslı kadrlarının olmasından, inkişaf etmiş satış şəbəkəsinə malik olmasından asılıdır. Ölkə sənayesinin rəqabət qabiliyyəti bu əlaqələrin təşkilindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Təcrübə göstərir ki, keçid iqtisadiyyatı ölkələrində vaxtilə mövcud olmuş ənənəvi və ünvanlı əlaqələrin pozulması onların iqtisadi inkişafında geriləmələrin baş verməsinin əsas amillərindən biri olmuşdur. Çünki bunun nəticəsində bu sistemdə toplanmış bütün təcrübə, əvvəllər həyata keçirilmiş investisiya keçid dövründə dəyərini itirmişdir.

Makroiqtisadi səviyyədə sənayenin rəqabət qabiliyyətinə təsir edən amillərə iqtisadiyyatın açıq xarakteri, dövlət siyasətinin keyfiyyəti, maliyyə sisteminin səmərəliliyi, infrastrukturun inkişaf səviyyəsi, əmək bazarlarının mobilliyi, işçi qüvvəsinin təhsil səviyyəsi, idarəetmənin təkmilliyi, ictimai institutların keyfiyyəti aiddir. (Албегова и др. Государственная экономическая политика, 1998:320-257)

Sənaye istehsalının son illərdə qloballaşmasına baxmayaraq, yerli amillər rəqabət üstünlüklərinin formalaşmasında əsas rola malikdir. Bazar qüvvələrinin təsiri əsasında sənaye istehsalı nisbətən yüksək mənfəət norması təmin edən regionlarda yerləşir. Bu baxımdan, sənaye firmalarının rəqabət üstünlükləri yerli şəraitlə əlaqədar yaranır və inkişaf edir. Firmaların yerləşdiyi rayonun xüsusiyyətləri istehsal xərclərinin səviyyəsinə, investisiya qoyuluşlarının həcminə əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərərək, onların rəqabət qabiliyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Mürəkkəb istehsal sahəsi kimi, sənaye müəssisələrinin yerləşməsi regionda nəqliyyatın, rabitənin və digər sahələrin inkişafına, istehsalın enerji və xammalla təminatının, rayonlararası və sahələrarası əlaqələrin mürəkkəbləşməsinə, ətraf mühitin qorunmasının əhəmiyyətinin artmasına və s. təsir göstərir. Eyni zamanda, sənayenin rəqabət qabiliyyəti regionun infrastruktur təminatı, ixtisaslı kadrların mövcud olmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Sənaye istehsalının rasional yerləşdirilməsi həm regionun mövcud resurslarından səmərəli istifadə etməyin, həm də rəqabət qabiliyyətli sənaye məhsulları istehsalının mühüm amilidir. Azərbaycan iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə keçidi sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinə köklü şəkildə təsir göstərmişdir ki, bu da onların əksəriyyətinin restrukturizasiyasının həyata keçirilməsini zəruri edir. Lakin araşdırmalar göstərir ki, bazar münasibətlərinə keçid dövründə sənaye müəssisələrinin inkişaf strategiyasının düzgün müəyyən edilməməsi və onların restrukturizasiyası istiqamətində aktiv addımlarınartırılması emal sənayesi məhsulunun azalmasının əsas səbəblərindən biridir. Sənaye müəssisələrinin istehsal fəaliyyətindən gəlirlərin artırılmasına istiqamətlənən aktiv strategiya əvəzinə, qarşıya çıxan problemlərin həlli istiqamətində gecikmiş tədbirlərin həyata keçirilməsinə əsaslanan passiv strategiya əsaslanması, son nəticədə onların rəqabət qabiliyyətlərinin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur.

1998-2011-ci illərdə sənayedə artım mədənçıxarma sənayesinin inkişaf tempi ilə birbaşa əlaqədar olmuşdur. Belə hal sənaye məhsulunda mədənçıxarma sənayesinin payının yüksək olması ilə əlaqədardır.Bununla belə son illərin tendensiyalarına nəzər saldıqda görürük ki, sənaye məhsulunda mədənçıxarma sənayesinin payı 2009-ci ildəki 80,7 faizdən 2011-ci ildə 78,2 fazə enmişdir. (Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2012:848-469)

Sənaye istehsalının texniki-iqtisadi səviyyəsinin yüksəldilməsi və yenidənqurulması investisiya proseslərində həyata keçirilir. Bu zaman istehsalın intensivləşdirilməsi amilləri maddiləşir, istehsalın inkişafının yeni maddi-texniki bazası yaradılır. Burada iki şərt qeyd etmək lazımdır: birincisi, investisiya prosesinin səmərəliliyi istehsalın texniki səviyyəsindən və onun yeniliklərə uyğunlaşmasından və bu yeniliklərdən səmərəli istifadə etmək qabiliyyətindən asılıdır; ikincisi, təkrar istehsal prosesində istehsalın texniki cəhətdən yenidənqurulmasında investisiya prosesi həlledici rola malikdir. İnvestisiyanın həcmi və istiqaməti iqtisadiyyatda texniki yeniliklərin və mütərəqqi dəyişiklişlərin tempini müəyyən edir. Hazırda emal sənayesinin texniki-iqtisadi səviyəsinin yüksəldilməsi və bu sahənin inkişafı üçün iri həcmli investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi tələb olunur. Belə şəraitdə, ilk növbədə, emal sənayesi müəssisələrində isehsalın texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi zəruridir. Çünki, istehsalın texniki səviyyəsinin aşağı olması rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal etmək imkanlarını məhdudlaşdırır ki, bu da müəssisədə istehsalın, əməyin və idarəetmənin təşkilinin təkmilləşdirilməsi sahəsində həyata keçirilməli olan tədbirlərin əhəmiyyətini azaldır. Xüsusilə, bəzi istehsallarda, məsələn neft emalı, kimya və neft-kimya, yeyinti sənayesinin bəzi sahələrində istehsalın texniki səviyyəsi istehsalın səmərəliliyinin və istehsal edilən məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsində həlledici rola malikdir.

Ölkədə sənaye istehsalının texniki cəhətdən yenidən qurulması ayrıca bir istehsal növü üzrə həyata keçirilməsi ciddi çətinliklərlə əlaqədardır. Belə şəraitdə sənaye istehsallarının klaster şəklində inkişaf etdirilməsi məqsədəuyğundur. Çünki, texnoloji səviyyəsi yüksək olan istehsalların inkişafı əlaqədar istehsalların texniki-iqtisadi səviyyəsindən asılıdır. Buna görə də ölkədə yeni istehsalların yaranmasına şəait yaradan sahələrin inkişafı təmin edilməlidir. Dövlət daxili tələbatın stimullaşdırılması,importun tənzimlənməsi, eksportun stimullaşdırılması və dəstəklənməsi, texnoloji inkişafın stimullaşdırılması,dövlə- xüsusi sektor partnyorluğunun optimal variantlarının tətbiqi,klasterlərin inkişafının dəstəklənməsi, perspektivli və rəqabətqabiliyyətli sahələrə sərmayələrin birbaşa dəstəklənməsi, vergi stimulları,xarici kapitalın cəlb edilməsi və s. istiqamətlərdə sistemli və davamlı tədbirlər həyata keçirməlidir.(Вопросы экономики, 2012:144)

Ölkədə fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrini əksəriyyəti sovet dövründən qalmışdır. Belə şəraitdə mövcud müəssisələrin təşkilatı və idarəatmə strukturunun təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Hazırda sənaye müəssisələrinin əksəriyyətində strateji idarəetmədən istifadə edilmir. Onların isə inkişaf strategiyasına malik olmadan bazarda müvəffəqiyyət qazanmaq imkanları məhduddur. Buna görə də, ölkədə fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələri tərəfindən bazarın kompleks tədqiqi, özlərinin rəqabət üstünlüklərinin və bazardakı mövqelərinin qiymətləndirilməsi əsasında inkişaf strategiyalarının hazırlanması və həyata keçirilməsi zəruridir.

Sənaye müəssisələrində uzunmüddətli, ortamüddətli və cari planların tərtibi onların inkişafının uzunmüddətli məqsədlərinin müəyyən edilməsi, iqtisadi potensialının qiymətləndirilməsi və fəaliyyətgöstərdiyi xarici mühitin dərindən öyrənilməsi əsasında həyata keçirilir. Bu zaman aparılmış təhlil və proqnozlaşdırma işləri müəssisənin fəaliyyət

istiqamətlərinin alternativ variantlarının işlənilməsinə gətirib çıxarır ki, bu da xarici mühitdə baş verən dəyişikliklərə vaxtında və çevik reaksiya vermək üçün müəyyən fəaliyyət planının formalaşdırılmasına gətirib çıxarır.

Sənaye müəssisələrinin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyi menecmentin səviyyəsindən asılıdır. Bunu isə menecerlərin peşəkarlığı və təcrübəsi müəyyən edir. Ölkədə bazar münasibətləri şəraitində təcrübəli və yüksək ixtisaslı menecerləri azlığı şəraitində xarici ölkələrdən ayrı-ayrı sənaye müəssisələrinin inkişafını təmin edə bilən menecerlərin cəlb edilməsi məqsədəuyğundur. Belə menecerlər muzdlu işçi kimi, həm də xarici firmaların alınması yolu ilə yerli müəssisələrin xarici müəssisələrlə inteqrasiyası formasında həyata keçirilə bilər. Fikrimizcə, ölkənin neft strategiyasının uğurla reallaşdırılmasından gələn gəlirlərin bir hissəsini xarici müəssisələrin alınması və onların yerli müəssisələrlə inteqrasiyası əsasında ölkənin iqtisai inkişafının lokomotivinə çevrilə bilən iri şirkətlər yaratmaq mümkündür.

Vaxt amili istehsalın səmərəliliyinin mühüm göstəricisi olduğundan istehsal prosesində istifadə edilən maddi əşyaların, maliyyə vəsaitlərinin və informasiya axınlarının sürəti və dəyəri sənayenin rəqabət qabiliyyətinə birbaşa təsir göstərir. Bu axınların sürətini və onlarla əlaqədar xərclərin həcmini isə ölkədə nəqliyyatın, rabitənin, bazar infrastrukturunun və s. sahələrin inkişaf səviyyəsi müəyyən edir. Buna görə də, sənayenin inkişafı və onun rəqabət qabiliyyəti istehsala xidmət sahələrinin inkişafında əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Fikrimizcə, ölkənin infrastruktur sahələrinin inkişafı sahəsində həyata keçirilən köklü tədbirlər sənayenin rəqabət qabiliyyətinə müsbət təsir göstərəcəkdir.

Əsas sənaye-istehsal fondlarının yeniləşmə və sırada çıxma göstəriciləri də rəqabət qabiliyyətli sənaye istehsalı tələblərinə yetərincə cavab vermir. (Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2012:848-502)

Rəsmi hökumət proqnozlarına görə, 2012-2014-cü illəri əhatə edən orta perspektiv dövrdə Azərbaycanda hasilat sənayesinin artım templəri əvvəlki dövrlə müqayisədə xeyli aşağı düşəcək və bunun təsiri ilə sənayenin orta illik tempi 2,5% təşkil edəcəkdir.

Mədənçıxarma sənayesində də 2013-cü ilədək artım bundan da aşağı – 2,2% səviyyəsində gözlənilir. Ölkə iqtisadiyyatında həmin sahənin xüsusi çəkisi yüksək olduğundan, bu, ÜDM-in artım templərinə də mənfi təsir göstərəcəkdir. Amma qeyri-neft sektorunda əlverişli investisiya mühitinin yaradılması istiqamətində nəzərdə tutulan tədbirlər, aparılan özəlləşdirmə prosesi və digər islahatlar 2012-2014-cü illər ərzində qeyri-neft sahələrinin daha intensiv inkişafını təmin edəcəkdir. Sənayenin toxuculuq, kimya, metallurgiya sənayesi, maşın və avadanlıqların istehsalı kimi sahələrində artım templərinin bundan 3-8 dəfə yüksək olması gözlənilir. Məsələn, 2012-2014-cü illərdə maşın və avadanlıqların istehsalı sahəsində orta hesabla 20%, o cümlədən 2012-ci ildə 20,7%, 2013-cü ildə 19,2%, 2014-cü ildə 12,1% artım proqnozlaşdırılıb. Bu, sənayedə nefdənkənar sahələrin payının artmasına təsir göstərəcəkdir. Fikrimizcə, emal sənayesində, eləcə də qeyd etdiyimiz sahələrdə gözlənilən artım templəri isteshal olunan məhsullarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, maya dəyərinin aşağı salınması və rəqabət qabiliyyətinin artırılması ilə müşaiyət olunmalıdır.

Cədvəl 7

Azərbaycanda ÜDM-in artımı və sənayenin inkişaf proqnozları (əvvəlki ilə nisbətən faizlə)

ÜDM-in artım tempi	6,4	5,4	9,2
Bütün sənaye	3,9	3,1	3,2
Mədənçıxarma sənayesi və karxanaların işlənməsi	3,8	2,3	12,5
Emal sənayesi	5,1	4,2	3,6
Qida məhsullarının istehsalı (tütün və içkilər də daxil olmaqla)	3,9	3	3,2
Toxuculuq sənayesi	15,7	14,4	12,5
Kimya sənayesi	7,2	5,9	1,2
Metallurgiya sənayesi	25,8	13,5	3,4
Maşın və avadanlıqların istehsalı	20,7	19,2	12,1
Optik və elektrik avadanlığı	6,3	5,9	8
Nəqliyyat avadanlığı	11,9	11,8	8,4
Elektrik enerjisi, qaz və suyun istehsalı və bölüşdürülməsi	6,1	5,8	5,4

Mənbə: Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi. Sosial-iqtisadi inkişafın orta müddətli(2012-1024-cü illər) prioritetləri.

Azərbaycan sənayesinin inkişafının hazırki mərhələsində sənayenin həm daxili, həm də xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi problemini fundamental şəkildə həll etməkdən ötrü, hər şeydən əvvəl, sənaye siyasəti ilə rəqabət siyasətinin optimal kombinasiyasına nail olmaq lazımdır. Belə ki, ölkə sənayesinin rəqabət qabiliyyətini artırmaqdan ötrü çoxpilləli innovasiyalı inkişaf modelinə keçilməsi zəruridir. Bu modelin aşağıda sadalanan dörd səviyyədə formalaşdırılması məqsədəuyğundur.

-Azərbaycanın sənaye siyasətinin innovasiyalı modelinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi;

-Regionlar səviyyəsində sənaye siyasətinin innovasiyalı modelinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi;

-Sənaye sahəsi səviyyəsində innovasiyalı modelin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi;

-İnnovasiyalı modelin müəssisə səviyyəsində həyata keçirilməsi.

Bu konteksdə həm sənaye siyasətinin mezosəviyyədə inkişafın klaster modelinin formalaşdırılmasının vasitələrini təklif etmişik. Həmin modeli həyata keçirməkdən ötrü aşağıdakı tədbirlərin sistemli şəkildə reallaşdırılmasını zəruri hesab edirik:

- Sənayenin səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsinə, sənaye sektorunda mövcud problemlərin həllinin sürətləndirilməsinə, rəqabət mühitinin inkişaf etdirilməsinə, sənayenin inkişafına dövlət dəstəyi mexanizminin səmərəliliyinin artırılmasına, sənaye komplekslərinin formalaşması və inkişafını təşviqləndirən istiqamətlərdə "Rəqabət Məcəlləsi"nin qəbulunun sürətləndirilməsi də daxil olmaqla, qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi;
- Satış bazarı olan və yenidən qurulması iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun olan sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin bərpası ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsinin davam etdirilməsi;

- Sənayenin neftdənkənar sahələrində restrukturizasiya və özəlləşdirmə prosesinin sürətləndirilməsi;
- Müasir texnologiyalara əsaslanan sənaye müəssisələrində beynəlxalq standartların tətbiqinə keçidin sürətləndirilməsi;
- İnvestisiyaların təşviqi ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsinin sürətləndirilməsi;
- Mövcud sərmayələrin sənaye sahələri arasında vacibliyinə görə bölüşdürülməsi;
- Elm tutumlu istehsalın inkişaf etdirilməsi məqsədilə tətbiqi elmlərin, müasir şəraitdə bazar konyukturunun tələblərinə uyğun elmi-tədqiqat institutlarının maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi;
- Sənayedə istehsalın texniki cəhətdən modernləşdirilməsinə, regionlarda müasir tələblərə cavab verən yeni sənaye komplekslərinin yaradılmasının təşviqləndirilməsinə yönəldilmiş struktur islahatlarının həyata keçirilməsi;
- Daxili bazarda rəqabət qabiliyyətli, ixracı əvəz edəcək və ixrac yönümlü məhsulların istehsalının stimullaşdırılması;
- Sənaye klasterlərinin və müasir tipli sənaye komplekslərinin hərtərəfli dəstəklənməsi;
- Sənaye məhsullarının ixracının stimullaşdırılması;
- Ölkənin ixrac potensialının artırılmasına xidmət edən sənaye şəhərciklərinin və xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması işinin sürətləndirilməsi;
- Ənənəvi milli sənətkarlıq sahələrinin inkişafını sürətləndirən təşviqləndirici tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- Enerji və resurslara qənaət edən, ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi;

Sənaye müəssisələrində elmi-texniki yeniliklərin tətbiqi yüksək rəqabətli bazarda onların öz mövqelərini saxlamalarının zəruri şərtinı çevrilmişdir. Hazırda ölkənin innovasiyaya əsaslanan iqtisadi inkişaf yoluna keçidi dövlətin aktiv rolu olmadan qeyri-mümkündür. Bu baxımdan, ölkədə təhsil sisteminin yenidən qurulmasına, elm və istehsalın səmərəli inteqrasiyasına nail olmaq zəruridir. Dövlətin innovasiya siyasəti milli innovasiya sisteminin formalaşmasına istiqamətlənməlidir. Bu sistemin əsas vəzifəsi şirkətlərin, ali təhsil müəssisələrinin, Milli Elmlər Akademiyasının və digər qurumların maliyyə və texnoloji resurslarını səfərbər edərək ölkədə sənayenin innovasiyaya əsaslanan inkişafına nail olmaqdan ibarət olmalıdır. Milli innovasiya sisteminin inkişafı məqsədilə dövlət aşağıdakı məsələləri həll etməlidir:

- Milli innovasiya sisteminin ayrı-ayrı həlqələri arasında səmərəli əlaqənin qurulmasının dəstəklənməsi;
- Ölkədə fəaliyyət göstərən ali təhsil müəssisələrinin elmi-tədqiqat fəaliyyətinin canlandırılması və Milli Elmlər Akademiyasının restrukturizasiyasının həyata keçirilməsi;
- Güclü elmi-tədqiqat və təcrübə konstruktur bölmələrinə malik iri şirkətlərin yaradılması və ya elmi-texniki və istehsal texnoloji sferalsrını şaquli və üfiqi inteqrə edilmiş strukturların formalaşdırılması;
- Ölkədə innovasiya fəaliyyətinin büdcədən və büdcədənkənar fondlar vasitəsilə maliyyələşdirmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi;
- İnnovasiyaya əsaslanan iqtisadiyyat üçün kadrların hazırlanması işinin təşkili, innovasiyaların idarə edilməsi ilə əlaqədar menecerlərin hazırlanması.

Ölkədə innovasiyanın inkişaf etdirilməsi innovasiya fəaliyyətini maliyyələşdirən Azərbaycan İnnovasiya Fondunun yaradılmasının mühüm əhəmiyyəti vardır. Fond ölkənin iqtisadi inkişafı üçün əhəmiyyət kəsb edən real innovasiya layihələrinin maliyyəşdirilməsi haqqında qərarlar qəbul etməlidir. Fikrimizcə, İnnovasiya Fondu sənaye müəssisələri ilə innovasiya məhsulları istehsal edən təşkilatlar arasında vasitəçilik funksiyalarının həyata keçirə bilər və bu qurumlar arasında səmərəli əlaqələrin formalaşmasında mühüm rol oynaya bilər.

Dövlətin siyasətinin innovasiyalı modelinin həyata keçirilməsi iqtisadi artımı təmin etməklə yanaşı, sənayenin strukturunun təkmilləşdirilməsinə yönəldilməlidir. Bəzi sahələrin inkişafını təmin etmək üçün bu sahələrdə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün dövlət tərəfindən xərclər çəkilir. Bu xərclərin səmərəli olması üçün sənayenin prioritet istiqamətləri düzgün müəyyən edilməli, bu prioritet istiqamətlər əlaqələndirilməli və qarçıya qoyulmuş məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün qarşılıqlı əlaqəli bütün tədbirlər həyata keçirilməlidir. Araşdırmalar göstərir ki, rəqabət qabiliyyətli sahələrdə yaranan gəlirlər hesabına geridə qalmış sahələrin inkişaf etdirilməsinə cəhdlər heç də həmişə uğurla nəticələnmir. Bəzən belə hal rəqabət qabiliyyətli istehsallarda da problemlərin yaranmasına səbəb olur, onların inkişafını məhdudlaşdırır. Buna görə də, sənaye siyasətini işləyib hazırlayarkən prioritet sahələrin düzgün müəyyən edilməsi, bu sahələrin inkişaf imkanlarının dəqiq qiymətləndirilməsi zəruridir.

Müasir dövrdə sənayenin inkişafı və onun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi sahəsində dövlətin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri istehsala mütərəqqi texnologiyaların tətbiqinin dəstəklənməsi, buraxılan məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsi və maya dəyərinin aşağı salınması sahəsində kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsidir. Bu tədbirlər isə həm makro, həm də mikro səviyyəni əhaət etməklə mövcud təbii və əmək potensialından səmərəli istifadənin təmin olunmasına istiqamətlənməlidir. Çünki, iqtisadi resurslardan səmərəli istifadə sənayenin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinin əsaında dayanır. Neft strategiyasının uğurla reallaşdırılması nəticəsində son illərdə Azərbaycanın gəlirlərinin artması sənayedə köklü dəyişikliklərin həyata keçirilməsi və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün hökumətin imkanlarını artırır.

Dövlət sənayenin rəqabət qabiliyyətinin yeksəldilməsində, sənaye müəssisələrinin inkişafının maliyyələşdirilməsində mühüm rol oynamalıdır. Sənaye siyasətinin işlənib hazırlanmasında vergilərin stimullaşdırıcı və bölüşdürücü funksiyanın nəzərə alınması zəruridir. Vergilərin səviyyəsi istehsal edilən sənaye məhsullarının qiymətinə əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərməklə onların rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən amilləşrdən biridir.

Vergi yükünün azaldılması iqtisadi artıma müsbət təsir göstərir. Bununla yanaşı hökumətin büdcə vəsaitlərini səmərəli şəkildə istifadə etməsindən sənayenin rəqabət qabiliyyəti müəyyən dərəcədə asılıdır. Bu baxımdan, vergi yükü ilə dövlət tərəfindən təklif edilən ictimai nemətlərin həcmi arasında optimal səviyyənin müəyyən olunması zəruridir.

Hazırda gömrük siyasəti sənayenin strukturuna əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərsə də, daxili bazarın qorunması vasitəsi kimi sənayenin inkişafı üçün böyük stimul yaratmır. Çünki sənaye sahələrinin əksəriyyətinin inkişafı xarici bazarlardan asılıdır və daxili bazar hesabına sənayenin inkişafı sahəsində potensialı tam şəkildə reallaşdırmaq qeyri-mümkündür.

Bununla yanaşı, gömrük vasitələrindən xarici ticarət siyasətinin həyata keçirilməsi vasitəsi kimi istifadə edmək olar. Yəni, Azərbaycan məsulları üçün əlverişli şərait yaratmayan ölkələrə qeyd edilən vasitələri tətbiq etmək olar. Eyni zamanda, ölkənin Ümumdünya Ticarət

Təşkilatına daxil olması ilə əlaqədar tarif dərəcəsinə yenidən baxılacaqdır. Hazırda danışıqlar prosesində sənaye məhsulları üzrə orta tariflərin səviyyəsinin 10,4%-ə bərabər olması müəyyən olunmuşdur. Sənaye məhsulları üzrə tarif dərəcələrinin 0%-50% arasında təsdiq edilməsi planlaşdırılır. Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olmaqla əlaqədar yüksək tarif dərəcələrinin əsasən trikotaj, paltar və geyim əşyaları, kimya sənayesi, metallurgiya, mebel sənayesi məhsullarına tətbiqi nəzərdə tutlmuşdur. Azərbaycanda istehsal və emal üçün xammal kimi idxal olunan məhsulların isə gömrükdən azad olunması planlaşdırılır. Fikrimizcə, bu yanaşma optimaldır. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, sənaye məhsullarına gömrük dərəcələrinin səviyyəsini dəqiqləşdirməkdə sənayenin inkişaf proqramının olmaması çətinlik yaradır. Ümumdünya Ticarət Təşkilatın daxil olma prosesində razılaşdırılmış tarif dərəcələrinin yüksək olması və bu təşkilata daxil olma şərtlərinin əlverişli olması istiqamətindəhökumət səylər göstərməlidir. Bu, gələcəkdə hökumətin bu sahədə manevr imkanlarını artırar. Lakin bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, sənaye istehsallarının bəziləri istehlak rayonlarına, bəziləri isə xammal mənbələrinə yaxın yerləşdirilir. Bu baxımdan, bəzi sənaye məhsullarının istehsalının yerləşmə xüsusiyyəti onların əlavə rəqabət üstünlükləri əldə etməsinə və gömrük tariflərinin onların yerləşməsinə təsirini məhdudlaşdırır. Eyni zamanda, bəzi istehsalların inkişafı ümumiyyətlə daxili bazarda məhdudlaşmır və bu məhsulların inkişafına da gömrük siyasətinin stimullaşdırıcı təsiri kiçik olur. Buna görə də, sənayenin inkişaf proqramının mövcudluğu şəraitində hansı sənaye məhsullarına yüksək gömrük dərəcələrinin tətbiqi məsələsinin dəqiq müəyyən edilməsi haqqında qərar vermək asanlaşır. Bütövlükdə, fikrimizcə, hazırda Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olmasının sənayenin inkişafına mənfi təsiri çox kiçik olacaqdır.

Sənaye müəssisələrinin istehsal etdiyi məhsulların xarici satış bazarlarının marketinqi, reklamı və satışına kömək üzrə ixtisaslaşan İxracın İnkişafına Kömək Təşkilatının yaradılması məqsədəuyğundur. Bu təşkilatın sənaye məhsulları ixrac edən müəssisələrin iştirakı ilə yaradılması səmərəli olar.

Sənaye müəssisələri ixrac etdikləri məhsulların ixrac edilən ölkədə sertifikatlaşdırılmasına, yəni bu məhsulların xarici ölkədə qüvvədə olan keyfiyyət və təhlükəsizlik üzrə tələblərə, onların istehsal, daşınma, saxlanma, qablaşdırma, etiketləşdirmə və satış şərtlərini müəyyən edən tələblərə uyğunluğunun təsdiq olunmasına nisbətən uzun müddət və böyük məbləğdə xərc sərf edir. Buna görə də, bu xərclərin bir hissəsinin dövlət tərəfindən ödənilməsi və bu sahədə təşkilatı dəstək göstərilməsi yerli sənaye məhsullaırının rəqabət qabiliyyətinə müsbət təsir göstərər.

Araşdırmalar göstərir ki, idxalı əvəz etmə və maliyyə güzəştlərinin verilməsi ilə emal sənayesinin inkişafını təmin etmək və rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək imkanları məhduddur. Buna görə də, ölkədə emal sənayesinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinin əsas yolu bu sahənin maddi texniki bazasını yaxşılaşdırmaq, istehsalın və əməyin təşkilinin səviyyəsini yüksəltməklə iqtisadi resurslardan səmərəli istifadəyə nail olmaqdan ibarətdir. Dövlətin bu istiqamətdə həyata keçirəcəyi əsas tədbirlərdən biri inkişaf institutlarının yaradılması ilə əlaqədardır. Bu inkişaf institutları özəl bölmənin maliyyələşdirilməsi, onlar üçün əlvrişli şəraitin yaradılması vasitəsi kimi çıxış edir.

Sənayenin inkişafının mühüm məsələlərindən biri onun ərazi strukturunun təkmilləşdirilməsidir. Bu baxımdan, ölkənin ayrı-ayrı regionlarında onun potensial imkanlarına cavab verən konkret məhsullar istehsalı üzrə xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması

mümkündür. Xüsusi iqtisadi zonaların yaradılmasının məqsədi yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi yolu ilə regionların iqtisadi potensialından səmərəli istifadə etməklə sənayenin prioritet sahələrinin inkişafının təmin etmək olmalıdır. Belə yanaşma ayrı-ayrı regionlarda klasterlərinyaranmasına səbəb olar ki, bu da struktur əmələgətirici istehsalların inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Fikrimizcə, xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması yalnız güzəştlərin verilməsi ilə deyil, ərazidə inkişaf etdiriləcək istehsalların müəyyən olunması, bunun üçün zəruri olan infrastrukturu (yol, elektrik enerjisi, qaz, su təminatı və s.) yaradılması, kadrların hazırlanması və s. məsələləri əhatə etməlidir. Xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması prosesində dövlət və özəl bölmənin səmərəli əməkdaşlığına nail olmaq zəruridir.

Son illərdə dövlət və biznesin əməkdaşlığının formalarından biri kimi, "İnvestisiya fəaliyyətinin təşviqi üzrə əlavə tədbirlər haqqında" ölkə prezidentinin 30 mart 2006-cı il tarixli sərəncamına əsasən, "Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti" açıq səhmdar cəmiyyətinin yaradılması olmuşdur. Şirkətin fəaliyyət məqsədi əsasən ölkədə qeyri-neft sahələrində fəaliyyət göstərən səhmdar cəmiyyətlərin və digər kommersiya təşkilatlarının nizamnamə kapitalından pay almaqla müddətli investisiya qoyuluşlarını həyata keçirməkdir. Fikrimizcə, bu şirkətin fəaliyyətinin genişləndirilməsi və onu səmərəli investisiya qərarları verə bilən və bu investisiyaları həyata keçirə bilən təşkilatlara çevrilməsi zəruridir.

Hazırki şəraitdə sənayenin prioritet istiqamətlərinə müvafiq olaraq iqtisadi inkişafın lokomotivinə çevrilə bilən dövlət müəssisələrinin yaradılmasının mühüm əhəmiyyəti vardır. Çünki özəl bölmə tərəfindən iri sənaye müəssisələrinin yaradılması nisbətən uzun müddət tələb edə bilər. Buna görə də, yüngül, yeyinti sənaye sahələrində iri dövlət müəssisələrinin yaradılması, neft hasilatı, maşınqayırma, kimya, elektroenergetika və s. sahələrində mövcud dövlət müəssisələrinin inkişaf etdirilməsi zəruridir. Belə müəssisələrin inkişafında investisiya qərarlarının verilməsi ilə əlaqədar təkmil mexanizmin yaradılması mühüm rol oynayır. Çünki müəssisənin inkişafı ilə əlaqədar qərarların verilməsinin dövlət orqanlarında razılaşdırılması və qəbulu nisbətən uzun müddət tələb edə bilər. Eyni zamanda, belə qərarların əsaslandırılması səviyyəsinin zəif olması ehtimalı böyükdür. Buna görə də, bu sahədə qərarların verilməsi məqsədilə İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi və Sənaye və Energetika Nazirliyinin, aidiyyatı müəssisənin mütəxəssislərinin iştirakı ilə ixtisaslaşmış komissiyanın yaradılması zəruridir. Bu komissiya dövlət müəssisəsinin inkişaf planının razılaşdırılmış son variantının müəyyən olunması üzərində işləyir və təsdiq edilməsi üçün Nazirlər Kabinetinə tövsiyə edir. Fikrimizcə, dövlət müəssisəsində korporativ idarəetmənin tətbiqi özəl müəssisələr üçün də nümunə ola bilər. Belə ki, hazırda ölkədə sənayenin dövlət tənzimlənməsində ən mühüm problemlərdən biri sənaye müəssisələrində planlaşdırma işinin zəif olması ilə əlaqədardır. Sənaye müəssisələrində korporativ idarəetmənin səviyyəsinin yüksəldilməsi müəssisənin menecmetni tərəfindən onun sahibləri üçün müəssisənin inkişaf planının işlənib hazırlanmasını tələb edir. Belə planın mövcudluğu menecmentin işini qiymətləndirmək imkanı verməklə, hökumətin sosial iqtisadi inkişaf proqramını hazırlaması üçün mühüm informasiya verir. Hazırda korporativ idarəetmə səviyyəsinin aşağı olması belə planlaşdırma işini həyata keçirməyi məhdudlaşdırır.

Sənaye siyasətinin innovasiyalı modelinin ölkə səviyyəsində formalaşdırılması, regionlar, sahələr və müəssisələr səviyyəsində alt modellərin yaradılması və reallaşdırılması orta perspektivdə aşağıdakı nəticələrin əldə edilməsini təmin edəcəkdir:

- Sənaye siyasətinin innovasiyalı modelinin regionlar, sahələr və müəssisələr səviyyəsində alt modellərinin tətbiqi ölkənin, xüsusən də regionların elmi-texniki potensialının hərəkətə gətirlməsinə impuls verəcəkdir;
- Sənayenin həm daxili, həm də xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi probleminin həllinə müsbət təsir göstərəcəkdir;
- Sənaye siyasətinin innovasiyalı modelinin tətbiqi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə tələbi artıracaq və stimulu gücləndirəcək, bu isə sənayenin yüksək ixtisaslı kadrlarla təminatını yaxşılaşdıracaqdır;
- Ölkədə, xüsusən də sənaye siyasətinin innovasiyalı modelini tətbiq edən regionlarda rəqabət qabiliyyətli və yüksək maaşlı iş yerləri artacaqdır;
- Azərbaycan sənayesinin yeni məhsullarına daxili təlabat artacaq və ölkə sənyesində idxalı əvəz edən sahələrin inkişafı başlayacaqdır;
- İxrac yönümlü istehsal sahələrinin formalaşması prosesi göclənəcəkdir;
- Azərbaycanın neftdənkənar sənaye sahələrinin məhsulları ilə dünya bazarına, deməl həm də dünya bazarının resurslarına, qabaqcıl texnika və texnologiyalara çıxış imkanları genişlənəcəkdir.

Bütün bunlar Azərbaycan iqtisadiyyatının balanslı və davamlı inkişafına, əhalinin rifahının yaxşılaşmasına müsbət təsir göstərəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Албегова и др. Государственная экономическая политика. Изд-во «Дело и сервиз».1998,320с. С257.)
2. Вопросы экономики.2012, №4, с.144)
3. Джон Д. Дениелс, Ли Х. Радеба. Международный бизнес. М.: Дело лтд, 1994, с.164
4. Ламбен Ж. Менеджмент, ориентированный на рынок. СПб., Питер, 2004, 800 с.
5. М.У.Рустамов. Концепция развития нефтеперерабатывающей и нефтехимической промышленности Азербайджана. Azərbaycan neft təsərrüfatı, №5, 2006.
6. Портер М.. Международная конкуренция. Конкурентные премушества стран. М.: Международные отношения, 1993. 896 с. с. 26.
7. "Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydaları haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 iyun 1997-ci il tarixli fərmanı.
8. "Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunu, maddə 8.
9. "Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitinin istifadəsi qaydaları"na dair Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 28 dekabr 2006-cı il tarixli Fərmanı.
10. "Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqıda" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 noyabr 2003-cü il tarixli Fərmanı.

11. “Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitinin istifadəsi qaydaları”na Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 28 dekabr 2006-cı il tarixli Fərmanı
12. “Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında”Azərbaycan Respublikası qanunu, 12 dekabr 2003-cü il (maddə 8.3)
13. Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı (2002-2005-ci illər).
14. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2012.Bakı.2012,848s. s.469
15. International Financial Statistics Washington: IMF, 2006, c.68.
16. International Financial Statistics Washington: IMF, 2007, c.68.
17. VERGİ MƏCƏLLƏSİ, (maddə 165.1.3)

BİZNESİN QLOBALLAŞMASINDA LOGİSTİK SİSTEMLƏRİN ROLU

Dos. Dr. Telman İMANOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, telman.adiu@gmail.com

Dünya miqyasında makrologistik sistemlərin əsas inkişaf ənənələri, meylləri qoloballaşma hesab edilir. Bu ənənə bir tərəfdən iri transmilli korporasiyalar və sənaye maliyyə qrupları üçün xarakterik olan tədarükat və hazır məhsul satışı bazarlarının, istehsalın, işçi qüvvəsinin və kapitalın qloballaşması ilə xarakterizə olunursa, digər tərəfdən qlobal dövlətlərarası nəqliyyat-logistik, telekommunikasiya, distributiv və digər makrologistik sistemlərin yaradılması və inkişafı ilə səciyyələnir. Son illərdə əksər iri şirkətlərin menecerlərində belə qənaət formalaşmışdır ki,qlobal bazarların yaratdıcı imkanlar və onların logistik kontekstdən tədqiqi zəruridir və labüddür. Məsələn, bir çox firmalar özləri üçün aşkar etdilər ki, logistik imkanlardan geniş istifadə etmək və material resurslarının idarə edilməsini optimal təşkil etmək məqsədilə potensial xarici xammal və material mənbələrinin qiymətləndirilməsi işini aparılmalıdır. Hazır və onlara bərabər tutulan məhsulların ixracatı prosesi və xarici bazarlara əlverişli formada daxil olmaq zəruriyyəti qlobal logistik sisem və şəbəkələrin yaradılmasına tələbat yaradır.

Digər tərəfdən, müasir şəraitdə iri şirkətlər coğrafi baxımdan öz məhsullarının potensial satış bazarlarının və xammal mənbələrinin marketinq tədqiqi ilə bağlı fəaliyyət sferalarını bir qədər də genişləndirmişlər. Onlar rəqabət üstünlüklərinin təmin edilməsi məqsədilə intensiv olaraq məhsuldarlıq, səmərəlilik və differensasiya kimi amilləri ön plana çəkmək,onları yüksəltməklə qlobal logistik konsepsiyaların tətbiqinə daha çox meyl göstərirlər. Mövcud problemin praktik həlli baxımından logistik menecerlər qlobal miqyasda effektiv hesab edilən əsas logistk konsepsiyaların işlənib hazırlanması, logistik təşəbbüslərin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi ilə əlaqədar böyük həcmli işlərin yerinə yetirilməsi problemi ilə üzləşirlər. Bundan başqa, rəqabət mübarizəsi şəraitində konkret şirkət tərəfindən qlobal logistik yanaşmalara üstünlük verilməsi və ya onların əlverişli formada tətbiqi logistika, marketinq və tədarükat kimi şöbələrin yüksək səviyyədə koordinasiyası tələbini ortaya qoyur. Daha doğrusu, belə bir inteqrativ əlaqə olmadan bazar seqmentini genişləndirlmək, biznes fəallığını artırmaq mümkünsüz görünür.

Aydındır ki, bu gün dünyada qloballaşma prosesinin hərəkətverici qüvvəsi dövlətlərarası ticarətin kəskin surətdə artması, xarici ticarətin liberallaşdırılması, istehsalın texniki və texnoloji səviyyəsinin getdikcə daha çox beynəlxalq xarakter kəsb etməsi, beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi və s.-dən ibarətdir.

Dünya təsərrüfat sisteminə fəal qoşulmaqla dövlətlər, bir tərəfdən iqtisadiyyatın səmərəli strukturunu formalaşdırmaq, daha mütərəqqi texnika və texnologiyaları, elmi yenilikləri əldə edir, digər tərəfdən də özlərinin beynəlxalq əmək bölgüsündə malik olduqları üstünlükləri reallaşdırmaq imkanları əldə etmiş olurlar (3).

Qeyd olunan məsələnin həlli elmi-nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış beynəlxalq iqtisadi fəaliyyət üzrə siyasətin hazırlanması və uğurla həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu da öz növbəsində real şəraitə uyğun siyasətin əsas prinsiplərinin, inkişaf qanunauyğunluqlarının öyrənilməsini və bunların dünya təsərrüfat sistemində baş verən proseslərə

uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Belə bir şəraitdə milli iqtisadiyyat ərazi hüdudlarını aşaraq dünyanın böyük bir hissəsini əhatə edən iqtisadi sistemin tərkibinə daxil olaraq formalaşır.

Qloballaşma, hər şeydən əvvəl, dünya regionları və bütün ölkələrin arasındakı qarşılıqlı asılılığın güclənməsi, habelə milli iqtisadiyyatın hüdudlarından kənara çıxan, genişlənən elmi-texniki tərəqqi və məhsuldar qüvvələrin bununla əlaqədar olan transformasiyası ilə şərtlənir.

Qloballaşma prosesi həm coğrafi yayılma baxımından, həm də konkret ölkənin iqtisadiyyatı səviyyəsində spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Yeni istehsal və informasiya sistemlərinin (texnologiyalarının) genişlənməsi baxımından qloballaşma beynəlxalq rəqabətin güclənməsinə gətirib çıxarır. Ayrı- ayrı sahələrin xarici rəqiblər tərəfindən artan təziyiqlərə məruz qalması fonunda qloballaşma bütövlükdə iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyətinə müsbət təsir göstərir (1).

Qloballaşma düşünülmüş xarici iqtisadi siyasətin (xüsusilə kapitalın idxal və ixracı baxımından) həyata keçirilməsini tələb edir. Məhz bu səbəbdən də xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi və dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli inteqrasiyasının təmin olunması son dövrlər Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən iqtisadi islahatların strateji istiqamətlərindən biri olaraq müəyyən edilmişdir.

Təcrübə göstərir ki, nə qədər ki, qloballaşma rəqabət mübarizəsini kəskinləşdirir, onda bu proses bir nəticə olaraq səmərəli fəaliyyət göstərən xarici ölkələrə məxsus rəqiblərdən texniki və texnoloji aspekt nöqteyi-nəzərindən geri qalan sahələrə böyük güc və qısa zaman kəsiyində neqativ təsir göstərir.

Logistikada qloballaşmanın mühüm hərəkətverici qüvvəsi aşağıdakılar hesab edilir:

- ✓ iqtisadi artım;
- ✓ qlobal bazarların perspektiv inikişafı;
- ✓ qlobal rəqabət;
- ✓ texnologiyanın tətbiq sferasının genişlənməsi;
- ✓ nəqliyyatın tənzimlənməməsi və logistik infrastrukturun inkişafı (4).

İqtisadi artım ənənəsi müharibədən sonrakı dövrlərdə bir çox ölkələrin iqtisadi inkişafının xarakterik cəhətidir. Onun fərqləndirici əlaməti: mili sərhədlərdən kənarda bazarların genişlənməsi; yeni məhsul növlərinin meydana gəlməsi və yayılması; idxal-ixracat əməliyyatlarının genişlənməsi; ümummilli məhsulun dinamik artımı, əhalinin həyat səviyyəsinin yuüksəlməsi və s. Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi artım logisik məhsuldarlığın və effektivliyin artmasına səbəb olur. İqtisadi artım üçün yeni ehtiyat mənbələrinin axtarılması və rəqabətin kəskinləşməsi bir çox istehsalçı firmaları mənsub olduqları ölkənin hüdudlarından kənarda yeni satış bazarları, ucuz xammal mənbələri və əmək resursları axtarmağa vadar edir.

Dünya ticarəti və logistika sahəsində çəkilən xərclər mütəmadi olaraq artır. Beynəlxalq ticarətin həcmi dünya istehsalının artım tempitndən iki dəfə yükmsək artır.

XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərindən artıq bütöv və tam dinamik inteqrasiya olunmuş sistem kimi formalaşmış dünya təsərrüfat sistemi ölkələrarası qarşılıqlı ticarətin daha da inkişaf etdirilməsini obyektiv bir zərurət kimi ön plana çəkmişdir. Bu dövrdən etibarən xarici ticarətin inkişaf səviyyəsi ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsini müəyyən edən ən mühüm göstəricilərdən biri kimi qəbul olunmağa başlanılmışdır.

Milli istehsalın müxtəlif sferalarında qarşılıqlı asılılığın güclənməsi, son nəticədə milli iqtisadiyyatın gələcək inkişafını digər ölkələrdə baş verən iqtisadi proseslərdən asılı edir. Belə

bir şəraitdə Azərbaycanda yaxın gələcək üçün müəyyən edilən iqtisadi siyasətdə ən başlıca problem milli iqtisadiyyatın beynəlmilləşmə, regionlaşma və qloballaşma proseslərinə qovuşmasının elə bir optimal forma və miqyasını seçməkdir ki, o, respublikamızda sağlam və səmərəli milli iqtisadiyyat formalaşdırmağa imkan versin. Öz növbəsində, bu gün hər hansı bir ölkənin dünya təsərrüfat əlaqələrinə qoşulma dərəcəsi, xarakteri və intensivliyi, hər şeydən əvvəl, ölkənin keçid mərhələsində seçdiyi inkişaf modeli, iqtisadi inkişafın start vəziyyəti, elmi-texniki və iqtisadi potensial, resurs balansı və ondan istifadə səviyyəsi və s.-dən asılı ola bilər (2).

Müasir Azərbaycan Respublikası indiki sosial-iqtisadi mənzərəsi ilə möhkəm ictimai-siyasi sabitliyin mövcud olması, aparılan ardıcıl islahatlar yolu ilə iqtisadiyyatın bütün sahələrinin sürətli inkişafı, vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasında əldə edilmiş nailiyyətlərin dönməz xarakter alması, ölkənin XX əsrə dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri ilə eyni səviyyədə daxil olması üçün möhkəm xarici ticarət əlaqələrinin özülünün yaradılması ilə səciyyələnir.

Qloballaşmanın hakim olduğu müasir dövrün özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərindən biri dünya təsərrüfat sisteminin yeni iqtisadi şəraitin tələblərinə uyğun formalaşmasıdır. Müasir dünya təsərrüfatı beynəlxalq iqtisadi münasibətlər vasitəsilə bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə və sıx asılılıq şəraitində olan milli iqtisadiyyatların toplusu, funksional məcmusu kimi təzahür edən qlobal iqtisadi orqanizmdir. Bu orqanizm beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin tarixi inkişafı prosesində yaranmış və uzun, mürəkkəb, eyni zamanda ziddiyyətli təşəkkül yolu keçmişdir. Dünya təsərrüfat sisteminin sürətli inkişafı böyük sənaye inqilabından, maşınlı sənayenin yaradılmasından sonra başlamış və ölkələrarası iqtisadi münasibətlərin, ticarət əlaqələrinin dərinləşməsini labüd etmişdir. Monopolist kapitalist sənayesi üçün böyük həcmdə xammal, material tələb olunduğu bir şəraitdə baş verən texniki-texnoloji inqilabın sənayedə ixtisaslaşma və kooperasiya əlaqələrinə ciddi təsiri nəticəsində sənaye ölkələrinin iqtisadiyyatında gedən struktur dəyişiklikləri intensiv xarakter almış, milli təsərrüfatların qarşılıqlı iqtisadi əlaqələri daha da güclənmişdir. Beləliklə, dünya təsərrüfat sisteminin inkişafında beynəlxalq istehsal-ticarət qurumlarnın rolu artmışdır.

Bu baxımdan, dünya ölkələri hal-hazırda xarici ticarət əlaqələrinin iqtisadi səmərəliliyini artırmaq üçün müəyyən iqtisadi bloklarda birləşmək məcburiyyəti ilə üzləşirlər. Dünya ölkələrinin ticarət dövriyyəsinin həcmi onların dünya təsərrüfat sisteminə və müxtəlif beynəlxalq, regional iqtisadi bloklara inteqrasiyasından asılı olaraq ilbəil artmaqdadır. Şübhəsiz, bütün bu müsbət meyllər zəngin istehsal resurslarına malik ölkəmizin ticarət-iqtisadi əlaqələrinin strukturunun yaxşılaşdırılmasına, yeni istehsal sahələrinin yaradılmasına, məhsul istehsalı həcminin artmasına, beynəlxalq bazarlara sərbəst çıxışın təmin edilməsinə əlverişli şərait yaradır.

Müasir dünya təsərrüfatı sistemi bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinin, kapitalın və istehsalın beynəlmiləlləşməsi və qloballaşması, beynəlxalq əmək bölgüsünün qanunauyğunluqlarına əsaslanaraq sürətlə inkişaf edir və ölkəmiz də bu sistemdə geniş fəaliyyət göstərir. Bu sistem və ona uyğun beynəlxalq iqtisadi münasibətlər aşağıdakı mühüm əlamətlərlə xarakterizə olunur:

- ✓ beynəlxalq əmək bölgüsünün daha da dərinləşməsi, istehsalın koope-rasiyası və beynəlxalq ticarət-iqtisadi əlaqələrin ixtisaslaşması;

- ✓ istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkətinin yüksək intensivliyi, kapitalın, iş qüvvəsinin miqrasiyası, elmi-texniki tərəqqi sahəsində əməkdaşlığın və informasiyalardan istifadənin mobilliyinin artması;
- ✓ kapitalın və istehsalın beynəlmiləlləşməsi, beynəlxalq iş birliklərinin yaradılması, onların sürətlə inkişafı və istehsalın beynəlxalq formalarının çoxalması;
- ✓ açıq tipli milli iqtisadiyyatın yaradılması və inkişafı, xarici iqtisadi əlaqələrin liberallaşdırılması;
- ✓ beynəlxalq maliyyə qurumlarına sürətlə inteqrasiya və ölkələrin xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrdə intensiv iştirak meyllərinin çoxalması;
- ✓ dünya iqtisadiyyatında informasiyalaşdırma və informasiya texno-logiyalarının intensiv tətbiqi;
- ✓ beynəlxalq aləmdə, cari iqtisadi və valyuta-maliyyə proseslərinin tənzimlənməsində dövlətin, beynəlxalq institutların rolunun artması və s.

Dünya ticarəti sistemində son illər ərzində əsas yerlərdən birini xidmətlərin idxalı və ixracı tutur. XXI əsrin əvvəllərində dünya əhalisinin fəal hissəsinin 35-40%-i sənayenin Milli iqtisadiyyatın əsas hissəsinə çevrilmiş xidmət bölməsinə yerini dəyişmişdir. Dünyada baş verən qloballaşma və beynəlmiləlləşmə meylləri xarici ticarətdə xidmətlərin olduqca müxtəlif formalarını (qlobal internet sistemi vasitəsi ilə formalaşan elektron ticarətini) üzə çıxarmış və dünya ticarətində rolunu xeyli artırmışdır.

Dünya ticarət sisteminin və xarici ticarətin müasir inkişaf meylləri, müəyyən dövlətlərin iqtisadi bloklarda birləşməsi, regional zonaların yaradılması və ölkəmizin bu bloklarda iştirakı, onun beynəlxalq aləmdə layiqli yer tutmasına, səmərəli xarici ticarət siyasətinin həyata keçirilməsinə əlverişli zəmin yaradır (5).

Beləliklə, yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, yeni iqtisadi sistemə keçən və eyni zamanda müstəqillik əldə edən Azərbaycan iqtisadi münasibətlərin inkişafı və xarakteri baxımından dilemma qarşısında qalır. Bu baxımdan, o, bu gün perspektiv problemlərin həllini ön plana çəkməklə, iqtisadi inkişafda regionlaşma prinsiplərinə, qlobal logistik sistemlərdən istifadəyə üstünlük verilməlidir. Bütün bunlar, bir proses kimi qloballaşmanın mahiyyətini, onun sosial-iqtisadi nəticələrinin nəzəri cəhətdən düzgün başa düşülməsini obyektiv zəruriyyətə çevirir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Долгов С.И. Глобализация экономики: новое слово или новое явление? М.: Экономика, 1998.

2. Носкова И.Я. Максимова Л.Н. Международные экономические отношения. М.: Юнити, 2005.

3. Нухович Э.С. и др. Мировая экономика на рубеже XX-XX1 веков. Учебное пособие. М.: Финансовая Академия при Правительстве РФ, 2005.

4. Сергеев В.И. Менеджмент в бизнес логистике. М.: Инф.-изд. дом «ФИЛИНЬ», 1997.

5. Сергеев В.И., Кизим А.А. Глобализация как важнейший фактор развития макро-логистики./Бизнес и логистика 98. Сборник материалов 2-й Международной конференции-семинара. М.: Брендес, 1998.

DÜNYA İQTİSADİ İNKİŞAFINDA AZƏRBAYCANIN YERİ

Suqra HÜMBƏTOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, s.qunbatova2012@yandex.ru

Abstract

The article of the global economic development and Economic growth and oil price factors during investigation of the theoretical basis of economic development in the world touched, "free trade" concepts have been interpreted, are the main features of protectionist. Factor in economic development and the exploration of oil in the world's leading countries of the world economy and the dynamics of economic development, global oil production, consumption and price analysis of the dynamics of world GDP, industrial production, oil production, oil consumption and oil price increase of oil prices on the basis of mutual relations the last 10 years, the world's gross domestic product, industrial production, oil production, oil consumption, regardless of the outcome of hesitation, and the mathematical and economic models have been built and proven.

International comparison of economic development of Azerbaijan and the oil factor (price) In a study carried out in the detailed interpretation of the results of socio-economic development strategy, and his place in the world in the macro-economic indicators, the main macroeconomic indicators of Azerbaijan and the dynamics of the Commonwealth of Independent States, Eastern European countries in comparison with, The price of world oil prices, although demand for economic growth and to act as a factor in forming the conclusion, which is less than the exporter and the export share of the state, as well as economic growth was mainly the result of oil production and oil prices, and mathematical background is grounded on the economic equation.

Key words: *free trade, protectionism, economic growth, the dynamics of oil prices, GDP, mathematical-economic model.*

JEL : O11, O2,F, E3, E37

Giriş

Xarici iqtisadi siyasətin seçim dilemması, əvvəl-axır bütün dövlətlər qarşısında durur. Üç əsr boyu parlamentlərdə və digər qanunverici orqanlarda bu mövzunun qızğın müzakirələri gedir, alimlər və siyasətçilər tərəfindən sanballı tədqiqatlar aparılır, saysız-hesabsız traktatlar yazılır. Qərbdə qurulmuş ənənəyə görə bu məsələdə öz nöqteyi-nəzərinə malik olmaq hər bir görkəmli iqtisadçı üçün məcburi hesab edilir və elmi yetkinliyə imtahan kimi qiymətləndirilir.

Bu bir həqiqətdir ki, beynəlxalq iqtisadi əlaqələr problemlərində ən çətin iqtisadi asılılıqlar cəmlənmişdir. Bu və ya digər ölkənin xarici iqtisadi siyasətinin seçimi, milli iqtisadiyyatın maraqlarının nəzərə alınmasına əsaslanan, həlli dövlətin daxili və xarici siyasət prinsiplərinin kifayət qədər dəqiq müəyyən edilməsi şəraitində, öz iqtisadiyyatının inkişaf qanunauyğunluqlarının tədqiqi və nəhayət dünya bazarında vəziyyətin ixtisaslı qiymətləndirilməsilə ancaq mümkün olan çox çətin və mürəkkəb bir məsələdir.

1. Dünya iqtisadi inkişfın nəzəri əsasları

Şübhəsiz dünya iqtisadi inkişfında beynəlxalq iqtisadi münasibətlər və o cümlədən xarici ticarət böyük rol oynayır. Xaricdən idxal edilmiş əmtəələrə ayrı-seçkili məhdudiyyətləri uzaqlaşdıran xarici ticarət siyasətin xüsusiyyəti kimi "azad ticarət" anlayışı XVIII əsrin əvvəlindən məlum idi və onun vətəni İngiltərə sayılır. Azad ticarət siyasəti bəzi ticarət

şirkətləti üçün o vaxta qədər mövcud olan xüsusi üstünlüklərin rejiminə əks olaraq bu ölkədə meydana çıxmışdır. Azad ticarət özünün ilkin mənasında gömrük məhdudiyyətlərinin ləğv edilməsi deyildir. 1604-cü ildə İngiltərədə qəbul edilmiş azad ticarət haqda qanun təkcə müəyyən coğrafi ərazilər ilə ticarət əlaqələrində ixtisaslaşmalı olan ticarət şirkətlərinin yaradılışını nəzərdə tuturdu.

XVIII və XIX əsrlər üçün İngiltərə proteksionizmdən fritrederçiliyə keçidin klassik nümunəsini bildirir. Sənaye inqilabı və xarici ticarət əlaqələrinin inkişafına kəskin tələb iqtisadi fikirin də eyni istiqamətdə inkişafı üçün impuls kimi xidmət etmişdir. Bu səbəbdən də, azad ticarət ideyalarının tarixi haqqında danışanda - biz həmişə bu ölkəyə müraciət edirik. İngiltərədə o dövrdə manufakturaların sür'ətli inkişaf prosesi gedirdi. Başqa sənaye sahələrinin inkişafına təkanı verən, bu dövr üçün xas olan əyirmə və toxuculuq istehsalının sürətli artımı İngiltərəni öz məhsulu üçün xaricdə yeni satış bazarları axtarıb tapmaq zərurətini qoymuşdur. Eyni zamanda ölkədə kəndlilərin ekspropriasiaysının səbəb olduğu ərzaq və kənd təsərrüfatı xammalın bəzi növlərinin çatışmazlığı hiss edilirdi.

Azad ticarətin ilk ciddi nailiyyəti İngiltərənin Fransa ilə 1786-cı ildə bağladığı ticarət müqaviləsi olmışdur. Pitta müqaviləsi adlanan bu müqavilə, buna qədər mövcud olan və bu iki ölkə arasında ticarətə mane olan bir çox qadağaları və rüsumları ləğv etmişdi. Eyni müqavilələr bir qədər sonra İngiltərə və bir çox digər şey ilə dövlətlər ilə də bağlanılmışdır. XIX əsrin ortalarına qədər İngiltərədə, 1823-cü ildə lord Haskisson tərəfindən başlanmış və 50-ci illərdə Qladston tərəfindən bitirilmiş gömrük rüsumların islahatı baş verir. Proteksionist məhdudiyyətlərin ləğvi ərzaq məhsullarına daxili qiymətlərin azalmasından itkiyə məruz qalmaq istəməyən ingilis mülkədarlarının sərt müqavimətini doğurmuşdur. Əvvələr daxili bazarı qoruyan və kənd təsərrüfatı məhsullarını daha yüksək qiymətə satmağa imkan verən gömrük rüsumlarının ləğvi ilə ingilis mülkədarları bu imtiyazdan məhrum olurdular. Beləliklə, islahat müxtəlif sosial qruplar arasında kəskin mübarizə şəraitində keçirdi və sərt polemika ilə müşayiət edilirdi.

Azad ticarət siyasəti onun müasir mənasında ilk dəfə Adam Smitin tərəfindən 1776-cı ildə nəşr edilən məşhur "Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat" (A. Смит. (1962) *Исследование о природе и причинах богатства народов*. M.) əsərində müəyyən edilmişdir. O dövrdə İngiltərədə mövcud olan ticarət məhdudiyyətlərini bu işdə araşdıraraq, bu məhdudiyyətlərin əsaslandığı nəzəriyyələri və xüsusi halda o dövrdə ənənəvi olan, ölkənin xarici ticarətinin inkişafının hər şeydən əvvəl onun öz iqtisadiyyatından asılı olması haqqında spesifik fikirini çox kəskin tənqidə məruz qoymuşdur. Smit öz kitabında gömrük məhdudiyyətlərinin zəifl ədilməsi yolu ilə xarici əmtəələrin idxal şərtlərinin liberallaşdırması zərurətini əsaslandıran, dünya ticarətinin yeni nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür. XVIII əsrin Fransız filosofu, sensationalists məktəbinin nümayəndəsi E.Kondilyak bunu aşağıdakı qaydada ifadə etmişlər: “Hər bir millət, mübadiləyə girərək, ticarətdən alına biləcək bütün mənfəətə malik olmaq istərir. Bu millətlər görmürər ki, mübadilənin əsl təbiəti qarşılıqlı faydaya əsaslanır." [*"Grand Dictionnaire Universel du XIXe siècle"*, 1875; 872-873.]

Məhz bu dövrdə əmək bölgüsünün ilk nəzəriyyələri, beynəlxalq istehsalın ixtisaslaşması haqqında doktrina formalaşmışdır. Adam Smitin ideyaları bir qədər sonra İngilis iqtisadçıları

David Rikardonun[1], qərbdə indi "klassiklər" adlandırılan Robert Torrensın[2] və Con Styuart Millin [3]əsərlərində davamını almış və inkişaf etmişdir. XIX əsrinin İngilis iqtisadçılarının xarici ticarət əlaqələri nəzəriyyələrinin inkişafında səyləri fritrederçilik ideyasının təkcə daxili deyil, həm də xarici rəqiblərinə inandırılmasına yönəldilməmişdir.

Proteksionizm ideyasının bərpası dövründən bütün Avropanın və İngiltərənin ticarət tərəfdaşları olan Avropa ölkələrində azad ticarət uğrunda hərəkat İngiltərədə olduğu kimi belə geniş vüsat almamışdır, XVI əsrə qədər Avropa dövlətlərinin əksəriyyətində xarici ticarətdə heç bir hökumət məhdudiyyətləri qətiyyən mövcud deyildir. Feodallar dövlətin köməyinə müraciət etməyərək tacirlərdən rüsum toplayırdılar. Xarici ticarət əməliyyatlarına dövlət nəzarəti yalnız XVI əsrdə meydana çıxmağa başladı. O dövrün gömrüyü çox vaxt sadəcə xalis maliyyə, fiskal funksiyanı yerinə yetirirdi. Özü ilə yığım epidemiyasını gətirmiş merkantilizm dövrünün yaxınlaşması ilə qızıl ehtiyatlarının həcmi dövlətin sərvətinin yeganə meyarı oldu. Almayaraq satmağı təşfiq edən, çağıran merkantilizm ideyaları XVI əsrdə bütün Avropanı əhatə etmişdir. Ticarət balansının aktiv qalığı iqtisadi siyasətin qiymətləndirilməsi meyarı və dövlət sərvətinin inkişafının yeganə mənbəyi kimi hesab edilirdi.

Almaniyayada əvvəllər pərakəndə halda olan Alman dövlətləri arasında ticarətdə məhdudiyyətlərin əsasən ləğvinə yönəlmiş bir sıra islahatlar keçirilmişdir. Yalnız Bismarkın vaxtında, birləşmə dövründə bir sıra əmtəələr üzrə ticarət tarifləri bəzi digər dövlətlərə münasıbətdə aşağı salınmişdir. Lakin bu əmtəələrin və ölkələrin sayı əhəmiyyətsiz dərəcədə az idi. Almaniya XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində milli sənayeni xarici rəqabətdən yüksək gömrük sədləri ilə qoruyaraq onun komplek inkişafı yolunda sürətlə hərəkət edirdi.

Fransada da vəziyyət həmçinin fritrederçilik ideyalarının müvəffəqiyyətinə səbəb olmamışdı. Proteksionist siyasətdə birinci yumşalma XVII əsrinin başlanğıcında koloniyalardan əmtəə axınlarının artımı ilə əlaqədar olaraq edilmişdir. Lakin XIV Lyudovikin hakimiyyəti dövrü Fransa tarixinə proteksionist meyllərinin daha da gücləndiyi bir dövr kimi daxil olmuşdur. 1786-cı ildə İngiltərə ilə bağlanmış və əsasən qaçaqmalçılıqla mübarizə məqsədi ilə bəzi qadağanedici tarifləri aşağı salan müqavilə demək mümkündür ki, bu hərəkatda yeganə böyük nailiyyətdir. Ancaq artıq 1792-ci ildə bu müqavilə pozulmuşdır. 1800-cü ildə hökumət müşaviri Şaptalın təşəbbüsü ilə, fransız fabrikantlarına sənaye xammalının rüsumsuz idxal hüququ verilmişdir. Lakin 1876-ci ildə dekretlə əvvəlki qadağalar bərpa edilmiş və yeni məhdudiyyətlər tətbiq edilmişdir. XVIII Lyudovikin Fransanın ticarət əlaqələrinin genişləndirməsi üçün cəsarətsiz cəhdləri proteksionizmin tərəfdarlarının inadcıl müqaviməti ilə qarşılaşdı. XIX əsrin sonrakı illərində olduğu kimi məhdudiyyətlərin ləğvini nəzərdə tutan hər bir yeni qanun layihəsi daha ciddi qadağanedici qanunların qəbul olunması ilə yekunlaşan yeni müzakirələr doğururdu. O ki, qaldı Amerika Birləşmiş Ştatlarına, özünün sənayesinin yaradılışının bütün dövrü boyu o, ultraprotektionist dövlət olaraq qalmışdır. 1787-ci ilin Konstitusiyasına görə Konqres bütün idxal edilmiş əmtəələrə rüsum qoymaq hüququnu əldə etdi. 1790-cı ildə Konqresə müraciət edərək, prezident Corc Vashington proteksionist siyasətin aparılmasının zəruriliyini aşağıdakı qaydada əsaslandırmışdır: "Azad adamlar yalnız,

[1] Давид Рикардо. (1955). *Начала политической экономии и налогового обложения.* — Соч., т. 1. М.,

[2] R. Torrens. (1815). *An Essay on the External Corn Trade*. London.

[3] Джон Стюарт Милль. (1860). *Основания политической экономии с некоторыми из их применений к общественной философии,* т. 1. СПб.

silahlanmalı və intizamlı olmamalıdır...onun təhlükəsizliyi və maraqları, öz müstəqilliyini tam şəkildə təmin etmək üçün öz manufakturasının hərtərəfli inkişafına köməyi tələb edir..." [*"The Encyclopedia Americana"*, 1940; 537]. Bu kurs, gediş bütün sonrakı illər ərzində davam etmişdi.

Beləliklə, İngiltərədə XVIII və XIX əsrlərdə geniş yayılmiş və inkişaf etmiş fritrederçılıyin "məntiqi və inandırıcı" ideyaları digər Avropa dövlətlərinin və inkişaf edən sənaye Amerikasının "proteksionist süstlüyünə" üstün gəlməyə məhkum deyildi. David Rikardonun, Robert Torrensin və Con Styuart Milın milli sənaye ixtisaslaşmasının qapalı iqtisadiyyatdan şübhəsiz üstünlükləri haqda harmonik nəzəriyyələri bu ölkələrdə ticarət siyasətini müəyyən edən adamların "köhnə" və "etibarsız" ürəklərində öz cavabını, əksini tapmadı. Onlar bu dövlətlərin hər birində xarici bazarlarda İngiltərənin sənayesi ilə rəqabət aparmağa qadir olan öz milli sənayesinin yaradılmamasına qədər tanınmamışdılar.

Ancaq məhz bu vaxt İngiltərə rüsumsuz ticarətə marağı itirir və 1903-cü ildə Jozef Çemberlen tərəfindən başlamış İngiltərənin daxili bazarının gənc, İngiltərəni iqtisadi inkişafda ötüb keçmış dövlətlərin məhsullarından müdafiəsi kampaniyası iki yüz illik fritrederçılık siyasəti dövrünü tamamilə yekunlaşdıran (1921-1925-ci illərdə) bir sıra sənaye-qoruyucu aktların qəbulu ilə bitir. O, "dənizlərin imperatriçası"nın əvvəlki əzəmətinin və xarici bazarlar təsirin itirilməsilə birlikdə bitir.

İstər proteksionizm və istərsə də fritrederçılık eyni bir ağacın — sosial-siyasi əsaslarının hər iki halda dəyişilməz qalan kapitalist iqtisadiyyatı budaqlarını bildirir.

Avropa dövlətlərinin əksəriyyətinin milli təsərrüfatını zəiflətmiş müharibə ABŞ-ın ən böyük xarici ticarət rəqiblərini dünya bazarından müəyyən vaxt ərzində uzaqlaşdırmışdır. Müharibədən sonrakı dövr ərzində Amerika idxalşıları üçün, xüsusilə əlverişli şərait yaradılmışdı. Avropada və başqa bazarlara Amerika mallarının axını artmışdır. Kapital qoyuluşu fəaliyyətin kəskin güclənməsi ilə bağlı olaraq Amerika kapitalı öz beynəlxalq mövqeini gücləndirmişdir. Əmtəə və kapitalın ixracını iqtisadi ideyaların ixracı da müşayiət edirdi. Bu illərdə beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrinin sonrakı inkişafı və məşhurlanmasının güc mərkəzi ABŞ-a keçmişdi. Xarici iqtisadi əlaqələr problemləri orada bütün iqtisadi tədqiqatların aparıcı istiqaməti oldu. 20-ci ildən bəri və sonrakı dövr ərzində bu mövzuda kifayət qədər əsərlər nəşr edilmişdir. Bunların ən əhəmiyyətliləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar: F.Taussigın "Beynəlxalq ticarət", Wienerin "Beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsinin tədqiqı", S.Tauelın "Beynəlxalq ticarət və komersiya siyasət", C.Kindlbergerın "Beynəlxalq iqtisadiyyat", S.Harrisin "Beynəlxalq və regionlararası iqtisadiyyat" və həmçinin P.Samuelsonun[4] bir sıra əsərlərini. Bütün bu monoqrafiyalarda beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin qanunauyğunluqların tədqiqi azad ticarət nəzəriyyəsi mövqeyindən aparılırdı və Rikardo müqayisəli xərclər nəzəriyyəsi onlarda inadlı leytmotivlə yeni qüvvə ilə səslənirdi.

1948-cı il yanvar ayının 1-dən Ticarət və Tariflər üzrə Baş Saziş (QATT) qüvvəyə mindi. Bu saziş müharibədən ilk illərdə ABŞ-ın ideoloji rəhbərliyi altında işlənib hazıdlanan dünya ticarəti Xartiyasının (Nizamnaməsinın) bir hissəsi kimi düşünülmüşdür. Eyni zamanda bu dövrdə Belçika, Niderland və Lüksemburq Benilüks ölkələri adlı gömrük birliyini

[4] Frank W. Taussig. (1927). *International Trade. New York*, Jacob Finer. (1937).*Studies in the Theory of International Trade.* New York, Laurence W. Towle. (1948). *International Trade and Commercial Policy.* New York, Charles P. Kindleberger. (1953). *International Economics* New York. *Homewood*, (Seymour E. Harris. (1957). *International and Interregional Economics* New York. P. Samuelson. (1947). *Foundations of Economic Analysis. Cambridge*; P. Samuelson. *International Trade and the Equalisation* New York.

bağladılar. Həmin ilin 17 aprelində Parisdə, 17 Avropa dövləti Avropa İqtisadi Əməkdaşlığ Təşkilatının (OEGS) yaradılması haqda razılığa gəlirlər. Noyabrın 2-dən bu təşkilatdan bu ölkələr arasında dövriyyənin 50 %-ni təşkil edən əmtəələrə gömrük liberallaşdırması tətbiq edildi və 1955-ci il 14 yanvardan onların miqdarı 90 %-ə qədər artırıldı.

XX əsrin 70-80-ci illərində Tariflər və Ticarət üzrə Baş Saziş ölkələri və hər şeydən əvvəl ABŞ və Qərbi Avropa ölkələri arasında "Kennedi raundu" adını alan danışıqlar seriyası keçirilmişdir. Hələ 1963-cü ildə prezident C. Kennedinin təşəbbüsü ilə başlanmış bu danışıqlar tariflərin qarşılıqlı olaraq 50 % azaldılması yolu ilə başlıca olaraq Qərbi Avropa və ABŞ arasında xarici ticarət dövriyyəsinin genişləndirilməsi məqsədinin güdürdü. Rüsumların orta hesabla 2/3 azaldılması haqda nail olunmuş razılıq xarici dövriyyəsi dünya bazarının ümumi əmtəə dövriyyəsinin 80 %-ini təşkil edən ölkələri əhatə edirdi.

1995-ci ildən isə UTT "həyata qədəm" qoydu, amma ticarət sistemi qeyd edildiyi kimi əsrdən artıq bir muddəti əhatə edir. 1948-ci ildən başlayaraq GATT (Tariflər və Ticarət uzrə Baş Saziş) ticarət sistemi ucun qaydalar muəyyənləşdirmişdir. GATT-ın ən boyuk və eləcə də ən uzun muzakirələr raundu tarixə Uruqvay Raundu kimi daxil olmuşdur və bu da 1995-ci ildə UTT-nin yaradılması bitmişdir. UTT sələfinin muəyyənləşdirdiyi ticarət qaydalarının daha da təkmillədirilməsi ilə məşğuldur. Bu uzvlukdən ən cox bəhrələnənlər və nə qədər paradoksal olsa da ən cox ziyan gorənlər sahibkarladır. UTT uzvluyu azad rəqabət deməkdir. Məhz fəaliyyətlərində yeni metodlardan yarananlar, qabaqcıl texnologiyadan faydalananlar, daha sadə dillə desək oz işini bilənlər bu rəqabətdən qalib cıxacaq. Bu təkilata uzvluk bu sahibkarlara dəstək olacaq. Azərbaycanən isə cox yaxın zamanlarda həmin rəqabət sisteminə qoşulacagı gozlənilir. [3, səh.3]

2.Dünya iqtisadi inkişafı və neft amili

Dünya iqtisadiyyatında önəmli yer tutan dövlətlərin iqtisadi durumunun təhlilinə nəzər yetirərkən aydın olur ki, təhlil olunan 1992-2011-ci illər ərzində aparici dövlətlərdən olan Çin iqtisadiyyatında iqtisadi artım 7,6-14,2 % cüvarında tərəddüd etmişdi: ən aşağı göstərici 7,6%, 1999-cu ildə, ən yüksək göstərici isə 1992-ci və 2007-ci illlərdə olmuşdur. Aşağı göstəricini 1998-ci il Şərqi Asiya dövlətlərində baş vermiş böhranla, ən yüksək göstəricini isə 1989-1993-ci illərdə dünyada baş verən ictimai-siyasi deformasiyanın Çin dövlətinə az təsirilə və 2007-ci il böhranqabağı canlanmanın zirvəsilə əlaqələndirmək olar.

Çində iqtisadi inkişaf göstəricisi dünya ÜDM göstəricisindən və ABŞ, Yaponiya, Böyük Britaniya, Avropa Ittifaqi, Kanada kimi inkişaf etmiş dövlətlərin iqtisadi artımından yüksək olmuşdur. ABŞ, Böyük Britaniya, Avropa ittifaqı dövlətlərində 1997-1999-cu illərdə iqtisadi artımın davamı müşahidə olunduğu halda, Çində, Yaponiyada, Rusiyada o cümlədən dünyada iqtisadi tənəzzül baş vermişdir. Bu yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Şərqi Asiya və Rusiyadakı böhranla bağlı idi. Bütün bu dövlətlərin iqtisadi göstəricilərində ümumi cəhət odur ki, onların hamısında ən yüksək göstərici məhz 2007-ci ilə, ən aşağı göstərici isə 2008-ci ilə təsadüf edir. (Qrafik 1)

Dünya iqtisadiyyatında önəmli istehsal amili kimi çıxış edən neft amili təkcə sosial-iqtisadi proseslərə deyil, eyni zamanda siyasi proseslərə də təsir etdiyindən onun dünya istehsalı və istehlakının, başqa sözlə dünya təklif və tələbinin neftin qiymət dəyişməsilə asıllığının təhlilinə fikir verməк zəruridir. Belə ki, təhlil olunan 1989-2011-ci illlər ərzində neftin dünya təklifi və tələbi sabit təbii artıma malik olmuşdur. Lakin bunu neftin qiyməti haqda deməк qəti olmaz. Bu baxımdan neftin qiymətinin yaxın keçmişdə baş verən

dəyişməsini iki dövrə, onların hər birini isə bir neçə dövrə bölmək olar. 1989-1992-ci il, 1992-1996-cı il, 1996-2000-ci ilə qədərki I dövr və 2000-2003-ci il, 2003-2008-ci il, 2008-2011-ci illəri əhatə edən II dövr. 1989-1992-ci illlərdə

Qrafik 1 Dünya iqtisadiyyatının və aparıcı dövlətlərin iqtisadi inkişaf dinamikası

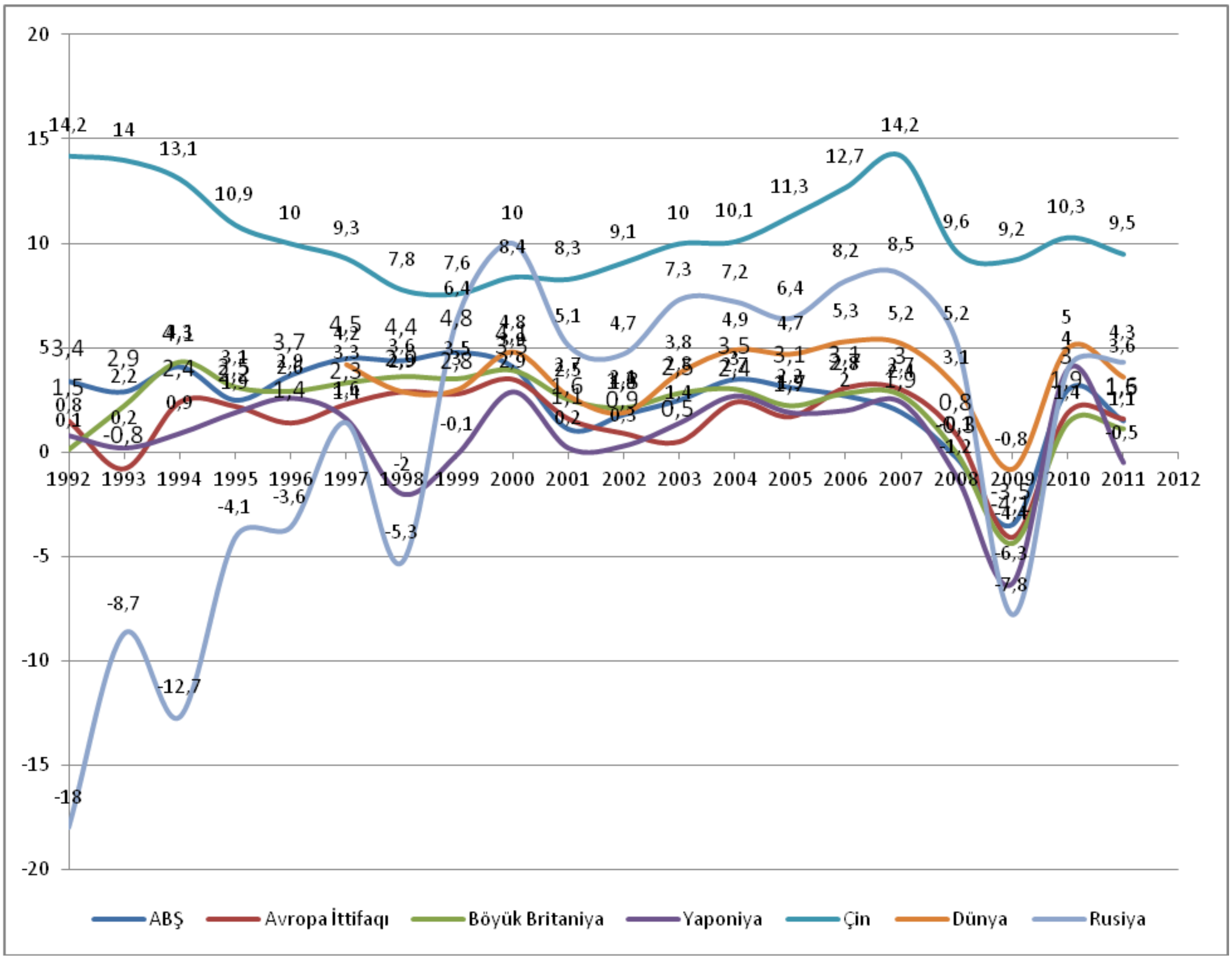

Mənbə:
<http://www.ereport.ru/stat.phpərazdel=country&count=world&table=ggecia&time=2>,19.07.2012.
<http://www.ereport.ru/stat.phpərazdel=country&count=russia&table=ggecia&time=2>,19.07.2012.
<http://www.ereport.ru/stat.phpərazdel=country&count=usa&table=ggecia&time=2>,19.07.2012.
<http://www.ereport.ru/stat.phpərazdel=country&count=eu&table=ggecia&time=2>,19.07.2012.
<http://www.ereport.ru/stat.phpərazdel=country&count=uk&table=ggecia&time=2>,19.07.2012.
<http://www.ereport.ru/stat.phpərazdel=country&count=japan&table=ggecia&time=2>,19.07.2012.
<http://www.ereport.ru/stat.phpərazdel=country&count=china&table=ggecia&time=2>,19.07.2012.

baş verən qiymət artımını Körfəz müharibəsilə, 1992-1996-cı illərdəki neftin qiymətinin azalmasını dünyada 1989-cu ildən baş verən siyasi dəyişikliklərin və dünyanın yeni siyasi bölgü prosesinin yekunlaşması ilə əlaqələndirmək olar. 1996-2000-ci illər ərzində baş vermiş 1998-ci ilin qiymət azalması Şərqi Asiya dövlətlərində və Rusiyada baş verən iqtisadi böhranla bağlı olmuşdur. 2000-ci ildəki dünya iqtisadiyyatında baş verən iqtisadi dirçəliş neftin qiymət artımına və sonrakı nisbi tənəzzül qiymət azalmasına səbəb olmuşdur. Lakin neftin sonrakı qiymət dəyişməsini, başqa sözlə onun qiymətinin sürətlə artımının maksimum həddə (2008-ci il) çatmasının və sonradan kəskin şəkildə aşağı düşməsinin əsas səbəbibin real iqtisadiyyatla, real sektorda baş verən iqtisadi artımla əlaqəli olmamasının təbii etirafı 2008-ci ildən başlayan və hal-hazırda müəyyən qədər səngiyən iqtisadi böhranın təkanvericisinin ipoteka və bununla sıx əlaqədə olan maliyyə bazarlarında tənəzzül meyylərinin güclənməsi olmuşdur. Neftin qiymət dəyişməsinin birinci dövrünü təhlil etdikdə bu tərəddüdlərin əsasında siyasi məsələlərlə yanaşı iqtisadi artımın da dürdüğünu israr etməmiz, yəni, neftə tələbin əsasən real sektorda formalaşması, bu dövrdə dünya ÜDM-in sabit artması iddiası ilə qarşılaşa bilər. Lakin unudulmamalıdır ki, ÜDM-in tərkibində maliyyə bazarının göstəriciləri də öz əksini tapır. Deməli neft bazarında baş verən hadisələr, başqa sözlə onun qiymət dəyşməsi artıq onun real əmtəədən çox maliyyə portfellərindən birinə çevrildiyindən xəbər verir.

Qrafik 2 Dünya neft istehsal, istehlakı və qiymətinin dinamikası

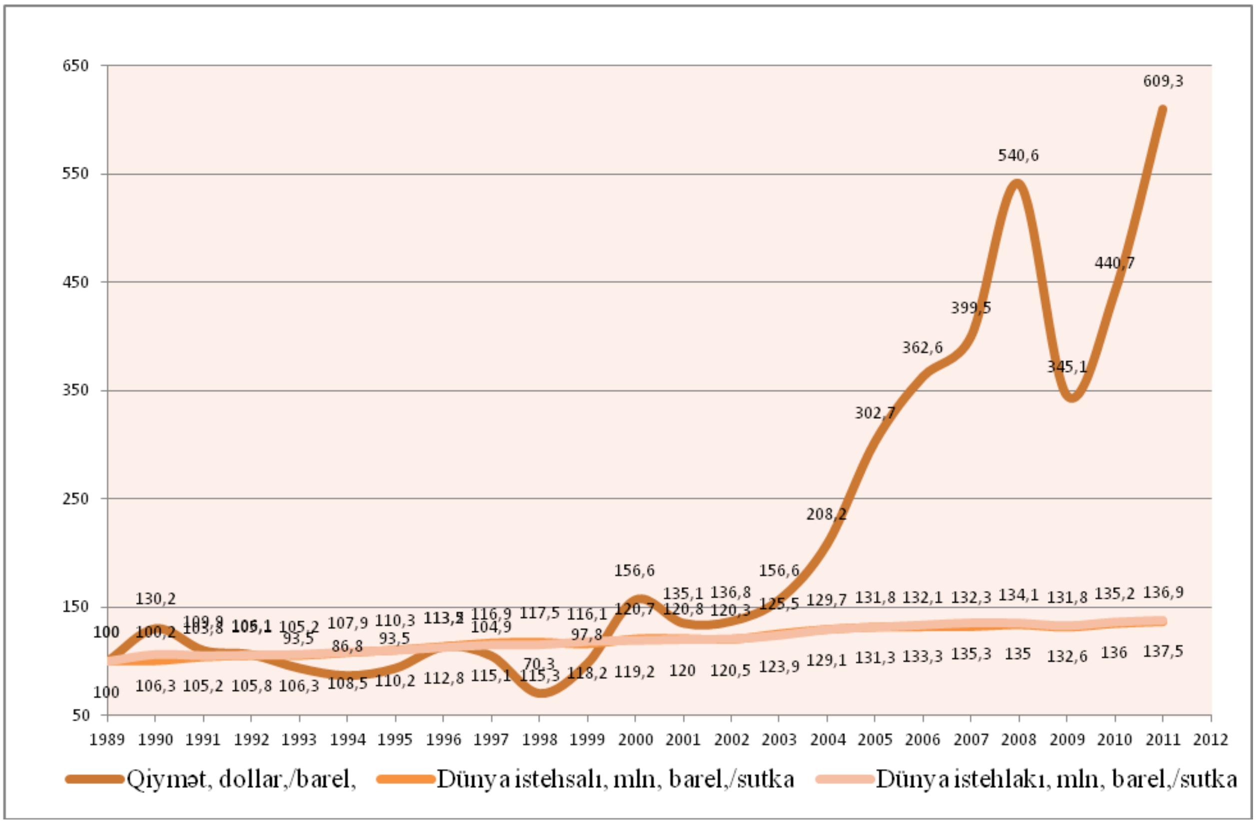

Mənbəə: <http://www.ereport.ru/stat.phpərazdel=metal&count=oi&table=prod&time=2>,19.07.2012.
<http://www.ereport.ru/stat.phpərazdel=metal&count=oi&table=cons&time=2>,19.07.2012.
<http://www.ereport.ru/stat.phpərazdel=metal&count=oi&table=price>,19.07.2012.

Qrafik 3 Dünya ÜDM, sənaye istehsalı, neft istehsalı, neft istehlakı və neft qiymətinin artımı (keçən ilə nisbətən)

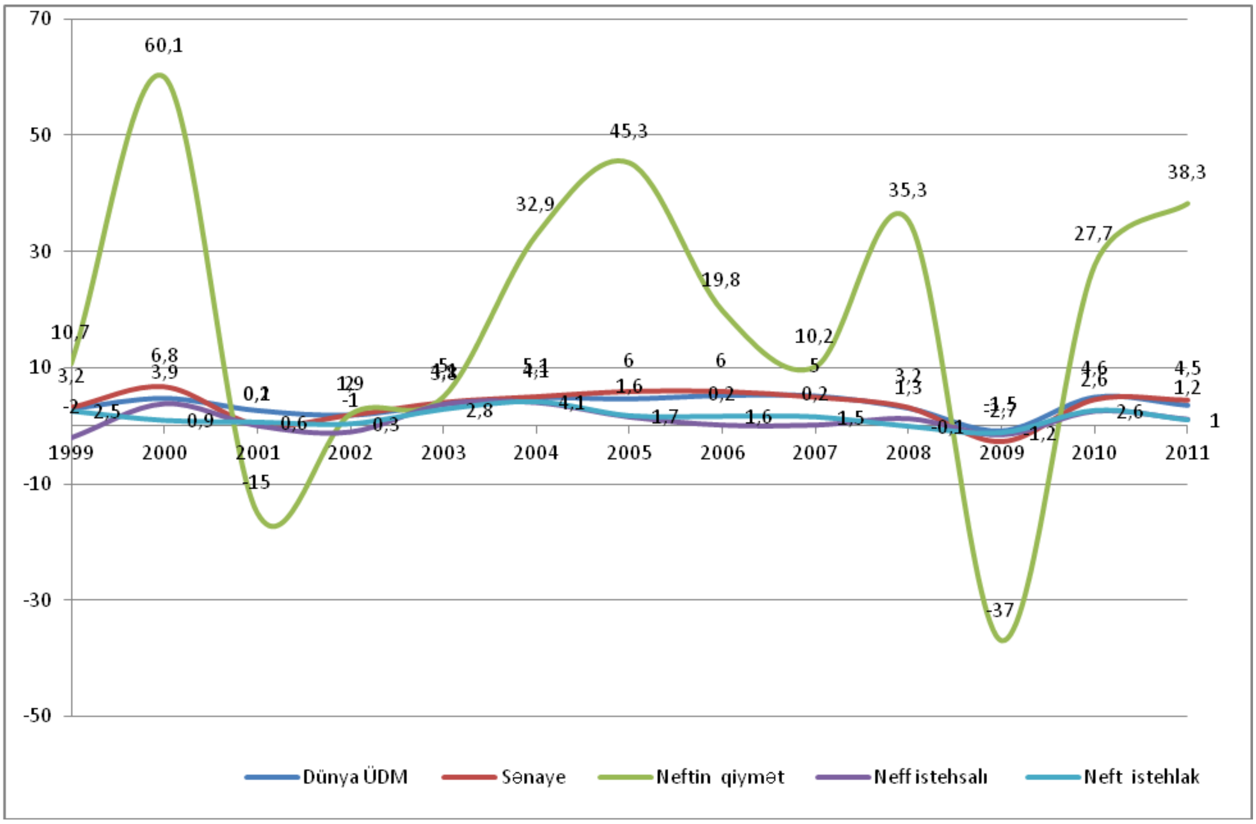

Mənbəə:
<http://www.ereport.ru/stat.phpərazdel=metal&count=oi&table=prod&time=2>,19.07.2012.

<http://www.ereport.ru/stat.phpərazdel=metal&count=oi&table=cons&time=2>, 19.07.2012.

<http://www.ereport.ru/stat.phpərazdel=metal&count=oi&table=price>,19.07.2012.

<http://www.ereport.ru/stat.phpərazdel=country&count=world&table=ggecia&time=2>,19.07.2012.

<http://www.ereport.ru/stat.phpərazdel=country&count=world&table=ipecia&time=2>,19.07.2012.

Qrafik 2 və 3-dən tam aydın olur ki, dünya ÜDM-i, sənaye istehsalı, neftin tələb və təklifinin diamikasında müəyyən qədər uyğunluq olsa da neftin qiyməti arasında heç, bir məntiqi və iqtisadi əlaqə görünmür. Bunu biz dünya ÜDM-i, neftin tələb və təklifi və qiyməti arasında qarşılıqlı əlaqəni əks etdirən riyazi-iqtisadi modellərin qurulmasından söyləyə bilərik.

1989-2003-ci illər üzrə

$$R = 0,547364$$

$$R^2 = 0,299607$$

$$Q = 0,0464N_L^{(-3,07045)}N_K^{(5,869558)}e^{0,00822t} \quad (1)$$

R^2-ın' determinasiya əmsalının belə rəqəm alması asıllığın olmamasını əks etdirir və riyazi məntiqə sığmayan tənlik əmələ gəlir.

2003-2011-ci illər.

$R = 0,956777$

$R^2 = 0,915422$

$$Q = 1,0372E\text{-}27N_L^{(-1,2213085)}N_K^{(14,1618259)}e^{0,02884139t} \quad (2)$$

R^2-ın' determinasiya əmsalının aldığı rəqəm yüksək asılığın olmasını əks etdirsə də yenə riyazi məntiqə sığmayan tənlik əmələ gəlir və qiymətin məhz bu amillərlə proqnozlaşdırılması üçün o qədər də, yararlı olmur.

1989-2011-ci illər.

$R = 0,917489$

$R^2 = 0,841787$

$$Q = 0,004546N_L^{(-11,7804))}N_K^{(13,83593)}e^{0,059496t} \quad (3)$$

$R = 0,984071$

$R^2 = 0,968395$

$$Q = 7,17521E\text{-}18ÜDM^{8,998125389}N_L^{(3,41952116))}N_K^{(-2,38094412)}e^{-0,18514445t} \quad (4)$$

(3) və (4) tənlikləri haqqında da bunları söyləmək olar.

Burada, Q – neftin qiyməti
N_L – neftin istehsalı
N_K – neftin istehlakı
ÜDM – dünya ÜDM-i
t – il

Araşdırmalardan aydin olur ki, 1989-cu ildə 2000-ci illə müqayisədə neftin isehsalı və istehlakı təqribən 19-20% artsa da, neftin qiyməti 57%-ə qədər atmışdır. 2011-ci illdə isə bu göstərici müvafiq olaraq 37-38% və 610% olmuşdur. Buradan da artıq şərhə ehtiyac yoxdur.

3.Azərbaycanın iqtisadi inkişafının beynəlxal müqayisəsi və neftin qiymət amilinin) tədqiqi

Respublikada aparılan sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası sayəsində Azərbaycanda yaradılmış sosial-iqtisadi potensial davamlı iqtisadi inkişafı və makroiqtisadi sabitliyi təmin etmişdir. Bu strategiyanın həyata keçirilməsi nəticəsində iqtisadiyyatın diversifikasiyası, qeyri-neft sahələrinin, regionların inkişafı sürətlənmiş, strateji valyuta ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi təmin olunmuş, həyata keçirilməsi gələcək illər üçün dayanıqlı inkişafın möhkəm təməlinin yaradılmasına, Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyasının sürətləndirilməsinə, əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmasına imkan verilmişdir.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafı bir sıra beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən hazırlanan hesabatlarda öz müsbət əksini tapmışdır. Belə ki, “Qlobal Rəqabətlilik Hesabatı”na əsasən ötən ildə olduğu kimi Azərbaycan MDB ölkələri arasında 1-ci yerdə olmuşdur. Son hesabatda ölkəmiz 2 pillə irəliləyərək 142 ölkə arasında 55-ci yerə qalxmışdır. Hesabatda əks etdirilmiş bəzi göstəricilər üzrə isə xüsusi ilə yaxşı nəticələr əldə edilmişdir. Belə ki, “əmək bazarının səmərəliliyi” göstəricisi üzrə ölkəmiz dünya sıralamasında 14-cü, “makroiqtisadi sabitlik” göstəricisi üzrə isə 16-cı olmuşdur. Son “Doing Business” hesabatında isə ölkəmiz 3 pillə

irəliləyərək 183 ölkə arasında 66-cı yerə çıxmış və MDB ölkələri arasında ilk üçlükdə yer almışdır. Hesabatın aparıldığı 10 göstəricidən 4-ü üzrə Azərbaycan dünya ölkələrinin sıralamasında "ilk 25"-ə daxil olmuşdur. Belə ki, "mülkiyyətin qeydiyyatı" göstəricisi üzrə ölkəmiz dünyada 9-cu, "biznesə başlamaq" göstəricisi üzrə 18-ci, "investorların müdafiəsi" göstəricisi üzrə 24-cü, "müqavilələrin icrasının təmin edilməsi" göstəricisi üzrə isə 25-ci yerə layiq görülmüşdür.

Bununla yanaşı Azərbaycan iqtisadiyyatının vəziyyəti beynəlxalq reytinq agentlikləri tərəfindən də qiymətləndirilmişdir. Belə ki, 2011-ci ilin dekabr ayında "Standart & Poor's" reytinq agentliyi Azərbaycanın xarici və daxili valyutada uzunmüddətli suveren kredit reytinqini bir pillə artıraraq "BBB" səviyyəsinədək qaldırılmış və bununla da Azərbaycana investisiya reytinqi vermişdir. Agentlik, həmçinin, Azərbaycanın xarici və daxili valyutada qısamüddətli suveren kredit reytinqini də bir pillə artaraq "B" səviyyəsindən "A-3" səviyyəsinə çatdırmışdır. Eyni zamanda "Fitch Ratings" agentliyi Azərbaycanın yerli və xarici valyutada uzunmüddətli suveren investisiya reytinqini "pozitiv" proqnozu ilə "BBB" səviyyəsində saxlamışdır. "Moody's" agentliyi isə Azərbaycana şamil etdiyi "Ba1" səviyyəsində suveren reytinqi üzrə proqnozunu "stabildən" "pozitivə" dəyişmişdir. [http://www.economy.gov.az]

Bu gün Azərbaycan həm siyasi, həm iqtisadi sahədə mütərəqqi islahatların aparılması ilə güclü dövlətə çevrilmişdir. 2004-2011-ci illər ərzində ölkəmizdə ümumi daxili məhsul istehsalı real ifadədə 3 dəfə, adambaşına ÜDM 2.7 dəfə, sənaye məhsulu istehsalı 2.7 dəfə, kənd təsərrüfatı 1.3 dəfə, tikinti sektoru 3.2 dəfə, nəqliyyat sektoru 2.3 dəfə, informasiya və rabitə sektoru 6.4 dəfə, ticarət sahəsi isə 2.6 dəfə artmışdır. 2012-ci iin 6 ayi ərzində ÜDM 1,5 faiz artmişdir. Bu rəqəm əvvəlki dövrlərlə müqayisədə o qədər də böyük rəqəm deyildir. Ancaq ölkəmizin ümumi iqtisadiyyatı artdıqca hər bir faizin daha da böyük qiyməti və dəyəri vardır. Onu qeyd etmək olar ki, iqtisadiyyatın hər bir faizi təxminən 700 milyon dollara bərabərdir və iqtisadiyyatımızın 1,5 faiz artımı onu göstərir ki, keçən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə ölkədə 1 milyard dollar dəyərində çox məhsul istehsal edilmişdir. [http://www. president. az] 2004-2011-ci illər ərzində ÜDM 3 dəfə, adambaşına ÜDM isə 2.7 dəfə artmışdır.

Neft strategiyasının müvəffəqiyyətlə davam etdirilməsinin nəticəsi olaraq 2004-2011-ci illər ərzində iqtisadiyyatın neft sektoru 4.3 dəfə artmışdır. Neft sektorunda əldə edilən uğurlar ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunun da yüksək templərlə inkişaf etməsinə təkan vermişdir. Belə ki, son 8 ildə qeyri-neft sektoru üzrə yaradılmış əlavə dəyər real ifadədə 2,2 dəfə artmışdır.

2011-ci ildə qeyri-neft sektorunun real artım tempi 2010-cu il ilə müqayisədə 9,4% olmuşdur. [http://www.economy.gov.az]

2012-ci ilin 6 ayının məlumatları üzrə aşağıdakıları söyləmək olar (mörtərizənin içindəki göstəricilər 2011-ci ilin 6 aylının göstəricilərinə nisbətən, faizlə): Ümumi Daxili Məhsul 25861,3 milyon manat (101,5), o cümlədən qeyri-neft ÜDM-si 12368,2 milyon manat (111,3), sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) ümumi həcmi 17537,7 milyon manat (97), o cümlədən qeyri-neft sənayesi 3124,8 milyon manat (108,7), əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlər 5924,9 milyon manat (129,6), o cümlədən qeyri-neft sektoruna 4229,4 milyon manat (130,2), kənd, meşə və balıqçılıq təsərrüfatlarının ümumi məhsulu 1970,7 milyon manat (110,4), nəqliyyat sektorunda yük daşınması, 103,3 mlyn, ton (103,7), o cümlədən qeyri-neft

yüklərinin daşınması 69 mlyn, ton (108,5), informasiya və rabitə xidmətlərinin həcmi 643,5 milyon manat (117,9), pərakəndə ticarət dövriyyəsi 8196,5 milyon manat (109,2),əhaliyə göstərilən pullu xidmətlər 2504,9 milyon manat (108), xarici ticarət dövriyyəsi, 18 912,8 mlyn, ABŞ $ (93,3), o cümlədən: ixracın ümumi həcmi 15238,0 mlyn, ABŞ $ (91,5), idxalın ümumi həcmi 3674,8 mlyn, ABŞ $ (102,9), dövlət büdcəsinin gəlirləri 6715,3 milyon manat (139,2), dövlət büdcəsinin xərcləri 5648,5 milyon manat (153,5), dövlət büdcəsinin profisiti 1066,8, milyon manat, əhalinin gəlirləri 15099,8 milyon manat (114,2), hər nəfərə düşən gəlirlər, 1651,2 manat (112,7), bir işçiyə hesablanmış orta aylıq əmək haqqı, 382,6 manat (108,1). [http://www.azstat.org.]

Cədvəl 1

Azərbaycan və MDB üzrə əsas makroiqtisadi göstəricilərin dinamikası

	2001	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	
Azərbaycan	109,9	188,3	253,2	316,5	350,7	383,3	402,5	402,9	ÜDM-in fiziki həcm indeksi
MDB	106,0	138,0	150,1	163,3	171,9	160,1	167,7	175,6	
Azərbaycan	105	163	223	276	293	318	326	310	Sənaye istehsalı
MDB	105	140	148	159	161	146	159	167	
Azərbaycan	111	140	142	147	156	162	158	167	Kənd təsərrüfati
MDB	108	120	124	127	140	142	133	157	
Azərbaycan	121	608	701	868	1144	933	1131	1440	Əsas kapitala investisiya
MDB	113	178	209	256	283	237	249	270	
Azərbaycan	117	169	181	184	196	197	206	222	Nəqiyyatda yük daşımaları
MDB	103	131	140	149	153	134	145	162	
Azərbaycan	103	115	122	132	143	152	159	171	Sərnişin daşımaları
MDB	99	83	79	76	78	73	74	80	
Azərbaycan	110	170	192	220	255	277	301	332	Pərakəndə əmtəə dövriyyəsi
MDB	112	175	203	238	271	255	274	297	

Mənbəə: <http://www.cisstat>,09.07.2012.

Qrafik 4. Azərbaycanın makroiqtisadi göstəriciləri üzrə dünyada tutduğu yeri (2011-ci il)

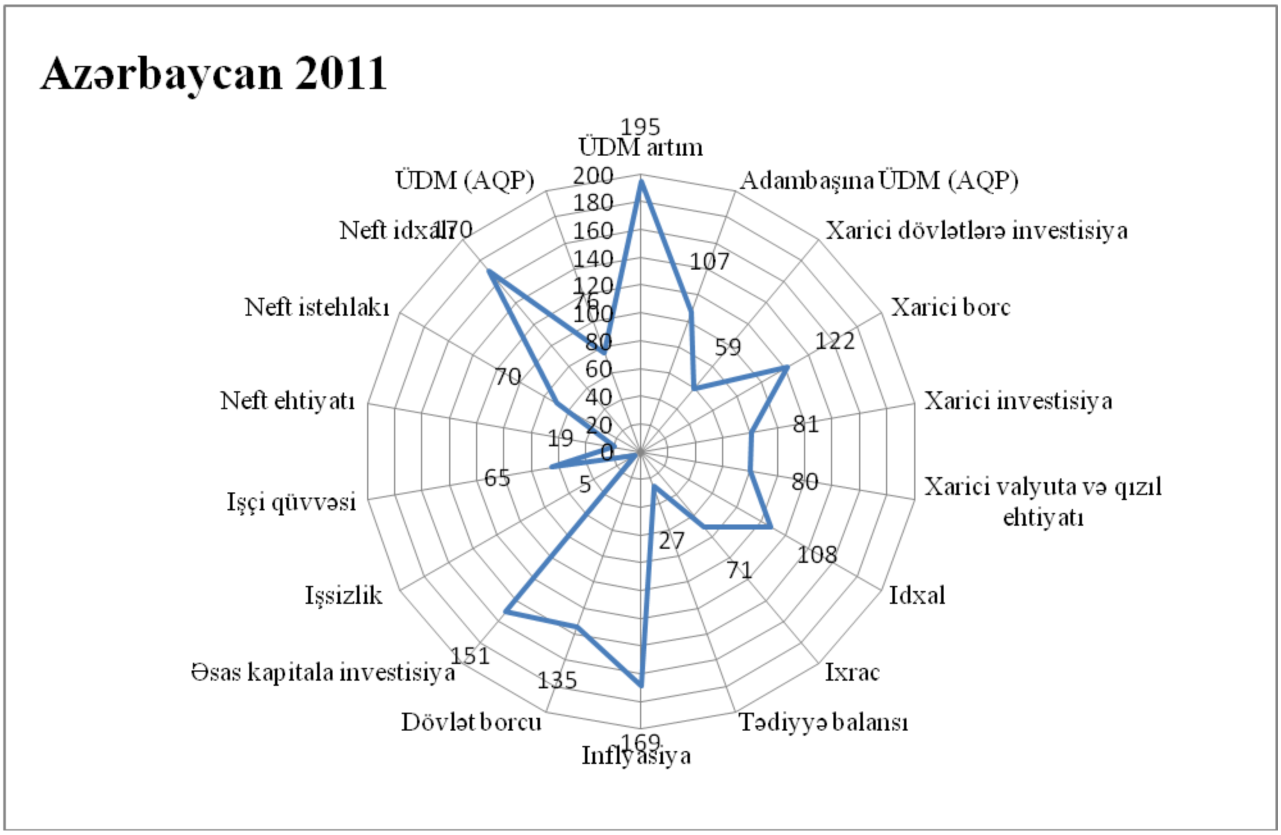

Mınbə: <http://iformatsiya.ru/tabl/894-vvp-po-pps-paritetu-pokupatelnoy-sposobnosti-2011-goda.html>,02.07.2012.
<http://iformatsiya.ru/tabl/896-rost-padenie-vvp-v-stranah-mira-v-2011-godu.html>,02.07.2012.
<http://iformatsiya.ru/tabl/897-vvp-na-dushu-naseleniya-po-pps-2011.html>,02.07.2012.
<http://iformatsiya.ru/tabl/901-gosudarstvennyy-dolg-stran-mira-2011.html>,02.07.2012.
<http://iformatsiya.ru/tabl/903-vneshniy-dolg-stran-mira-na-2011-god.html>,02.07.2012.
<http://iformatsiya.ru/tabl/898-rabochaya-sila-stran-mira-2011.html>,02.07.2012.
<http://iformatsiya.ru/rossiya/711-zanyatost-i-bezrabotica-v-rossii-2011-avgust.html>,02.07.2012.
<http://iformatsiya.ru/tabl/34-saldo-vneshnej-torgovli-stran-mira.html>,02.07.2012.
<http://iformatsiya.ru/tabl/29-yeksport-nefti-v-mire.html>,02.07.2012.
<http://iformatsiya.ru/tabl/30-zapasy-nefti.html>,02.07.2012.

Son illərdə dünya iqtisadiyyatında baş verən qeyri-əlverişli konyunktura şəraitində Azəbaycan iqtisadiyyatında 2009-cu ildəki bəzi makroiqtisadi göstəriciləri çıxmaq şərtilə heç bir qeyri-əlverişli hall baş verməmişdir. Belə ki, 2010-cu və 2011-ci illərdə iqtisadi artım davam etmişdir. Bunu Azərbaycanın 2011-ci il üzrə bir çox makroiqtisadi göstəricilərə görə dünyada və MDB dövlətləri arasında tutduğu mövqeyi sübut edə bilər (Qrafik 4; Cədvəl 1)

Qrafikdən (4), (1) və (2) saylı cədvəllərdən Azərbaycanın istər dünya iqtisadiyyatında, istər MDB məkanında və istərsə də, Şərqi Avropa dövlətləri arasında xüsusi yeri hiss olunur. Bu, əsasən ÜDM, sənaye istehsalı, işsizlik, işçi qüvvəsi, inflyasiya, tədiyyə balansı, dövlət borcu, xarici borc, xarici dövlətlətə investisiya, xarici investisiya, xarici valyuta və qızıl ehtiyatları və ixrac kimi göstəricilərinə aiddir.

Cədvəl 2

2000-2011-ci illər əszidə Azərbaycan və Şərqi Avropa dövlətləri üzrə bəzi orta makroiqtisadi göstəriciləri

	Inflyasiya	Məcmu tələb	Xarici investisiya	ÜDM	Əsas istehsal fondları	Şəxsi istehlak	Ixrac	Enerji istehsalı (mln Kvts)
Çex Respublikası	2,6	3,7	4427,8	4,9	-	2,5	5,4	23,7
Estoniya	4,2	6,0	1223,3	9,9	4,9	3,7	4,5	3,4
Macarıstan	5,8	0,3	3123,9	7,9	2,5	1,8	5,3	10,7
Polşa	3,5	3,9	9364,3	7,2	-	3,5	5,6	75,8
Slovak Respublikası	4,7	3,8	1714,0	7,8	-	3,7	5,7	5,9
Sloveniya	4,5	2,2	416,0	6,5	1,8	2,1	5,5	3,5
Türkiyə	20,1	7,7	8383,5	26,3	-	4,5	5, 7	26,3
Avro Zona	2,1	1,3	306592,5	3,2	-	1,2	-	901,9
Azərbaycan	7,1[1)]	2,9	3090,8	13,7	1,2	18,8	1,9	20,7

Mənbə: <http://www.azstat.org/MESearch/details>,13.07.2012.
<http://www.azstat.org/statinfo/system_nat_accounts/az/index.shtml>,13.07.2012.
<http://stats.oecd.org/>,05.07.2012.
<http://www.oecd.org/statsportal/0,2639,en_2825_293564_1_1_1_1_1,00.html>,05.07.2012.
<http://www.oecd.org/document/0,3746,en_2649_201185_46462759_1_1_1_1,00.html>, 05.07.2012.

[1)]2007 və 2008-ci ilin iki rəqəmli inflyasiyası səbəbdən

Respublika iqtisadiyyatında iqtisadi artımın mənbələri baxımdan təhlilinin aparılmasında investisiya, neft istehsalı və neftin qiyməti göstəricilərinə istinadın əhəmiyyətliliyini vurğulamağa dəyər. Belə ki, beynəlxalq iqtisadi və maliyyə təşkilatlarının təhlil və proqnozlarında makroiqtisadi göstəricilər və əsas iqtisadi artım amilləri kimi qeyd olunan göstəricilər çıxış edir. Bu baxımdan bizim də məhz bu amillərə istinadımız böyük əhəmiyyət kəsb edir. Cədvəl 2-də məhz bu baxımdan tərtib olunmuşdur.

Cədvəl 3.

Azərbaycanda ÜDM, əsas kapitala investisiya, neft hasilatı, neftin qiyməti arasında asılılıq

Illər	ÜDM	ÜDM artımı	*Ln* (ÜDM artımı)	Əsas kapitala investisiya	Əsas kapitala investisiya artımı	*Ln* (Əsas kapitala investisiya artımı)	Neft hasilatı	Neft hasilatı artımı	*Ln* (Neft hasilatı artımı)	Neft qiym-əti	Neft qiyməti artımı	*Ln* (Neft qiyməti artımı)
2000	4 718,1	100	4,60517	967,8	100	4,60517	14 017	100	4,60517	28,5	100	4,60517
2001	5 315,6	112,7	4,724729	1170,8	120,9	4,794964	14 909	106,3	4,666265	24,4	85,6	4,449685
2002	6 062,5	128,5	4,855929	2107	217,7	5,383118	15 334	109,3	4,694096	24,9	87,3	4,46935
2003	7 146,5	151,5	5,020586	3786,4	391,2	5,969219	15 381	109,7	4,697749	28,5	100	4,60517
2004	8 530,2	180,8	5,197391	4922,8	508,7	6,231858	15 549	110,9	4,708629	37,9	132,9	4,889597
2005	12 522,5	265,5	5,581615	5769,9	596,2	6,390576	22 214	158,5	5,065755	55,1	193,1	5,263208
2006	18 746,2	397,3	5,984692	6234,5	644,2	6,468009	32186	229,6	5,436339	66	231,6	5,445012
2007	28 360,5	601,1	6,398761	7471,2	771,9	6,648855	42523	303,3	5,714722	72,7	255,1	5,541656
2008	40 137,2	850,7	6,74606	9944,2	1027,5	6,934884	44 395	316,7	5,757955	98,4	350,1	5,858219
2009	35 601,5	755,5	6,62738	7724,9	796,2	6,67985	50 364	359,3	5,884158	62,8	220,3	5,39499
2010	41 574,7	881,2	6,781285	9905,7	1023,5	6,930983	50900	363,1	5,894678	80,2	281,5	5,640132
2011	50069,3	1061,2	6,967156	12776,4	1320,1	7,185463	45397	323,9	5,780435	110,9	389,1	5,963836

Mənbəə: <http://www.azstat.org/statinfo/system_nat_accounts/az/index.shtml,>,13.07.2012.
<http://www.azstat.org/statinfo/construction/az/index.shtml>,13.07.2012.
<http://www.ereport.ru/stat.phpərazdel=metal&count=oi&table=price>,19.07.2012.

Cədvəl 2-nin göstəricilərə əsasən SPSS proqramından istifadə edərək Respublika ÜDM-nin investisiyadan, neftin hasilatından və neftin qiymətindən asılılığı əks etdirən riyazi-iqtisadi modelli (tənlik, istehsal funksiyasını) qura bilərik.

$$ÜDM= 0,68017 I_N^{0,034801} N_F^{0,705216} Q_{NF}^{0,346858} e^{0,085173t} \quad (5)$$

$$R=0,998171$$

$$R^2=0,996346$$

Modeldən aydın olur ki, R^2-ın vahidə yaxinliği asılılığın sıx olmasından xəbər verir. Modelin iqtisadi və riyazi məntiqliyini iqtisadi artım tempinin investisiyanın, neftin hasilatının və neftin qiymətinın artım tempinə nisbi yaxın olması ilə əlaqələndirmək olar. Belə ki, dünya iqtisadi konyunkturasından fərqli olaraq, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dünya neft hasilatı və neft istehlakı arasında tam vahidə yaxın olan asılılılıq, dünya neft hasilatı, neft istehlakı və dünya ÜDM-i arasında nisbi asıllıq olsa da, neftin qiyməti ilə bunlar arasında asılılıqdan, xüsusilə son on illikdə asılılılıqdan söhbət gedə bilmədiyi halda Respublikamızda əks proses baş verir. Dünya neft qiymətində iqtisadi artım və tələb hərçənd qiyməti formalaşdıran amil kimi çıxış etsə də, ixracatçı və ixracda xüsusi çəkisi az olan dövlət kimi, Azərbaycanın iqtisadi artımı əsasən neft hasilatından və neftin qiymətindən asılılığından danışmaq olar. Bu məsələ ilə bağlı baxışlarımı iyulun 11-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2012-ci ilin birinci yarısının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasında prezidentin giriş nitqində söylədiyi fikirlə tamamlamaq və əsaslandırmaq istərdim. “..Ancaq bizi daha çox sevindirən qeyri-neft iqtisadiyyatımızın inkişafı olmuşdur. Bu, demək olar ki, iqtisadi siyasətimizin əsas istiqamətidir və altı ayda qeyri-neft iqtisadiyyatımız 11,3 faiz artmışdır. Bu, hesab edirəm ki, dünya miqyasında ən yüksək göstəricidir. Ümumi iqtisadiyyatımızın cəmi 1,5 faiz artımının səbəbi ondan ibarətdir ki, neft hasilatında müəyyən dərəcədə azalma müşahidə edilir. Nəzərə alsaq ki, neft sektoru iqtisadiyyatımızın böyük hissəsini təşkil edir, əlbəttə, bu azalma istər-istəməz ümumi göstəricilərə də təsir göstərir. Ancaq biz bundan sonrakı illərdə də əsas diqqətimizi qeyri-neft iqtisadiyyatımızın inkişafına yönəldəcəyik və ilin altı ayının yekunları Azərbaycanda aparılan islahatların məntiqi nəticəsidir. Sənaye istehsalının ümumi həcmi 3 faiz azalmışdır. Bunun da səbəbi neft hasilatının aşağı düşməsi olmuşdur. Ancaq qeyri-neft sənayemizin inkişafı 8,3 faiz səviyyəsindədir. Bu da son illər ərzində sənayeləşmə proqramının icrasının nəticəsidir”. [http://www. president. az]

Nəticə

Azad ticarət siyasəti onun müasir mənasında ilk dəfə Adam Smitin tərəfindən 1776-cı ildə nəşr edilən məşhur "Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat" əsərində müəyyən edilmişdir. Istər proteksionizm və istərsə də fritrederçılık eyni bir ağacın — sosial-siyasi əsaslarının hər iki halda dəyişilməz qalan kapitalist iqtisadiyyatı budaqlarını bildirir. Dünya iqtisadiyyatı tarixi, əgər beynəlxalq iqtisadi həmrəyliyin siyasi birliyə uyğun gəlməyirsə, heç bir beynəlxalq iqtisadi həmrəyliyin real olmadığına şahidlik edən kifayət qədər tarixi hadisələrə malikdir.

Neftin qiymət dəyişməsinin birinci dövrünün təhlilinə bu tərəddüdlərdə siyasi məsələlərlə yanaşı iqtisadi artımın da dürdüğuna israrlığımız, belə ki, neftə tələbi əsasən real sektor formalaşdırır, bu dövrdə dünya ÜDM-in sabit artması iddiası ilə qarşılaşa bilər. Lakin unudulmamalıdır ki, ÜDM-in tərkibində maliyyə bazarının göstəriciləri də öz əksini tapır.

Deməli neft bazarında baş verən hadisələr, başqa sözlə onun qiymət dəyşməsi artıq onun real əmtəədən çox maliyyə portfellərindən birinə çevrildiyindən xəbər verir.

Dünya iqtisadi konyunkturasından fərqli olaraq, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dünya neft hasilatı və neft istehlakı arasında tam vahidə yaxın olan asıllılıq, dünya neft hasilatı, neft istehlakı və dünya ÜDM-i arasında nisbi asıllıq olsa da, neftin qiyməti ilə bunlar arasında asıllıqdan, xüsusilə son on illikdə asıllılıqdan söhbət gedə bilmədiyi halda Respublikamızda əks proses baş verir. Dünya neft qiymətində iqtisadi artım və tələb hərçənd qiyməti formalaşdıran amil kimi çıxış etsə də, ixracatçı və ixracda xüsusi çəkisi az olan dövlət kimi, Azərbaycanın iqtisadi artımı əsasən neft hasilatından və neftin qiymətindən asıllığından danışmaq olar.

Ədəbiyyat:

1. Prezident İlham Əliyevin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2012-cu ilin altı ayının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr olunmuş iclasında Dövlət başçısının giriş **nitqli.** < http://www. president. az >
2. *Azərbaycanın UTT-yə uzvlüyü və ozəl sektor: Araşdırma nəticəlrinin analitik hesabatı* – 2008. Birləşmiş. Millətlər Təşkilatının inkişaf Proqramı Bakı, 2008
3. *Azərbaycanın UTT-ə Uzvlük Prosesinin Qiymətləndirilməsi uzrə Siyasət Sənədi*. Bakı 2010.
4. *"Beynəlxalq ticarət, standartlar və UTT: mövcud vəziyyt, problemlər və perspektivlər"* movzusunda beynlxalq konfransın məruzələr toplusu. Bakı, 2007
5. *Qloballaşmaya doru (məqalələr toplusu).* Baki. 2006 www.qasim-az.com
6. *Ticarət ehtiyaclarının qiymətlndirilməsinə yardım – Azərbaycan, Ticarət və insan inkişafı.* Bakı, 2010
7. *"The Encyclopedia Americana"*, vol. 22. New York — Chicago, (1940), p. 652
8. *"Grand Dictionnaire Universel du XIXe siècle".* Par Pierre Larousse, vol. 4. (1875). Paris, [s. d.], p. 872-873.
9. Афанасьев В.С. (1985). *Этапы развития буржуазной политической экономии (очерк теории).* "Экономика". М.

10.Альтер Л.Б. (1972). *Критика современной буржуазной политической экономии.* "Наука". М.

10. Альтер Л.Б (1971). *Буржуазная политическая экономия США.* "Наука". М.
11. http://www. president. az – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi web ünvani.
12. http: //www. meclis. gov. az – Milli Məclisin rəsmi web ünvani.
13. http: //www. cabmin. gov. az – Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin rəsmi web ünvani.
14. http://www.economy.gov.az– AR İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin rəsmi web ünvanı.
15. http://www.cbar.az –AR Mərkəzi Bankının rəsmi web ünvanı.
16. http://www.taxes.gov.az. – AR Vergilər Nazirliyinn rəsmi web ünvanı.
17. http://www.azstat.org. – Azərbaycan Dövlət Statistika Orqanının rəsmi web ünvani.
18. http://www.maliyye.gov.az – AR Maliyyə Nazirliyinin rəsmi web ünvanı.

ULUSLAR ARASI TOPLUMSAL CİNSİYET REJİMİ

Arş. Gör. Burcu HATİBOĞLU EREN
Hacettepe Üniversitesi

Özet

Uluslar arası toplumsal cinsiyet rejimi, dünyadaki birçok ülkede toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlayacak politika ve uygulamaların prensiplerini ve yasal çerçevesini içermektedir. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Beyannamesi'nin kabulüyle tartışılmaya başlayan kadının insan haklarına ilişkin tartışmalar, ILO tarafından 1958'de kabul edilen "İş ve Meslek Bakımından Ayrım Hakkında Sözleşme" ve BM tarafından 1978'de kabul edilen Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Uluslararası Sözleşmesi (CEDAW)'nin kabulüyle devam etmiştir. Daha sonraki süreçte Viyana (1993), Kopenhag (1995), Pekin (1995 ve 2000) Bildirgeleri, AB Temel Haklar Şartı (2000) ve BM Milenyum Deklerasyonu, uluslar arası toplumsal cinsiyet rejiminin belirlenmesinde etkili olmuştur. Ancak asıl tartışma konusu uluslar arası toplumsal cinsiyet rejimini belirleyen kural ve prensiplerin, ekonomik, kültürel, politik ve dini yapılar çerçevesinde nasıl yorumlandığı, kabul edildiği, yeniden tanımlandığı ve uygulandığı olmaktadır. Dolayısıyla uluslar arası ve yerel düzeyde toplumsal cinsiyet sorunlarının nasıl tanımlandığı ve nasıl çözümleneceği, farklı sosyal politika seçenekleri ve refah sistemleri ile doğrudan bağlantılıdır.

Bu çerçevede Walby (2004: 10-11) farklı refah sistemlerinin farklı kamusal ve özel toplumsal cinsiyet rejimlerini yarattığını vurgular. Walby (2002, 2004) analizinde, ABD, İskandinav ülkeleri ve Avrupa Birliği ülkeleri'ndeki kamusal toplumsal cinsiyet rejimlerine odaklanmıştır. Bu çalışmada da Türkiye gibi geleneksel refah sistemi özelliklerinden beslenen ülkelerde nasıl bir toplumsal cinsiyet rejiminin olduğunu anlamak amacıyla, uluslar arası toplumsal cinsiyet rejimi incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Uluslar arası toplumsal cinsiyet rejimleri, toplumsal cinsiyet eşitliği

INTERNATIONAL GENDER REGIME

Abstract

International gender regime includes principles and policy frames for achieving gender equality all over the world. Discussions on women human rights (starting after UN Human Right Bill) have been continuing along with the Convention Concerning Discrimination in Respect of Employment and Occupation in 1958 and The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women in 1978. In this process, international gender regime has been effected by the declerations of Viyana (1993), Kopenhag (1995), Pekin (1995 ve 2000), EU Charter of Fundamental Rights (2000) and Milennium Development Goals. But the most important point of discussions is how international gender norms and principles are interpreted, received, redefined and applied in economic, cultural, political and religious context. So defining and analizing of gender problems in international and local levels is directly connected with different welfare systems and social policy options.

In this context, Walby (2004: 10-11) has emphasized that different welfare systems create different public and private gender regimes. In her analysis, Walby (2002, 2004) has focused on public gender regime of USA, Scandinavian and European Union countries. In this paper, international gender regime will be analysed for understanding how does the gender regime of countries like Turkey that is charectarized by traditional welfare system.

Key words: International gender regimes, gender equality

Uluslararası Toplumsal Cinsiyet Rejimi Nedir?

Bu çalışmada uluslararası toplumsal cinsiyet rejimi incelenirken, tüm dünyada yaşanan ekonomik ve kurumsal dönüşümden bahsetmek yerinde olacak. Gerçekten de giderek ekonomik ve kurumsal kaynaklar, kadınlara ücretli iş ve yaygın eğitim sağlama konusunda oldukça ilerlemiştir. Kadınlar artık daha fazla kamusal alanda görünür olmuş, kurumsal yapılar içerisinde yer almaya başlamış; dolayısıyla kamusal hakları için daha talepkar bir konuma gelmişlerdir. Bu durum, yapısal, ekonomik ve politik fırsatlardaki değişimi ve toplumsal cinsiyet rejiminde küresel bir dönüşümü getirmiştir. Dönüşümün biçimi, kadın haklarına ve kadına yönelik ayrımcılıkla mücadeleye ilişkin uluslararası düzeyde bir duyarlılığın artışıyla sonuçlanmış görünmektedir. Bu açıdan küresel cinsiyet rejimine ilişkin tartışmalara geçmeden önce küresel cinsiyet rejiminin oluşumunda belirleyici olan ve şekillendiren bazı yasal düzenlemelerden bahsetmek uygun olacaktır.

Küresel cinsiyet rejiminin nasıl şekillendiğine baktığımızda, gelişmelerin BM insan hakları bildirgesini takiben, bildirgenin cinsiyet körü yapısını dönüştürmek üzere gerçekleştirilen adımlarla şekillendiğini görürüz. Bu noktada kadınları odak alan en önemli adımın Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Uluslararası Sözleşmesi (CEDAW-1978)'nin oluşturulması ve kabulü olduğunu belirtmek gerekir. Daha sonra sırasıyla Viyana Bildirgesi (1993), Kopenhag Bildirgesi (1995), Pekin Bildirgeleri (1995 ve 2000), AB Temel Haklar Şartı (2000) ve BM Milenyum Deklerasyonu (2000) gibi gelişmelerle, küresel düzeyde kabul edilen bir cinsiyet rejiminden bahsetmek mümkün olmuştur.

Tüm bu yasal düzenlemelerle birlikte uluslararası toplumsal cinsiyet rejimi, bir yanda batı feminist teorisinin bakım etiği ve etnik, ulusal, dini vb. bölünmelere odaklanması ve diğer yanda uluslararası feminist uygulamada insan hakları söyleminin güçlenmesi ile biçimlenir. Dolaysıyla biryandan evrensellik iddiası diğer yanda ise adaletin farklılıklar çerçevesinde nasıl şekillenebileceği tartışmaları, küresel toplumsal cinsiyet rejimi bağlamında yeni ve farklı bakış açılarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Örneğin CEDAW ile devletler yapısal, kurumsal, yasal, politik ve bürokratik bağlamlarda toplumsal cinsiyet eşitliğinin gerçekleşmesinin önündeki engelleri tanımlama ve giderme yükümlülüğü altına girmiştir. Hatta bu konuda birçok ülkenin sorumluluk aldığı ve farklı uygulamalara imza attığı da bilinmektedir. Ancak gündelik yaşama bakıldığında kadınlar hala geleneksel sosyal ilişki biçimlerinden etkilenmektedir ve gözlemler ülkelerin küresel ilişki ağına farklı biçimlerde eklemlenmesi nedeniyle farklı toplumsal cinsiyet rejimlerinin varlığını ortaya çıkarmaktadır.

Bu durum cinsiyet eşitliği söyleminin, ilke ve normlarının, uluslar arası ve ulusal düzeylerde ana akımlaşmasını gündeme getirirmiş ancak gerek cinsiyet eşitliği söyleminin, gerekse ilke ve normlarının yerel uygulamalarda farklılılaşmasına neden olmuştur.

Farklı Eşitlikler, Az Gelişmişlik ve Uluslararası Toplumsal Cinsiyet Rejimi

BM, hükümetler ve sivil toplum tarafından yürütülen eylemlerin cinsiyet eşitliğine ilişkin küresel bir kabulü şekillendirdiği ve bunun farklılıklara dikkat çekmeye çalışan feminist hareket için büyük bir başarı olduğunu kabul etmek gerekir. Ancak birçok aktivist ve akademisyen tarafından (Burnham, 2008; McGuire, 2009; Kalsem ve Williams, 2008 ve 2010; Koray, 2011a, 2011b), cinsiyet eşitliği politikalarının özellikle yoksullar-zenginler olarak ayrışmış günümüzde tıkanıklıklarla ve olumsuzluklarla karşılaştığı da belirtiliyor. Özellikle Walby (2002 ve 2004)'nin refah rejimlerinin kadınlık rol ve sorumlulukları üzerinden farklı ülke örneklerinde nasıl uygulandığını tartışmaya açması ile uluslar arası cinsiyet eşitliği politikalarının sosyal devlet anlayışı ve sosyal politikalar eşliğinde belirli bir

güç ve uygulama şansı bulduğu, dolayısıyla gelişmekte olan ülkelerde birçok sınırlılıkla karşılaşıldığı daha fazla görünür hale gelmiştir. Bu bağlamda Walby (2004: 10-11)'nin kamusal ve özel toplumsal cinsiyet rejimi olarak ayrıştırarak ele aldığı kavramsallaştırma çerçevesinde Avrupa'daki farklı refah sistemleri üzerinden yaptığı kamusal cinsiyet rejimlerini incelemek yerinde olacaktır. Özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ya da az gelişmiş ülkeler açısından küresel cinsiyet rejiminin nasıl bir yerelleşmeyle bütünleştiğini anlamak ve bu ülkelerdeki kamusal cinsiyet rejiminin yapısına ilişkin bir şeyler söyleyebilmek için Walby (2002 ve 2004)'nin sınıflandırması önemlidir.

Walby (2002), sosyal politikanın kadının aile içerisindeki toplumsal cinsiyetlendirilmiş rollerini destekleyecek şekilde geliştiğini; bu durumun ise kamusal patriarkadan özel alandaki patriarkanın yapılanmasında yeni bir dinamik olarak işlediğini belirtmiştir. Bu çerçevede Walby (2004: 10-11) farklı refah sistemlerinin farklı kamusal toplumsal cinsiyet rejimlerini yarattığından bahsetmiş ve kamusal toplumsal cinsiyet rejiminin özel toplumsal cinsiyet rejimi üzerinde etkili olduğunu vurgulamıştır. Bu anlamda kadınların pazar ekonomisi içerisinde yer alması için desteklenmesini sağlayan Amerika Birleşik Devletleri (ABD) pazar-yönelimli (marked-led), sadece çocuk bakımı açısından değil kadınların her konuda kapasitelerini geliştirmeleri için destek sağlayan İsveç, Norveç, Finlandiya ve Danimarka gibi İskandinav ülkeleri refah devleti yönelimli (welfare state-led) kamusal toplumsal cinsiyet rejimlerine sahiptir. Avrupa Birliği ülkeleri ise, dışlanmayı engellemeye, kadınların istihdamda ve kamusal alanda yer almasını sağlayan yasal mevzuatlara dayalı (regulatory polity-led) bir kamusal toplumsal cinsiyet rejimine sahiptir. Bununla beraber giderek karma bir modelin küreselleşmeyle birlikte birçok ülkede kabul edilmeye başlandığı ve toplumsal cinsiyet eşitliği politikalarının pratikte tam anlamıyla başarılı olamadığı da görülmektedir. Özellikle belirli bir sosyal devlet ve politika çerçevesinin tam olarak şekillenmediği birçok gelişmekte olan ya da az gelişmiş ülkede, toplumsal cinsiyet eşitliği politikalarının işe yatamadığı artık kabul edilir hale gelmiştir.

Bu sınırlılıkların temelinde, kadınların başta bakım hizmetleri olmakla birlikte eşitsiz bir toplumsal cinsiyet ve yaşa dayalı işbölümü içerisinde yer aldıkları gerçeğinin gözardı edilmesi yatar. Böyle bir yapı içerisinde devletlerin sosyal güvence, istihdam, konut, sağlık ve sosyal hizmetler alanındaki sosyal politika uygulamaları, kadınların toplumdaki eşitsiz konumlarını pekiştiren bir işlev görmektedir. Örneğin birçok gelişmekte olan ülkede yoksullara yönelik refah hizmetlerinin sunumunda ücretli iş ve mülkiyetin temel alınması, kadınların büyük bir çoğunluğunun aile ya da evlilik statüsü üzerinden refah hizmetlerine ulaşabilmesine neden olur. Bu durum kadınların refah hizmetlerine erişim talebinde bulunma olanaklarını daralttığı gibi erken yaşta gerçekleştirilen evlilikleri desteklemekte ve aile içi şiddeti görünmez kılmaktadır. Üstelik enformel istihdamın yaygın ve refah hizmetlerinin zayıf olduğu gelişmekte olan ülkelerde, bu eksiklik aile kurumu üzerinden kadınlar tarafından karşılanır. Dolayısıyla Walby (2002 ve 2004)'nin sınıflandırması içerisine girmeyen az gelişmiş yada gelişmekte olan ülkelerde hakim toplumsal cinsiyet rejimi için, "geleneksel-aile odaklı toplumsal cinsiyet rejimi" kavramı kullanılabilir. Bu çerçevede devletin rol ve sorumluluklarının giderek STÖ'leri ve aile kurumuyla paylaştığı görülmektedir. Bu kavramsallaştırma kimi noktalarda Türkiye'nin gelişmekte olan ülke özelliklerine yakın olan Doğu Asya ve Latin Amerika ülkelerini ve post sosyalist ülkeleri ifade etmek için kullanılmaktadır.

Dolayısıyla uluslararası cinsiyet eşitliği anlayışı ve politikalarının feminist talepler açısından bir "indirgeme" anlamına gelebildiğini söyleyebiliriz. Koray (2011a: 306)'a göre,

bu indirgemenin cinsiyet eşitliği politikalarının liberal karakteri ile yakın ilgisi vardır: *"Yaşananlar, eşitlik [cinsiyet eşitliği] politikalarıyla, bir yandan kadın adına fırsat eşitliğinden öte bir hak talebinde bulunmanın mümkün olmadığını ve bunun bile birçok yerde gerçekleşemediğini, öte yandan küreselleşen kapitalizmle küreselleşen eşitlik [cinsiyet eşitliği] politikalarının karşılaştığı her durumda gerileyenin eşitlik [cinsiyet eşitliği] politikaları olduğunu gösteriyor."*

Örneğin kadınların istihdam açısından her yerde, kadın meslekleri, düşük ücretler, enformel istihdamda yoğunlaşma, yükselmede karşılaştığı "cam tavan" gibi sorunları hala gündemdedir. Nitelikli kadınlar için hala kariyer-çocuk tartışması gibi bir sorunun varlığı, her meslekteki kadının hangisine önem verse, diğeri açısından suçluluk duygusu hissetmektedir. Nitekim üst düzey pozisyonlara gelen kadınlar arasında bekâr ya da çocuksuz olanların sayısının epeyce yüksek olduğu, piyasada var olmak isteyen kadınların evlenmekten veya çocuk yapmaktan kaçındığı bilinmektedir. Örneğin, İngiltere ve Almanya'da 40 yaşına gelmiş kadınların yüzde 30'unun çocuksuz olduğu, ABD'de, profesyonel, fakat üst düzey yönetime henüz gelmemiş kadınların üçte birinin çocuk istemediği, Ulusal Ebeveyn Derneği'nin tahminlerine göre yılda 100.000 dolar ve üzerinde kazanan kadınların % 49'unun çocuğu olmadığı görülmektedir (Folbre, 2009). Dolayısıyla bazı durumlarda kadınların kamusal alanda ya da istihdam da görünürlükleri açısından "eşitlik" algısı artmakla birlikte, işin niteliği, biçimi, süresi vb. gibi açılarda eşitsizlik devam edebilmektedir.

Bu sorunların ötesinde, cinsiyet eşitliği politikalarının kadın adına ortaya çıkan olumsuzlukları önleyemediği ve iddia ettiği biçimiyle hiçbir gelişme sağlayamadığını gösteren gerçekler var. Örneğin sermayenin küreselleşmesi işgücü piyasasını da küreselleştirdiğinden, gelişmekte olan ülkelerdeki küresel şirketlerin kadının ucuz emeğinden yararlanmasıyla ortaya çıkan vahşi çalışma koşulları var (Folbre, 2009). Bununla beraber küresel düzlemde kadın göçünün, hem az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerden gelişmiş ülkelere hem de ülke içerisinde yoksul ve zenginler arasında bakım emeği sömürüsüne dayandığını görüyoruz. Cinsiyet eşitliği politikaları ise, yoksul ya da azgelişmiş ülke kadınının, zengin ya da gelişmiş ülkedeki kadınların bakım işlerini düşük ücretli ve güvencesiz olarak üstlenmesini tartışma dışı bırakmaktadır (Folbre, 2008: 390). Bu gibi bir sınıf, ırk ve cinsiyetin iç içe geçtiği sömürü ilişkisine müdahalede bulunmayan toplumsal cinsiyet eşitliği politikasının ise, ne derece "adalet" ve "eşitlik"e dayandığı, kime göre cinsiyet eşitliğinden bahsettiği tartışma konusudur.

Özetle bazı durumlarda eşit davranma yönünde uygulamalar pek sorunla karşılaşmazken, toplumsal cinsiyet eşitliği anlayışını öteki politikalarla bütünleştirmek birçok engelle karşılaşmaktadır. Ya da, İsveç gibi Kuzey Avrupa ülkeleri çok önceden toplumsal cinsiyet eşitliği politikalarına yöneldiklerinden, onların eşitlik politikasını benimseme ve bu anlayışı tüm politikalara yerleştirmeleri pek sorun yaratmamakta; buna karşın Akdeniz ülkelerinde bu konuda benimseyici bir tutum gelişmemektedir. Az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerde toplumsal koşullar ve değerler çok farklı ve cinsiyet eşitliği anlayışı çok zayıf olduğundan, AB aracılığıyla benimsenen toplumsal cinsiyet eşitlik politikası yasal olarak kabul edilmiş olsa da, bunun tüm politikalara yansıyacak bir ana akım niteliği kazanması pek kolay görünmemektedir. Buradan da diğer alanlarda eşitsizlikler yoğunsa, cinsiyet eşitliğinin ana akımlaşmasının olumlu sonuçlar yaratmasının sıkıntılı olduğunu anlıyoruz. Bunun da, özellikle gelişmekte olan ülkeler (ve Türkiye) açısından anlamı, oldukça önemli.

Sonuç ve Değerlendirme

Sonuç olarak, Feminizmin kendisiyle tutarlı olması ve toplumsal ya da küresel bir dayanışma sağlaması için, öncelikle cinsiyet eşitliğine ilişkin küresel kabulün gelişiminde feminizmin katkısını görmek ve bu gelişimden fırsatlar elde ettiğini kabul etmek gerekir. Bu süreçte, otonom gruplar ve devlet bağlantı artmış, savunuculuk, lobicilik, örgütlenme ve bağlantı kurma olanak, bilgi ve becerisi gelişmiştir. Kurumsallaşma artmıştır. Sürecin olumsuz tarafları da çokça tartışılmakla birlikte, bu noktaların politikaları etkilemesi açısından olumlu olarak da değerlendirilebileceğini belirtmek gerek. Bununla beraber feminizmin artık cinsiyet eşitliği isteminin ötesinde hegemonik, hiyerarşik, eşitsiz ve adaletsiz bir toplum ve dünya karşısında olduğunu bilerek, kendine ve küresel topluma özgü sorun ve eşitsizlikleri birlikte düşünmesi bir zorunluluk olmaktadır. Dolayısıyla feminizm için, bazı ülkelerde bazı kadınların ve erkeklerin vatandaşlık hakkı olarak geçinebilecekleri bir gelir elde etmelerinden değil, her yerde kadınların hem gelir hem boş zaman isteyecekleri hem de eşitlik ve özgürlük kapasitelerini geliştirme olanağı bulacakları koşullardan, bunun için de ekonomiden siyasete, çevreden kültüre uzanan toptan ve radikal bir dönüşümden bahsetmek gerekir.

Bu nedenle, gelişmekte olan ülkelerdeki feminist hareketlerin batıdan yükselen feminist iddia ve istemlerin anlamını sorgulamasına ihtiyaç var. Tartışmalar ekonomik sistemle ve burada yaşanabilecek bir dönüşüm ihtiyacıyla ilgili olunca, kapitalizmin insan, doğa, yeryüzü vb gibi bir çok alanda yarattığı çatışmalara cevap verebilmek için, feminizm sosyalist, hümanist, ekolojik kaygı ve talepleri buluşturacak sentezleri düşünmek durumundadır.

KAYNAKÇA

Burnham, Linda (2008). The Absence of a Gender Justice Framework in Social Justice Organizing, Center for the Education of Women University of Michigan, 1-14, online (2.02.2012): http://www.cew.umich.edu/sites/default/files/BurnhamFinalProject.pdf.

Kalsem, Kristin ve Williams Verna L. (2008). Social Justice Feminism, University of Cincinnati College of Law Public Law & Legal Theory Research Paper Series No. 08-14: 1-60, online (2.02.2012): http://ssrn.com/abstract=1112105.

Kalsem, Kristin ve Williams Verna L. (2010). Social Justice Feminism, Faculty Articles and Other Publications. Paper 13: 132-193, online (2.02.2012): http://scholarship.law.uc.edu/fac_pubs/13

Koray, Meryem (2011a). Küreselleşen eşitlik politikalarına karşı küreselleşen feminizm: "sol-feminist" bir eleştiri, içinde birkaç arpa boyu… 21. yüzyıla girerken Türkiye'de feminist çalışmalar, Prof. Dr. Nermin Abadan Unat'a armağan-(Cilt 1), syf: 305-342, Derleyen: Serpil Sancar, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Koray, Meryem (2011b). Avrupa Birliği ve Türkiye'de "Cinsiyet" Eşitliği Politikaları: Sol-Feminist Bir Eleştiri, Çalışma ve Toplum, 29(2): 13-53.

McGuire, John Thomas (2009). From Socialism to Social Justice Feminism: Rose Schneiderman and the Quest for Urban Equity 1911-1933, *Journal of Urban History* 2009 35(7): 998-1019.

Folbre, Nancy (2008), "Reforming Care", *Politics and Society*, 36 (3); 373-387.

Folbre, Nancy (2009), "Varieties of Patriarchal Capitalism", *Social Politics*, Summer, sp.oxfordjournals.org/; 204-209.

Walby, Sylvia (2002). Feminism in a global era, economy and society, 31(4): 533-557.

Walby, Sylvia (2004). The european union and gender equality: emergent varieties of gender regime, social politics, 11(1): 4-29.

BİR GÖRÜNÜR KILMA ÇABASI: KADININ EV İÇİ EMEĞİNİN ZAMAN KULLANIMI ARAŞTIRMALARI ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

Özge Sanem Özateş GELMEZ
Hacettepe Üniversitesi

Özet

Değişim değerinin esas olduğu ekonomik sistemde kadınların toplumsal refah yararına harcadıkları emek görünmez bırakılmış, ekonomik açıdan değersize indirgenen kadının ev içi emeği, toplumsal açıdan da değersizleştirilmiştir. Bu değersizleştirme, eşitsiz toplumsal cinsiyet ilişkilerini yeniden üreterek kadının toplumsal yapıdaki ikincil konumunu süreğen hale getirmiştir.

Söz konusu bu değersizleştirmeyle mücadelenin bir boyutunu oluşturan ve kadının değersizleştirilen ve görünmez kılınan ev içi emeğini odak alan toplumsal cinsiyet rejimleri; kadınların ücretli işten dışlanması, erkek egemen aile yapılarına bağımlı kılınması, onların anne, ev kadını, eş ve işçi olarak tanımlanması bağlamında yapılan refah rejimlerinin yeniden analiziyle ortaya çıkmıştır.

Ücretsiz ev içi emek için gün içinde harcanan ortalama saatin belirlenmesi, ücretli ve ücretsiz emeğin değerlendirilmesi ve ölçülmesi ile hem ev içinde hem de emek piyasasında kadının çalışmasının görünür kılınması temel amacını taşıyan zaman kullanımı araştırmaları ise bu mücadelenin bir diğer boyutunu oluşturmaktadır.

Bu noktadan hareketle bildiride, farklı toplumsal cinsiyet rejim modelleri sergileyen ülkelerde yapılmış zaman kullanımı araştırmaları üzerinden, kadın emeği, karşılaştırmalı olarak değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Kadının ev içi emeği, toplumsal cinsiyet rejimleri, zaman kullanımı araştırmaları.

AN EFFORT TO MAKE VISIBLE: ASSESMENT OF DOMESTIC LABOUR OF WOMEN VIA TIME USE SURVEYS

Abstract

In the economical system, in which the Exchange value is principal, labour of women endeavored in behalf of society has been made invisible; and economically trivialized domestic labour of woman has been trivialized socially too. This trivialization reproduced unequal gender relationships, and inveteracy subordinate position of women in social structure.

Gender regimes, which are parts of struggle against the trivialization mentioned and focuses trivialized and made invisible domestic labour of woman, has been emerged with reanalyzing of welfare regimes into context of exclusion of women from paid work, subjection of women to male-dominant family, and redefinition of them as mother, housewife, wife and worker.

The other part of this struggle is time use surveys, of which main objectives are designation of daily average time spent as unpaid domestic labour, and assessment and quantification of paid and unpaid labour, and making visible woman labour both in home and in labour market.

Starting from this, it will be tried to assess woman labour comparatively via performed time use surveys in different countries which exhibit different gender regime models.

Key words: Domestic labour of woman, Gender regimes, Time use surveys

Jel Codes: B5 D13 J13 J16 J22

Bir Mücadele Alanı Olarak Toplumsal Cinsiyet Rejimleri

Esping-Andersen (1990), The Three Worlds of Welfare Capitalism isimli çalışmasında emek ve sermaye arasındaki güç ilişkilerinin refah devletlerinin ortaya çıkışında itici güç olduğunu belirtmiş ve liberal model, muhafazakar-korporatist model ve sosyal demokrat model olmak üzere üç tür refah devleti modeli tanımlamıştır.

Liberal refah devleti modeli; ABD, Kanada, Avustralya ve 1980 sonrası İngiltere'de görülen, ihtiyaç sahiplerinin belirli yollarla saptandığı, devletin tüm yurttaşlara düşük bir asgari gelir güvencesi verdiği ve piyasanın etkisinin genişletildiği modeldir. Muhafazakar-korporatist model; aile ve cemaat ilişkilerinin korunmasına dayanan, bunların yerini almamakla birlikte, bu geleneksel ilişkileri tamamlayıcı bir nitelik gösteren ve mevcut statü ve sınıf farklılıklarının sürdürüldüğü modeldir. Almanya, Hollanda, Fransa, Avusturya ve İtalya gibi ülkelerin refah modeli, muhafazakar-korporatist modelin örnekleridir. İskandinav ülkelerin modeli olarak kabul edilen sosyal demokrat model ise refah rejiminin çalışma eksenli kurgulandığı, mevcut sınıf ilişkilerini korumak yerine toplumsal eşitliğin sağlanmasının hedeflendiği, temel ihtiyaçların piyasa dışından karşılandığı modeldir (Orloff, 1996: 65; Koray, 2008: 122-123).

Esping-Andersen tarafından yapılan refah devleti modelleri sınıflandırması, yalnızca emek ve sermaye arasındaki güç ilişkilerini temel alması, toplumsal cinsiyet ilişkilerini dikkate almaması ve dolayısıyla kadınların ücretli çalışanlar olmaları halinde değerlendirilmeye dahil edilmesi bakımından feminist kuramcılar tarafından eleştirilmiştir. Bu üç refah modelinde kadınların toplumsal refah yararına harcadıkları emek -ücretsiz bakım emeği, ev içi emek- görünmez kılınmıştır.

Esping-Andersen'in refah devleti sınıflandırmasına getirilen bu eleştiriler, toplumsal cinsiyet meselelerini içeren yeni modellerin tartışılmasına önayak olmuştur. Toplumsal cinsiyet rejimi bağlamında refah devleti modelleri, sosyal güvenlik ve vergi sisteminde kadınlara nasıl yer verildiği, kamu hizmetleri desteğinin, bilhassa çocuk bakımıyla ilgili hizmetlerin niteliği, emek piyasasında kadının yeri bakımından yeniden kurgulanmıştır (Lewis, 1992, Akt: Gálvez-Muñoz, Rodríguez-Modroño, ve Domínguez-Serrano, 2011: 129)

Literatür incelendiğinde kamusal alanda varlık gösteren erkeğin geçim sağlayan, özel alanda varolan kadının ise bakım veren kişi olduğu kabulü ile ilişkileri bakımından refah devletlerinin dört kategoride incelendiği görülecektir. Bunlardan ilki refah devletinin, ailenin geçimini sağlayan erkeğin, aile içinde bakım veren kişinin de geçimini sağlaması amacıyla finansal olarak desteklendiği, kadının emek piyasasından çekilmesi ve sosyal güvenlik meselelerinde tamamen eşine bağlı olduğu, bakım işini kamu yardımı olmaksızın evde üstlendiği **'erkeğin geçim sağladığı model'dir (male breadwinner model)**. Bu model, kadınların rol ve işlevini yeniden üretim ve bakım ile sınırlandıran aile içi ilişkileri destekler ve erkeğin kamusal alandaki yerini güçlendirirken, kadını aileye bağımlı kılar. İkinci model, bakım işlerinden kadınların öncelikli olarak sorumlu olduğunu kabul etmekle birlikte, bakım hizmetinden sorumlu görülen kadınlara ücretli emek piyasasına sınırlı giriş olanağı sunan, kadınların yarı zamanlı çalışmalarının desteklendiği **'bakım veren eşitlik modeli'dir (caregiver parity model)**. Bir diğer model, cinsiyet ayrımını önlemek ve kadınlar için fırsat eşitliğini arttırmak ve kadının ev ve çocuk sorumluluklarının paylaşılması için refah devletinin bakım hizmetlerini sağladığı **'evrensel geçim sağlayan kişi modeli (universal**

breadwinner model) ya da 'çift gelirli model'dir (dual earner) ve son model, bakımın geniş aileler tarafından sağlandığı **'aile bakımı modeli'dir (familiy care model)** (Orloff, 1996: 66-67; Knijin ve Ungerson, 1997: 323; Brush, 2002: 168; Walby, 2003: 46; Bleijenbergh ve Roggeband, 2007: 438-439).

Toplumsal Cinsiyet Rejimleri Sınıflandırması Odağında Zaman Kullanımları

Walby, piyasa ve ev ekonomisinde, politikada ve sosyal yaşamda ortaya çıkan toplumsal cinsiyet ilişkileri sistemi olarak tanımladığı toplumsal cinsiyet rejiminde yaşanan modernizasyon ile özel alandan kamusal alana doğru bir dönüşüm gerçekleştiğini savunur. Kadınların emeğinde yansımasını bulan bu dönüşüm; kadınların, eş ve baba olarak öncelikle erkeklere mal edilen ücretli iş alanlarından dışlandıkları ve kadın işi olarak görülen ev içi üretimin temel yapı olduğu özel alandan, kadınların ev içi sorumluluklarının azaldığı, ücretli çalışmaya giriş eğilimlerinin arttığı, kamusal alana dahiliyetlerine doğru bir dönüşümdür. Söz konusu bu dönüşüm Walby'e göre pek çok Batı ülkesinde gerçekleşmiştir (Walby, 1999: 199-200; Walby, 2003: 47). Walby'nin refah rejimlerindeki dönüşüme ilişkin getirdiği göreli olumlu yaklaşımın karşısında; geçimi sağlayan kişinin erkek olduğu modelin aşındığı kabulüyle birlikte, sosyal gerçekliğin kendi kendine yeten otonom bireylerden oluşan ailelerden uzak olduğu saptaması durur.

İsveç

Toplumsal cinsiyet ilişkileri bağlamında yapılan refah devleti analizlerinde; İsveç'in evrensel geçim sağlayan kişi modeli/çift gelirli model sergilediği ortaya konulmuştur (Orloff, 1996: 70; Bleijenbergh ve Roggeband, 2007: 441).

İsveç'te uygulanan refah devleti modelinde işverenlerin talepleri sınırlanmış, hem kadın hem de erkek yurttaşların tam zamanlı çalışmaları desteklenmiştir. Avrupa karşılaştırmaları, İsveç'in çocukların bakımını, anne ve babaların paylaşmalarını olanaklı hale getiren en etkili ebeveyn iznini sağladığını ortaya koymaktadır. İsveç babalara, çocukların bakımına katılmalarını cesaretlendirmek için babalık izni vermektedir. İsveç her iki ebeveynin yeni doğan ya da evlat edinilen çocuklarının bakım sorumlulukları için transfer edilemeyen 5 ay ve ebeveynler arasında paylaşılabilen 5 ay olmak üzere ebeveyn izinlerini düzenlemektedir. Ebeveyn izninin bir parçası olarak uygulanan babalık izni, erkekleri ebeveyn izninin ya bir bölümünü almaya ya da bu haklarını devredemedikleri için kaybetmeye zorlamaktadır (Warren, Pascall, ve Fox, 2010: 205; Lewis, 2002: 347).

Bu düzenlemelerin sonucu olarak İsveç'te kadınlar, ev işleri için daha az, erkekler ise daha fazla zaman harcamaya başlamışlardır. 2000 yılı zaman kullanımı verileriyle karşılaştırıldığında kadınlar, ev işleri için 2010 yılında 14 dakika daha az zaman harcamaktayken, erkekler ise ortalama 11 dakika daha fazla zaman harcamaya başlamışlardır. Erkeklerin ücretsiz ev işlerine ayırdıkları zaman artmakla birlikte, halen kadınların harcadıkları zamandan ortalama 45 dakika daha az zaman harcamaktadırlar. Ayrıca 2010 yılında kadınların ücretli işler için harcadıkları zaman giderek artmakta ve 2000 yılına oranla günlük 21 dakika daha fazla zaman harcamaktadırlar. Erkeklerin ise harcadıkları zaman ortalama 14 dakika daha azalmıştır. Böylece ücretli işler ve ücretsiz ev işleri için harcanan toplam zaman kadınlar ve erkeklerde ortalama 7.20 saatle eşitlenmiştir (Statistics Sweden, 2012).

Birleşik Krallık

Birleşik Krallık erkeğin tam zamanlı, kadının ise yarı zamanlı çalışmasına ve dolayısıyla anneliği boyunca kadının düşük ücretli, yarı zamanlı işini bırakmasına, erkeğin kazancına bağımlı hale gelmesine neden olan erkeğin geçim sağladığı toplumsal cinsiyet rejimi modeli sergilemektedir. Bu modelde Birleşik Krallık örneğinde babalar için çocuğun doğumundan veya evlat edinilmesinden sonraki 3 aylık süreçte bakım izni verilmekle birlikte bu izin ücretsiz düzenlediğinden işlerin daha eşitlikçi paylaşılacağına ilişkin yaygın inanca rağmen, özellikle ücretsiz ev içi işler, -çocuk bakımı ve diğer ihtiyaç duyan aile üyelerinin bakımı da dahil- kadınların sorumluluğuna bırakılmaktadır (Warren, Pascall, ve Fox, 2010: 195-196). (Warren, Pascall, ve Fox, 2010: 212; Orloff, 1996: 70; Bleijenbergh ve Roggeband, 2007: 441).

Erkeğin geçim sağlayan kişi olduğu kabulüyle, erkeklerin tam zamanlı kadınların ise yarı zamanlı çalıştığı modelde (one-and-a-half-earner model) ücretli çalışma alanında toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri süreğen hale gelmektedir. Ücretli ve ücretsiz çalışma saatleri ile çocuklar için harcanan bakım zamanının eşitsiz bölüşümü, Birleşik Krallık’ta kadınların çalışma, bakım ve ev yönetimi için gerekli olan zamanları ve yetenekleri üzerinde gittikçe artan baskıyı deneyimlemeleri anlamına gelmektedir (Warren, Pascall, ve Fox, 2010: 196).

Birleşik Krallık’ta erkeğin geçim sağladığı modelden kaynaklanan, erkekler için uzun süreli ücretli çalışma saatleri onları, ücretsiz ev işlerinden alıkoyarken, kadınların kısa süreli ücretli çalışmaları ise kadınların ücretli çalışmaya katılımlarını kısıtlamaktadır. 2005 yılı zaman kullanımı araştırmasına göre ortalama olarak kadınlar, günlük olarak ücretli çalışma için erkeklerden çok daha az zaman harcamaktadırlar: günlük erkeklerin harcadığı 225 dakika (3.45 saat) ile karşılaştırıldığında kadınlar 146 dakika (2.26 saat) harcamaktadırlar. Kadınlar günlük ev içi ücretsiz işler (ev içinde çocuk bakımı dahil, yemek yapmak, bulaşık yıkamak, temizlik yapmak, tamirat bahçe bakımı vb.) için 228 dakika (3.48 saat) harcarken, erkekler 129 (2.09 saat) dakika harcamaktadırlar (Warren, Pascall, ve Fox, 2010: 195).

Almanya

Son on yıldır Almanya'da kadın istihdam oranları ciddi biçimde artmakla birlikte erkek geçim sağlayan modeli halen sürdürülmektedir (Gwozdz ve Sousa-Poza, 2010: 195).

2001/2002 yılı zaman kullanımı araştırmasına göre Almanya’da 7 ila 12 yaş arası çocuğu olan tüm kadınların iş günlerinde çocuklarının bakımı için harcadıkları zaman 15 dakikayken, erkeklerin 3 dakikadır. 7-12 yaş aralığında çocuklarıyla birlikte yaşayan erkeklerin çocukları için harcadıkları bakım zamanı, toplam ev işleri için harcadıkları (38 dakika) zamanın %8'ini oluşturmaktadır. Kadınlar ise toplam ev işleri için harcadıkları zamanın %34'ünü çocuk bakımı için harcamaktadırlar. Harcanan zaman 10 dakikadan 220 dakikaya kadar uzayabilmektedir. Ancak ortalama 43 dakika ev işlerine harcamaktadırlar (Statistisches Bundesamt, 2004).

Eşleriyle birlikte yaşayan erkekler, temel etkinlik olarak çocuklarının bakımı için günlük 1,10 dakika, kadınlar ise 2,43 dakika zaman harcamaktadır. Erkekler, harcadığı zamanın çoğunluğunu çocuklarıyla oyun oynamak ve spor yapmak için harcamaktadırlar. Erkekler bu spesifik etkinlikler için, harcadığı toplam bakım süresinin %81'ini harcamaktadırlar. Erkekler, çocuklarının fiziksel bakımı içinse kadınların harcadığının yalnızca 1/3'i oranında zaman harcamaktadır. Çocuklarıyla yalnız yaşayan kadınlar ise çocuklarının bakımı için günlük 3,01 dakika zaman ayırmaktadırlar (Statistisches Bundesamt, 2003).

ABD

ABD, kadınların emek piyasasına girişlerinin desteklenmesiyle birlikte, bakım veren yüklerinin erkeklerle paylaşılmasına ilişkin politikaların geliştirilmediği ve kadınların ekonomik anlamda büyük ölçüde eşlerine bağlılıklarının sürdürüldüğü 'bakım veren eşitlik modeli'ni (caregiver parity model) sergilemektedir (Kan, 2008: 48).

2011 yılı zaman kullanımı araştırmasına göre, ABD'de erkekler ücretli çalışma için yaklaşık olarak 8.00 saat, kadınlar ise 7.21 saat zaman ayırırken, ev içi işlerde kadınlar 3.02 saat, erkekler ise 2.11 saat zaman harcamaktadırlar. Çocuk bakımı söz konusu olduğunda ise 0-6 yaş çocuğa sahip ailelerde kadınlar çocuklarının bakımı için günde ortalama 1.06 saat zaman harcarken, erkekler yalnızca 47 dakika ayırmaktadır ve bu zamanın büyük bir bölümünü ise çocuklarla oyun oynamak oluşturmaktadır (Bureau of Labor Statistics, 2012).

Türkiye

Türkiye'de görülen sosyal refah rejiminin en belirleyici niteliği, kadının rolünün geleneksel toplumsal cinsiyet ideolojisi çerçevesinde tanımlanması ve aile kurumunun devamlılığının sağlanmasının sosyal politikaların amaçlarından biri olmasıdır (Urhan ve Çelik, 2011; Memiş, ve Bahçe, 2011: 10). Bu anlamda bakım, özel alana özgü bir iş olarak görülmekte ve geçimi sağlayan kişinin erkek olduğu model ile aile bakımı modeli niteliklerini sergileyen ücretli çalışan erkeğin, aile içindeki kadın ve diğer bağımlı kişilerin geçimini sağlamasının karşısında bakımın ise bütünüyle aile içine bırakılması öngörülmektedir.

Türkiye'de sosyal hakların sağlanmasında ve temel ihtiyaçların karşılanmasındaki maliyet baskısı, devletin bu alanda hizmet sunucusu rolünden olabildiğince uzaklaşarak, hizmetlerin finansmanına katkı sağlayacak yönde nakdi yardımlar, vergi indirimleri, çekler gibi parasal destekleri ön plana çıkarmasına ve bakım hizmetlerinin karşılanmasında kamu dışındaki aktörlerin, -piyasa, aile ve gönüllü kuruluşların- rollerinin genişletilmesine neden olmaktadır. Bu gelişmelere bağlı olarak, bakım hizmetleri temel olarak ailenin sorumluluğunda görülmeye devam edilmektedir (Lewis, 2002: 342; Koray, 2008: 131; Aktaran: Urhan ve Çelik, 2011).

2006 yılı zaman kullanımı araştırmasına göre Türkiye'de erkekler günde ortalama 4.27 dakika ücretli çalışma için, yalnızca 0.51 dakika ise ev içi işler ve bakım işleri için zaman harcamaktadır. Kadınlar ise 1.08 dakika ücretli çalışma, 5.17 dakika ev içi işler ve bakım için zaman ayırmaktadır. Söz konusu etkinlikler için ayrılan zaman çalışma durumunda da çok değişmemektedir. Çalışan erkekler, ücretli çalışma için 6,08 dakika, ev içi işler ve bakım işleri için ise 0,43 dakika harcarken, çalışan kadınlar ücretli çalışma için 4,19 dakika, evişleri ve bakım işleri için ise 4,03 dakika ayırmaktadırlar (TUİK, 2008).

Sonuç Yerine: Kadın Emeğinin Görünür Kılınması

Toplumsal cinsiyet rejimlerinde yaşanmaya başlanan dönüşüm, kadınların ücretli çalışmaya katılım eğilimlerinin artması biçiminde ortaya çıksa dahi, bu artış piyasa ekonomisinin erişim alanları dışında kalan kadınların, düzenli çalışan işçilere göre daha uzun çalışma süreleri ile daha az gelire razı olacak biçimde ücretli çalışmaya dahil edilmeleri biçiminde gerçekleşmektedir. Bu ücretli çalışma biçimleri, bir yandan kadınların ev içine ait ikincil konumunun sürdürülmesine ve eski refah rejimleri altında kendi sorumlulukları olan bakım işini yüklenmeye devam etmelerine, öte yandansa onların piyasa ekonomisi içine çekilmesine hizmet etmekte ve kadına atfedilen düşük ücretli ve düşük statülü işler

dolayımıyla kadın işinin, erkeğe göre ikincil olarak tanımlanmasına ve erkeğe olan ekonomik bağımlılığının fiilen sürmesine neden olmaktadır.

Toplumsal cinsiyet rejim modellerinde ortaya çıkan farklılıklara rağmen dünyanın her yerinde kadınlar, ücretsiz ev işleri ve bilhassa bakım işleri için erkeklerden daha fazla zaman harcamakta, emek piyasasına katılımları ise erkeklerin katılım oranlarının altında kalmaktadır. Bu nedenle toplumsal cinsiyet rejimlerinin eşitlikçi dönüşümünü gerçekleştirecek politikaların temelinde, özel alana atfedilen işlerin toplumsallaştırılması ve ev işleri ile çocuk bakımına erkekleri dahil etmek üzere, etkili sosyal politika düzenlenmelerinin hayata geçirilmesi gerekliliği bulunmak zorundadır.

KAYNAKLAR

Bleijenbergh, I. ve Roggeband, C. (2007). Equality Machineries Matter: The Impact of Women's Political Pressure on European Social-Care Policies. *Social Politics,* 14(4), 437-459.

Brush, L. D. (2002). Changing the Subject: Gender and Welfare Regime Studies. *Social Politics*. 9(2), 161-186.

Bureau of Labor Statistics U.S. Department of Labor (2012). *American Time Use Survey 2010/11.*

Statistisches Bundesamt (2003). *WO BLEIBT DIE ZEIT ? Die Zeitverwendung der Bevölkerung in Deutschland 2001/02.*

Statistisches Bundesamt (2004). *Analysen zur Zeitverwendung Beiträge zur Ergebniskonferenz der Zeitbudgeterhebung 2001/02.* (Band: 43, Forum der Bundesstatistik, Alltag in Deutschland).

Gálvez-Muñoz, L., Rodríguez-Modroño, P. ve Domínguez-Serrano, M. (2011). Work and Time Use By Gender: A New Clustering of European Welfare Systems. *Feminist Economics*, 17(4). 125-157.

Gwozdz, W. ve Sousa-Poza, A. (2010). Explaining Gender Differences in Housework Time in Germany. *J Consum Policy*. 33, 183–200.

Kan, M.Y. (2008) Does gender trump money? Housework hours of husbands and wives in Britain. *Work Employment Society*. 22, 45-66.

Knijn, T. ve Ungerson, C. (1997). Introduction: Care Work and Gender in Welfare Regimes. *Social Politics*. 4(3), 323-27.

Koray, M. (2008). *Sosyal Politika (3. bs.).* Ankara: İmge Kitabevi.

Memiş, E. ve Bahçe. S. A. K. (2011). *Estimating the Impact of the Recent Economic Crisis on Work Time in Turkey*. Levy Economics Institute of Bard College. (Working Paper No. 686).

Orloff, A. S. (1996). Gender in the Welfare State. *Annual Review of Sociology,* 22, 51-78.

Statistics Canada (2011). *General Social Survey - 2010 Overview of the Time Use of Canadians.*

Statistics Sweden (2012). *Swedish Time Use Survey 2010/11* (Rapor No: Living Conditions Report: 123).

Türkiye İstatistik Kurumu (2008). *Zaman Kullanım İstatistikleri 2006.*

Urhan, G. ve Çelik, B. U. (Nisan 2011). Türkiye’de Engellilere Yönelik Düzenlenen Evde Bakım Hizmetinin Toplumsal Cinsiyet Açısından İncelenmesi [Bildiri], 7. Ulusal Sosyal Hizmetler Kongresi, Ankara.

Walby, S. (1999). Transformations of the Gendered Political Economy: Changes in Women's Employment in the United Kingdom. *New Political Economy*, 4(2), 195-213.

Walby, S. (2003). Policy Developments for Workplace Gender Equity in a Global Era: The Importance of the EU in the UK. *Review of Policy Research, 20(1), 45-64.*

Warren, T., Pascall, G. ve Fox, E. (2010). Gender Equality in Time: Low-Paid Mothers' Paid and Unpaid Work in the UK. *Feminist Economics*, 16(3), 193-219.

KONUT ÜRETİMİNİN FİNANSMAN BOYUTU: TÜRKİYE'DE TOKİ VE MORTGAGE KREDİLERİNE İLİŞKİN ANALİZ

Yrd. Doç. Dr. İsmail BAŞARAN
Bartın Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Mehmet İSLAMOĞLU
Bartın Üniversitesi

Özet

Bireyler için barınma, öncelikliolarak karşılanması gereken ihtiyaçlardan biridir. Ancak konut edinimi, bireyler açısından tek seferde enyüksek harcamanın yapıldığı bir varlık yatırımı olduğundan, barınma ihtiyacının karşılanmasında, finansman sorunu, arsa ve inşaat malzemelerinden sonra en önemli sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.Konut fiyatları hane halkı yıllık gelirlerinin birkaç kat üzerinde olduğundan, konut sahibi olmak önemli ölçüde birikim ya da borçlanmayı gerektirmektedir.

Konut arzı, dar gelirli gruplara yönelik olduğugibi, bunun dışında yer alan orta ve yüksek gelir grubundaki ailelere de yönelik olarak üretilen konutlardan oluşmaktadır. Rantı yüksek olan kentlerde, konut sahibi olabilmek dar gelirli aileler için hemen hemen imkansızdır. Bu yüzden kısmen rantı daha düşük olan yerlerde dar gelirli ailelere yönelik olarak kamu destekli konut edindirme çalışmaları yürütülmektedir. Bu amaca yönelik olarak birçok ülkedefarklı şekillerde de olsa, sübvansiyonlar uygulanmaktadır.

Bu çalışmada konut üretiminde karşılaşılan sorunlardan biri olan finansman gereksinimi ele alınacaktır. Finansman gereksiniminin karşılanmasında dünyada ve Türkiye'de denenmiş ve hali hazırda uygulanmakta olan kaynak oluşturma modelleri incelenecektir. Bu bağlamda Türkiye'de uygulanan TOKİ Kredileri ile Ticari Bankalar ve Tüketici Finansman Şirketleri tarafından kullandırılan Mortgage Kredilerinin müşteri açısından karlılık analizi yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler **:** Konut Finansmanı, İpotekli Konut Kredileri, Toplu Konut İdaresi.

FINANCIAL ASPECT OF HOUSING: AN ANALYSIS ABOUT HDA AND MORTGAGE LOANS IN TURKEY

Abstract

For individuals, housing is one of the needs to be met primarily. However, as acquisition of housing is an asset investment in which the highest expenditure is made at one time from the standpoint of individuals, problem of funding of housing appears to be the most important problemfacing us after land and construction materials.Since housing prices turn out to be a few times as much as household annual income, acquisition of a house requires a considerable amount of saving or borrowing.

Housing supply consists of houses constructed for low-income groups as well as those families with middle-income and high-income. In cities with high rent, it is almost impossible for low-income families to become homeowners.Therefore, in cities with relatively low rent, housing support by state is carried out for low-income families. To this end, subsidies are applied in many countries in different ways.

In this study, funding requirement, one of the problems encountered in the production of housing is taken up. Resource creation models which were tested in Turkey and in the World and have already been applied in meeting funding needs will be examined. In this sense, profitability analysis of HDA loans and Mortgage loans provided by Commercial Banks and Consumer Finance Companies will be carried out from the point of view of customers.

Key Words **:**Housing Finance, Mortgage, Housing Development Administration (HDA)
JEL Classification Codes **:** G21, G28

GİRİŞ

Göç veya doğal nüfus artışı, kentlerdeki öncelikli sorun olan barınma ihtiyacını ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla nüfus artışının iki temelsebebi olduğu söylenebilir. Bunlardan ilki kırsal kesimlerden kentlere göçlerdir. Bireylerin kırsal kesimden kentlere göç etme kararlarında, kırsal kesimde yaşamanın zorlukları ve kent yaşamının çekiciliği etkili olmaktadır. Böylece, tümüyle olmasa da genel olarak köylerden ve kırsal kasabalardan göç eden insanlar; düzensiz sanayi merkezlerinin çirkinleştirdiği kentlere geldiklerinde barınabilecekleri bir yere en fazla gereksinim duyarlar(Çakır,2011:214).İkincisi ise doğal nüfus artışı veya kentte yaşayan ailelerde doğurganlığın yüksek oluşu nedeniyle meydana gelen nüfus artışıdır.

Konut insanların temel ihtiyaçlarından barınma ihtiyacını karşılayan yapılardır. Nüfusun hızla arttığı yerleşim yerlerinde mutlaka konut sorunundan bahsedilmektedir. Konut sadece bireysel işlevi yerine getirmez; aynı zamanda, toplumsal yapıyı dengeleyen bir işleve de sahiptir. Barınma ihtiyacının yeterince karşılanmadığı toplumlarda toplumsal barışın sağlanması ve korunması da zorlaşmaktadır. Bir sığınak olarak konut, kişilerin yaşamsal ihtiyaçlarını karşılamakla birlikte, insanlarıyaşamın yorucu sıkıcı ve olumsuzluklarından uzaklaştırmakta, sosyal tatmin yanında psikolojik tatmin de sağlamaktadır(Toprak,2008:200).

Konut, bir kişiye, aileye ve sosyal gruba ait, içinde yaşanabilecek yeterli şartları sağlayan bağımsız bir birim olarak tanımlandığı gibi, birey açısından barınma ihtiyacının karşılanması yanında, sosyal güvenlik unsuru, mülkiyet hakkınınbir sembolü ve sahiplik duygusudur. Konut ihtiyacı, kişi başına gerekli en küçük yeterli mekanı ifade etmek için kullanılmaktadır(Keleş,2010:359).

Göç veya doğal nüfus artışı sebebiyle, konut stoklarının yetersiz kalması ve barınma ihtiyacının giderilememesi, gecekondu şehirlerin oluşmasına uygun ortam hazırlamakta, böylece sağlıksız yapılar, çağdaş yaşam alanlarının yerini almaktadır. Konut talebinin karşılanmadığı ölçüde, kaynaklar sağlıksız konutların yapımında kullanılarak israf edilmektedir. Gecekondu yaşamı sağlık sorunları başta olmak üzere sosyal ve ekonomik sorunları beraberinde getirmektedir.

Kırsal kesimlerden kentlere göç eden insanların yanı sıra, o kentte yaşayan ailelerde doğurganlığın yüksek oluşu da, kentin nüfusunun artmasına sebep olmaktadır. Kente göç eden insanlar sebebiyle ortaya çıkan barınma sorununa benzer şekilde, kentte yaşayan ailelerde doğurganlığın yüksek oluşu da ilave konut ihtiyacını gündeme getirmektedir. Ancak kırsal kesimden kente göç edenler, çoğunlukla eğitim seviyesi düşük ve dar gelirli ailelerden oluştuğundan,bu ailelerin konut ihtiyacının karşılanmasında, devletin ekonomik desteğine veya kredilendirmede uzun vadeli uygun geri ödeme koşullarına gereksinim vardır.Bir başka ifadeyle,kentte göç kaynaklı olmayan nüfus artışları, yüksek gelir grubundaki ailelerden, düşük gelir grubunda yer alan ailelere çok geniş bir yelpazedegerçekleşmekte ve her bir grubun konut talebi ve farklı türdeki konutlariçin ihtiyaç duyulan finansmanınşekli de değişmektedir.

Konut üretiminde, arsa ve inşaat malzemelerinin bulunurluğundan sonraki en önemli unsur finansmandır. Dolayısıyla konut üretiminin, sürekli olarak artan konut talebini karşılayabilmesi, halkınfinansal sistemden daha fazla yararlanmasını sağlayacak iyi işleyen bir kredi sistemi ile mümkündür. Nitekim konut yatırımında, konut üretiminin devamlılığını

sağlayacak şekilde finansman desteği sağlandığı vekredi sisteminin korunması amacıyla yeterli teminatlar alındığında,diğer şartların yerine getirilmesi formaliteden ibaret olacaktır.

Bu çalışmada konut üretiminde karşılaşılan sorunlardan biri olan finansman gereksinimi ele alınacaktır. Finansman gereksiniminin karşılanmasında dünyada ve Türkiye'de denenmiş ve hali hazırda uygulanmakta olan kaynak oluşturma modelleri incelenecektir. Bu bağlamda Türkiye'de uygulanan TOKİ Kredileri ile Ticari Bankalar ve Tüketici Finansman Şirketleri tarafından kullandırılan Mortgage Kredilerinin müşteri açısından karlılık analizi yapılacaktır.

1. KONUT FİNANSMANSİSTEMİNİN ÖNEMİ

Dünyanın çeşitli bölgelerindeki çoğu hanehalkı için konut hem en yüksek harcama kalemi hem de en önemli varlık yatırımıdır(Warnock and Warnock,2008,239). Konut fiyatları hane halkı yıllık gelirlerinin birkaç kat üzerinde olduğundan, konut sahibi olmak önemli ölçüde birikim ya da borçlanmayı gerektirmektedir.Borçlanma ise, doğrudan ya da mali piyasaların gelişmişlik düzeyine göre dolaylı olarak yani finansal aracılar marifetiyle gerçekleştirilmektedir.

Gerekli teknik koşulları sağlayan konutların üretiminin istikrarlı bir şekilde artışı, iyi işleyen bir konut finansman sistemi aracılığıyla gerçekleştirilebilir. İyi işleyen bir konut finansman sistemi için bazı ön şartların varlığı gerekir. Bunlar:

- Kredi kültürü, finansal sektörünü önemli ölçüde etkileyen bir unsurdur.Kredi kültürünün zayıf olduğu ülkelerde,bankalar çoğunlukla kredi müşterilerinin geri ödeme gücünü değerlendirmezler ve müşteriler de ciddi olarak krediyi geri ödeme sorumluluğu içerisinde değildirler. Bazı Afrika ülkelerinde, halkın bir kısmı banka kredisini hibe veya gelir kaynağı olarak görmektedir (UN-HABİTAT,2008,5).Bu durum bankaların takipteki kredilerini artırarak,kredi sisteminin emin bir şekilde çalışmasını engellemektedir.
- Kredi müşterilerinin kredi geçmişine ilişkin bir veri tabanına gereksinim vardır ve veri tabanındaki bilgilerin standardizeedilmiş olması gerekmektedir.
- Konutun rayiç değerinin kolayca tespit edileceği, konutun özelliklerinin (büyüklüğü, konumu, yaşı vb.) yer aldığı bir kayıt sistemine ihtiyaç vardır. Zira gayrimenkul değerleme uzmanları söz konusu kayıtları dikkate alarak konutun rayiç değerini daha doğru tespit etme imkanına kavuşur.
- Kredinin geri ödenmeme riskine karşı yeterli miktarda teminat alınması gerekir. Konut kredilerinde teminat, konut üzerinde tesis edilecek ipotektir. Ancak kredi kuruluşunun kredilendirmeyi konut değerinin bir miktar altında veya belirli bir yüzdesi üzerinden yapmasını sağlayacak yasal düzenlemeler, kredi sisteminin sağlıklı çalışması için bir gerekliliktir.
- Makroekonomik istikrar, konut üretiminin hızlanarak sektörün büyümesini ve ikinci el konut piyasasının canlanmasını sağlar. Makroekonomik istikrarın olmadığı bir ortamda örneğin enflasyon oranlarındaki oynaklık, sabit faizli kredi kullandıran kredi kuruluşunu faiz riskine maruz bırakır. Bu durumda kredi kuruluşu, değişken faizli kredi kullandırmayı tercih eder ancak bu sefer kredi müşterileri değişen faiz oranları sebebiyle faiz riskine maruz kalır ve kredi talebi konusunda isteksiz davranır. Neticede makroekonomik göstergelerdeki bozulmalar ve oynaklıklar,

konut finansman sisteminin gelişmesini geciktirici yönde etki yapmaktadır (Warnock and Warnock,2008,240).

2. KONUT FİNANSMAN MODELLERİ

Dünyada konut finansmanı ile ilgili başarı ile uygulanmakta olan modeller mevcuttur. Konut finansmanı ile ilgili iki büyük modelden söz edilebilir. Söz konusu konut finansman modelleri ilk olarak gelişmiş ülkelerde ortaya çıkmış, sonrasında gelişmekte ve az gelişmiş ülkelerde uygulanmaya başlanmıştır. Özellikle Almanya'da ve Danimarka'da uygulanan ipotek bankası yöntemi olan Pfandbrief[5] modeli başarıyla yüz yıldır uygulanmaktadır(Kömürlü ve Önel,2007:94).

ABD'de 1929 büyük buhran sonrası, konut sorununu çözmek amacıyla, Konut ve Kent Geliştirme Bakanlığı (US Department of Housing and Urban Development) bünyesinde ve öncülüğünde konut kredilerini teşvik eden, organize eden, ipoteğe dayalı menkul kıymetlere garantiler veren, konut finansmanına fon aktaran kuruluşlar ve sistemler geliştirilmiştir(Uludağ ve Arıcan,1999:419). Birincil ve ikincil ipoteğe dayalı menkul kıymetler piyasasının gelişmesini ve derinlik kazanmasını sağlamak amacıyla, bu piyasaları düzenleyen yasalarve standartlar getirilmiştir. Böylece kredili veya borçlanarak konut satın almak isteyen hane halkına düşük faizli ve uzun vadeli kredi imkanı sunacak sürekli fon akışının ipoteğe dayalı menkul kıymetler piyasası aracılığıyla sağlanması amaçlanmıştır.

İpoteğe dayalı konut finansman sisteminde (mortgage), kredilerin temel fon kaynakları mevduatlar, sigorta primleri ve emeklilik fonlarıdır. Bu fonlar kredi veren finansal aracılar tarafından konut alımı amacıyla kredi talep edenlere konut ipoteği karşılığında kullandırılmaktadır. Bu şekilde oluşan ipotekli kredi portföyü, ilgili (kamu ya da özel) aracı kuruluştan güvence alınmasının ardından menkul kıymetleştirilmekte ve yatırım bankalarına satılmaktadır. Yatırım bankaları da bu finansal araçlara dayalı olarak tahvil ihraç etmekte ve piyasayı daha da derinleştirmektedir (Ayan,2011,141)

3. DÜNYADA KONUT SORUNU VE KONUT FİNANSMANINA İLİŞKİN UYGULAMALAR

Dünyada yaşanan ekonomik ve sosyal değişim ve gelişmeler, kentleşme ve konut sorunlarının da gelişmelere paralel sürekli bir biçimde yeniden gözden geçirilmesini ve uygun politikalar ve çözüm yolları aramayı zorunlu kılmaktadır.

Kentler, hızlı nüfus artışı, göç ve yoksulluk gibi birçok nedenleri de içinde barındıran sorunlardan kaynaklanan hızlı ve çarpık kentleşme gerçeği ile yüz yüzedir. Bu düzensiz, çarpık kentleşme olgusu, yaşadığımız mekanları altyapıdan yoksun, donatı eksiklikleri olan ve temel yaşam standardının çok altında yerler haline getirmektedir. Özellikle bu alanlarda yaşayanlar için temel yaşam standardının ötesinde sağlık açısından ciddi riskler oluşturmaktadır. Hem düşük seviyedeki yaşam standardına sahip yerleşim alanlarında yaşam

---

[5] **Pfandbrief** , Avrupa ve Avrupa dışında varlığa dayalı menkul kıymet ihracında model olarak kabul edilen genellikle AAA kredi notlu Alman tahvilleridir. Pfandbrief, Pfandbrief Yasasının öngördüğü şekilde,mortgage ve kamu sektörü kredileri gibi uzun vadeli aktiflerle ilişkilendirilerek teminat altına alınmış tahvillerdir. Pfandbrief tahvilleri, Alman tahvil piyasasında kamu sektörü ve teminatsız banka tahvillerinden sonra ihraç tutarı açısından üçüncü büyük tahvil grubunu oluşturmaktadır.

ve konut kalitesiniartırmak hem de konut talebi açığına cevap verici çalışmalar yapma gereği vardır. Bu nedenle kentlerde hızlı, etkin, ekonomik ve uygulanabilir plan ve projeler dahilinde, özellikle dar ve orta gelir düzeylerine sahip olanlar için ödeyebilecekleri düzeylerde konut ve konut finansman desteği sağlanmak zorundadır.

Gelişmekte olan ülkelerin sağlıklı işleyen kredi piyasalarından yoksun oluşu, konut sorunlarının çözülmesinin önündeki önemli bir engeldir.Gelişmekte olan ülkelerde nitelikli konut edinimi hayali, halkın çoğunluğunun kredi alma konusundaki bilgi ve beceri eksiklikleri nedeniyle gerçekleşememektedir. Aksine, gelişmiş ülkelerin büyük bir kısmındayaygın olarak halk kredi sistemine girmektedir. (HABITAT,2008) .

Konut arzı, temelde dar gelirli ve bu kategori dışındaki (orta ve yüksek gelir grubundaki) ailelere yönelik olarak üretilen konutlardan oluşmaktadır. Oldukça pahalı olan kentlerin lüks konutlarına sahip olmak dar gelirli aileler için olanak dışıdır. Bu yüzden gelişmiş veya gelişmekte olsun hemen hemen dünyanın her ülkesinde hükümetlerin konut politikaları dar gelirlilere yönelik olarak farklı şekillerde de olsa sübvansiyonlar içermektedir. (Kim,1995,23).Dar gelirli ailelere yönelik olarak dünyada en sık rastlanan sübvansiyon şekli ise faiz oranı ayarlamalarıdır. Örneğin Kolombiya'da ailelere yönelik olarak uygulanan konut yardımları *Cajas de Compensación Familiar*aracığıyla sağlanmaktadır.Ulusal Tasarruf Fonu, eşzamanlı olarak ailelerin tasarruf etmelerini özendirmekte, konut kredisi kullanımını teşvik etmekte ve sübvansiyondan yararlanmalarını sağlamaktadır. Nisan 2009 da ailelerin konut edinmelerine yönelik gerçekleştirilen faiz oranı indirimi, konut satışlarını % 40 oranında artırmıştır (Castro,2012,12). Ancak konut üretiminde kaynak oluştururken, sübvansiyonların kredi kurumları arasında haksız rekabete sebep olacak şekilde uygulanmamasına özen gösterilmelidir.Bu nedenle, faiz oranı sübvansiyonun verimsizliği ve eşitsizliğinden kaçınmak için, hükümet sübvansiyon programlarını konut finansman programlarından ayırmak gereklidir(Kim,1997,1604). Endenoezya'da, 1990'lı yılların başında hükümetin temel hareket noktaları, dar gelirli ailelere yönelik üretilen konutların küçük bir kısmının yapımını; dar gelirli ailelerin yüksek oranda sübvanse edilen kredilerinin karşılanmasını; özel teşebbüse düşük maliyetli konutların inşa edilip, satılması için verilen teşvikleri üstlenmek idi. Burada hükümetin amacı, piyasayı bozucu etki yapan ve verimsiz faiz oranı ayarlamalarından kaçınarak,şeffaflığın geçerli ilkelerine dayanan bir anlayışla ve tamamen hak sahiplerine verilmesi prensibiyle,sübvansiyonların dar gelirli kent sakinleri arasında konut sahipliğini özendirmek amacıyla kullandırılmasıdır(Lee,1996,585).

4. TÜRKİYE'DE KONUT SORUNUVE KONUT FİNANSMANINDATOKİ VE MORTGAGE KREDİLERİ

Türkiye'de yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren, kırsal alanlardan kente göçün artması ile birlikte, kentlerde barınma ihtiyacının karşılanması ciddi bir sorun halinegelmiştir. Özellikle, kent yaşamına yeni dahil olan dar gelirli aileler için konut üretimi ve finansmanı konusunda,siyasi otoriteler belirgin politikaları uygulamaya koyamamıştır. Bu nedenle, konut talebi, yasal olmayan konut üretimi ile karşılanmıştır. İlk zamanlarda, dar gelirli yeni kentliler, hazineye veya başkalarına ait araziler üzerine kendi olanakları ile konut inşa etmişlerdir. Daha sonra bu yasal olmayan süreç, arsa sahiplerinin kendi arsaları üzerinde plansız ve projesiz olarak konut inşa etmeleri şeklinde devam etmiştir.

Son on yılda, 2008 yılında yaşanan global finans krizini hariç tutarsak, gerek ekonomik istikrara bağlı olarak konut üretimindeki artışın ivme kazanması, gerekse yürürlüğe konan yasal düzenlemelerle plansız yapılaşmanın önüne geçilmesi, konut sorununun kısmen de olsa çözülmesine katkı sunmuştur. Ancak bölgeler arasındaki kalkınmışlık düzeyleri arasındaki uçurum, kırsal alandan büyükşehirlere olan göçleri kronik bir sorun haline getirdiğinden, günümüzde de özellikle büyükşehirlerde konut talebi dinamik olarak artmaya devam etmektedir.

Aşağıda Tablo 1 de görüldüğü gibi,Türkiye'de nüfusun illere göre dağılımı göçlerin ve doğal nüfus değişimlerinin etkisi ile 2009 ve 2011 yılları arasında değişiklik göstermiştir. Buna göre sosyo-ekonomik olarak gelişmiş olan Türkiye'nin üç büyükşehri İstanbul, Ankara ve İzmir'in net göç oranları her üç yılda da artış göstermiştir. İstanbul ve Ankara'nın ülkenin toplam nüfusundan aldığı yüzdelik pay her yıl düzenli olarak yükselmiş, İzmir'in ise 2011 yılında gerilemiştir. İzmir'de her üç yılda da nominal olarak nüfus artarken, şehrin doğal nüfus artış hızında meydana gelen yavaşlamadan ötürü ülkenin toplam nüfusundan aldığı yüzdelik payda azalmıştır. 2009-2011 yılları arasında, ülkemizde farklı bölgelere ait illerden nispeten sosyo-ekonomik açıdan az gelişmiş Kars, Kütahya ve Ordu'nun net göç verme oranları oldukça yüksektir. Bu bağlamda nüfusu çok olan kentler sadece doğal nüfus artışı ile değil aldıkları göçlerle de büyümüştür.

4.1.TÜRKİYE'DE KONUT FİNANSMANINDA TOKİ

Toplu konut, bağımsız tek yapılar olarak değil, büyük konut siteleri halindeyapıldıkları zaman, teknik, toplumsal ve ekonomik kimi yararlar sağlayabilen büyük girişimlerdir. Toplu konut uygulamalarında konut projeleri ile birlikte yerleşim planlamasının yapılması,gerekli nüfus büyüklüğüne bağlı donatım tesislerinin projelerinin hazırlanması, peyzaj düzenlemesinin yapılması gereklidir. Böylelikle sağlıklı yaşam çevreleri elde edilmiş olacaktır. Toplu konut; konut kooperatifi, konut yapım ortaklığı ya da konut bankaları gibi kamusal ya da özel kuruluşlarca gerçekleştirilen ve çok sayıda ailenin barınmagereksinmesini karşılayan büyük çaptaki konutlandırma ve yerleşim girişimi olarak tanımlanmaktadır. Toplu konutlar farklı şekillerde inşa edilebilir(Şahin,2011:261). Toplu konut projelerinin amacı en az kaynak kullanarak öngörülen standartlara uygun iyi nitelikte bina veya binalar topluluğu üretmek olmayıp, yaşayanların sosyal, kültürel, biyolojik, güvenlik vb. gereksinimlerini en az kaynak kullanımı ile en iyi şekilde karşılamaktır.

Tablo 1. İllerin Aldığı Verdiği Net Göç Ve Net Göç Hızı

İller	Toplam Nüfus						Net Göç			Net GöçHızı (‰)		
	2009	Pay %	2010	Pay %	2011	Pay %	2008-2009	2009-2010	2010-2011	2008-2009	2009-2010	2010-2011
Toplam Nüfus	**72561312**		**73722988**		**74724269**							
Ankara.................	4650802	6,41	4771716	6,47	4890893	6.55	37079	49405	54479	8	10.41	11.20
İstanbul.................	12915158	17,80	13255685	17,98	13624240	18.23	39481	102583	121782	3.06	7.77	8.98
İzmir.....................	3868308	5,33	3948848	5,36	3965232	5.31	26873	11480	8944	6.97	2.91	2.26
Kars.....................	306536	0,42	301766	0,41	305755	0.41	-6632	-6751	-5722	-21.4	-22.12	-18.54
Kütahya................	571804	0,79	590496	0,80	564264	0.76	-2919	-4612	-3108	-5.09	-7.78	-5.49
Ordu.....................	723507	1,00	719183	0,98	714390	0.96	-961	-8345	-10.509	-1.33	-11.54	-14.60

Kaynak: TUİK (Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları) Not: Yabancı Nüfus Dahil Edilmemiştir.

TOKİ, piyasa koşullarında ödeme gücü olmayanlara uygun koşullu mali kaynaklar sağlanması amacıyla; alt ve orta gelir gruplarına kredi desteği, uzun vadelerde düşük aylık taksitli konut projeleri ve bankaların toplu konut finansmanı alanına girmesini özendirmeye yönelik çalışmalar yapmaktadır. Kâr amacı gütmeyen bir devlet kuruluşu olan TOKİ, 1984 yılında, 1982 Anayasası'nın çevre ve konut haklarına dair 56. ve 57. maddeleri uyarınca kurulmuştur. Söz konusu anayasa maddeleri devlete, vatandaşların sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşamaları için çalışmak; konut ihtiyacını karşılayacak tedbirleri almak ve bu hedeflere ulaşmak doğrultusunda konut projelerini desteklemek görevlerini vermektedir. Türkiye Büyük Millet Meclisi, bu hedefler ışığında yapılan planlamalarla, 1984 yılında, Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdaresi Başkanlığı'nın kurulmasına veoluşturulacak Toplu Konut Fonu'nunİdare'nin hizmetine sunulmasına yönelikkararı onaylamıştır. Bu tarihte yürürlüğegiren 2985 sayılı Toplu Konut Kanunu ileözerk Toplu Konu Fonu oluşturulmuştur.

Kuruluş yıllarında, Toplu Konut Fonuaracılığıyla Anayasa'nın gereklerini yerinegetirme konusunda önemli faaliyetlergerçekleştirilmiştir. Kuruluşundan buyana birçok kişiyekredi verilmiş ve kooperatifler halinde çok sayıda konut inşaatı için destek sağlanmıştır.1988 yılı, TOKİ'nin ilk dönemleri içinzirve niteliğindedir. Ancak bunu takipeden iki yıl boyunca, faizler vatandaşınkarşılayamayacağı ölçüde yüksekoranlarda seyretmiş ve bu süreç sekteyeuğramıştır. 1990'da Toplu Konut veKamu Ortaklığı İdaresi Başkanlığı'nınikiye ayrılmasıyla, Toplu Konut İdaresi Başkanlığı (TOKİ) kurulmuştur. Son olarak, 2001 yılında yapılan yasal düzenlemelerle Toplu Konut Fonu datamamen yürürlükten kaldırılmıştır. Fonunkaldırılması, TOKİ'nin kaynaklarını büyükölçüde kısıtlamış ve bütçeden aktarılanödeneklere bağımlı hale getirmiştir.

TOKİ'nin yeniden önemli bir güce dönüşmesi, 2002 yılından sonraki çalışmalarıyla mümkün olmuştur. Türkiye'de yaşanan konut sorununun artarak devam etmesi ve önceki atılımların sorunları çözmede yetersiz kalması karşısında bir AcilEylem Planı ile harekete geçilmiş, Ocak 2003'ten itibaren sosyal konut ve kentseldönüşüm uygulamalarına hız vermiştir.Bunu izleyen dört yıl süresince TOKİ'ninkurumsal yapısı geliştirilmiş ve yetkileriyasal düzenlemelerle genişletilmiştir.Toplam 64,5 milyon metrekarelikarazinin devriyle TOKİ'nin arsa portföyüde genişletilmiş, böylece İdare'ninkendi kaynaklarını kullanarak projelergeliştirebilmesi amaçlanmıştır.TOKİ'nin kuruluş kanununa uygun olarak, Bayındırlık ve İskan Bakanlığı'ndan ayrılarak doğrudan Başbakanlık'a bağlı bir idare haline getirilmesi ile uygulama ve karar mekanizmalarında daha fazla esneklik ve özerklik sağlanmıştır. Ayrıca, yeni yasal düzenlemelerle TOKİ'nin büyük kentsel dönüşüm projelerine ilişkinetkin uygulama yetkisinin oluşturulmasıyönünde hukuki zemin oluşturulmuştur.

TOKİ, 1984'te faaliyetlerine başladığındanbu yana sosyal nitelikli toplu konutlarınyanı sıra hastane ve okul gibi çeşitlisosyal donatılar inşa etmiştir. TOKİ; 1984-2001arası 17 yıllık dönemde, 43 bin145 konut inşa ederek bu dönemde hızlı ve büyük çalışmaların içine girmiştir. Çalışmamodelini özel sektörün pratiklik veesnekliğine sahip bir anlayışla oluşturanTOKİ, sadeleştirilmiş bürokrasi ve azamiverimlilik sağlama açısından ayrıcalıklıkonuma sahip bir devlet kurumudur.Bunun sonucu olarak TOKİ, enflasyona endeksli uzun vadeli alacaklardan oluşansürekli büyüyen bir finansalzemin oluşturmuştur. İdare gelirlerinin%90'ı satışlardan elde edilmektedir.

- TOKİ, alternatif, yenilikçiuygulamalarla konut üretimininbelli bir model çerçevesinde gerçekleşmesini sağlayarak, konutpiyasasını disipline etmek,

- Kalite, sağlamlık, ucuzluk gibihususlara dikkat ederek spekülatifoluşumlara engel olmak,
- Ülke nüfusunun ülke coğrafyasınadengeli bir biçimde dağılmasınayardımcı olmak,
- Düzenli kentleşmeye katkı sağlamakamaçlarıyla; hükümetin de tamdesteğini alarak, Türkiye'nin dört biryanında faaliyetlerini sürdürmeyi amaç edinmiştir(toki.gov.tr).

4.2. TÜRKİYE'DEKONUT FİNANSMANINDA MORTGAGE KREDİLERİ

Türkiye'de hali hazırda konut edinmek isteyenlere finansman desteği sağlayan iki kuruluştan söz edilebilir. Toplu Konut İdaresi Başkanlığı'nın (TOKİ) yanı sıra ticari bankalar da konut edinmek isteyenlere finansman desteği sağlamaktadır. Faizsiz bankacılık hizmeti sunan katılım bankaları ile son yıllarda sayıları artan ve ticari bankaların birer iştiraki olarak faaliyet gösteren tüketici finansman şirketleri de, ticari bankalar dışında finansman desteği sağlayan finansal kuruluşlardır.

Kamuoyutarafından Mortgage (Türkçekarşılığı; Tutsat) yasası olarak bilinen 5582 sayılı Konut Finansmanı Sistemine ilişkin Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, 6 Mart 2007 tarihli 26454 sayılı Resmi Gazetede yayınlanarak yayımı tarihinde yürürlüğe girmiştir.Getirilen yeni sistem ile, uzun vade ve düşük faiz imkanı ileözellikle dar ve orta gelirli ailelerin konut sahibi olmaları amaçlanmıştır. Böylece,konut talebinde meydana gelebilecek artışla, konut üretimine ivme kazandırılmak istenmiştir. Aynı şekilde Yasa ile kredi müşterilerine sabit ve değişken faiz ödeme seçenekleri sunulmuştur.

Türkiye'de özellikle 2002 yılından sonra ekonomideki iyileşmeye bağlı olarak, nominal faizlerin hızla gerilemesi, kredi talebinde ciddi bir artışa sebep olmuştur. Aşağıda Şekil 1'de 2002-2011 yılları arasında ortalama yıllık bileşik faiz oranlarının seyri görülmektedir.Özelikle2005 yılında 2002 yılına göre konut kredisi faiz oranlarının neredeyse üç kat azalması kredi talebinde kayda değer bir artışa sebep olmuştur.

Şekil 1.Türk Bankacılık Sektörü Konut Kredisi Yıllık Bileşik Faiz Oranları

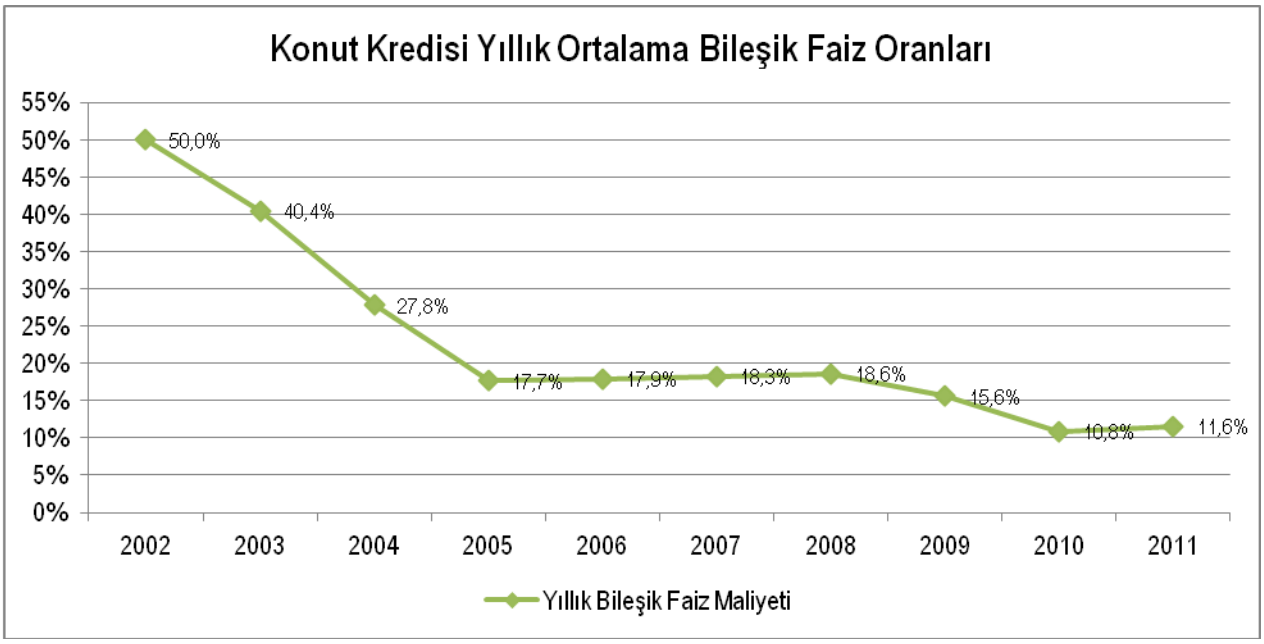

Kaynak:TCMB

Aşağıda Şekil 2'de2006-2011 dönemindeki, Türkiye'de Ticari Bankalarca kullandırılan Konut Kredileri, Toplam Krediler ve GSYİH'dekiyıllık gelişim görülmektedir. Konut kredileri bir önceki yıla göre oransal olarak yıllık bazda artışlar kaydetmiştir. Konut kredileri bir önceki yıla göre 2007 yılında %40, 2008 yılında %22, 2009 yılında %15, 2010'da %35 ve 2011'de %24 oranında yükselmiştir. 2008 yılında yaşanan küresel finans krizinin etkisiyle 2008 ve 2009 yıllarında nominal faiz oranlarındaki yükselişe bağlı olarak kredi talebinde yavaşlama olmuştur. Yineekonomiyi soğutmak amacıyla, 2010 yılından başlayarak, TCMB'nin zorunluluk karşılık oranlarını kademeli olarak yükseltmesi, bankacılık sisteminin kredi büyümesinde yavaşlamaya neden olmuştur. Bu yüzden 2011 yılında konut kredilerinin yükselişindeki ivme düşmüştür.

Şekil 2.Türk Bankacılık Sektörü Konut Kredileri, Toplam Krediler, GSYIH Gelişimi

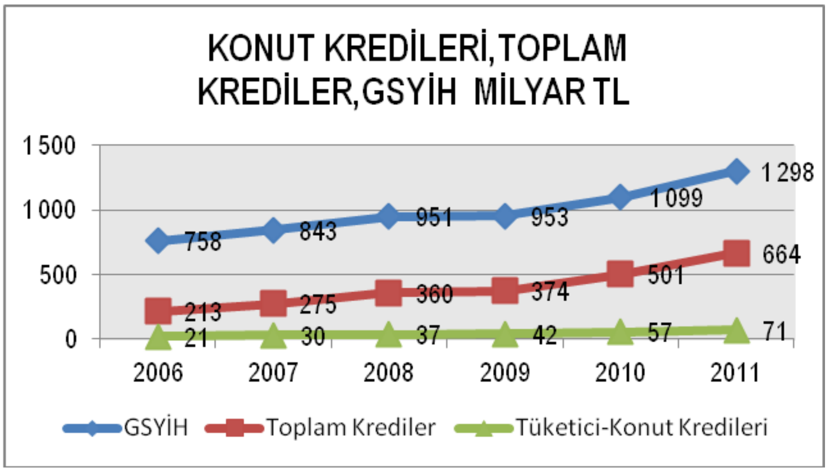

Kaynak:TÜİK,TBB

Türk Bankacılık sektöründe konut kredilerinde yıllar itibariyle gerçekleşen bu kayda değer artışlara rağmen, kullandırılan konut kredilerinin GSYİH'ye oranı 2011 yılı itibariyle % 5,5 gibi oldukça düşük seviyelerdedir(Tablo2). Her ne kadar, söz konusu oran 2006 yılından itibaren sürekli olarak artış gösterse de, gelişmiş ülkelere kıyasla, konut finansmanında konut kredilerinden yararlanma oranı ülkemizde oldukça düşüktür. Avrupa Mortgage Federasyonunun 2010 yılı verilerine göre,dünyada birinci sırayı alan Hollanda'da ipotekli konut kredilerinin, GSYİH'ya oranı % 107.1'dir. Yine Danimarka'da söz konusu oran %101.4, İrlanda'da yüzde %87.1'dir. 27 AB ülkesinde ortalama %64.2 olarak belirlenen bu oranın, Avrupa ülkeleri içinde en düşük olduğu ülke ise Türkiye'dir.İpotekli konut kredilerinin büyüklüğünde ilk sıradaki ülke olan ABD'de 2010 yılı itibarıyla kredi hacmi 8 trilyon 384 milyar euro düzeyinde olup, bu tür kredilerin GSYİH'ye oranı %76.5 seviyesindedir.

Tablo 2.Türk Bankacılık Sektörü Kredi & Gsyih Rasyoları

KREDİ & GSYİH RASYOLAR	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Konut Kredileri/Toplam Krediler	10,1%	11,0%	10,2%	11,3%	11,4%	10,7%
KonutKredileri/GSYİH	2,8%	3,6%	3,9%	4,4%	5,2%	5,5%
Toplam Krediler/GSYİH	28,1%	32,6%	37,8%	39,3%	45,6%	51,2%

Kaynak: TÜİK, TBB

Türkiye’de özellikle konut kredilerinin toplam krediler içerisindeki payının GSYİH’ye oranın gelişmiş ve birçok gelişmekte olan ülkeye göre düşük seviyelerde gerçekleşmesi, tüketicilerin kredi sistemine giriş konusundaki bilgi eksikliği vekonut finansmanında genelde krediyi tercih etmemesi gibi nedenlerin yanısıra, Türkiye ekonomisinin ve finansal sisteminin yapısal sorunlarından kaynaklanmaktadır.

Kredi faiz oranları 2002-2011 döneminde düşüş trendinde olmasına rağmen, 2011 yılında yıllık bileşik bazda halen % 10’un üzerindedir. Bu durumda, özellikle kredi vadesinin uzaması ile birlikte faiz yükünün anapara ödemesini aşması, özellikle 15, 20 ve 30 yıl gibi daha uzun vadelerde borçlanma imkanını rantabl olmaktan çıkarmaktadır. Nitekim aşağıda Tablo 3’te 2011 yılının son çeyreğinde bankalarca kullandırılan konut kredilerinde, tüketicilerin %54,2’sinin 5-10 yıl arası vadeyi tercih ettikleri görülmektedir.2011 yılında, 15 yıl ve daha uzun vadede konut kredisi kullanan tüketicilerin oranı ise %1 civarındadır.

Türkiye’de kredi faiz oranlarının yüksek oluşu kadar, bankaların bilançosunun pasif kompozisyonu içerisindeki mevduatların ağırlığı ve ortalama vadesinin bir yıldan az oluşu da, konut kredilerinin finansmanı için sorunlu bir tablodur. Zira konut kişi için, tek seferde yapılan en yüksek yatırım olduğundan, yüksek bir birikim veya uzun vadeli bir borçlanmayı gerektirmektedir. Oysa bankalara borç veren mevduat sahibi kişi veya kuruluşlar azami bir yıl vadede fonlarını değerlendirmektedirler. Bu durum bankaların toplanan mevduat ve plase edilen kredilerinde vade uyumsuzluğu yarattığından, uzun vadede kredi vermek bankalar açısından riskli hale gelmektedir. Bankalar, vade uyumsuzluğunu ortadan kaldırmak veya pasif kalemlerinin vadesini uzatmak amacıyla, son yıllarda artan trendte yurtdışı bankalardan sendikasyon kredisi sağlama yoluna gitmektedir. Sendikasyon kredilerinin, faizleri düşük ve vadeleri uzun olmasına rağmen, söz konusu krediler yabancı para üzerinden alınması nedeniyle kur riski ve değişken faizli olması nedeniyle faiz riski taşımaktadır. Bankalar kur ve faiz riskini ortadan kaldırmak için türev ürünlerden swap sözleşmelerini kullanmaktadırlar.Ancak bankalar bu durumda swap maliyetine katlanmaktadır ve buna bağlı olarak tüketici açısından konut kredisinin maliyeti de yükselmektedir.

Tablo 3.Konut Kredilerinin Vade Dağılımı %

Yıl	Dönem	<1 yıl	1-3 yıl	3-5 yıl	5-10 yıl	10-15 yıl	15-20 yıl	>20 yıl	Toplam
2010	Q1	0,4	6,7	28,5	48,9	13,9	1	0,6	100
	Q2	0,3	6,3	28,2	49,9	14	0,9	0,4	100
	Q3	0,2	5,9	27,4	51,1	14,2	0,8	0,4	100
	Q4	0,2	5,7	26,6	52,6	14	0,6	0,3	100
2011	Q1	0,2	5,3	25,7	53,8	13,9	0,5	0,6	100
	Q2	0,1	4,9	24,6	54,9	14,4	0,5	0,6	100
	Q3	0,1	4,2	22,1	53,9	18,6	0,5	0,6	100
	Q4	0,1	4	21,6	54,2	19,1	0,5	0,5	100

Kaynak: TCMB

Türkiye'de gayrimenkul piyasası hızla gelişirken, bu eğilim gayrimenkul finansmanı alanına yeterince yansımamış; gerek bu piyasanın finansman ihtiyacını giderecek gerekse toplamda Türkiye'deki finans piyasasının büyüyüp derinleşmesine önemli katkı sağlayabilecek olan gayrimenkule dayalı menkul kıymetler uygulaması yeterince işler hale getirilememiştir(Ayan,2011,140).

5.TOKİ VE MORTGAGE KREDİLERİNİN MÜŞTERİ KARLILIĞI AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ NE İLİŞKİN ÖRNEK UYGULAMA

TOKİ'nin konut satışlarında özellikle ödeme gücü düşük olan, dar ve orta gelir grubundaki ailelere yönelik olarak uyguladığı uygun taksit ve geri ödeme seçenekleri sayesinde, son on yılda konut üretimi önceki yıllara göre katlanarak artmıştır. TOKİ,2003-2010 yılları arasında 510.284 konut yaptırmış ve bunların341.934'ü (%67'si) orta ve altı gelir grubuna satılmıştır.

TOKİ, konut satışlarında müşterilerine 10,15 ve 20 yıla kadar ödeme seçenekleri sunmakta ve konut taksitlerini her altı ayda bir Tüketici Fiyatları Endeksindeki(TÜFE) ve Memur Maaş Endeksindeki (MME) artışa paralel olarak artırmaktadır.

Konut satın almak isteyenlere bankalar tarafından kullandırılan mortgage kredilerinin neredeyse tamamı sabit faizli kredilerden oluşmaktadır. Bu durum tüketicilerin faiz oranlarında daha fazla bir düşüş beklentisi içerisinde olmadıkları aksine yükselme riskinin var olduğu şeklinde yorumlanabilir.Özellikle konut kredisi faiz oranlarının dramatik bir şekilde düşüşü ve konut kredilerinde sabit faiz tercihini kullanan tüketicilerin kredi vadesi boyunca TÜFE'de meydana gelen dalgalanmalardan etkilenmedikleri dikkate alındığında, TOKİ veya mortgage kredilerinin müşteri karlılığı açısından değerlendirilmesi yerinde olacaktır.

Analizde 2002-2011 döneminde her yılbaşında TOKİ ve ticari bankalardan sağlanacak 75,000 TL tutarındaki bir kredinin on yıllık vade sonunda toplam geri ödemesinin kaç TL'ye ulaşacağı hesaplanmaya çalışılmıştır. Ticari bankalardan alınacak sabit faizli mortgage kredisinde toplam geri ödeme tutarı bellidir. Oysa 2003 yılından sonra TOKİ'den alınan kredilerde, 2012 yılından sonraki TÜFE artış oranı tahminine ihtiyaç vardır. Analizde bu amaçla TCMB'nin TÜFE artış tahminleri kullanılmıştır.

Tablo 4.Toki Kredi Seçeneği (10 Yıl Vadeli)

Kredi Açılış Tarihi	Konut Değeri	Peşin %25	Kredilendirilen Tutar	120 Ay Vade Başlangıç Taksidi
04.01.2002	100.000	25.000	75.000	625

		Tüfe Artış Oranları						
	Yıllar	İlk 6 Ay	İkinci 6 Ay	İlk 6 Ay Ödenen	İkinci 6 Ay Ödenen	Yıllık Ödeme	Kredi Açılış Tarihi	Kredi Geri Ödemesi Toplam
Realize	2002	-	1,159	3.750	4.346	8.096	-	-
	2003	1,120	1,057	4.866	5.143	10.009	-	-
	2004	1,031	1,061	5.301	5.623	10.923	-	-
	2005	1,043	1,060	5.865	6.215	12.080	-	-
	2006	1,049	1,046	6.518	6.815	13.333	-	-
	2007	1,039	1,044	7.078	7.386	14.465	-	-
	2008	1,060	1,038	7.829	8.130	15.959	-	-

	Yıllar	İlk 6 Ay	İkinci 6 Ay	İlk 6 Ay Ödenen	İkinci 6 Ay Ödenen	Yıllık Ödeme	Kredi Açılış Tarihi	Kredi Geri Ödemesi Toplam
	2009	1,018	1,046	8.278	8.660	16.938	-	-
	2010	1,036	1,027	8.971	9.215	18.185	-	-
	2011	1,034	1,068	9.530	10.177	19.708	04.01.2002	139.696

Kredi Açılış Tarihi	Konut Değeri	Peşin %25	Kredilendirilen Tutar	120 Ay Vade Başlangıç Taksidi
07.01.2011	100.000	25.000	75.000	625

			Tüfe Artış Oranları						
		Yıllar	İlk 6 Ay	İkinci 6 Ay	İlk 6 Ay Ödenen	İkinci 6 Ay Ödenen	Yıllık Ödeme	Kredi Açılış Tarihi	Kredi Geri Ödemesi Toplam
	Realize	2011		1,068	3.750	4.005	7.755	04.01.2002	
6,2	TCMB Enflasyon Tahmini %	2012	1,019	1,043	4.083	4.256	8.339	03.01.2003	
5,1		2013	1,026	1,026	4.365	4.476	8.841	02.01.2004	
5		2014	1,025	1,025	4.588	4.703	9.291	07.01.2005	
5		2015	1,025	1,025	4.820	4.941	9.761	06.01.2006	
5		2016	1,025	1,025	5.064	5.191	10.255	05.01.2007	
5		2017	1,025	1,025	5.321	5.454	10.774	04.01.2008	
5		2018	1,025	1,025	5.590	5.730	11.320	02.01.2009	
5		2019	1,025	1,025	5.873	6.020	11.893	01.01.2010	
5		2020	1,025	1,025	6.170	6.325	12.495	07.01.2011	100.722

Yukarıda Tablo 4'te 2002 ve 2011 yılbaşlarında açılan 75,000 TL tutarındaki TOKİ Kredilerinin geri ödemelerinin toplamı sırasıyla 139,696 ve 100,722 TL olmuştur. 2002-2011 döneminde TOKİ Kredileri Geri Ödeme Tutarlarında trend olarak azalış görülmektedir. Bu azalışın sebebi, TÜFE'de ve TÜFE artış beklentisindeki düşüştür.

Tablo 5.Mortgage Kredi Seçeneği (10 Yıl Vadeli)

Kredi Açılış Tarihi	Konut Değeri	Peşin %25	Kredilendirilen Tutar	Mortgage Kredisi Faiz Oranı	Kredi Vadesi	Aylık Sabit Kredi Taksidi	Kredi Geri Ödemesi Toplam
04.01.2002	100.000	25.000	75.000	2,74%	120 Ay	2.141	256.910
03.01.2003	100.000	25.000	75.000	3,12%	120 Ay	2.402	288.226
02.01.2004	100.000	25.000	75.000	2,17%	120 Ay	1.759	211.102
07.01.2005	100.000	25.000	75.000	1,73%	120 Ay	1.486	178.360
06.01.2006	100.000	25.000	75.000	1,18%	120 Ay	1.171	140.538
05.01.2007	100.000	25.000	75.000	1,63%	120 Ay	1.429	171.508
04.01.2008	100.000	25.000	75.000	1,30%	120 Ay	1.239	148.715
02.01.2009	100.000	25.000	75.000	1,58%	120 Ay	1.397	167.610
01.01.2010	100.000	25.000	75.000	0,95%	120 Ay	1.052	126.253
07.01.2011	100.000	25.000	75.000	0,76%	120 Ay	956	114.695

Yukarıda Tablo 5'te 2002 ve 2011 yılbaşlarında açılan 75,000 TL tutarındaki mortgage kredilerinin geri ödemelerinin toplamı sırasıyla 256,910 ve 114,695 TL olmuştur. Bu durumda TOKİ kredilerine göre, mortgage kredilerinin izlenen trend açısından maliyet avantajı sağlayabileceği bir noktaya doğru gittiği görülmektedir(Şekil 3).

Şekil 3.Toki ve Mortgage Kredileri Geri Ödeme Karşılaştırma

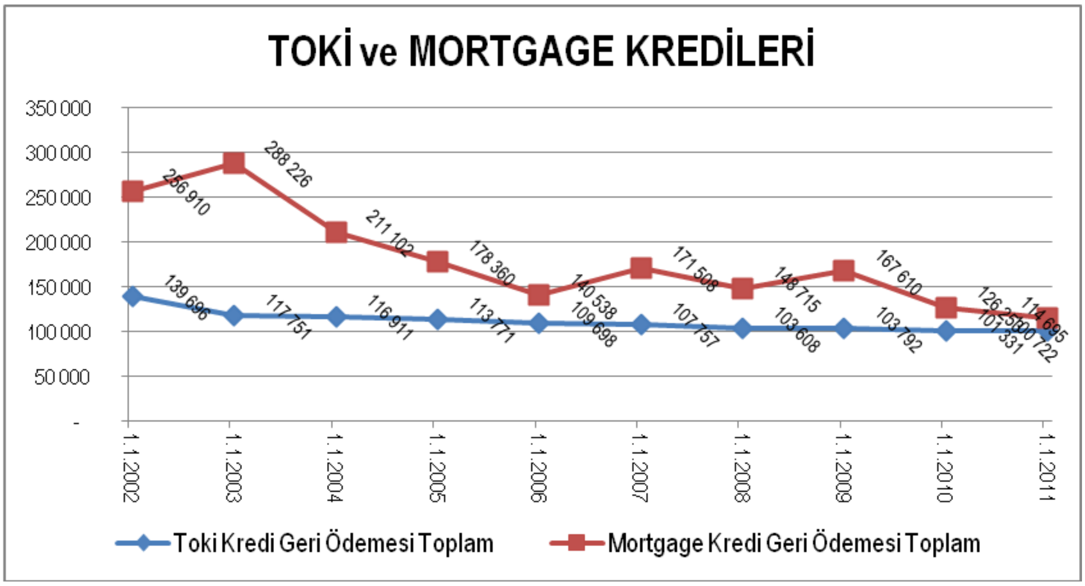

SONUÇ

Kentler, hızlı nüfus artışı, göç ve yoksulluk gibi birçok nedenleri de içinde barındıran sorunlardan kaynaklanan hızlı ve çarpık kentleşme gerçeği ile yüz yüzedir. Aynı şekildeTürkiye'de de nüfus artışı ve göçlerle birlikte sürekli olarak artış gösteren konut ihtiyacı, özellikle büyükşehirlerde halen çözüm gerektiren bir sorundur.

Konut stoklarının, farklı türdeki konut taleplerini karşılayacak şekilde artırılması, konut üretiminin teknik yönü saklı tutulursa, öncelikle finansman desteği sağlayacak etkin çalışan bir kredi sisteminin varlığıyla mümkündür. Nitekim kredi kültürünün zayıf olduğu ülkelerde, bankacılık sektörü sık sık finansal krizlerle karşı karşıya kalmaktadır.

Gelişmiş ülkeler, konut sorununu yasalar ve kamu otoriteleri tarafından desteklenen ipotekli konut finansman sistemleriyle büyük ölçüde aşmışlardır. Halkın sermaye piyasasına katılımının yüksek düzeyde olması piyasayı derinleştirmiş, böylece finansal kuruluşların geniş yelpazede, farklı vade ve getiri seçenekleriyle ürün ihraç edebilmelerine olanak tanımıştır. Özellikle mortgage kredilerinin finansmanında vade uyumsuzluğunu ortadan kaldırmak amacıyla ipoteğe dayalı menkul kıymet ihraçları gerçekleştirilmiş ve ihraçların devamlılığını sağlayabilmek adına kamu otoritesi tarafından bu ürünlerin ikincil piyasasını destekleyici önlemler alınmıştır. 2008 yılında, ABD'de başlayan ve tüm dünyaya yayılan küresel finans krizinde, ABD'de tüm ekonomiyi etkileyecek şekilde,mortgage kredilerinin GSYİH oranının %70'in üzerinde oluşu etkili olmuştur.

Türkiye'de başlıca dış ticaret açığından kaynaklanan cari açık sebebiyle yurtdışından sağlanan fonlar kur riskine maruz olmaktadır.Bu riskten korunmak amacı ile finansal kuruluşlar türev işlemlere başvurmakta ve bu işlemler nedeniyle finansal kuruluşların kaynak maliyeti yükselmektedir.Yine hem TL nominal faizlerin yüksek oluşu, hem de bankaların aktif pasif kalemlerindeki vade uyumsuzluğu, konut kredilerinin, GSYİH'ye oranın, son on yılda artış trendindeolsa da, 2011 yılında %5,5 gibi çok düşük seviyelerde seyretmesinin en önemli nedenleri arasında sayılabilir.

KAYNAKÇA

Ayan E. (2011), “Konut Finansmanı Sistemi ve Türkiye’de TOKİ Uygulamalarının Analizi”, *Muhasebe ve Finansman Dergisi,*.Temmuz 2011, 139-155

Castro,R.S.(2012), “Housing Finance in the Latin America LAC-5: Brazil, Chile, Colombia,Mexico and Peru”, Housing Finance International, Spring 2012, 10-13.

Çakır,S. (2011), “Türkiye’de Göç Kentleşme/Gecekondu Sorunu ve Üretilen Politikalar”,*SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi,Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:23,209-222

European Mortgage Federation (2011), Hypostat 2010: A review of Europe’s Mortgage and Housing Finance, September.

http://evds.tcmb.gov.tr/cbt.html(10.09.2012)

Keleş, R. (2010),*Kentleşme Politikası*, İmge Kitabevi, Ankara.

Kim K.K.(1995), “Access to Credit,Terms of Housing Finance and Affordibility of Housing”,Revised Draft of Asia Regional Conference on Housing,Seoul,Korea

Kömürlü R. ve H.Önel (2007), “Türkiye’de Konut Üretimine Yönelik Kaynak Oluşturma Model Yaklaşımları”, *YTÜ Mimarlık Fakültesi E-Dergisi,2(2,) 89-107.*

Lee M.(1995),“The Evolution of Housing Finance inIndonesia:Innovative Responses to Opportunities”, *Habitat International,20(4),583-594*

Şahin, Y. (2011), *Kentleşme Politikası*, Murathan Yayıncılık, Trabzon.

Toprak, Z. (2008), *Kent Yönetimi ve Politikası*, Anadolu Matbaacılık, İzmir.

Uludağ İ. ve E. Arıcan (1999),*Finansal Hizmetler Ekonomisi,*Beta Yayınevi,İstanbul.

UN-HABITAT.(2008), *Housing for All: The Challenges of Affordibility, Accessibility and Sustainibility,* A Synthesis Report, Nairobi.

Warnock, V.C. ve F.E. Warnock (2008), “Markets and Housing Finance”, *Journal of Housing Finance,*No:17,239-251

www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?alt_id=38 (12.09.2012)

www.tbb.org.tr/tr/Banka_ve_Sektor_Bilgileri/Tum_Raporlar.aspx (03.09.2012)

www.toki.gov.tr/docs/yayinlar/TOKI'11_TRK.pdf(03.09.2012)

İŞLETME VERİMLİLİĞİNDE İÇ KONTROL SİSTEMİNİN YERİ VE ÖNEMİ

Yrd. Doç.Dr. Mehmet Ali AKTAŞ
Ufuk Üniversitesi, maktas978@gmail.com

mailto:hsy3@mynet.com

Özet

Genel olarak kontrol sözcüğü konuşma dilinde denetim, murakabe, teftiş sözcükleri ile karıştırılmakta ve tümü eş anlamlarda algılanmaktadır. Oysa bir tarafta olayın gerçekleşmesi ön koşul iken diğer tarafta eylem gerçekleşmeden müdahale söz konusudur. İşletme döngüsü içerisine monte edilmiş ve geliştirilen iç kontrol sisteminin varlığında muhtemel zararlardan söz edilebilmektedir.

İşletmenin esas amaçlarından söz edildiğinde genel olarak kâr'dan söz edilmektedir. Burada sözü edilen kâr her kesim için kâr'dır. Bir başka anlatımla, ortaklar, çalışanlar, yönetim, devlet ve muhtemel ortaklar mutlu olmalıdır. Bu mutluluğun nasıl sağlanacağı veya nasıl katkı yapılacağı hususunda değişik görüşler bulunmaktadır.

İşletmeler zarar ettiklerinde veya daha fazla kâr elde etmek arzusunda olduklarında ilk akla gelen satışları artırmak veya kâr oranına müdahale etmektir. Zararı artırıcı etkenlerin ortadan kaldırılması veya azaltılması ise genellikle en son aşamada gündeme gelmektedir.

Buradan da hareketle, verimliliği kabaca "eldeki kaynaklarla daha çok üretmek" şeklinde tanımlamak yetersiz kalır; öyle ki, çıktı kalitesini sağlamadan ulaşılan verimlilik günümüzde hiçbir anlam taşımamaktadır. Kaliteyi ölçüt almadan gerçekleştirilen üretim, götürülen hizmet, ek kaynak tüketimine neden olarak verimliliği düşürmektedir.

Aynı kaynaklar ile daha çok çıktı elde etmek ya da aynı çıktıyı daha az kaynak ile sağlamak, yine çıktının kaynaklardan daha hızlı çoğalmasını sağlamak ile çıktı aynı kalırken, kaynak tasarrufu gerçekleştirmek verimlilik artışı anlamına gelir[6].

İşletme varlıklarının korunması, hata, hile ve yolsuzlukların önlenmesi, finansal bilgilerin bir defada doğru olarak zamanında ve güvenilir şekilde bilgi kullanıcılarına sunulması ile işletme faaliyetlerinin belirlenen politikalara uygunluğunun sağlanması amacıyla her bir bölüm için sistem önerisinde bulunulacaktır.

Anahtar kelimeler : Denetim, Murakabe, Teftiş, Revizyon, Kontrol, İç Kontrol, Muhasebe, Verimlilik

PLACE AND IMPORTANCE OF THE INTERNAL CONTROL AT THE ENTERPRISE EFFICIENCY

Abstract

In general, the word "control" is being compared with the supervision, auditing, survey words in the spoken language and all of them are perceived with their matching meanings. However, when the happening to come true is a prerequisite on the one side, at the other side there is a interposition before the activity to come true. It can be talked about the probable deficits at the presence of the internal control system that has been mounted inside the enterprise cycle and has been developed.

When it has been talked about the basic targets of the enterprise, in general it has been talked about the profit. The profit that is being told here is the profit for every region. With an other expression, the partners, employees, management, government and the probable partners have to be happy. There are different points of views on the subjects of how this happiness will be maintained or how is it going to be supplemented.

When the enterprise has made a loss or when they have been in wish of to have more profit, what comes into mind first is to increase the sales or to intervene the rate of profit. Removing or decreasing the factors that increase the deficit are generally comes into order at the last level.

Also with starting from this point, it fails to describe the efficiency basically as "to produce more with the present sources"; namely, today the efficiency that has been gained by obtaining the output quality has no meaning. The production that has been realized by not taking the quality as a criteria, the service that has been carried on, are decreasing the efficiency by causing the consumption of additional sources.

When the output remains same with gaining more output with the same sources or gaining the same output with less sources again maintaining the output to get more faster than the sources, realizing the save at the sources means increase at the efficiency[1].

[6] MPM, Verimlilik Nedir.S.3

Together with protecting the assets of the enterprise, preventing the mistakes, deceits and grafts, presentation of the financial information to the information users correctly in once on time and confidentially, a system offer will be done for every department for proving the suitability of the enterprise activities to the policies that have been determined.

Key words: Supervision, Auditing, Survey, Revision, Control, Internal Control, Accounting , Efficiency

----

[1]MPM, What is Efficiency, P.3

1. GİRİŞ

İşletmelerde verimliliğin artırılması veya tersinden bakıldığında verimsizliğin azaltılmasının geleneksel yöntemlerle yerine getirilmeye çalışıldığı genel olarak kabul görmektedir. Bunlar arasında an çok öne çıkan ise karlılığın artırılması, satışların artırılması ve benzer aktiviteler olarak ortaya çıkmaktadır.

Küreselleşen dünyamızda nüfus artışına da bağlı olarak talepler farklılaşmakta ve söz konusu taleplerin karşılanması amacıyla arz'ın da şekil değiştirmek zorunda olduğu kabul görmektedir.

Hızlı değişim salt tüketim ve sunum alışkanlıklarını etkilememekte, aynı zamanda beraberinde önemli riskleri de getirebilmektedir.

İşletmelerde satışa arz edilen mal ve/veya hizmet çeşidi ile birlikte işgören sayıları, müşteri sayıları, işletmenin satış alanı büyüklüğü ve benzerleri işletmelerde oluşması muhtemel riskleri daha da artırmakta olup bunların önlenmesine ihtiyaç duyulmaktadır.

Risklerin oluşmasından önce önlenerek işletme üzerinde olumlu etkilerinin olması kaçınılmazdır. Bir başka anlatımla önleme metotlarının oluşturulması ve sisteme monte edilmesiyle işletme içerisinde muhtemel risklerin önlenmesi sağlanabilmekte ve riskler önemli ölçüde bertaraf edilerek verimlilik artışı sağlanabilecektir.

Milli Prodüktivite Merkezinin yaptığı tanımdan da hareketle; aynı kaynaklar ile daha çok çıktı elde etmek ya da aynı çıktıyı daha az kaynak ile sağlamak, yine çıktının kaynaklardan daha hızlı çoğalmasını sağlamak ile çıktı aynı kalırken, kaynak tasarrufu gerçekleştirmek verimlilik artışı anlamına gelir[7].

Günümüz dünyasında kalkınmanın itici gücü olarak kabul edilen verimlilik en genel anlamda, "üretilen mal ve hizmet miktarı ile bu mal ve hizmet miktarının üretilmesinde kullanılan girdiler arasındaki oran" olarak tanımlanabilmektedir. Yani, üretim sürecine sokulan çeşitli faktörlerle(girdiler) bu sürecin sonunda elde edilen ürünler (çıktılar) arasındaki ilişkiyi ifade eden verimlilik, savurganlıktan uzak, kaynakları en iyi biçimde değerlendirerek üretmeyi ifade eder.[8]

Özellikle işletmeler açısından hayati bir konu olan verimlilik, işletmenin genel performansının ölçülmesi, performansın işletme birimleri düzeyinde kontrol edilmesi, çalışma koşullarının iyileştirilmesi ve üretim kapasitesi, çıktı tahmini, kaynak gereksinimi ve maliyet tahminlerinin bütçe amaçlarına uygun olarak yapılabilmesini sağlamak açısından önem

---

[7] MPM, Verimlilik Nedir.S.3

[8] KAYA, Bertan, Kurumsal Verimliliğin Artırılmasında Yeni Bir Araç : İç Kontrol, http://www.bertankaya.net/index.php?option=com_content&view=article&id=9940:kurumsal-verimliliin-artrlmasnda-yeni-bir-arac-c-kontrol&catid=28:makaleler&Itemid=2, erişim, 15/09/2012,s:18:15

taşımaktadır. Verimliliğin işletmelere sağladığı pek çok fayda söz konusu olup, bunlar arasında en önemlileri, başta maliyetlerin düşürülmesi olmak üzere, işin basitleştirilmesi, üretim ve kalitenin artması, zaman, insan gücü ve enerji tasarrufları ve işletmede bilgi akışının hızlandırılması ve hızlı karar alınmasıdır.[9]

2. SİSTEMİN TANIMI VE AMAÇLARI

Her isletme ya da örgütte farklı bireyler olması nedeniyle farklı amaçlar bulunmakta ve dolayısıyla da her bireyin iç kontrole bakış açısı farklı olmaktadır. Genel olarak iç kontrol amaçları, varlıkların korunması, doğru ve güvenilir finansal raporlama, faaliyet verimliliğinin yükseltilmesi ve personelin yönetim politikalarına uymaya teşvik edilmesi olarak sıralanabilir. Bunlardan ilk ikisi mali isler grubu için daha önemlidir ve muhasebe kontrolleri olarak adlandırılır. Diğer ikisi ise yönetim için önemli olup yönetsel kontroller olarak adlandırılır.[10]

İç kontrol kavramı işletmelerde kontrolü ifade etmektedir. Nasıl ki işletme kontrolü denildiğinde işletmenin herhangi bir şekilde kontrolü akla geliyor ise, bu ölçütü küçültebilmek ve işletmenin dışarıdan kontrolünden ayırmak için iç kontrol deyimi ortaya konulmuştur. Bu deyim ile işletmenin kendi bünyesi içinde yaptığı kontroller akla gelmektedir.[11]

İç kontrol sisteminin yönetim ve bağımsız denetim açısından farklı amaçlara hizmet ettiği kabul görmektedir.

Denetimde esas olarak zararların mevcudiyetinden söz edilirken kontrolde oluşması muhtemel zararlar ortaya çıkmaktadır.

Uluslararası Muhasebe Uzmanları Federasyonuna göre, iç kontrol sistemi işletmelerin varlıklarının korunması, hatalar ile yolsuzlukların önlenmesi ve bulunması, muhasebe bilgilerinin zamanında hazırlanması ile işletme faaliyetlerinin yönetim politikalarına uygunluğunun sağlanması amaçlarına ulaşmak için işletme faaliyetlerinin düzenli ve etkin bir şekilde yürütülmesini sağlamada yardımcı olan, işletme yönetimi tarafından kabul edilmiş politikalar ve prosedürlerdir.[12]

İç kontrol sisteminin amaçları; bilgileri toplama, kaydetme, özetleme ve raporlama yöntemlerinden ayrı olarak göz önünde bulundurulmalıdır. Bu nedenle iç kontrol sisteminin temel kavramları ve ilkeleri, elle yürütülen, mekanik veya bilgisayarlı bilgi işlem sistemlerine uygulanabilir. Bununla birlikte, bilgi işlem yöntemleri, yeterli bir iç kontrol sistemini yürütmek için gerekli usul ve yöntemleri etkileyebilir. Örneğin, elle yürütülen bir sistemde kolayca bölünebilen kontrol usul ve yöntemleri bilgisayarlı bir sistemde bir kişinin doğrudan etkisi olabilir. Bu durumda özel kontrol usul ve yöntemleri değişecektir, fakat iç kontrol sisteminin amaçları değişmeyecektir.[13]

---

[9] KAYA, Bertan,a.g.e., erişim, 15/09/2012,s:18:15
[10] ACINDI, Alper, İşletmelerde İç Kontrol Sisteminin Etkinliğinin Ölçülmesi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Haziran,2007.
[11] ARACI, Hakan, "İç Kontrol Sisteminin Değerlendirilmesinde Temel yaklaşımlar ve Uygulamaya İlişkin Öneri Örnekleri", T.C.Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Doktora Tezi,İzmir, 1996,.s.9
[12] KEPEKÇİ, Celal, Bağımsız Denetim, Lazer Ofset Matbaa, Ltd.Şti.,Ankara,Mart, 1996,s.56.
[13] KEPEKÇİ, Celal, İç Kontrol Sistemi, temel Eğitim ve Staj Merkezi, Yayın No.:6, Ankara,1994,s.13

Bir işletmenin amaçlarına sağlıklı bir biçimde ulaşmasını sağlayacak politika ve prosedürler dizisine "kontroller" adı verilmektedir. Bu kontrollerin oluşturduğu bütün ise "iç kontrol yapısı" olarak karşımıza çıkmaktadır. İç kontrol sistemi, güvenilir finansal bilgilerin zamanında hazırlanması, muhasebe kayıtlarının eksiksiz ve doğru bir biçimde yapılması, hata ve yolsuzlukların ortaya çıkarılması, önlenmesi, varlıkların korunması, yönetim politikalarına bağlılığın sağlanması da dahil olmak üzere işletme faaliyetlerinin düzgün ve verimli olarak yürütülmesine, işletme yönetimi tarafından saptanmış amaçlara ulaşılmasına yardımcı olmak için yönetim tarafından kabul edilen tüm politika ve prosedürlerdir[14].

İç kontrol sisteminin kurulmasındaki temel amaçların başında;

- İşletme aktiflerini korumak, kaynakları ekonomik ve verimli kullanmak,
- Muhasebe bilgilerinin, belgelerinin ve mali raporların doğruluk ve güvenilirliğini sağlamak,
- İşletme faaliyetlerinin yönetim politikalarına ve yasalarına uygunluğunu sağlamak,
- Faaliyetler için belirlenmiş amaçlar ve hedeflere varılmasını sağlamak,

gelmektedir.[15]

İç kontrol, organizasyonun planı ile işletmenin varlıklarını korumak, muhasebe bilgilerinin doğruluğunu, güvenilirliğini araştırmak, faaliyetlerin verimliliğini artırmak, önceden saptanmış yönetim politikalarına bağlılığı özendirmek amacıyla kabul edilen ve uygulamaya konulan tüm önlem ve yöntemleri içermektedir.

İç kontrol sisteminin kurulması ve sürekliliğinin sağlanması tamamen yönetsel bir faaliyet, ihtiyaç ve talep olarak ortaya çıkmakta olup sistemin kurulmasının ana amacı ise risklerden kaçınmak olarak ortaya çıkmaktadır. Buradan hareketle sistemin amaçları üç düzeyde incelenebilir.Bunlar[16]:

- İç kontrolun esas amaçları
- İç kontrolun genel amaçları
- İç kontrolun özel amaçlarıdır.

Sistemin ana amacı işletme varlıklarının korunması ile birlikte muhasebe bilgilerinin bir defada doğru olarak sunulması yer almaktadır. Türkiye'de 01 Temmuz 2012 tarihinde yürürlük kazanan 6102 sayılı Türk Ticaret Kanununda da yer alan dürüst resim ilkesinin gerekleri amaçlanmaktadır. Dürüst resim ilkesi ile esas olarak finansal bilgi kullanıcılarına bir defada doğru ve güvenilir bilgi sunulması esası bulunmaktadır. Bilgi kullanıcılarının işletme içerisinden veya işletme dışından olmasının sistemin işlerliği bakımından bir önemi bulunmaktadır. Bir başka anlatımla sistem tüm taraflara belirlenen kurallar çerçevesinde bir defada doğru bilgi verilmesini hedeflemektedir.

İç kontrol sisteminin tanımında sistemin esas amaçları açıkça belirtilmektedir. Ayrıca iç denetim standartlarında da bu amaçlar yer almaktadır.

---

[14] ALAGÖZ, Ali, İşletmelerde İç Kontrol Sisteminin Önemi ve Denetim Komiteleri İle İç Denetim Birimi İlişkisinin Hata, ve Hilelerin Önlenmesindeki Rolü, Güncel İşletmecilik Konuları, http://www.alialagoz.com.tr/doc-dr-alialagoz-makaleleri/isletmelerde_ic_kontrol.pdf, erişim, 30.07.2012, s:17,16

[15] WASHNBROOK : Management Control, Auditing and the Computer Heinemann, Pitman Publishing, London, 1971, s.87.

[16] KEPEKÇİ, Celal, İç Kontrol Sistemi, temel Eğitim ve Staj Merkezi, Yayın No.:6, Ankara,1994,s.15.

İç kontrol sisteminin esas amacına bakıldığında, sistemin işletme tarafından kendi yapılarına uygun olarak oluşturulduğu görülmektedir. Burada ilk amaç işletme çıkarlarının korunması olup, belirlenen esaslara uygunluğun sağlanmasıdır.

Günümüzde işletme boyutlarının giderek büyümesi karşısında bizzat gözlem, nezaret ve kontrol olanakları ortadan kalktığından yöneticiler, muhasebe ve istatistiki verilerden yararlanarak işletmeyi yönetmek zorunda kalmışlardır. Yöneticiler işletme faaliyetleri hakkında bilgileri kendilerine sunulan raporlardan sağlarlar[17].

İşletme yönetiminin kaynakların verimli hale getirilmesinden sorumlu olduğu ve karar aşamasında çözüm üretme yükümlülüğü olduğu genel olarak kabul görmektedir.

3. İÇ KONTROL SİSTEMİNİN SINIFLANDIRILMASI

Kontrol; esas olarak belli bir amaca planlandığı şekli ile ulaşılıp ulaşılmadığının tespiti şeklinde ortaya çıkmaktadır.

İşletmelerde iç kontrol sistemi ise yukarıda yer alan genel tanım ile paralellik arz eder biçimdedir. Burada belirleyici yönetim olup, yönetimin belirlediği standartlar çerçevesinde söz konusu standartlara uygunluğun sağlanması amacıyla kullanılan sistematik prosedürler şeklinde ortaya çıkmaktadır. O halde işletmelerde iç kontrol belirlenen amaçlara ulaşmak konusunda yönetim tarafından kabul edilen uygulamaya konulan politikalar, usul ve yöntemlerdir.

İşletme döngüsü içerisinde yer alan tüm faaliyetlerin bir bütün olarak, ancak zaman zamanda bölüm bazlı olarak sistemin monte edilmesi zorunluluğu bulunmaktadır.

Örneklemek gerekirse;

- Yönetimin kontrolü
- Faaliyetlerin kontrolü (her bir departman ve/veya her bir işletme fonsiyonunun ayrı ayrı dikkate alınması suretiyle)

"Tüm bu kontroller, yapılıs amacı ve asamasına göre farklılık gösterirler. Bazıları gerçeklesmeden önce istenmeyen sonuçları önlemek için tasarlanır, bazıları gerçeklestiklerinde istenmeyen sonuçları tanımlamak için tasarlanır, bazıları ise istenmeyen sonuçları tersine çevirmek için veya tekrar olusmalarını engellemek için tasarlanır. Bu amaçlardan yola çıkarak, kontrolleri su sekilde gruplandırabiliriz.[18]

- Önleyici Kontroller
- Tespit Edici Kontroller
- Yönlendirici Kontroller
- Düzeltici Kontroller
- Boşluk Doldurucu Telafi Edici Kontroller

Her işletmenin yazılı olsun olmasın bir iç kontrol sistemi mutlaka vardır. Onay mekanizmaları, ekip toplantıları, açık iletişim, mutabakatlar, bütçe sistemi, erişim prosedürleri

---

[17] HİÇŞAŞMAZ, Mazhar, İşletme Hesaplarının incelenmesi, Tisa Matbaacılık, 2. Baskı, Ankara,1974,s.33.

[18] AKGÜN, Ferhat, İç Kontrol Sistemi, Sakarya Üniversitesi, Geyve Meslek Yüksek Okulu, İktisadi ve İdari Bilimler, Muhasebe ve Vergi Uygulamaları, Sakarya, 2011. http://www.belgeler.com/blg/1d37/letmelerde-i-kontrol-sisteminin-etkinliinin-llmesi-measuring-internal-control-effectiveness-in-enterprises, erişim: 16/09/2012, s:6

gibi örnekler iç kontrol sisteminin varlığını gösterir. İç kontroller doğaları gereği üç kısımdan oluşur. Bunlar; önleyici kontroller, ortaya çıkarıcı kontroller ve koruyucu kontrollerdir.[19]

Önleyici (preventive) Kontroller: Sistemlerin çalışmasını güvence altına alma önceliğindeki kontrollerdir. İstenmeyen durumların meydana gelmesini önlemeye yönelik işlev görürler. Örnek olarak, yetkin personel istihdamı, etik kodlar, görevler ayrılığı ve iyi bir kontrol çevresi oluşturmak verilebilir. Buna ek olarak kilit, şifre ve güvenli personeli gibi tedbirler de fiziksel ve erişim kontrolleri olarak işlev görür.[20]

Tespit Edici Kontroller : sisteme giren bir hata henüz olumsuz bir sonuç yaratmadan dikkatleri bu hataya çekerek hatanın giderilmesini sağlar.[21]

Yönlendirici (Directive) Kontroller: Hedeflerin gerçekleştirilmesine yönelik açık bir yön ve rehberlik sağlayan kontrollerdir. İnsanları motive etmek ve bir maaca yönlendirmek amaçlı, pozitif uygulamalardır. İstenen bir durumun meydana gelmesi veya oluşması için işlev görürler. Etik kodlar, mevzuat, spesifik bir konuda verilen personel eğitimleri, acil durum prosedürleri gibi örnekler verilebilir.[22]

Düzeltici (Corrective) Kontroller: Tanımlanan problemlerin doğru ve zamanında çözümüne yönelik kontrollerdir. Yönetim eylemleri, düzeltme ve takip (follow-up) uygulamaları örnek olarak verilebilir. Yangın söndürücüler, acil müdahale cihazları gibi sorunları doğru ve zamanında çözmeye yönelik araçlar da bu kategoriye girer.[23]

Boşluk Doldurucu/Telafi Edici (Compensating) Kontroller: Olmayan, ya da maliyeti çok yüksek olabilecek kontrollerin yerini kısmen de olsa doldurabilen, telafi etmeye yönelik kontrollerdir. Bazen örgütlerde önleyici kontrolleri uygulamak için yeterli maddi veya insan kaynağı bulunmaz. Örneğin, görevler ayrılığı ilkesinin uygulanması için yeterli sayıda personel bulunamayabilir. Telafi edici kontroller genellikle işlem sonrası gerçekleştirilir. Ortaya çıkarıcı kontrollere göre daha kısa süreli ve dar kapsamlı kontrollerdir. Büyük oranda yöneticilerin, yargısal kararları çerçevesinde riskli gördükleri spesifik bazı alanlarda sonda usulü ile evrak incelemeleri gibi ani ve rutin olmayan işlemler ile aylık bütçe gerçekleşmelerin takibi gibi önlemlerden oluşur. İhbar hatları ve uygulamaları ortaya çıkarıcı ve önleyici bir nitelik taşısa da esasen boşluk doldurucu bir yapıya sahiptir.[24]

Muhasebeciler, geleneksel olarak iç kontrol sistemini, organizasyon planı ve muhasebecileri ilgilendiren belli amaçları başarmada kullanılan yöntem ve ölçüler olarak tanımlamaktadır. Söz konusu ölçüler; varlıkların korunması, doğru ve güvenilir muhasebe verisinin sağlanması, faaliyet verimliliğinin yükseltilmesi ve personelin yönetim politikalarına uymaya teşvik edilmesi olarak sıralanabilir. Bunlardan ilk ikisi muhasebeciler için çok daha

---

[19] ÖMÜRBİLEK, Vesile, ALTA, Özge Sevil, Turizm İşletmelerinde İç Kontrol Sisteminin Etkinliğinin İncelenmesi ve Manavgat Bölgesindeki Beş Yıldızlı Otellerde Bir Araştırma, Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Y.2001,C.16, S.1,s.379-403

[20] KAYA, Bertan, Yöneticiler ve İç Denetçiler için Temel İç Kontrol Bilgileri, http://www.bertankaya.net/index.php?option=com_content&task=view&id=84&Itemid=25, erişim:12.10.2012, s:17:45

[21] http://www.eraksoyconsulting.com, İç Kontrol Prosedürleri, http://www.eraksoyconsulting.com/index.cfm?action=articles&menu=5&page=1 , erişim : 15.10.2012, s: 22:38

[22] KAYA, Bertan, a.g.m.

[23] KAYA, Bertan, a.g.m.

[24] KAYA, Bertan, a.g.m.

önemlidir ve bunlar muhasebe kontrolleri olarak adlandırılır. Diğer ikisi isen yönetim için önemli olup yönetsel kontroller olarak adlandırılır. Bu durumdan yola çıkarak, geniş anlamda iç kontrol sistemi; muhasebe veya yönetsel içerikteki kontrolleri içerir. İç kontrol sistemi mali tabloların denetimi açısından muhasebe kontrolü (Accounting Control) ve yönetsel kontrol (Administrative/Operational Control) olarak ikiye ayrılır.[25]

4. SONUÇ

İç kontrol ve verimlilik arasındaki ilişki, iç kontrolün operasyonel etkinlik ve verimliliği sağlama hedefi çerçevesinde kurulmakta olup, iç kontrolün diğer hedefleri ile de desteklenmektedir. Kontrol süreçlerinde izleme unsurunun içinde yer alan Yönetimin ve iç denetimin, operasyonel etkinlik ve verimliliği artırmak için örgüt yapısında, yönetim tarzında, süreç yönetiminde, kontrol faaliyetlerinde, bilgi ve iletişim sistemlerinde gerçekleştireceği sistematik ve disiplinli iyileştirmeler ile, verimliliğin olumlu yönde etkilenmesi ve verimlilik artışları sağlanması söz konusu olabilecektir.[26]

İç kontrolü özü itibariyle önleme olarak, bir adım daha ötesi "zarar önleme metotları" olarak adlandırmak tabii olarak görülmektedir. İşletme içerisinde muhtemel risklerin önceden tespit edilmesi ve bu doğrultuda sistemin monte edilmesi ile birlikte olmazsa olmaz olarak dikkate alınması gereken en önemli unsurun ise sistemin sürekli denetlenmesi ve yenilenmesidir.

Sürekli denetlenen ve işletme döngüsü içerisine monte edilen sistemin zararları yok etmesi beklenmemelidir. Sistemin çalışmasında tıpkı mükemmellik çemberinde olduğu gibi, sürekli bir yenileme söz konusu olmakta veya olmalıdır.

KAYNAKÇA

ACINDI, Alper, İşletmelerde İç Kontrol Sisteminin Etkinliğinin Ölçülmesi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Haziran,2007.

ARACI, Hakan, "İç Kontrol Sisteminin Değerlendirilmesinde Temel yaklaşımlar ve Uygulamaya İlişkin Öneri Örnekleri", T.C.Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Doktora Tezi,İzmir, 1996,.s.9

AKGÜN, Ferhat, İç Kontrol Sistemi, Sakarya Üniversitesi, Geyve Meslek Yüksek Okulu, İktisadi ve İdari Bilimler, Muhasebe ve Vergi Uygulamaları, Sakarya, 2011. http://www.belgeler.com/blg/1d37/letmelerde-i-kontrol-sisteminin-etkinliinin-llmesi-measuring-internal-control-effectiveness-in-enterprises, erişim: 16/09/2012, s:6

---

[25] AKGÜN, Ferhat, İç Kontrol Sistemi, Sakarya Üniversitesi, Geyve Meslek Yüksek Okulu, İktisadi ve İdari Bilimler, Muhasebe ve Vergi Uygulamaları, Sakarya, 2011. http://www.belgeler.com/blg/1d37/letmelerde-i-kontrol-sisteminin-etkinliinin-llmesi-measuring-internal-control-effectiveness-in-enterprises, erişim: 16/09/2012, s:15:10

[26] KAYA, Bertan, Kurumsal Verimliliğin Artırılmasında Yeni Bir Araç : İç Kontrol, http://www.bertankaya.net/index.php?option=com_content&view=article&id=9940:kurumsal-verimliliin-artrlmasnda-yeni-bir-arac-c-kontrol&catid=28:makaleler&Itemid=2, erişim:15.10.2012,s.23:08

ALAGÖZ, Ali, İşletmelerde İç Kontrol Sisteminin Önemi ve Denetim Komiteleri İle İç Denetim Birimi İlişkisinin Hata, ve Hilelerin Önlenmesindeki Rolü, Güncel İşletmecilik Konuları, http://www.alialagoz.com.tr/doc-dr-alialagoz-makaleleri/isletmelerde_ic_kontrol.pdf, erişim, 30.07.2012, s:17:16

HİÇŞAŞMAZ, Mazhar, İşletme Hesaplarının incelenmesi, Tisa Matbaacılık, 2. Baskı, Ankara,1974.

KAYA, Bertan, Kurumsal Verimliliğin Artırılmasında Yeni Bir Araç : İç Kontrol, http://www.bertankaya.net/index.php?option=com_content&view=article&id=9940:kurumsal-verimliliin-artrlmasnda-yeni-bir-arac-c-kontrol&catid=28:makaleler&Itemid=2, erişim, 15/09/2012,s:18:15

KAYA, Bertan, Yöneticiler ve İç Denetçiler için Temel İç Kontrol Bilgileri, http://www.bertankaya.net/index.php?option=com_content&task=view&id=84&Itemid=25, erişim:12.10.2012, s:17:45

KEPEKÇİ, Celal, Bağımsız Denetim, Lazer Ofset Matbaa, Ltd.Şti.,Ankara,Mart, 1996.

KEPEKÇİ, Celal, İç Kontrol Sistemi, temel Eğitim ve Staj Merkezi, Yayın No.:6, Ankara,1994.

ÖMÜRBİLEK, Vesile, ALTA, Özge Sevil, Turizm İşletmelerinde İç Kontrol Sisteminin Etkinliğinin İncelenmesi ve Manavgat Bölgesindeki Beş Yıldızlı Otellerde Bir Araştırma, Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Y.2001,C.16, S.1,s.379-403

http://www.eraksoyconsulting.com, İç Kontrol Prosedürleri, http://www.eraksoyconsulting.com/index.cfm?action=articles&menu=5&page=1 , erişim : 15.10.2012, s: 22:38

WASHNBROOK : Management Control, Auditing and the Computer Heinemann, Pitman Publishing, London, 1971.

BASEL II KRİTERLERİNİN BANKA SERMAYE YAPISINA ETKİSİ

Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Serdar YALÇINKAYA
Selçuk Üniversitesi, hsy3@mynet.com

Yrd.Doç.Dr. Mehmet Ali AKTAŞ
Ufuk Üniversitesi, maktas978@gmail.com

Özet

Fon fazlası olan kişilerle il fon eksiği olan kişiler arasında fon hareketliliğini sağlayan finansal kurumların en önemlisi günümüzde bankalar oluşturmaktadır. Bu açıdan ekonomilerin finansal dinamiklerini ve bunların sonucunda reel sektör dinamiklerini etkileyen en temel kurumsal yapı olarak bankalardır. Bankalar fonksiyonlarını gerçekleştirirken; fon fazlası verenlerin sermayelerini kullanmak ve bunları fon eksikliği yaşayanlara aktarmakla oldukça büyük riskleri tespit etmek ve bunları yönetmekle karşı karşıya kalmaktadır. Günümüz ekonomisi içerisinde yaşanan krizlerin finansal piyasalardan başlayıp diğer sektörlere zincirleme olarak sirayet ettiği görülmektedir. Bu olguya bağlı olarak, finansal piyasa aktörlerinin ve özellikle bankaların sistemdeki muhtemel risklerin tespiti, ölçülmesi ve kontrol edilmesi ihtiyacı artmaktadır. Bu ihtiyaca bağlı olarak Basel II Uzlaşısı olarak adlandırılan risk yönetimi uzlaşısı ortaya çıkmıştır. Basel II Uzlaşısı ilk bakışta finansal kurumlara risk yönetimi açısından tavsiyeler olarak algılanmasına karşın, Basel II Uzlaşısı belirli bir takvime bağlı olarak kademeli bir biçimde geçilmesi gereken risk yönetim kurallarıdır. Son olarak Amerika Birleşik Devletleri'nden başlayarak tüm dünyaya yayılan finansal kriz, finansal piyasalarda risk yönetimin ne kadar gerekli olduğunu ortaya koymaktadır. Basel II Uzlaşısı içerisinde finansal kurumların yönetmesi gereken üç farklı risk grubu bulunmaktadır. Bunlar kredi riski, piyasa riski ve operasyonel risk olarak tanımlanmaktadır. Basel II Uzlaşısında temel kavram olarak Sermaye Yeterlilik Oranı (SYO) üzerinde durulmakta ve bu oranın %8 olması gerektiği saptanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Basel II, Sermaye Yeterlilik Oranı, Kriz, Risk

Basel II Criteria Effect of Bank Capital Structure

Abstract

Funds with more people who are lacking in funds to people with mobility between funds that provide financial institutions, banks constitute the most important today. In this respect, the financial dynamics of the economy as a result of which the most basic institutional structures that affect the dynamics of the real sector as banks are out of our face. Performing functions of banks to use capital funds and those who give them more than a lack of funds banks have to transfer those to detect and manage risk quite large, but is facing. The crises in today's economy and other sectors of the financial markets began to spread that could be seen as a chain. This case depending on the financial market actors, and especially the detection of the possible risk of banks in the system, the need to measure and control is increasing. Depending on the needs of this so-called Basel II risk management consensus of consensus has emerged. Basel II consensus first glance, the financial institutions in terms of risk management advice to be perceived as a compromise, but the Basel II risk management principles based on a specific calendar, as late-stage risk management rules to be as a whole stands out against us. Finally, starting from the United States financial crisis spread to the whole world how much of risk management in financial markets suggests the need. Basel II consensus within the financial institutions required to manage three different risk groups. These credit risk, market risk and operational risk is defined as. Basel II Capital Adequacy Ratio of reconciliation as the basic concepts (CAR) and focus on this ratio is 8% was supposed to be determined. This rate calculation formula given below, we will be seen that financial institutions may face in the markets according to the above-mentioned three risk capital base will remain in a position to regulate

Keywords: Basel II, Capital Adequacy Ratio, Crisis, Risk
Jel Codes: E44, E22, E28, E58, G21, G28

GİRİŞ

Bankaların ve diğer finansal aracı kuruluşların temel çalışma prensipleri piyasadan fon temin etmek ve bu fonları fon eksiği olan kişilere sunmak ve arada spread denilen karlarını sağlamaktır. Ancak bankacılık ve diğer finansal işlemlerinde öteden beri olan ve günümüzde daha da artmış riskler mevcuttur. Bankalar bu riskleri doğru yönettiği sürece problem yaşamayacaklar fakat yanlış yönettiklerinde büyük zararlar ile karşılaşacakları bir gerçektir.

Basel Komitesi bu doğrultuda Basel kriterlerini bankaların risk yönetimlerinin standartlaşması amacı ile oluşturmuş fakat gelişen finansal piyasalar ve finansal riskler karşısında yetersiz kalmıştır. Buna bağlı olarak komite Basel II kriterlerini oluşturmuş bankalara bu kriterler başlangıç olarak belli bir süre için tavsiye niteliğinde olmasına karşılık bir çok ülke bu kriterleri kendi standartları olarak benimsemiştir.

Bu konuda BDDK uygulamanın kademeli olarak bankaların uygulamaya geçmesini istemiş ve bu konuda bir uygulamaya geçiş takvimi belirlemiştir. Bankalar Basel II kriterlerine bağlı olarak Sermaye Yeterlilik Oranı standartlarını 2003 yılından itibaren ölçmeye başlamışlardır. Bu doğrultuda çalışmada bankaların SYO verilerinde değişimler incelenmiş ve bu rasyoya bağlı olarak karlılıkları ve takipteki kredilerine göre pozisyonları incelenmiştir.

1. Basel Uzlaşısı ve Tarihsel Gelişimi

Basel Uzalaşılarının tarihsel gelişimini inceleme noktasında BIS kuruluşunu önce irdelemek gerekmektedir. BIS, 17 Mayıs 1930'da, uluslararası ödemeler sistemini düzenlemek amacıyla kurulmuştur. BIS, 1960'larda, Bretton Woods sisteminin işlerliğini sağlamak için önemli çalışmalar yapmıştır. 1980'lerdeki petrol krizlerinin arkasından da ödemeler sisteminin aksamamasına çalışmıştır. Merkez bankaları için bir işbirliği forumu oluşturma çabalarının yanı sıra, uluslararası piyasalarda istikrarı sağlamaya yönelik araştırmalar yapmak ve öneriler getirmek (örneğin sermaye yeterlilik rasyosu) gibi görevleri de olan BIS, merkez bankası müşterileri ve uluslararası organizasyonlar için temel bankacılık faaliyetleri de yapmaktadır.

BIS yönetim kurulunun 17 üyesi bulunmaktadır. 6 temel üye (Belçika, Fransa, Almanya, İtalya, İngiltere Merkez Bankaları Başkanları ve ABD Merkez Bankaları Kurulu Başkanı) ve bu üyelerin kendi ülkelerinden seçecekleri 6 ek üyenin yanı sıra, seçimle iş başına gelmiş 5 üyesi (Kanada, Japonya, Hollanda, İsveç ve İsviçre) bulunmaktadır (Babuscu, 2003:187).

Bankhaus I.D. Herstatt'ın, Almanya'da 1974 yılındaki iflası uluslararası para ve bankacılık alanlarında ciddi problemlerin yaşanmasına neden olmuş ve aynı yıl G-10 ülkelerinin Merkez Bankası Başkanları tarafından, bankacılık düzenlemeleri ve gözetimi konusunda çalışacak uluslararası bir komite olan Basel Komitesi kurulmuştur. Belçika, Kanada, Fransa, Almanya, İtalya, Japonya, Lüksemburg, Hollanda, İsviçre, İsveç, İngiltere ve ABD'nin üyesi olduğu komite ilk toplantısını 1975 yılı Şubat ayında gerçekleştirmiştir. Bu tarihten itibaren Komite yılda 3-4 defa düzenlenen toplantılar yoluyla çalışmalarını sürdürmektedir. Komitenin 1975 yılında yayınladığı "Basel Concordat"ı bankacılık düzenlemeleri ve denetimi konusunda gerçekleştirilen işbirliğinin ilk resmi belgesidir. Bu doküman, uluslararası bir bankanın merkezinin bulunduğu ülke ile şubesinin yer aldığı ülkenin düzenleme ve denetim otoriteleri arasındaki ilişkileri ve her bir otoritenin hak ve sorumluluklarını açık bir şekilde tanımlamaktadır. 1983 yılının Mayıs ayında, bu belgenin

bankacılık alanında yaşanan değişikliklere paralel olarak güncelleştirilmiş ve geliştirilmiş formu, "Yabancı Banka Şubelerinin Gözetim Prensipleri" adı altında yayınlanmıştır (BIS,1997).

1.1. Basel I Düzenlemeleri

1980'li yılların basında uluslararası aktif bankaların ağır borç yükü altındaki ülkelerden kaynaklanan risklerindeki artısın bu bankaların sermaye yeterliliklerini düşürdüğü yönündeki endişeler sonucu, G–10 ülkeleri Merkez Bankası Başkanlarının talebi üzerine Basel Komitesi bankacılık sistemlerinde geçerli sermaye standartlarındaki erozyonun durdurulması ve sermaye yeterliliği ölçümlerinin uyumlaştırılmasını sağlamak üzere çalışmaya başlamıştır. Komite uluslararası bir sermaye uzlaşısının uluslararası bankacılık sistemindeki istikrarı artıracağı, ayrıca ulusal düzeydeki farklı sermaye yeterliliği düzenlemelerinden kaynaklanan rekabet eşitsizliğini de ortadan kaldıracağı kanaatini taşımaktadır (Altıntaş, 2006: 62).

Bankacılıkta uluslararası düzeyde ilk riske dayalı sermaye yeterliliği düzenlemesini, 1988 yılında yürürlüğe konulan Basel I oluşturmaktadır. İlk kez bu düzenlemede "Cook Rasyosu" olarak ifade edilen sermaye yeterliliği oranına yer verilmiştir. Sermaye uzlaşısında sermaye yeterlilik oranı yalnızca kredi riskine duyarlı bir şekilde oluşturulmuştur. "Sermaye Uzlaşısı" başlangıçta uluslararası faaliyet gösteren bankalar için önerilmiş bir yaklaşım iken, zaman içerisinde beklenenin üzerinde kabul görmüş ve 100'den fazla ülkede kabul edilip uygulanmıştır.

G–10 ülkelerinde bile uygulanmasına yönelik hiçbir yaptırım gücü olmayan bu Düzenleme'nin neticede bu kadar geniş bir uygulama alanı bulmuş olması bir tesadüf değildir. 1996 yılında İsveç'in Stockholm kentinde yapılan "Dokuzuncu Uluslararası Bankacılık Denetimi Konferansı"na katılan 129 ülkenin temsilcileri arasında yapılan bir ankette bu ülkelerin %90'ının Basel Sermaye Düzenlemesi benzeri risk ağırlıklandırılmış sermaye tabanı yaklaşımını uyguladıkları görülmüştür (Coşkun, Küçüközmen 1999: 74).

Basel Sermaye Yeterlilik Oranı = Sermaye / Kredi Riski≥%8 (Cook Rasyosu)

1.2. Basel II Düzenlemeleri

Yeni Basel Sermaye Uzlaşısı (Basel-II), bankaların sermaye yeterliliklerinin ölçülmesine ve değerlendirilmesine ilişkin olarak Basel Bankacılık Denetim Komitesi (Basel Committee on Banking Supervision-BCBS) tarafından yayımlanan ve yakın bir tarihte birçok ülkede yürürlüğe girmesi beklenen standartlar bütünüdür (BDDK 2005).

Uluslararası piyasalardaki gelişmeler, mevcut düzenlemenin değişen koşullar karşısında yetersiz kalması, risk çeşitlerinin artması gibi unsurlar yeni sermaye standartları oluşturmayı gerektirmiştir. Bu açıdan bakıldığında Basel I ortaya çıktığı dönemdeki ihtiyaçları karşılayan, ancak günümüzde risk ölçme yapısının yetersizliği nedeniyle eksik kalan bir uygulama haline gelmiştir. Bu çerçevede Haziran 1999'da ilk taslak metni yayımlanan "Basel II Yeni Sermaye Uzlaşısı", daha hassas risk ölçümüne ulaşma amacı taşıyan bir düzenleme olarak ortaya konulmuştur. Bankaların kredi riski taşıyan aktiflerini, yeni bir karşı taraf sınıflandırmasına tabi tutan düzenleme ile, karşı tarafların kredi değerliliği ön plana çıkarılmış, ulusal denetim otoritelerinin denetimlerinin önemi vurgulanmış ve kamuyu aydınlatma gereklilikleri belirlenerek şeffaflık sağlama yolunda adımlar atılmıştır (BDDK, 2005:15).

Düzenleme'nin taslaklar halinde farklı zamanlarda kamuoyunun bilgisine sunularak tartışılması sağlanmış ve en son Haziran 2004'de en son şekli verilerek "Basel II, 2.Sermaye Uzlaşısı" adı altında kesinleşmiş metin olarak yayınlanmıştır. Basel düzenlemelerinin sermaye yeterliliği hesaplamasına yönelik gibi görünmesine karşın, gerektirdiği çok detaylı veriler ve bunların analizi bankanın sağlıklı bir risk profilini çıkarmak ve yasal gerekliliklerin ötesine risk yönetimini etkinleştirmek açısından gerekli görülmektedir (Babuşcu, 2003:264).

Düzenlemeler temel olarak yönetime, banka faaliyetlerinin risklerini etkin olarak yönetmek ve kötü şartlara karşı yeterli finansal kaynakları sağlamak ödevlerini yüklemektedir. Bu nedenle kurumlarda risk kültürünün yerleşmesi açısından yeni düzenlemelerin zorlayıcı etkileri olacaktır. Düzenlemelerde yer alan farklı yaklaşımların basit ve kapsamlı seçenekleri bulunmaktadır. Basit yaklaşım ve seçenekler, ortalama bir banka düşünülerek hazırlanmış standart kuralları içerdiğinden, yaklaşım veya seçenek olarak basit yöntemleri seçen bankalar, ellerindeki avantajları tam olarak değerlendiremeyecekleri için gerekenden fazla sermaye tutmak durumunda kalabileceklerdir. Kredi riski ölçümünde kullanılacak risk ağırlıkları için dış ve/veya iç derecelendirme (rating) notları esas alınacağından, reel sektör firmalarını kredi değerliliklerini tespit ettirmeleri bir zorunluluk haline gelecek, bunun sonucunda da ülkede derecelendirme şirketlerinin faaliyetleri yaygınlaşacak ve şeffaflık artacaktır. Bankaların risk yönetiminin etkinleştirilmesi ile mevduat sahipleri de korunmuş olmaktadır. Ayrıca, kamuyu aydınlatma ilkelerinin yerine getirilmesiyle de yatırımcının sağlıklı karar alması yönünde aşama kaydedilmiş olacaktır. Vurgulanması gereken önemli bir nokta da OECD ülkesi olmanın avantajının kaybolmasıdır. Ülkemiz gibi gelişmekte olan OECD ülkeleri bu noktada olumsuz etkilenecektir. Bunların yanı sıra, rating kültürü yerleşmemiş ülkelerde ve reel sektörü küçük işletme yoğun bir profile sahip ülkelerde Basel II gerekliliklerini yerine getirmek, çok sıkıntılı bir süreç haline gelebilecektir. Firmaların önemli bir kısmının ratingi çok yüksek olmayan ülkelerin bankaları için sermaye gereksinimi doğacaktır.

1.2.1. Basel II' nin Temel Kriterleri

Basel II düzenlemesi kendi içinde 3 ana bölümden (yapısal blok) oluşmaktadır (BDDK, 2005:18). Bunlar;

- **Birinci Yapısal Blok:** Asgari sermaye gereksinimi (bankaların risk türlerine göre sermaye gereksinimlerini hesaplama sistemleri anlatılmaktadır).
- **İkinci Yapısal Blok:** Denetim otoritesinin gözden geçirilmesi (denetim otoritelerinin risk bazlı denetim yaparken dikkate alacakları hususlar belirtilmektedir. Bu aynı zamanda denetime yönelik bankaların yapması gereken faaliyetleri göstermesi bakımından önemlidir).
- **Üçüncü Yapısal Blok:** Piyasa disiplini (bankaların şeffaflığını sağlamak amacıyla kamuya açıklamaları gereken bilgilere ilişkin asgari unsurların belirlendiği bölümdür).

2. Basel-II Uzlaşısında Bankacılık Riskler

Basel-II Uzlaşısı, hem yalın hem de oldukça kapsayıcı bir kavramsal açılımla bankacılık risklerini üç ana baslık altında ele almış; gerek risklerin tanımlanması gerekse de

ölçümlenmesi konusunda uluslararası birliktelik oluşmasına olanak vererek bankacılıkta risk yönetimi işlevine çok önemli bir katkı sağlamıştır.

Kredi riski, piyasa riski ve operasyonel riskten oluşan söz konusu risk türleri, kapsamlarının genişliği ve taşıdıkları yüksek önem dolayısıyla gerek kuramsal alanda gerekse uygulamada ayrı birer uzmanlık dalı haline gelmiştir. Bunda, risk türlerinin kapsamlarının genişliğinin yanında, ölçümlemede kullanılan içsel modellerin karmaşık yapısının etkisi de büyüktür.

Bankacılığın ortaya çıktığı ilk zamanlardan beri var olmasına karsın, bahsedilen risklerin ölçümüne dönük ileri yöntemlerin geliştirilmesindeki asıl hızlanma ancak 90'lı yılların baslarından itibaren söz konusu olabilmiştir. Bunda en önemli etken, özellikle karmaşık ve geniş kapsamlı yaklaşımlar için gereksinilen çok sayıdaki verinin biriktirilmesi ve islenmesine olanak sağlayan bilgisayar teknolojisindeki gelişmelerdir(Matten, 2000; 185).

2.1. Piyasa Riski

1990'lı yıllara kadar bankacılık alanında kredi riskine oranla çok daha geri planda olan ve Basel-I Uzlaşısı'nın ilk halinde göz ardı edilmiş olan piyasa riski, finansal piyasalardaki bütünleşmenin hız kazandığı o yıllardan itibaren Komitenin de gündemine girmiştir. İlk Uzlaşı'ya dönük yoğun eleştirilerin ve sunulan önerilerin de etkisiyle gerçekleştirilen çalışmalar sonucunda, piyasa riski için de sermaye ayrılmasını öngören taslak, 1993 yılında ilgili çevrelerin görüşleri alınmak üzere yayınlanmıştır. Söz konusu taslakta bankalarca gerçekleştirilen işlemler 'bankacılık işlemleri' ve 'alım satım işlemleri' olarak ikiye ayrılmış ve alım satım işlemlerinden kaynaklanan piyasa riski için sermaye yükümlülüğü öngörülmüştür(Basel Committee 1993). 1988 yılındaki Uzlaşı'ya ek olarak hazırlanan ve piyasa riskini de sermaye yeterliliği hesaplamalarına ekleyen yeni düzenleme, 1996'da son halini alarak (1997 yılı sonunda yürürlüğe girmek üzere) yayınlanmıştır.

Piyasa riski, fiyatlardaki değişmelere bağlı olarak bankaların bilanço içi ve bilanço dışı pozisyonlarında ortaya çıkan zarar etme olasılığıdır(Basel Committee 1996). Bir baksa tanımlamayla piyasa riski, risk faktörlerindeki(etkenlerindeki) değişimlerden kaynaklanan olası kayıpları ifade etmektedir(Don M. Chance, 2001; 690). Komite söz konusu riskin kaynağını oluşturan etkenleri, faiz oranı riski, kur riski, pay senedi fiyat riski, ticari mal(emtia) fiyat riski ve opsiyon riski olmak üzere 5 ayrı baslık altında toplamıştır.

Yaşanan bankacılık krizlerinin de gösterdiği gibi Türk bankacılık sektörü bu risk gruplarından özellikle kur riski ve faiz oranı riskinin etkisi altındadır. Pay senedi riskinin, bu alana yönelik yapılan yatırımların boyutlarına koşut olarak oldukça düşük olduğu gözlemlenmektedir. Organize borsalarda işlem gören fiziksel ürünlerdeki fiyat değişim olasılıklarını yansıtan emtia riski ise, yine işlem boyutu ekseninde, henüz Türk bankacılık sektörünü etkileyebilecek büyüklükte bir risk unsuru olarak değerlendirilmemektedir.

Gerçekte tüm bankacılık işlemleri piyasa riski içermektedir. Ancak söz konusu yeni düzenleme, fiyatların günlük olarak pazara uyarlanabilmesi ve böylece hesaplamaların doğru bir biçimde yapılmasının olanaklı hale gelmesi gerekçesiyle özellikle alım satım portföyleri üzerine odaklanmaktadır(Darryll Hendricks, Beverly Hirtle,1997; 2). Basel-I Uzlaşına yönelik olarak gerçekleştirilen bu ek düzenleme, alım satım işlemlerinden kaynaklanan fiyat risklerine karsı bankalara güvenli bir sermaye koruması sağlamayı amaçlamaktadır. Kredi riskine oranla daha yeni bir risk unsuru olan piyasa riskinin ölçümüne dönük çalışmalar, finansal

piyasalarda ve özellikle bankacılık sektöründe krizlere karsı duyarlılığın gittikçe artmasının da etkisiyle oldukça yoğun biçimde gerçekleşmiş; bu çerçevede, yeni istatistiksel ölçüm yöntemlerini de içeren çok önemli gelişmeler sağlanmıştır. ileri istatistiksel yöntemler ilk defa bu risk türünün ölçümünde kullanılmıştır. Komite tarafından piyasa riskinin ölçümüne dönük olarak standart yaklaşım ve içsel ölçüm yaklaşımı olmak üzere iki ayrı seçenek sunulmaktadır(Darryll Hendricks, Beverly Hirtle,1997; 2). Basel-II Uzlaşısı'nda piyasa riski ölçümünde, 1996 düzenlemesine ek olarak önemli bir değişiklik yapılmasına gerek duyulmamıştır.

2.2. Kredi Riski

Kredi riski genel olarak, banka müşterisinin(ya da anlaşmanın karsı tarafının) yükümlülüklerini sözleşmede belirtilen koşullar doğrultusunda yerine getirememe olasılığı olarak tanımlanmaktadır. Bankalar tarafından verilen krediler, kredi riskinin en önemli unsuru olmakla birlikte özellikle son yıllarda artan bankalar arası para piyasası işlemleri, döviz işlemleri, garanti ve kefaletler, türev piyasa işlemleri ve bono yatırımları gibi işlemler, bankaların karsı karsıya kaldıkları diğer önemli kredi riski kaynaklarıdır (Basel Committee On Banking Supervision Report, 2000;.1).

Yaşanan iflaslar çerçevesinde ele alındığında da, kredi riskinin sermaye piyasalarındaki en temel risk olduğu görülmektedir (Donald Van Deventer, 2003; 5). Banka bilançolarının çok önemli bir kısmının bu risk unsuruyla karsı karsıya olması nedeniyle, kredi riski yönetimi bankalar açısından çok büyük bir önem taşımaktadır. Bankalar hem bütün olarak kredi portföyünün hem de tekil olarak her kredinin taşıdığı riski yönetmek durumundadırlar. Kredi riski yönetimi bankanın kredi riskini kabul edilebilir düzeylerde tutarak, risk ayarlı getirisinin en yükseğe çıkarılmasını amaçlamaktır. Bu çerçevede, etkin bir risk yönetimi su işlevleri içermelidir:

- Kredi riskiyle ilgili uygun ortamın oluşturulması,
- Kredilendirme sürecinin etkin bir biçimde sürdürülmesi,
- Doğru bir kredi riski ölçümü ve izlemesi sürecinin sağlanması,
- Kredi riskinin kontrolünün sağlanması.

Kredi riski ölçümüyle ilgili olarak son yıllarda çok önemli gelimseler sağlanmıştır. Banka iflasların artması, kredi derecesi düşük olan orta ve küçük ölçekli firma sayısının artması, kredi faiz oranlarının oldukça rekabetçi hale gelmesi, taşınmaz değerlerin ve dolayısıyla teminatların değerindeki düşüş ve dalgalanmalar, hızla artan bilanço dışı işlemler, bilgisayar sistemlerinde büyük ilerlemeler sağlayan teknolojik gelişmeler gibi etkenler kredi riski ölçümüne dönük yeniliklerin ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır. Anılan tüm bu etkenlerin yanında, bankaları yeni ölçüm yöntemleri kullanmaya yönelten bir diğer önemli unsur ise, iflas etmek üzere olan bir firmayla en yüksek kredi notuna sahip bir firmayı aynı risk düzeyinde değerlendiren ve aynı sermaye gereksinimini öngören Basel-I Uzlaşısı'nın ölçüm konusundaki yetersizliği olmuştur (Anthony Saunders, 1999; 4).

Yıllar boyunca sürdürülen çalışmalar ve sağlanan gelişmeler sonucunda oluşturulan ölçüm yaklaşımlarının bankalar tarafından belirli koşullarla kullanılmasını öngören yeni Basel Uzlaşısı'ndaki kredi riski ölçüm yöntemleri, önceki Uzlaşı'ya göre neredeyse tamamen değiştirilerek pazar koşullarına ve gereksinimlerine uygun hale getirilmiştir.

2.3. Operasyonel Risk

Diğer bankacılık risklerine göre finans yazınında çok daha yakın zamanda ele alınmaya başlanan operasyonel risk, genel olarak 'piyasa riski ve kredi riski dışında kalan riskler' olarak tanımlanmaktadır. Bazı çalışmalarda operasyonel risk temsil kuramıyla (agency theory) ilişkilendirilmektedir. Temsil riski, isletme sahiplerinin yönetim yetkisini yöneticilere devretmesiyle ortaya çıkmaktadır. Tarafların çıkarlarının her zaman uyuşmaması, sorunun kökenini oluşturmaktadır (Elizabeth Sheedy, 1999; 8). Taraflar arasındaki çıkar farklılığı dolayısıyla zamanla oluşan bilgi asimetrisi(bilginin orantısız dağılımı), operasyonel riskin çok önemli bir kaynağını oluşturmaktadır. Operasyonel risk, kredilendirme ya da piyasada pozisyon alma süreçlerinde ortaya çıkan bir risk olduğundan, aslında bankaların karşı karşıya kaldıkları ilk risk türü olarak kabul edilmektedir (Hans Gieger, 2000; 1).

İlk olarak, büyük ölçekteki birçok finansal kurumun özellikle yönetim aşamasındaki yetersizliklerden kaynaklanan nedenlerle çok büyük boyutlu kayıplarla karsı karsıya kaldığı 90'lı yıllarda ele alınmaya başlanan operasyonel risk, anılan sorunların etkisini gün geçtikçe arttırması sonucu zamanla ayrı bir risk türü olarak kabul edilmiş ve risk yönetimi süreçleri kapsamına alınmıştır. Söz konusu süreçte ilgili birçok kurum tarafından ele alınarak çeşitli tanımlamaları yapılan operasyonel risk, sermaye yeterliliği kapsamına ilk olarak Basel Komitesi tarafından 1999 yılında yayınlanan 'Yeni Sermaye Yeterliliği Çerçevesi' isimli raporla alınmış ve böylelikle ayrı bir önem kazanmıştır. Komite tarafından 2001 yılında yayınlanan raporda söz konusu risk, 'yetersiz veya başarısız içsel süreçler, çalışanlar, sistem ya da dışsal olaylardan kaynaklanan doğrudan ya da dolaylı kayıp riski' olarak tanımlanmıştır (Basel Committee On Banking Supervision, 2001; 2). Tanımlamadaki 'dolaylı kayıp' ifadesine karsın, hesaplamalarda stratejik risk ve itibar riski gibi dolaylı etkenlerin kapsam dışında tutulması, daha sonra önemli eleştirilere neden olmuştur. Bunun üzerine Komitece yayınlanan bir sonraki rapordaki 'doğrudan ve dolaylı' ifadesi kaldırılmış ve tanım son seklini almıştır: Operasyonel risk, yetersiz veya başarısız içsel süreçler, personel ve sistem ya da dışsal olaylardan kaynaklanan kayıp riskidir (Basel Committee On Banking Supervision, 2001; 2). BDDK tarafından 2001 yılında yayınlanan ilgili yönetmelikte ise operasyonel risk, banka içi kontrollerdeki aksamalar sonucu hata ve usulsüzlüklerin gözden kaçmasından, banka yönetimi ve personeli tarafından zaman ve koşullara uygun hareket edilmemesinden, banka yönetimindeki hatalardan, bilgi teknolojisi sistemlerindeki hata ve aksamalar ile deprem, yangın, sel gibi felaketlerden kaynaklanabilecek kayıplar ya da zarara uğrama ihtimali' olarak tanımlanmıştır (BDDK, 2001; 16).

Personel riski, çalışanların bilinçli yanlışlarından; süreç riski, kurumun isleyişiyle ilgili kurallardaki eksikliklerden; sistem riski, kullanılan teknolojik sistemlerdeki istem dışı aksaklıklardan; dışsal risk ise kurumun etkisi dışında gelişen doğal olaylardan ve isletme dışındaki üçüncü kişilerden kaynaklanabilecek kayıpları ifade etmektedir (Fotios C. Harmantsiz, 2004; 2).

Tablo 1: ***Operasyonel Risk Kaynakları***

1.*Dolandırıcılık*; Hırsızlık, banka çalışanlarının kendi aralarında, ya da banka çalışanlarıyla müşteriler arasındaki gizli işbirlikleri, para aklama
2.*İnsan Kaynakları;* Çalışanların yetenek kişilik ve psikolojik yapılarına dönük ölçümlemelerin yetersiz olması,
3. *Yetki Asımı;* Döviz ticareti, teminatsız kredi verilmesi
4. *İşlem Süreçleri;* Hatalı veri girişi
5. *Teknoloji;* Yanlış teknoloji yatırımları, sistemin eskimiş olması
6. *Dış çevre;* Ekonomik darboğaz
7. *Yönetim süreçleri;* (Bilinçli veya bilinçsiz) denetçilerin anlaşmazlığı, yönetime eksik bilgi sunulması
8. *Satış uygulamaları;* Finansal tabloları hatalı olması, nitelik yerine rakamsal büyüklüklerin ödüllendirilmesi
9. *Felaketler;* Sel, yangın, terörist saldırılar

Kaynak: Carolyn V. Currie, Basel-II And Operational Risk - Overview Of Key Concerns, IQPC Operational Risk Forum, University Of Technology, Sydney, 2004, s.8.

Diğer risk türlerine göre çok daha yeni bir çalışma alanı olan operasyonel risk çözümlemesi, isletme başarısında stratejik kararların öneminin çok daha belirleyici hale gelmesinin de etkisiyle, gelişime ve yeniliğe son derece açık bir nitelik taşımaktadır. Basel Komitesi tarafından operasyonel risklerin ölçümüne dönük olarak, temel gösterge yaklaşımı, standart yaklaşım ve gelişmiş ölçüm yaklaşımları olmak üzere 3 ayrı yaklaşım önerilmektedir.

UYGULAMA

Çalışmamızda Türkiye Bankalar Birliği 2009 yılı çalışmasında bankacılık sektörü gerçek verileri kullanılmış olup bu veriler 2001 2008 yıllarına aittir. Bankacılık sektöründe bulunan ve verileri kullanılan bankalar tablo 3 de verilmiştir. Ayrıca bankaların kümülatif SYO verileri, net dönem karı/ özkaynak ve takipteki krediler/ toplam krediler oranları da kullanılmıştır. Dönem net karı, net dönem karı/ özkaynak ve takipteki krediler/ toplam krediler verileri ayrı, ayrı SYO verileri ile korelasyon analizine ve regresyon analizine tabi tutulmuştur. Bankaların SYO verilerinin değişimine karşılık karlılıkları ve takipteki kredilerinin arasında bir ilişki olup olmadığı araştırılmıştır.

Tablo 2: ***Türkiye'deki Bankaların Dönem Net Karları***

Net Dönem Karı/Zararı, bin TL	2003	2004	2005	2006	2007	2008	%	Kümülatif %
Türk Bankacılık Sistemi	5.590.686	6.391.220	5.648.912	11.101.115	14.565.266	12.986.576	100	5.028
Mevduat Bankaları	5.105.613	5.988.643	4.793.319	10.242.578	13.466.696	11.851.867	93	2.776
Kamusal Sermayeli Mevduat Bankaları	1.790.361	2.682.316	2.869.057	3.733.230	4.512.830	3.905.772	31	166

Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası A.Ş.	1.072.487	1.530.665	1.802.120	2.100.002	2.351.091	2.134.259	16,71	16,71
Türkiye Halk Bankası A.Ş.	485.885	527.723	531.767	863.498	1.131.039	1.018.315	7,97	71,70
Türkiye Vakıflar Bankası T.A.O.	231.989	623.928	535.170	769.730	1.030.700	753.198	5,90	77,60
Özel Sermayeli Mevduat Bankaları	2.339.913	2.174.115	283.380	4.543.043	7.154.752	6.480.777	51	872
Adabank A.Ş.	-21.612	-43.670	-12.755	1.552	865	2.765	0,02	100,13
Akbank T.A.Ş.	1.324.524	1.020.528	1.438.294	1.600.192	1.994.294	1.704.553	13,34	43,76
Alternatif Bank A.Ş.	12.483	5.134	20.765	29.654	63.320	53.016	0,42	97,78
Anadolubank A.Ş.	16.184	43.165	39.528	47.995	72.554	86.852	0,68	96,10
Şekerbank T.A.Ş.	59.216	82.375	37.030	52.001	122.861	144.307	1,13	93,39
Tekstil Bankası A.Ş.	6.310	4.275	10.135	15.068	42.457	12.579	0,10	99,75
Turkish Bank A.Ş.	5.019	1.375	3.918	5.761	1.507	10.010	0,08	99,92
Türk Ekonomi Bankası A.Ş.	50.902	33.800	78.717	105.700	130.286	164.198	1,29	91,13
Türkiye Garanti Bankası A.Ş.	301.502	450.549	708.394	1.063.663	2.315.616	1.750.488	13,70	30,41
Türkiye İş Bankası A.Ş.	423.106	635.455	955.628	1.109.218	1.701.807	1.509.408	11,82	55,57
Yapı ve Kredi Bankası A.Ş.	162.279	-58.871	-2.996.274	512.239	709.185	1.042.601	8,16	63,73
Tasarruf Mevduatı Sig. Fon. Devr. B.								
Birleşik Fon Bankası A.Ş.	281.344	386.341	259.445	391.503	104.305	80.450	0,63	97,36
Yabancı Bankalar	693.995	745.871	1.381.437	1.574.802	1.694.809	1.384.868	11	1.641
Türkiye´de Kurulmuş Yabancı Bankalar	656.838	721.366	1.322.789	1.571.099	1.637.512	1.309.136	10	1.044
Arap Türk Bankası A.Ş.	6.268	6.025	4.455	5.006	2.745	2.710	0,02	100,15
Citibank A.Ş.	38.082	28.860	113.927	60.115	165.462	81.361	0,64	96,73
Denizbank A.Ş.	94.761	122.711	200.714	276.344	211.250	278.090	2,18	87,89
Deutsche Bank A.Ş.	42.119	44.349	24.767	45.286	40.511	33.849	0,26	98,95
Eurobank Tekfen A.Ş.	7.642	5.021	2.164	12.386	18.498	12.367	0,10	99,84
Finans Bank A.Ş.	153.075	191.560	350.441	740.972	552.726	362.648	2,84	83,34
Fortis Bank A.Ş.	171.656	107.171	80.864	75.413	150.080	144.671	1,13	92,26
HSBC Bank A.Ş.	94.727	108.106	237.454	280.618	364.140	249.686	1,95	89,84
ING Bank A.Ş.	63.118	115.170	307.796	104.583	135.282	140.053	1,10	94,48
Millennium Bank A.Ş.	-18.140	-12.518	-7.369	-27.053	-3.784	2.865	0,02	100,11
Turkland Bank A.Ş.	3.530	4.911	7.576	-2.571	602	836	0,01	100,18
Türkiye´de Şube Açan Yabancı Bankalar	37.157	24.505	58.648	3.703	57.297	75.732	1	597
ABN AMRO Bank N.V.	4.792	13.728	23.281	10.194	26.966	33.931	0,27	98,68
Bank Mellat	4.665	3.090	4.552	4.575	8.444	14.002	0,11	99,65
Habib Bank Limited	1.242	451	-531	-691	2.249	4.451	0,03	100,09
JPMorgan Chase Bank N.A.	10.719	823	16.803	5.226	21.916	21.019	0,16	99,38
Société Générale (SA)	13.814	6.029	8.352	-15.753	-15.003	-18.521	- 0,14	100,00
WestLB AG	1.925	384	6.191	152	12.725	20.850	0,16	99,54
Kalkınma ve Yatırım Bankaları	400.495	315.145	682.624	738.646	863.539	922.198	7	1.258
Kamusal Sermayeli Bankalar	315.917	227.713	509.655	618.755	628.508	709.687	6	265
İller Bankası	158.946	154	121.290	159.675	198.126	301.977	2,36	85,71
Türk Eximbank	234.217	209.673	361.839	302.931	387.294	371.031	2,90	80,51
Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş.	-77.246	17.886	26.526	156.149	43.088	36.679	0,29	98,42
Özel Sermayeli Bankalar	80.652	86.920	149.515	123.385	208.477	183.815	1	594
Aktif Yatırım Bankası A.Ş.	6.622	3.317	4.296	5.198	2.670	1.599	0,01	100,16
Diler Yatırım Bankası A.Ş.	-710	-1.133	155	353	4.265	7.088	0,06	100,05

GSD Yatırım Bankası A.Ş.	3.867	5.524	4.215	4.383	8.175	9.346	0,07	100,00
İMKB Takas ve Saklama Bankası A.Ş.	34.228	30.940	42.955	32.561	39.020	45.208	0,35	98,13
Nurol Yatırım Bankası A.Ş.	-4.205	1.135	-2.131	-25.512	6.866	1.593	0,01	100,18
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası A.Ş.	40.850	47.137	100.025	106.402	147.481	118.981	0,93	95,42
Yabancı Bankalar	3.926	512	23.454	-3.494	26.554	28.696	0	400
BankPozitif Kredi ve Kalkınma Bankası A.Ş	8.322	10.848	15.677	8.217	27.034	33.515	0,26	99,21
Calyon Yatırım Bankası Türk A.Ş.	-1.494	-7.144	7.799	-3.561	1.022	-469	- 0,00	100,18
Merrill Lynch Yatırım Bank A.Ş.	-773	-1.368	23	-7.462	-1.353	-1.259	- 0,01	100,17
Taib Yatırım Bank A.Ş.	-2.129	-1.824	-45	-688	-149	-3.091	- 0,02	100,14

Kaynak: TBB (Türkiye Bankalar Birliği) 2010 www.tbb.org.tr

Tablo 3: Türkiye'deki Bankaların Kümülatif SYO Verileri

	Özkaynaklar / (Kredi + Piyasa + Operasyonel Riske Esas Tutar)						
	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Türk Bankacılık Sistemi	24,2	30,9	28,8	24,2	22,0	19,1	18,1
Mevduat Bankaları	23,1	28,1	26,2	21,6	19,8	17,4	16,5
Kamusal Sermayeli Mevduat Bankaları	50,2	56,3	37,1	37,7	29,1	20,1	16,4
Özel Sermayeli Mevduat Bankaları	19,7	23,5	22,3	17,2	17,5	17,2	16,4
Yabancı Bankalar	32,6	36,2	26,9	17,4	16,0	14,5	16,7
Kalkınma ve Yatırım Bankaları	40,2	78,4	90,4	104,3	86,2	66,7	59,4

Kaynak: TBB (Türkiye Bankalar Birliği) 2010 www.tbb.org.tr

Tablo 4: Türkiye'deki Bankaların Kümülatif Net Dönem Karı/ Özkaynak Verileri

	Net Dönem Karı (Zararı) / Özkaynaklar							
Karlılık, %	2008	2007	2006	2005	2004	2003	2002	2001
Türk Bankacılık Sistemi	15,4	19,5	18,9	10,6	14,0	15,8	9,2	-76,5
Mevduat Bankaları	16,4	20,9	20,3	10,6	15,0	16,5	8,3	-83,6
Kamusal Sermayeli Mevduat Bankaları	22,5	26,8	25,1	21,6	26,6	18,7	15,7	-33,5
Özel Sermayeli Mevduat Bankaları	15,8	19,9	16,9	4,7	10,3	13,9	16,0	-103,8
Yabancı Bankalar	10,5	15,2	20,5	15,5	11,9	11,2	5,9	3,2
Kalkınma ve Yatırım Bankaları	8,7	9,6	9,8	10,9	6,1	10,6	15,5	-25,4

Kaynak: TBB (Türkiye Bankalar Birliği) 2010 www.tbb.org.tr

Tablo 5: Türkiye'deki Bankaların Kümülatif Takipteki Krediler/ Toplam Krediler Verileri

Aktif Kalitesi, %	Takipteki Krediler (brüt) / Toplam Krediler							
	2008	2007	2006	2005	2004	2003	2002	2001
Türk Bankacılık Sistemi	3,6	3,5	3,8	4,9	6,2	12,3	18,5	37,4
Mevduat Bankaları	3,7	3,6	3,8	5,0	6,4	13,3	20,4	42,5
Kamusal Sermayeli Mevduat Bankaları	3,8	4,1	5,1	8,0	11,1	33,8	48,6	55,7
Özel Sermayeli Mevduat Bankaları	3,5	3,6	3,6	4,2	5,0	6,8	9,1	36,4
Yabancı Bankalar	4,1	2,9	2,7	3,9	3,2	4,4	5,0	5,7
Kalkınma ve Yatırım Bankaları	1,4	1,4	1,9	2,0	2,5	2,7	2,9	7,6

Kaynak: TBB (Türkiye Bankalar Birliği) 2010 www.tbb.org.tr

BULGULAR

Bankaların dönem net kar ve SYO verileri arasında gerçekleştirilen regresyon ve korelasyon analizleri sonucunda veriler arası anlamlılık düzeyi yüksek çıkmış ve aralarındaki ilişki ise oldukça yüksek ve ters çıkmıştır. Buna göre tüm bankacılık sektör toplam verilerine göre korelasyon sayısı -0,88332489 olarak ters ve oldukça yüksek bir ilişkinin varlığını göstermektedir. Bu dönemler arasında bankaların SYO ları düşerken, karlılıkları artmıştır.

Tablo 6: ***Dönem Net Karı ve SYO Arasındaki Regresyon Korelasyon Sonuçları***

Türk Bankacılık Sistemi				**Mevduat Bankaları**		
Eğim	-684049,095	25690114,46		Eğim	-677176	23207643
Std. Hata	181504,98	4411431,984		Std. Hata	211590,7	4661501
R^2	0,78026286	2097272,387		R^2	0,719152	2224441
F Stat	14,2035679	4		F Stat	10,2426	4
SSxy	6,2475E+13	1,75942E+13		SSxy	5,07E+13	1,98E+13
T İstatistiği	-3,76876212	5,823531803		T İstatistiği	-3,20041	4,978578
Korelasyon	-0,88332489			Korelasyon	-0,84803	
Kamusal Sermayeli Mevduat Bankaları				**Özel Sermayeli Mevduat Bankaları**		
Eğim	-64732,2769	5371495,097		Eğim	-426014	11927381
Std. Hata	11098,0048	392061,8702		Std. Hata	385905,6	7413860
R^2	0,89479604	357383,7168		R^2	0,233521	2631196
F Stat	34,0213819	4		F Stat	1,21867	4
SSxy	4,3453E+12	5,10892E+11		SSxy	8,44E+12	2,77E+13
T İstatistiği	-5,83278509	13,70063121		T İstatistiği	-1,10393	1,608795
Korelasyon	-0,94593659			Korelasyon	-0,48324	
Yabancı Bankalar				**Kalkınma ve Yatırım Bankaları**		

Eğim	-46571,5932	2237591,98		Eğim	-7640	1271954
Std. Hata	8648,8342	196136,6847		Std. Hata	6473,743	532674,3
R^2	0,87877048	165340,4029		R^2	0,258265	237000,8
F Stat	28,9952627	4		F Stat	1,39276	4
SSxy	7,9266E+11	1,0935E+11		SSxy	7,82E+10	2,25E+11
T İstatistiği	-5,38472494	11,40832977		T İstatistiği	-1,18015	2,387864
Korelasyon	-0,93742758			Korelasyon	-0,5082	

Dönem net karı / Özkaynak oranları ve SYO ile gerçekleştirilen analiz sonuçları aşağıdadır. Buna göre veriler arası anlamlılık ilişkisi zayıflamakla birlikte toplam sektörde veriler arası ilişki negatif yönlü olup zayıflamaktadır. Özellikle özel sermayeli mevduat bankalarında ilişki oldukça zayıftır. Bunun nedeni SYO göre karlılığa ve risklere karşılık özkaynakların da arttırılma zorunluluğu düşünülmektedir. Yinede SYO düştükçe net dönem karı / özkaynak oranlarında artış olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 7: Dönem Net Kar/ Özkaynak ve SYO Arasındaki Regresyon Korelasyon Sonuçları

Türk Bankacılık Sistemi				**Mevduat Bankaları**		
Eğim	-0,25313	20,83753		Eğim	-0,38089	23,75618
Std. Hata	0,349667	8,492415		Std. Hata	0,448435	9,951877
R^2	0,094869	4,041855		R^2	0,126096	4,756999
F Stat	0,524062	5		F Stat	0,721455	5
SSxy	8,561385	81,68297		SSxy	16,32584	113,1452
T İstatistiği	-0,72392	2,453663		T İstatistiği	-0,84939	2,387106
Korelasyon	-0,30801			Korelasyon	-0,3551	
Kamusal Sermayeli Mevduat Bankaları				**Özel Sermayeli Mevduat Bankaları**		
Eğim	-0,20001	29,50747		Eğim	-0,30345	19,7445
Std. Hata	0,090298	3,415051		Std. Hata	0,789177	15,21875
R^2	0,495258	3,253325		R^2	0,02872	5,405485
F Stat	4,906058	5		F Stat	0,147848	5
SSxy	51,92634	52,92063		SSxy	4,320021	146,0963
T İstatistiği	-2,21496	8,640418		T İstatistiği	-0,38451	1,29738
Korelasyon	-0,70375			Korelasyon	-0,16947	
Yabancı Bankalar				**Kalkınma ve Yatırım Bankaları**		
Eğim	-0,35033	20,99077		Eğim	-0,07309	15,66067
Std. Hata	0,172595	4,20251		Std. Hata	0,04923	3,824087
R^2	0,451753	3,763764		R^2	0,305988	2,587301
F Stat	4,119984	5		F Stat	2,204482	5
SSxy	58,36338	70,82961		SSxy	14,75709	33,47064
T İstatistiği	-2,02977	4,994818		T İstatistiği	-1,48475	4,095271
Korelasyon	-0,67213			Korelasyon	-0,55316	

Yapılan çalışma takipteki krediler / toplam krediler oranları ve SYO arasında ilişkinin aranması olarak yapılmış anlamlılık oranları özellikle kamu bankalarında yüksek çıkmıştır. Ayrıca veriler arasında en çok ilişki kamu bankalarında ortaya çıkmış en düşük ilişki ise özel bankalar ve kalkınma bankalarında ortaya çıkmıştır. Buna göre bankalar genel olarak SYO düşmesine karşılık kredi risklerini azaltmışlardır. Bu da risk yönetimi sistemi ve Basel kriterleri bankacılık sektörünü olumlu etkilemiştir denilebilmektedir.

Tablo 8: ***Takipteki Krediler / Toplam Krediler ve SYO Arasındaki Regresyon Korelasyon Sonuçları***

Türk Bankacılık Sistemi		
Eğim	0,589087	-6,53928
Std. Hata	0,476637	11,57615
R^2	0,234011	5,509518
F Stat	1,52751	5
SSxy	46,36726	151,7739
T İstatistiği	1,235925	-0,56489
Korelasyon	0,483747	

Mevduat Bankaları		
Eğim	0,840013	-10,2889
Std. Hata	0,547352	12,1471
R^2	0,320214	5,806316
F Stat	2,355258	5
SSxy	79,40351	168,5665
T İstatistiği	1,534685	-0,84702
Korelasyon	0,565875	

Kamusal Sermayeli Mevduat Bankaları		
Eğim	1,009835	-19,286
Std. Hata	0,291095	11,00917
R^2	0,706479	10,48782
F Stat	12,03457	5
SSxy	1323,733	549,9714
T İstatistiği	3,469087	-1,75181
Korelasyon	0,840523	

Özel Sermayeli Mevduat Bankaları		
Eğim	0,451121	-3,50902
Std. Hata	0,269499	5,197109
R^2	0,359141	1,845939
F Stat	2,802029	5
SSxy	9,547889	17,03746
T İstatistiği	1,673926	-0,67519
Korelasyon	0,599284	

Yabancı Bankalar		
Eğim	0,064058	2,26564
Std. Hata	0,031151	0,75849
R^2	0,458211	0,679303
F Stat	4,228679	5
SSxy	1,951333	2,307261
T İstatistiği	2,056375	2,987041
Korelasyon	0,676913	

Kalkınma ve Yatırım Bankaları		
Eğim	-0,0033	2,361648
Std. Hata	0,012861	0,999013
R^2	0,012959	0,675913
F Stat	0,065648	5
SSxy	0,029992	2,28429
T İstatistiği	-0,25622	2,36398
Korelasyon	-0,11384	

Sonuç

Yapılan çalışmada Türkiye'deki bankalara Basel kriterlerinin, özellikle SYO (sermaye yeterlilik oranı) nasıl bir etki yaptığı araştırılmıştır. Bu doğrultuda SYO bankaların karlılık oranlarına etki olumlu olduğu tespit edilmiştir. Bankaların SYO düşerken bankaların karlılık oranları yükselmiştir. Böylece bankalar özkaynak kullanımlarını risklere göre daha verimli kullanmışlardır.

SYO ve takipteki krediler / toplam krediler oranı arasında negatif ilişki tespit edilmiş bu doğrultuda bankaların SYO düşerken takipteki krediler / toplam krediler oranlar da düşmüştür ve aralarında yüksek sayılabilecek pozitif ilişki tespit edilmiştir. Risk yönetimine geçişle bankaların kredi riskleri azalmıştır.

Genel olarak Basel uzlaşısının prensipleri Türk Bankacılık sektörüne olumlu bir etki yapmıştır. Buna bağlı olarak 2008 krizine karşılık Türk bankacılık sektörü hazırlıklı ve donanımlı girmiş ve krizi sorun yaşamadan atlatmıştır.

KAYNAKÇA

ALTINTAŞ, M. Ayhan (2006) "Bankacılıkta Risk Yönetimi ve Sermaye Yeterliliği" Turhan Kitapevi

BABUSCU, Ş.(2003) "Türk Bankacılık Sektöründe Beklentiler ve Gelişmeler", Halkbankası, Eğitim Daire Başkanlığı, Ankara

Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu, (2005) "Bankacılık Sektörü Risk Degerlendirme Raporu" (http://www.bddk.org.tr/turkce/yayinlarveraporlar/yayinlarveraporlar.htm#5, 20.09.2005)

Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (2001). "Bankacılık Sektörü Yeniden Yapılandırma Programı" (http://www.bddk.org.tr/turkce/yayinlarveraporlar/rapor/yapilandirmaprogrami/bank_yapilandirma_prog.doc, 20.09.2005)

Basel Committee On Banking Supervision, (1993). "The Supervisory Treatment Of Market Risks"

Basel Committee On Banking Supervision Report, (2000). "Basel Committee On Banking Supervision 'Principles For The Management Of Credit Risk"

CAROLYN V. Currie, (2004) "Basel-II And Operational Risk" - Overview Of Key Concerns, IQPC Operational Risk Forum, University Of Technology, Sydney,

DARRYLL Hendricks, BEVERLY, Hirtle (1997). "Bank Capital Requirements For Market Risk: The Internal Models Approach", Federal Reserve Bank of NewYork Economic Policy Review,

DON, M. Chance (2001). "An Introduction To Derivatives And Risk Management" Harcourt College Publishers, Texas,

GIEGER Hans, (2000). "Regulating And Supervising Operational Risk For Banks", Working Paper, University Of Zurich

HARMANTZİS, Fotios C.(2003). "Operational Risk Management" February . http:// www.lionhtrpub.com/orms/orms-2_03/ frrisk.html,

KÜÇÜKÖZMEN, Coşkun (1999). "Bankacılıkta Risk Yönetimi Ve Sermaye Yeterliliği Value At Risk Uygulamaları" Iktisat Isletme ve Finans 14, (156), 71-87

MATTEN, Chris(2000). "Managing Bank Capital: Capital Allocation And Performance Measurement" John Wiley, New York

SAUNDRRS, Anlhony ve M. M. CORNET, (2003). "Financial Inslihıtions Managemen", McGraw-Hill, US.

SHEEDY Elizabeth, (1999). "Applying An Agency Framework To Operationalrisk Management", CMBF Papers, No:22,

VAN DEVENTER, Donald R., K. İMAI (2003). "Credit Risk Models & the Basel Accords" Wiley Fİnance, US.

BASEL III UZLAŞISI ve UZLAŞININ TÜRK BANKACILIK SEKTÖRÜNE MUHTEMEL ETKİLERİ

Yrd.Doç.Dr.Hüseyin Serdar YALÇINKAYA
Selçuk Üniversitesi, hsy3@mynet.com

Öğr. Gör. Ebru ÖZER
Selçuk Üniversitesi, ebruozer@selcuk.edu.tr

Yrd.Doç.Dr. Mehmet Ali AKTAŞ
Ufuk Üniversitesi, maktas978@gmail.com

Özet

Önce ABD'de başlayıp sonra tüm dünyaya yayılan finansal kriz bankacılık alanında oluşturulan standartların (Basel I ve II) yeterli olmadığını göstermiştir. Bu bağlamda 2009 G20 zirvesinde bankacılık ve diğer finans alanlarında farklı standartların oluşturulması gerektiği belirtilmiştir. Yeni düzenlemeler Basel III Uzlaşısı olarak 2010 yılında yayınlanmıştır. Basel III Uzlaşısı Basel II'de olduğu gibi devrimsel yenilikler getirmemiş, Basel II'de oluşturulan standartların tamamlayıcı niteliğine bürünmüştür. Bu yeni standartlar sonucunda dünyada bir çok ülkenin bankacılık sistemi yeni sermaye ihtiyacına gireceği yapılan çalışmalarda ortaya konulmuştur. Türkiye'de ise bankacılık sisteminin bütün verileri sabit kalmak koşulu ile sadece 2019 yılında asgari sermaye artı sermaye koruma tamponu oranı kritik seviyeye geleceği anlaşılmaktadır. Özellikle Basel III uzlaşısının en önemli özelliklerinden biri olan üçüncü kuşak sermayenin kademeli olarak kaldırılması diğer ülke bankacılık sistemini etkilerken Türkiye açısından hiçbir sıkıntı yaşanmayacağı anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Basel III, Asgari Sermaye Oranı, Bankacılık, Çekirdek Sermaye.

Basel III Accord and Possible Effects of the Turkish Banking Sector in Basel II Accord

Abstract

Financial criseswasstartedbefore USA andthan it was spread allovertheworldshowedthatcreating in thebankingstandartsdidn't enough (Basel I & II). Bythiscontext, somerequirementneedfortheestablishment of standartslisted in differentsareas of bankingandotherfinancewhere G20 summitheld in 2009. The new regulations were published in 2010 named as the Basel III Accord. Basel III Accord didn't bring revolutionary innovation like Basel II, it was wrop adjunct quality standarts of Basel II. As result of these new standarts in the world will enter a multi-country studies of banking system, the new capital requirement shave been determined. InTurkey, it is stable with the condition all datas of banking systems and only in 2019 minumum capital and capital buffer proposal ratio is understood that the future of the critical level. Especially one of themostimportantfeatures of the Basel III Accord is the third generation of the progressive abolition of capital in the banking system effects on other countries understood that there would not any trouble efor Turkey.

Keywords: Basel II, Minimum CapitalRatios, Banking, CoreCapital
Jel Codes: E44, E22, E28, E58, G21, G28

GİRİŞ

Dünyada finansal sektörün karşılaşabileceği bir çok sorunun ortadan kaldırılabilmesi için Uluslararası Ödemeler Bankası (Bank for International Settlements - BIS) 1970'li yıllardan başlayarak çeşitli standartlar ortaya koymuştur. Bu standartlar Basel Komitesi tarafından oluşturulmuş Basel I ve Basel II Uzlaşıları olarak adlandırılmıştır. Ancak oluşturulan bu standartların son gelişmeler doğrultusunda yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır. 2010 yılında Basel III adında yeni bir Uzlaşı ortaya konulmuştur. Yeni Uzlaşıda Basel II standartlarını tamamen ortadan kaldırmamakta, bu Uzlaşının eksik kaldığı durumları çözmek amacını taşımaktadır. Getirilen yeni standartlar doğrultusunda bankalar ek bir sermaye yükü altına girebilecek olması önemli bir konudur. Gerçekleştirilen çalışmanın amacı, Türkiye'de bulunan bankaların yeni standartlar doğrultusunda ek sermaye ihtiyacı olup olmadığını araştırılmasıdır. Çalışmada Türkiye Bankalar Birliği 2010 yılı verileri kullanılmıştır.

BASEL UZLAŞILARI

Uluslararası bankacılık sisteminde yaşanan gelişmeler ve finansal piyasaların birbiriyle yakın ilişkiler içinde olması, bankacılık sektörü için yerel düzenlemelerin yerini uluslararası düzenlemelerin almasına neden olmuştur. Bu açıdan da kilit rolü Uluslararası Ödemeler Bankası (Bank for International Settlements - BIS) üstlenmiş ve bir komite kurulmasına karar vermiştir. Komitenin kuruluşunda G-10 ülkeleri, Belçika, Kanada, Fransa, Almanya, İtalya, Japonya, Lüksemburg, Hollanda, İsviçre, İsveç, İngiltere ve ABD yer almaktadır (Candan ve Özün, 2006: 8).

1988 yılında kabul edilen Basel I Uzlaşısı, asıl olarak uluslararası düzeyde faaliyet gösteren bankaların sermaye yapılarının güçlendirilmesini, sermaye yükümlülüğü konusunda ülkeler arası farklılıkları ortadan kaldırarak piyasalar arasındaki rekabet eşitsizliğinin giderilmesini ve dünyadaki finansal yeniliklerin gerisinde kalınmasının önlenmesini hedeflemektedir (Rose ve Hudgings, 2005: 492). Bu doğrultuda Uzlaşı, bankalara risklerine göre ağırlıklandırılmış varlıkların ve bilanço dışı kalemlerin %8'i oranında sermaye tutma yükümlülüğü getirmektedir (De Bondt ve Prast, 1999: 4).

Sermaye yeterlilik oranı (SYO) formülü ise, piyasa riskini de kapsayacak biçimde şöyle oluşmuştur (Bessis, 2002: 31):

Sermaye Yeterlik Oranı = Sermaye Tabanı / (Kredi Riski + Piyasa Riski)

SYO hesaplamasında sermaye tabanı hesaplaması aşağıda belirtildiği gibidir.

I- ANA SERMAYE(+)
II- KATKI SERMAYE(+)
III- ÜÇÜNCÜ KUSAK SERMAYE(+)
IV- SERMAYE (I+II+III)
V- SERMAYEDEN _ND_R_LEN DEGERLER(-)
VI- SERMAYE TABANI (IV- V)

Uluslararası piyasalardaki gelişmeler, mevcut düzenlemenin değişen koşullar karşısında yetersiz kalması, risk çeşitlerinin artması gibi unsurlar yeni sermaye standartları oluşturmayı gerektirmiştir. Bu açıdan bakıldığında Basel I ortaya çıktığı dönemdeki ihtiyaçları karşılayan, ancak ilk taslak metni yayımlanan "Basel II Yeni Sermaye Uzlaşısı", daha hassas risk

ölçümüne ulaşma amacı taşıyan bir düzenleme olarak ortaya konulmuştur. Bankaların kredi riski taşıyan aktiflerini, yeni bir karşı taraf sınıflandırmasına tabi tutan düzenleme ile karşı tarafların kredi değerliliği ön plana çıkarılmış, ulusal denetim otoritelerinin denetimlerinin önemi vurgulanmış ve kamuyu aydınlatma gereklilikleri belirlenerek şeffaflık sağlama yolunda adımlar atılmıştır (BDDK, 2005: 15).

Düzenleme'nin taslaklar halinde farklı zamanlarda kamuoyunun bilgisine sunularak tartışılması sağlanmış ve en son Haziran 2004'de "Basel II Sermaye Uzlaşısı" adı altında kesinleşmiş metin olarak yayınlanmıştır.

$$\textbf{Sermaye Yeterlilik Oranı} = \frac{\textbf{Sermaye Tabanı}}{\textbf{(Kredi riski + Piyasa riski + Oper. Risk)}} \geq \%8$$

Basel II düzenlemesi kendi içinde 3 ana bölümden (yapısal blok) oluşmaktadır (BDDK, 2005: 18):

- **Birinci Yapısal Blok:** Asgari sermaye gereksinimi
- **İkinci Yapısal Blok:** Denetim otoritesinin gözden geçirilmesi
- **Üçüncü Yapısal Blok:** Piyasa disiplini

Basel I Uzlaşısına Eleştiriler

Basel I Uzlaşısı, ilk amaçladığı banka çevresinin ötesinde de kabul görmüş ve genelde bankaların sermaye yeterlilik oranlarını artırma yönünde olumlu katkı yapmıştır. Ancak zaman içinde ortaya çıkan gelişmeler bu yaklaşımın bazı açılardan yetersiz kaldığı görüşünü kuvvetlendirmiştir (TBB, 2002: 2). Basel I Uzlaşısına olan temel eleştiriler aşağıda açıklanmıştır:

- Kredi risklerine dayalı sermaye yükümlülüğünün hesaplanmasında borçlu farklılaştırması yapılmamaktadır (Matten, 2000: 90).
- İkincil piyasalar ve türev piyasalardaki değişim ve yenilikleri öngörülememiştir. Birçok banka borçlarını menkul kıymetleştirme yoluyla satarak ya da türev piyasalarda pozisyon alarak gerçekte taşımakta olduğu riskleri düşük gösterebilmiş ve bu yolla olması gerekenden daha düşük sermayelerle faaliyetlerini sürdürebilmiştir (Matten, 2000: 90).
- Gerçek risk düzeylerini yansıtmaktan oldukça uzak olan ve OECD ülkelerine açıkça ayrıcalık sağlayan bu durum hesaplamaların doğru sonuçlar engel olmaktadır (Baker, 2002: 78).
- Basel I Uzlaşısı, kredi karşılıklarını sermaye yeterliliği hesaplamalarında yeterince dikkate almamaktadır (Baker, 2002: 80).
- Basel I Uzlaşısında çok geniş aralıklarla bölümlendirilmiş risk sınıfları, aslında farklı risk taşıyan bazı varlıkları aynı risk katsayılarıyla ağırlıklandırıldığından, birçok banka daha yüksek getiri elde etmek amacıyla aynı sınıftaki düşük riskli (ve düşük getirili) varlıkları elden çıkararak daha yüksek riskli (ve yüksek getirili) varlıklara yönelmiştir. Bu durum, bankaların risklerini azaltmak yerine daha da riskli hale gelmelerine ortam oluşturmuştur (Baker, 2002: 80).

BASEL II UZLAŞISINA YÖNELİK ELEŞTİRİLER

Yeni Basel Uzlaşısı önceki Uzlaşı'ya yöneltilen eleştirilerin önemli kısmının giderilmesini sağlamış olsa da birçok yeni eleştirinin de hedefi olmuştur. Bu eleştiriler şu şekilde özetlenebilir:

- Basel-I Uzlaşısı'nın en fazla eleştirilen yönlerinden biri olan risk katsayılarındaki katılık, kredi dereceleme kuruluşlarının devreye konulmasıyla ortadan kalkmış, ancak bu durum yeni sorunları da beraberinde getirmiştir. 1997 Asya krizinde yaşandığı gibi derecelendirme kuruluşlarının risklerin boyutlarını doğru bir biçimde ölçememesi, krizlere yönelik zamanında önlem alınmasına olanak vermemektedir. Bunun yanı sıra kriz sürecinde ülke ve kurum notlarının aniden düşürülmeye başlanması yine Asya krizi örneğinde görüldüğü gibi krizi derinleştiren bir unsur olabilmektedir (Griffith ve Spratt, 2001: 6).
- Basel-II'de yıllık satış cirosu 50.000.000 €'un altında olan firmalar Küçük ve Orta Boy İşletme(KOBİ) olarak değerlendirilmektedir. Sermaye yeterliliğinin hesaplanması sürecinde ele alınmak üzere, KOBİ'lerin kullandığı 1.000.000 €'dan daha düşük krediler Komitece 'perakende krediler' kapsamına konulmaktadır. Dolayısıyla Basel-II perakende kredi kullanmakta olan KOBİ'ler için önemli yükler getirmektedir (Yayla ve Kaya 2005: 16).
- Yeni Basel Uzlaşısı standart yaklaşım açısından, dışsal derecelendirmenin henüz yaygınlaşmadığı ülkelerde, dışsal derecelendirmenin yaygın olduğu ülkelere göre önemli bir rekabet eşitsizliğine neden olmaktadır (Boyacıoğlu, 2002: 76).

BASEL III UZLAŞISI

ABD'de başlayıp sonra tüm dünyaya yayılan finansal kriz sonrasında, daha önceki Basel uygulamalarının riskleri yönetmekte bankalar açısından çok ta başarılı olmadığı anlaşılmıştır. Pittsburgh Ekim 2009 tarihinde toplanan G20 zirvesinde bankacılık sektörü için yeni önlemler alınması konusunda uzlaşıya varılmış ve Eylül 2010 tarihinde yeni düzenleme yayımlanmıştır. Yeni çalışma ile ulaşılmaya çalışılan hedefler aşağıda belirtilmiştir (Cangürel, vd., 2010: 1):

- Kaynağı ne olursa olsun finansal ve ekonomik şoklara karşı bankacılık sisteminin dayanıklılığının artırılması,
- Kurumsal yönetişim ve risk yönetimi uygulamalarının geliştirilmesi,
- Bankaların şeffaflığının ve kamuya bilgi verme özelliklerinin artırılması,
- Mikro bazda yapılan düzenlemelerle bireysel olarak bankaların dayanıklılığının artırılması,
- Makro bazda düzenlemelerle finansal sistemin şoklara karşı direncinin artırılması.

Basel III uygulaması bu hedeflerle Basel II Uzlaşısında yaşanan devrimsel bir değişimi getirmemekte, son yaşanan finansal krizde gözlenen eksiklerin tamamlanmasına yönelik düzenlemeler bütünü olarak nitelendirilmektedir (Cangürel, vd., 2010: 1).

BASEL III NELER GETİRMEKTEDİR

Basel III Uzlaşısı ile sermaye tabanı kavramı kademeli olarak değişmekte ve diğer oranların da hesaplaması ortaya konulmaktadır. Ozan Cangürel ve diğerlerinin ortak çalışması olan " Sorularla Basel III" adlı makalede belirtilen değişiklikler aşağıda açıklanmıştır.

Özkaynaklar

- Basel III Uzlaşısında özkaynakların kapsamı değiştirilmiştir. Basel II'de yer alan katkı sermayenin ana sermayenin %100'ünü geçemeyeceği hükmü ve üçüncü kuşak sermaye uygulaması kaldırılmıştır.
- Ana sermaye içerisinde çekirdek sermaye kavramı oluşturulmuş ve buna göre Çekirdek sermaye; ödenmiş sermaye, dağıtılmamış karlar, kar (zarar), diğer kapsamlı gelir tablosu kalemleri ile bu toplamdan düşülecek değerlerden oluşmaktadır.
- Finansal kuruluşlara yapılan ve eşik değeri aşan yatırımları, mortgage servis hizmetlerini ve ertelenmiş vergi aktifini içeren düzenleyici ayarlamalar 1 Ocak 2018'den itibaren çekirdek sermayede bir indirim kalemi olarak kullanılacaktır. Bunun için kademeli olarak 2014'ten başlamak üzere bu unsurların %20'si, 2015'te %40'ı, 2016'da %60'ı, 2017'de %80'i, 2018'de %100'ü çekirdek sermayeden indirilecektir. Bu geçiş sürecinde kalan kısımlar için eski uygulamalar geçerli olacaktır.
- Bundan böyle ana sermayenin çekirdek sermaye içerisinde yer almayan veya katkı sermaye içerisinde değerlendirilmeyecek olan sermaye bileşenlerinin 2013'te %90'ı tanınacak ve her yıl tanıma oranı %10 düşürülerek toplam 10 yıl içerisinde söz konusu unsurlar tamamen sermaye bileşeni olmaktan çıkarılacaktır.

SERMAYE İLİŞKİN ORANLAR

Basel III ile birlikte asgari çekirdek sermaye oranı (Çekirdek Sermaye / Risk Ağırlıklı Varlıklar (RAV)) 2013 ile 2015 tarihleri arasında kademeli olarak %2'den %4,5'a çıkarılacaktır. Aynı dönemde birinci kuşak sermaye oranı da %4'ten %6,2ya çıkarılacaktır.

Basel III ile getirilen sermaye koruma tamponu çekirdek sermayeye, birinci kuşak sermayeye ve toplam sermayeye kademeli olarak eklenecektir. Söz konusu oranın 2016 yılından 2019 yılına kadar kademeli olarak arttırılarak 2019 yılında %2,5 olarak nihai şeklini alması planlanmaktadır.

Sermaye koruma tamponunun sağlanamaması durumunda bankaların faaliyetlerine olağan olarak devam etmesi ancak bununla birlikte bankaların kar dağıtımına değişen oranlarda kısıtlamalar getirilmesi planlanmaktadır.

Döngüselliği yeterince dikkate almamasıyla eleştirilen Basel II'nin bu yöndeki eksikliğini kapatmak amacıyla ülke şartlarına ve tercihlerine bağlı olarak %0 ilâ %2,5 arasında değişen döngüsel sermaye tamponu uygulaması getirilmiştir. Döngüsel sermaye tamponunun ekonominin büyüme hızına bağlı olarak artırılıp azaltılmasıyla hızlı kredi büyümesinin önüne geçilmesi hedeflenmektedir.

Kaldıraç Oranı

Sermaye oranlarını destekleyici nitelikte olan şeffaf, basit, anlaşılır ve risk bazlı olmayan kaldıraç oranı getirilmiştir. Söz konusu oran birinci kuşak sermayenin (Ana Sermaye) belirli dönüşüm oranlarıyla dikkate alınmış bilanço dışı kalemler ve aktifler

toplamına bölünmesi suretiyle (Ana Sermaye / Aktifler + Bilanço Dışı Kalemler) bulunacak olup 2017 yılının ilk yarısına kadar sürecek olan paralel uygulama döneminde %3 oranı test edilecektir. Yapılacak olan QIS çalışmalarının ve paralel uygulamanın sonuçları da dikkate alınarak nihai hali verilmiş olan kaldıraç oranı 1 Ocak 2018 tarihinden itibaren "Birinci Yapısal Blok"a dâhil edilecektir.

Likidite Oranları

Basel III ile birlikte likiditeye ilişkin olarak Likidite Karşılama Oranı (Liquidity Coverage Ratio) ve Net İstikrarlı Fonlama Oranı (Net Stable Funding Ratio) isimli iki adet oran ihdas edilmiştir.

Bankanın likit varlıklarının, 30 gün içerisinde gerçekleşecek net nakit çıkışlarına bölünmesi suretiyle hesaplanacak olan Likidite Karşılama Oranının minimum %100 olması gerekmektedir. Net nakit çıkışı, 30 gün içerisindeki nakit çıkışları ile 30 gün içerisindeki nakit girişleri arasındaki farktır.

Likidite Karşılama Oranı için 2011-2015, Net İstikrarlı Fonlama Oranı için ise 2012-2018 yılları arası gözlem periyodu olarak belirlenmiş, gözlem periyodunun ardından anılan oranlar için asgari standartların ilan edileceği belirtilmiştir.

Basel III Uzlaşısının uygulama takvimi BIS tarafından 2010 yılında açıklanmıştır. Basel III Uzlaşısına kademeli olarak bir geçiş öngörülmüştür. Belirtilen takvime göre Basel III Uzlaşısına geçişin 2013 yılından başlayarak, kademeli bir şekilde 2019 yılına kadar tamamlanması düşünülmektedir. BIS tarafından belirtilen takvim aşağıda verilmiştir.

Tablo-1: Basel III Uzlaşısı Uyulama Takvimi

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Sermaye Koruma Tamponu							0,625%	1,250%	1,875%	2,5%
Asgari Çekirdek Ser. Oranı	2,0%	2,0%	2,0%	3,5%	4,0%	4,5%	4,5%	4,5%	4,5%	4,5%
Asgari Çekirdek Ser. Oranı+ Ser. Koruma Tamponu	-	-	-	3,5%	4,0%	4,5%	5,125%	5,750%	6,375%	7,0%
Asgari Birinci Kuşak Ser. Oranı	4,0%	4,0%	4,0%	4,5%	5,5%	6,0%	6,0%	6,0%	6,0%	6,0%
Asgari Ser. Yeterlilik Oranı	8,0%	8,0%	8,0%	8,0%	8,0%	8,0%	8,0%	8,0%	8,0%	8,0%
Asgari Ser. Yeterlilik Oranı +Ser. Koruma Tamponu	-	-	-	8,0%	8,0%	8,0%	8,625%	9,250%	9,875%	10,5%

Kaynak: BIS, www.bis.org/press/p100912b.pdf (05/02/2011)

BASEL III UZLAŞISININ DÜNYA BANKACILIK SEKTÖRÜNE ETKİLERİ

Yeni Basel Uzlaşısı bankacılık sektörünü özellikle yeni sermaye tabanı hesaplama standartları ile zorlayacağı düşünülmektedir. Yapılan çalışmalarda Avrupa bölgesi bankacılık

sisteminin yeni Uzlaşı ile birlikte ihtiyaç duyacağı sermaye tutarı 1,5 trilyon ABD $ olacağı tahmin edilmekte ve ABD'de durumun bundan farklı olmayacağı düşünülmektedir (Matai, 2010: 1).

Bankalar yeni Uzlaşı ile sermaye yapılarını güçlendirmeleri zorunluluğu karşısında kredi verebilme yetenekleri azalacağı için reel sektörde de daralma beklenmektedir. Almanya Kamu Bankaları Başkanı Karl-Heinz Boos bu konuda Almanya'da bankaların kredi verme kabiliyetlerinin ciddi miktarda azalacağını belirtmiştir (Ellen, 2010: 1).

BASEL III UZLAŞISININ TÜRK BANKACILIK SEKTÖRÜNE ETKİLERİ

Basel III Uzlaşısının Türk bankacılık sektörüne yapacağı muhtemel etkilerini görebilmek için Türkiye'de faaliyet gösteren tüm bankaların 2010 yılı dokuz aylık konsolide sermaye yapısı kullanılmıştır. Bankacılık sektörünün konsolide sermaye bilgileri www.tbb.gov.tr adresinden alınmıştır. Çalışmada mevcut verileri korunması durumunda Basel III uygulama takvimine göre her geçiş evresine göre Türk bankacılık sektörünün ek sermayeye ihtiyaç duyup duymayacağı araştırılmıştır.

Tablo-2: Basel III Uygulama Takvimine Göre Türk Bankacılık Sermaye Yapısı (x1000 TL)

	2010	2011	2012	2013	2014
Çekirdek Sermaye:	47.730.884	47.730.884	47.730.884	47.730.884	47.466.565
Toplam Sermaye Tabanı	124.707.809	124.707.809	124.707.809	118.223.548	111.739.287
Birinci Kuşak Sermaye	112.573.494	112.573.494	112.573.494	106.089.233	99.604.972
Sermaye Koruma Tamponu	0,000%	0,000%	0,000%	0,000%	0,000%
Asgari Çekirdek Sermaye Oranı	7,487%	7,487%	7,487%	7,487%	7,445%
Asgari Çekirdek Sermaye Oranı+ Ser. Koruma Tamponu	7,487%	7,487%	7,487%	7,487%	7,445%
Asgari Birinci Kuşak Sermaye Oranı	17,658%	17,658%	17,658%	16,641%	15,624%
Asgari Sermaye Yeterlilik Oranı	19,561%	19,561%	19,561%	18,544%	17,527%
Asgari Sermaye Yeterlilik Oranı +Sermaye Koruma Tamponu	19,561%	19,561%	19,561%	18,544%	17,527%

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği

Tablo-2: Basel III Uygulama Takvimine Göre Türk Bankacılık Sermaye Yapısı (x1000 TL)

	2015	2016	2017	2018	2019
Çekirdek Sermaye:	47.202.245	46.937.926	46.673.606	46.409.287	46.409.287
Toplam Sermaye Tabanı	105.255.026	98.770.765	92.286.504	85.802.243	79.317.982
Birinci Kuşak Sermaye	93.120.711	86.636.450	80.152.189	73.667.928	67.183.667
Sermaye Koruma Tamponu	0,000%	0,000%	0,000%	0,000%	0,000%
Asgari Çekirdek Sermaye Oranı	7,404%	7,363%	7,321%	7,280%	7,280%
Asgari Çekirdek Ser. Oranı+ Sermaye Koruma Tamponu	7,404%	7,363%	7,321%	7,280%	7,280%
Asgari Birinci Kuşak Sermaye Oranı	14,607%	13,590%	12,572%	11,555%	10,538%
Asgari Sermaye Yeterlilik Oranı	16,510%	15,493%	14,476%	13,459%	12,442%
As. Ser.Y. O. + S. K. Tamp	16,510%	15,493%	14,476%	13,459%	12,442%

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği

Tablo-2 incelendiğinde Türk bankacılık sektörü sermaye yapısının 2016 yılına kadar yani sermaye koruma tamponu uygulaması başlama dönemine kadar oldukça güçlü olduğu ve yapısı ile ek bir sermayeye ihtiyaç duyulmayacağı anlaşılmaktadır. Ancak 2019 yılı uygulama esasına göre sektörün **Asgari Sermaye Yeterlilik Oranı + Sermaye Koruma Tamponu Oranı** kritik denilebilecek bir seviyeye gelmektedir. Bunun nedeni Türk bankacılık sektörünün sermaye yapısının içerisinde ana sermaye yapısının kaliteli olması ve üçüncü kuşak sermayenin hiç kullanılmaması etkin olmaktadır. Aynı analiz mevduat bankaları, kamu bankaları, özel sermayeli bankalar ve yabacı sermayeli bankalar düzeyinde de gerçekleştirilmiştir. Mevduat bankalarında 2016 yılından sonra **Asgari Çekirdek Sermaye Oranı+ Sermaye Koruma Tamponu Oranı** yetersiz hale gelmekte ve ek sermaye (Sermaye Koruma Tamponu) ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Kamu, özel ve yabancı sermayeli bankalarında herhangi bir dönem uygulamasına göre ek sermaye ihtiyacı ortaya çıkmamaktadır.

Tablo-3: Türk Bankacılık Sektörü Özkaynak Yapısı

Özkaynak kalemlerine ilişkin bilgiler: (3 Aylık) (Bin TL)		
Türkiye'de Bankacılık Sistemi		30/09/2010
	Cari Dönem	**Oran**
Ana Sermaye Toplamı	112.573.494	90,27%
Katkı Sermaye Toplamı	13.455.912	10,79%
ÜÇÜNCÜ KUŞAK SERMAYE	0	0,00%
SERMAYE	126.029.406	101,06%
SERMAYEDEN İNDİRİLEN DEĞERLER	1.321.597	1,06%
TOPLAM ÖZKAYNAK	124.707.809	100,00%

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği

SONUÇ

Türk bankacılık sektörü Tablo-3'de gösterildiği gibi mevcut yapısı ile oldukça kaliteli bir sermaye yapısına sahiptir. Bu yapıya bağlı olarak Türk bankacılık sistemi, dünyada diğer ülke bankacılık sistemlerinin finansal kriz esnasında yaşamış olduğu sorunlarla karşılaşmamıştır. Diğer ülkelerin bankacılık sistemleri Basel III Uzlaşısı uygulamasına geçeceklerinde büyük miktarda sermayeye ihtiyaç duyacakları anlaşılmakta, ancak genel olarak Türk bankaları ek sermaye maliyeti ile karşılaşmayacakları anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Baker, J. C. (2002) **Bank For International Settlements**. Westport: Evolution&Evaluation, Greenwood Publishing Group

BDDK, (Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu), (2005) **Piyasa Riskinin Standart Metod Kullanılarak Hesaplanmasına İlişkin Örnek.** (http://www.bddk.org.tr/WebSitesi/turkce/Basel/Basel_II.aspx 13.09.2009).

Bessis, J. (2002) **Risk Management In Banking**, John Wiley&Sons, West Sussex

BIS, (2010) Annex 2 **Phase-İn Arrangements" Of Press Release "Group Of Governors And Heads Of Supervision Announces Higher Global Minimum Capital Standards**, September 2010,http://www.bis.org/press/p100912b.pdf

BOYACIOGLU, M.A.(Guido Giese'den çev), (2002) **Basel II Uzlaşısı'na İlişkin Eleştiriler ve İyileştirme Önerileri**, Bankacılar Dergisi, Sayı:41, Haziran 2002.

Candan, H., Özün, A. (2006) **Bankalarda Risk Yönetimi ve Basel II**.İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları

Cangüner, O.vd., (2010) **Sorularla Basel III,** BDDK, Aralık, 2010 http://www.bddk.org.tr/WebSitesi/turkce/Basel/Basel_III.aspx

De Bondt G.J., Prast H.M. (1999) **Bank Capital Ratios In The 1990s: Cross Country Evidence**, Research Memorandum WO&E, No:603, December 1999, De Nederlandsche Bank, s.4

Ellen,B. (2010) **Trapped in the Spiral of Basel III. Tightening the Noose on Credit Spells Disaster Punishing Your Local Bank for Wall Street‟s Misdeeds**, http://www.globalresearch.ca/index.php?context=va&aid=21091

Jones, S.G., Spratt, S., (2001) **Will The Proposed New Basel Capital Accord Have A Net Negetive Effect On Developing Countries?**, Institute Of Development Studies, University Of Sussex, 2001, s.6. (http://www.gapresearch.org/finance/FinalBasel.pdf, 13.02.2011)

Matai, D.K. (2010) **Basel III: Making Banks Stronger or Not,** http://www.mi2g.com/cgi/mi2g/frameset.php?pageid=http%3A//www.mi2g.com/cgi/mi2g/press/250110.php

Matten, C. (2000) **Managing Bank Capital: Capital Allocation and Performance Measurement**, New York: John Wiley

Rose, P. S., Hudgings, S. C., (2005) **Bank Management And Financial Services**, McGraw-Hill Irwin, Boston

TBB (2002). **Finansal Yeniden Yapılandırma Çerçeve Anlaşması**, Mayıs 2002 TBB, http://www.tbb.org.tr/tr/Banka_ve_Sektor_Bilgileri/Tum_Raporlar.aspx

YAYLA,M., KAYA, Y.T,(2005), **Basel-II: Ekonomik Yansımaları ve Geçis Süreci'**, BDDK Çalısma Raporu, No: 2005/3, 2005.

BASEL 3.0 VE SONRASI: KREDİ RİSK YÖNETİMİNDE BASEL KRİTERLERİNİN ETKİNLİĞİ

BeyhanYASLIDAĞ
İstanbul Ariel Üniversitesi, beyhanyaslidag@arel.edu.tr

Mehmet YAZICI
İstanbul Ariel Üniversitesi, mehmetyazici@arel.edu.tr

Özet

Son yıllarda finansal derinliği fazla ve kredi risk yönetiminde etkin olduğu düşünülen ülkelerde bile bireysel kredilerden ve özellikle de ipotekli konut finansmanından kaynaklanan risklerde artış görülmektedir.Bu risklerin iyi yönetilememesi sonucunda oluşan risklerin, tüm finansal piyasalarda domino etkisi yaratan krizin ortaya çıkışında büyük paya sahip olduğu bilinmektedir. Bu durum,öngörülebilir risklerin tespit edilmesinin ve bu risklerin gerçekleşmesi durumundaoluşacak zararların giderilmesini sağlayacak önlemlerin alınmasının önemini arttırmıştır. Bu süreçte Basel kriterleri, kamu otoritesi ve bankaların düzenleme ve denetimleri, uygulanan analiz, derecelendirme, skorlama yöntemleri ve alınan teminatlara karşın, kredi süreç ve likidasyonunda yaşanan sorunlar, hem finans hem de reel sektörü zor durumda bırakmakta, bu konuda yapılmış olan düzenlemelerin ve başta Basel kriterlerinin yetersizliğini gündeme getirmektedir.Risk yönetiminde etkinliği artırmak amacı ile uygulanmakta olan ikinci nesil Basel kriterleri ve düzenlenmekte olan üçüncü nesil Basel kriterlerinintemelde finansal krizin hissettirdiği eksiklik ve bu süreçte yaşanan sıkıntılara tepki olarak ortaya konulduğu ancak, etkin bir düzenleme ve denetim sağlayamadığı görülmektedir. Bu çalışmada, bankacılıkta kredi risk yönetiminde etkinliğin artırılması amacı ile yapılması gerekenler incelenmiştir.Çalışmanın ilk bölümünde; bankacılık sektöründe kredi hacmi ve sorunlu kredilerin gelişimi, ikinci bölümde; kredi risk yönetiminde kullanılan yöntemler ve üçüncü bölümde uluslararası bankacılık düzenlemelerinin geldiği nokta ve sistemin eksiklikleri ele alınmıştır. Aynı zamanda bankacılıkta etkin bir kredi risk yönetimi için çözüm önerileri de ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Bankacılık, Finansal Kriz, Basel Kriterleri, Kredi Riski, Risk Yönetimi.

JEL Sınıflandırması:G01, G18, G32

Basel 3.0 and Beyond: the Effectiveness of Basel Requirements in Credit Risk Analysis

Abstract

In recent years, even in the countries considered to be more active in risk management, the consumer and especially mortgage based credit risks have increased. It is clear that the poor risk management processes in the financial institutions caused a domino effect all around the world and increased the importance of forecast and prevention of the foreseeable risks. Despite the well-written core policies, collected collaterals, series of Basel requirements, numerous regulation and supervision attempts, credit assessment, rating and scoring techniques, the credit utilisation and liquidation problems have increased. The third generation Basel Requirements, which developed in response to emerging risk management problems, is ineffective in regulation and supervision practices. The subject of this study is to discuss and propose solutions in order to maintain effectiveness in risk management at banks. The first section of this study discusses the current risk and non-performing loan structure of banking sector; the second section discusses existing credit risk management methods; the third section analyzes current level of the international banking settlements and lack of system; and the final section discusses solution proposals for effective credit risk management at banks.

Key Words: Banking, Financial Crisis, Basel Requirements, Credit Risk, Risk Management.
JEL Classification: G01, G18, G32

1. BANKACILIK SEKTÖRÜ GENEL DEĞERLENDİRME

Türk bankacılık sektörü 1980'den günümüze 2 lokal ve 2 global krize maruz kalmıştır. Özellikle 2001 bankacılık krizi sonrasında sektör önemli bir yeniden yapılandırma süreci yaşamıştır. Bu süreçte bankalar önemli ölçüde kaybettikleri sermayelerini özellikle yabancı sermayenin katılımı ile güçlendirmiş veya TMSF yönetimine alınmıştır. Ancak özellikle yeniden yapılanma ve sektörün yabancılaşma süreci bankalarıniç şoklara karşı dayanıklılığını artırırkensektörü dış şoklara karşı daha açık hale getirmiştir.

2000 yılında Türkiye sınırları içerisinde faaliyet gösteren banka sayısı 81 iken bu sayı günümüzde 48'dir. Mevduat bankalarının sayısı 31, kalkınma ve yatırım bankalarının sayısı 13 ve katılım bankalarının sayısı 4'tür. Mevduat bankalarından 3 tanesi kamu sermayeli, 11 tanesi özel sermayeli ve 16 tanesi yabancı sermayeli bankalardır. Haziran 2012 itibarıyla Türk bankacılık sektörü 197.976 personel ve 10.708 adet şube ile faaliyet göstermektedir.

Bankacılık sisteminin son on yıllık performansına baktığımızda ciddi bir büyüme ve iyileşme içerisinde olduğu görülmektedir. 2000 yılında 34 milyar TL olan toplam kredi rakamı 2012 yılı Haziran ayında 737 milyar TL'sına ulaşmıştır.Aynı dönemde bankaların tahsili gecikmiş alacakları 1,4 milyar TL'den 4,2 milyar TL'ye yükselmiştir. Kriz dönemleri olan 2001 ve 2008 sonrasında tahsili gecikmiş alacakların artış gösterdiği görülmektedir.Ancak kredi hacminin tahsili gecikmiş alacaklardan daha hızlı artıyor olması nedeni ile 2001 krizinde %10 dolayında bulunan Tahsili Gecikmiş Alacaklar (TGA) / Toplam Krediler (TK) oranı, 2010 yılından bu yana %0,57 düzeyinde gerçekleşmektedir.

Amerika ve Avrupa bankaları krizde üst üste zarar açıklarken Türk bankalarının karlarını artırıyor olmalarının 2001 krizi sonrasında getirilen sıkı tedbirler, türev ürünlerin ve ipotekli konut piyasasının henüz gelişmekte olması ve etik uygulamaların etkinliğine bağlı olduğu düşünülmektedir.Aynı dönemde Türk bankacılık sektör performansı sermaye yeterlilik rasyosu açısından değerlendirilecek olursa %16-20 aralığındaki gerçekleşme oranı ile %8 olan Basel standardı ve %12 olan BDDK standardının oldukça üzerinde bir performans sergilediği görülmektedir.

Son on yılda Türkiye'de yaşananların aksine finansal krizin yıkıcı etkisi Avrupa ve Amerika'da yoğun şekilde hissedilmiştir. Temel amacı sistemik risklerin önüne geçmek olan Basel düzenlemeleri ile bankacılık sektöründe yaşanması olası risklerin önlenmesi amacıyla özellikle sermaye ve risk yönetiminde uluslararası standartlar geliştirilmiştir. Ancak yapılan düzenlemeler ulusal ve uluslararası banka uygulamalarında standartizasyon sağlamakla birlikte krizleri önlemekte yetersiz kalmıştır.

Bu noktada, yapılmış olan sayısız düzenlemenin halen dünyanın önde gelen bankalarının rating, libor, ve bilanço manipülasyonlarına, terör ve karaparanın aklanmasına aracılık etmelerine, rekabete engel olacak şekilde kartelleşmelerine, kar ve prim odaklı yaklaşımların sebep olduğu sayısız kanun ve etik dışı davranışta bulunmalarına engel olamadığı görülmektedir. Finansal krizlerin her on yılda bir tekrar edilmesinin önüne geçilebilmesi için eski Amerikan FDIC Başkanının ifade ettiği üzere "daha fazla kurala değil, daha akıllı düzenlemelere" ihtiyaç duyulmaktadır.

2. BANKALARDA RİSKLERVE KREDİ RİSKİ YÖNETİMİNDE KULLANILAN YÖNTEMLER

2.1. BANKALARDA RİSKLER

Risk, bir işleme ilişkin, parasal bir kaybın ortaya çıkması veya bir zararın ortaya çıkması nedeniyle ekonomik faydanın azalması ihtimalidir.[27]Risk yönetimi ise, risk ve getiri arasında şirket/banka yönetimine uygun bir geçiş veya değişim yapabilmesini sağlayan kurumsal bir işlevi kapsayan süreçtir. Bankacılıkta risk ise toplam taşınan pozisyonların net nakit akımlarının standart sapması olarak tanımlanmaktadır.Bankaların İç Denetim ve Risk Yönetimi Sistemleri Hakkında Yönetmelik'te ise bankacılık riskleri kredi riski, piyasa riski ve operasyonel risk olmak üzere üç başlıkta ele alınmaktadır[28].

Basel Kriterleri Kapsamında Bankalardaki Riskler ;

- Kredi Riski
- Piyasa Riski
  - Faiz Oranı Riski
  - Likidite Riski
  - Hisse Senedi Pozisyon Riski
  - Kur Riski
  - Spesifik Risk
  - Yoğunlaşma Riski
  - Emtia Riski
  - Opsiyon Riski
- Operasyonel Risk
  - İnsan faktörü
  - Sistem
  - Süreç
  - Dışsal faktörler
  - Bilanço dışı faktörler

Basel kriterleri çerçevesinde risk türleri itibari ile bankanın bulundurması gereken asgari sermayenin sağlanabilmesi açısından risklerin ölçülmesi ve riskler karşılığında bulundurulması gereken sermaye miktarlarının belirlenmesi gerekmektedir. Basel II kriterleri kapsamında bankalardaki risklerin ölçüm yöntemleri belirlenmiştir. Bu yöntemler aynı zamanda risk karşılığında özkaynak ihtiyacını da belirlemektedir.

- Kredi Riski
  - Standart Yaklaşım
  - İçsel Derecelendirme Yaklaşımı
    - Temel İçsel Derecelendirme Yaklaşımı
    - Gelişmiş İçsel Derecelendirme Yaklaşımı

---

[27] Yaslıdağ Beyhan Kredi Derecelendirme 2007 sf:71

[28] Bankaların İç Denetim ve Risk Yönetimi Sistemleri Hakkında Yönetmelik, 08.02.2001 tarihli ve 24312 sayılı R.G.

- Piyasa Riski
  - Standart Yaklaşım
  - İçsel Model Yaklaşımı
- Operasyonel Risk
  - Temel Gösterge Yaklaşımı
  - Standart Yaklaşım
  - Alternatif Standart Yaklaşım
  - Gelişmiş Ölçüm Yaklaşımı

Kriterlere göre bankalarda risklerin ölçüm yöntemleri sürekli olarak gelişme göstermektedir.Fakat bu gelişmelere rağmen risklerin çeşitlenmesi, dışsal faktörler ve bankaların sermaye yapıları risklerin yarattığı kayıpların etkisini yok edememektedir. Basel kriterlerinin yetersiz olduğu görüş ve düşünceleri ile de kriterlerde sürekli olarak değişikliklere dayalı yeni versiyonlar oluşmaktadır.

2.2. BASEL KOMİTESİ VE BASEL KRİTERLERİ

Basel Komitesi, gelişmiş ülkelerin merkez bankaları ve/veya banka regülatörlerinden oluşan ve üç ayda bir İsviçre'nin Basel kentinde bulunan Bank for International Settlements (BIS) koordinasyonunda toplanan bir komitedir. 1974 yılında kurulan komite 1975 yılından beri banka regülasyonları konusunda çalışmalar yayınlamaktadır. Komitenin bu çalışmaları zorunlu olmamasına rağmen yerel mevzuat üzerinden bankacılık düzenleme çalışmaları Komitenin yayınlarına dayandırılmaktadır.

Komitenin yaptığı araştırma ve çalışmalarda yer alan düzenlemeler zorunlu değil tavsiye niteliğindedir. Buna karşılık komite tavsiyleri ulus devlet ve AB mevzuatına dahil edilerek zorunlu hale dönüşmektedir.

2.2.1. BASEL I KRİTERLERİ

Basel Komitesi, 1988 yılında farklı ülkelerde uygulanan sermaye yeterliliği hesaplama yöntemlerini birbirleriyle uyumlu hale getirmek ve bu konuda uluslararası platformda geçerli olacak asgari bir sektör standardı oluşturmak amacıyla Basel I olarak adlandırılan Sermaye Yeterliliği Uzlaşısını yayımlamıştır. Uzlaşıda bankaların krizlere karşı dayanıklılığını artırmak için sermayelerinin riskli aktiflere oranının %8'den az olamayacağı belirtilmiştir. Başlangıçta sadece kredi riskini dikkate alan Basel I kriterleri ile sermaye yeterliliğinin hesaplanmasında;

SYR= Özsermaye / Risk Ağırlıklı Varlıklar ≥ %8eşitliği kullanılmaktadır.

1996 yılında hesaplamalara piyasa riski dahil edilmiştir. Basel Komitesinin yürürlükteki sermaye yeterliliğine ilişkin düzenlemeleri 1988 yılında çıkartılan ve 1992'de uygulanmaya başlanan ve sermaye yeterliliğini kredi riskine göre hesaplayan **"Capital Accord" (Sermaye Direktifi)** isimli düzenleme 1996 yılında tekrar gözden geçirilmiş ve kapsamı kredi riskine ilave olarak piyasa riskini de sermaye yeterliliğinin hesaplanmasına dahil edecek şekilde genişletilmiştir. Bankaların sermaye yeterliliğinin ölçülmesine ve değerlendirilmesine ilişkin 31.01.2002 tarihli yönetmeliğin amacı; bankaların var olan ve olma ihtimali olan riskler

nedeniyle oluşabilecek olan zararlara karşı konsolide ve konsolide olmayan bazda yeterli özkaynak bulundurmalarının sağlanmasıdır.

2.2.1.1.SERMAYE YETERLİLİĞİ RASYOSU

Sermaye tabanı / risk ağırlıklı varlıklar, gayrinakdi krediler ve yükümlülükler standart rasyosunun amacı; bankaların özkaynakları ile varlıkları, gayrinakdi kredileri ve yükümlülükleri arasında kurulan ilişkiye dayanılarak rasyoyu hesaplayarak, bankaların sermaye artırımlarının ve özkaynaklarının riski karşılayabilecek belirli bir düzeyde idame ettirilmesininsağlanması ve bu konuda sermaye yetersizliğinden doğabilecek riskin azaltılmasıdır.

Sermaye Yeterliliği Rasyosu

- Ana Sermaye
    - Ödenmiş Sermaye
    - Kanuni Yedek Akçeler
    - Muhtemel Zarar Karşılıkları
    - Bilanço Karının Bünyede Bırakılan Kısmı
- Katkı Sermaye
    - Banka Sabit Kıymet Yeniden Değerleme Fonu
    - İştirakler Ve Kuruluşlar Sabit Kıymet Yeniden Değerleme Fonu
- Üçüncü Kuşak Sermaye
- İndirilecek Değerler

2.2.1.2. BASEL I KRİTERLERİNE GÖRE RİSK AĞIRLIKLARI

Merkezi Yönetimden Alacaklar; OECD üyesi ülkeler, kredi riskleri daha yüksek olsa bile daha düşük risk ağırlığına sahip olurken, OECD üyesi olmayan ülkeler, kredi riskleri daha düşük olsa bile daha yüksek risk ağırlığına sahip olabilmektedirler.

Bankalardan Alacaklar; OECD üyesi ülkelerde bulunan bankaların yükümlülükleri ile OECD üyesi ülkelerde bulunmayan bankaların kısa vadeli yükümlülükleri % 20 risk ağırlığı ile, uzun vadeli yükümlülükleri ise % 100 risk ağırlığı ile ağırlıklandırılmaktadır.

Firmalara verilen krediler;

Risk Ağırlığı	**%0**	**%20**	**%50**	**%100**
Teminat Türü	Nakit-Hazine Bonosu	Banka Kefaleti	Gayrimenkul	Diğer

2.2.2. BASEL II KRİTERLERİ

Sadece kredi risklerinidikkate alan Basel I'in yayımlanmasının ardından, bankaların finansal yapılarında piyasa risklerinin de oldukça önemli bir rol üstlendiği konusunun daha iyi anlaşılması ve sektörde ortaya çıkan gelişmeler paralelinde, Basel Komitesi, finansal piyasalarda meydana gelen gelişmeleri ve Basel I'in sermaye yeterliliği ölçümüne ilişkin eksikliklerini dikkate alarak Haziran 1999′da Yeni Basel Sermaye Yeterliliği Uzlaşısınailişkin ilk istişari metni yayımlamış ve ardından 2001 yılı başında ikinci istişari metin Nisan 2003′te ise üçüncü istişari metin yayımlanmıştır.

Basel II Kriterleri bankalarda sermaye yeterliliğini sağlayarak risk odaklı kredi fiyatlaması ve riski odaklı sermaye yönetimi sistemleri geliştirilmesine çalışılmıştır.

Teminatlandırma sistemi ve derecelendirme yöntemleri geliştirilmiştir. Basel II ile verilen kredilerin risk oranına göre bankanın öz sermaye koyması ön görülerek sağlam sermaye yapısının oluşmasını amaçlamaktadır.

Basel II Kriterleri daha önceki düzenlemelerde sermaye yeterliliği hesaplamalarında tam olarak göz önüne alınmayan **"operasyonel riski"** sermaye hesaplamalara dahil etmektedir. Basel II Kriterleri **"kredi riskinin"** hesaplanmasında 1988 ve 1996 düzenlemelerinde bulunan klasik risk ağırlıklarına son vermekte, bunun yerine kredi derecelendirme yaklaşımını getirmektedir.Basel II Kriterleri, 1988 ve 1996 düzenlemelerinde bulunan %8'lik minimum sermaye oranını, piyasa riskine ilişkin hesaplamaları ve kullanılabilir sermaye tutarlarının hesaplanmasını korumakla birlikte kredi riski-piyasa riski ve operasyonel risk için bankaların içsel sistemlerle üreteceği risk ölçümlerinin sermaye yeterliliğinin hesaplanmasında kullanılmasına olanak sağlanmaktadır.

Birinci Yapısal Blok (Pillar 1) - Asgari Sermaye Yeterliliği; Bankanın risklerine karşı elinde bulundurması gereken minimum sermaye miktarına ilişkindir ve asgari sermaye yeterliliği %8 olarak belirlenmiştir.Sermaye Yeterlilik Oranı kullanılabilir sermayenin risk ağırlıklı aktiflere oranı şeklinde hesaplanmaktadır. Banka sermayesi Tier 1 ve Tier 2 ve Tier 3 olarak üç kategoriye ayrıştırmakta ve Tier 2 sermaye Tier 1 sermayenin %100'ü ile sınırlandırılmaktadır. Sermaye bu şekilde yapılandırıldıktan sonra öz sermaye riske maruz aktiflerin enaz %8 düzeyinde olmaktadır.

Tier 1 Sermaye + Tier 2 Sermaye + Tier 3 Sermaye≥ %8

Risk Ağırlıklı Aktifler (Kredi riski + Piyasa riski +Operasyonel risk)

Tier 3 sermayede yeralan sermaye benzeri borcun başlangıç vadesinin en az 2 sene olması gerekmektedir. Başlangıç vadesi 5 yıldan fazla olan sermaye benzeri borç Tier 2 sermayede kalmaya devam edecektir.Tier 3 sermayenin miktarı "piyasa ve operasyon riskini" kapsamada kullanılacak Tier 1 sermayenin en fazla %250'si kadar olmaktadır. Tier 3 sermaye sadece piyasa ve operasyon riskini kapsamada kullanılabilecektir. Tier 2 sermaye gerektiğinde Tier 3 sermayenin yerine aynı%250 limit çerçevesinde kullanılabilecektir. Eğer banka sermaye yeterlilik oranını minimum oranın altına düşürecekse, Tier 3 sermayede yeralan sermaye benzeri borcun anaparası ve faizinin ödenmeyeceğine ilişkin koşul bulunmalıdır.Bu formülde yer alan piyasa riski kavramı hesaplandıktan sonra bunun için %100 sermaye ayrılacaktır.

Piyasa riskinin kapsanmasında kullanılacak bu sermayenin en az 100/350'si Tier 1 sermaye ve en fazla 250/350'si de Tier 3 sermaye olacak şekilde hesaplanarak formülün pay kısmına yazılacaktır.Sermayeden yapılacak indirimlerde , indirimin %50'si Tier 1'den diğer %50'si ise Tier 2'den düşülecektir. Şerefiye tutarları sadece Tier 1'den indirilecektir. Tier 2 ve Tier 3 sermayelerin Tier 1 sermayeye oranlarına ilişkin kısıtlamalar hesaplanırken, şerefiye sonrası Tier 1 sermaye kullanılacaktır.

Kredi riskinin hesaplanmasında standart metodun kullanılması durumunda genel karşılıklar da risk ağırlıklı aktiflerin %1.25'ni aşmamak koşuluyla Tier 2'ye eklenebilecektir. Kredi riskinin hesaplanmasında dahili metot kullanan bankalar genel kredi karşılıklarını Tier 2'ye ekleyemeyecektir.Bu bankalar ilk olarak ayırabilecekleri karşılıklar ile "expected losses" (EL) yani beklenen zararlarını karşılaştıracaklardır. Eğer beklenen zarar ayrılabilecek karşılıkları aşıyorsa bankalar aradaki farkı Tier1 ve Tier 2 sermayelerinin her birinden %50 olacak şekilde indirirler. Beklenen zarar ayrılabilecek karşılıklardan az olursa, bu defa

bankalar aradaki farkı kredi riski ağırlıklı aktiflerin %0.6'sını aşmamak kaydıyla Tier 2 sermayeye ekleyeceklerdir Risk Ağırlıklı Aktiflerin toplamı piyasa riski ve operasyon riski için hesaplanan tutarların 12.5 ile çarpıldıktan sonra kredi riski için hesaplanan tutara eklenerek bulunmaktadır.

İkinci Yapısal Blok (Pillar 2) -Sermaye Yeterliliğinin Denetimi; Bankanın risk yönetimi yaklaşımının denetim otoritesinin incelemesi sürecini tanımlamaktadır.

Üçüncü Yapısal Blok (Pillar 3)- Piyasa Disiplini; Asgari sermaye yükümlülüklerini ve denetim otoritesinin incelemesi sürecini kapsamaktadır.

2.2.2.1.BASEL II KRİTERLERİ ÇERÇEVESİNDE KREDİ RİSKİNİN GİDERİLMESİ

Kredi riski, bankanın kredi alacaklarını zamanında ve tam olarak tahsil edemeyişinden kaynaklanan risktir. Bankaların kredi verme sürecinin başlangıcında kredi verecekleri müşterilerinin kredibilitesini ölçmeleri gerekmektedir. Beklenen zarar ve kayıpların belirlenmesi hesaplanması ve yönetilmesi ekonomik sermaye ve kredi riskinin doğurduğu RMD ölçülmesi ve yönetilmesi risk ve getirinin ölçülmesi ve yönetilmesi aşamalarından oluşur.

2.2.2.1.1.STANDART YAKLAŞIM

Kredi müşterilerinin, kredi risklerinin mevcut risk ağırlıkları ile ilişkilendirilmesi esasına dayanmaktadır. Bankalar bulundukları ülkenin riskine göre ağırlıklandırma yapılmasından çok daha iyi bir risk ağırlığı avantajı sağlarlar.Risk hassasiyeti yüksek olan ve risk azaltıcı teknikleri kullanarak ölçüm yapabilen bir yöntemdir. Risk ağırlıkları, dış derecelendirme kuruluşlarının vermiş oldukları rating notları dikkate alınarak belirlenmektedir.

Standart Yöntemde Alacak Türleri:

- **Hazine ve Merkez Bankalarından Alacaklar**

Kredi Değerliliği	AAA/AA-	A+/A-	BBB+/BBB-	BB+/B-	B- altı	Derecesiz
Risk Ağırlığı	%0	%20	%50	%100	%150	%100

- **Bankalardan Alacaklar**

Opsiyon 1 : Bankaların risk değerlendirmeleri bağlı oldukları ülkenin risk değerlendirmesi ile ilişkiliolarak;

Ülkelerin Kredi Değerliliği	AAA/AA-	A+/A-	BBB+/BBB-	BB+/B-	B- nin altı	Derecesiz
Risk Ağırlığı	%20	%50	%100	%100	%150	%100

Opsiyon 2 : Uluslararası kredi derecelendirme kuruluşunun bankaya verdiği risk notunun uygulanmasıdurumunda;

Bankaların Kredi Değerliliği	AAA/AA-	A+/A-	BBB+/BBB-	BB+/B-	B- altı	Derecesiz
Risk Ağırlığı	%20	%50	%50	%100	%150	%50

Kısa Vadeli Yük.Risk Ağırlığı	%20	%20	%20	%50	%150	%20

- **Kurumsal Firmalardan Alacaklar:**

Cirosu (toplam yıllık satış hasılatı) 50 milyon EURO'un üzerinde olan firmalar, kurumsal firma olarak tanımlanmaktadır.Ulusal inisiyatife bağlı olarak, denetim otoritesi dışsal rating notu dikkate alınmaksızın tüm kurumsal krediler için % 100 risk ağırlığı uygulanmasına izin verebilir.Cirosu 50 milyon EURO'un altında olmakla beraber riski 1 milyon EURO'un üzerinde olan firmalar da "Kurumsal KOBİ" olarak nitelendirilmekte ve belirtilen ağırlıklar çerçevesinde değerlendirilmektedir.

Kredi Değerliliği	AAA/AA-	A+/A-	BBB+/BB -	B- altı	Derecesiz
Risk Ağırlığı	%20	%50	%100	%150	%100

- **Perakende Krediler:**

Gerçek kişilere kullandırılan kredilerin yanı sıra, cirosu 50 milyon EURO'un altında, bir bankacılık grubundan kullandığı kredi miktarı ise 1 milyon EURO'un altında olan KOBİ'lere verilen krediler de "Perakende Alacaklar" içerisinde sınıflandırılmaktadır.Bu krediler, standart % 75 risk ağırlığına tabi tutulmaktadırlar.

- **İkamet Amaçlı Gayrimenkul İpoteği ile Teminatlandırılan Krediler:**

Tamamı ikamet amaçlı gayrimenkul ipoteği ile güvence altına alınmış ve konut edindirme kapsamında kullandırılan kredilerde, standart % 35 risk ağırlığı uygulanmaktadır

- **Ticari Gayrimenkul İpoteği ile Teminatlandırılan Krediler:**

Ticari gayrimenkul ipoteği ile güvence altına alınmış kredilerde % 100 risk ağırlığı uygulanmaktadır. Belli koşulların varlığı halinde (organize emlak piyasalarının oluşması, marj kriterleri…) , denetim otoritesi % 50 risk ağırlığının uygulanması inisiyatifine sahiptir.

- Ödemesi Gecikmiş Krediler:

Ödemesi 90 günden fazla süre ile gecikmiş olan alacakların teminatsız kısmı için;

- Ayrılan özel karşılıkların toplam borç tutarının % 20'sinden az olması halinde % 150 risk ağırlığı,
- Ayrılan özel karşılıkların toplam borç tutarının % 20'sinden az olmaması halinde % 100 risk ağırlığı,
- Ayrılan özel karşılıkların toplam borç tutarının % 50'sinden az olmaması halinde % 100 (ulusal otoritece uygun görülmesi halinde % 50) risk ağırlığı, uygulanmaktadır.

- Bilanço Dışı Yükümlülükler
  - Vadesi 1 yıla kadar olan taahhütler ile vadesi 1 yılı geçen taahhütler, sırasıyla % 20 ve % 50 dönüşüm oranına,
  - Cayılabilir taahhütler % 0 dönüşüm oranına,
  - Mal teminine yönelik olarak açılan kısa vadeli akreditifler ise % 20 dönüşüm oranına tabidir.

Standart yöntemde sermaye ihtiyacı;

Risk tutarı x Risk ağırlığı x %8=Sermaye Etkisi

Standart yaklaşım 1988 yılındaki düzenlemedeki uygulama ile içerik olarak aynıdır. Fakat riske karşı duyarlılık daha yüksektir. Bireysel risk ağırlıkları borçlunun dahil olduğu

kategoriye dayanmakta iken, yeni düzenleme ile uluslararası bir derecelendirme kuruluşunun kriterlerine göre belirlenecektir.

Standart yaklaşımda risk ağırlılıkları:

1. **Ülkelerin risk ağırlıkları**
2. **Bankaların risk ağırlıkları**
   - **Bir ülkedeki tüm bankalar ülke risk ağırlığından bir kategori daha aşağıda değerlendirilecektir. (Bankalar I)**
   - **Risk ağırlıkları bankanın derecelendirme kuruluşlarından aldığı derecelendirme notuna dayandırılır. (Bankalar II)**
3. **Şirket risk ağırlıkları**
4. **Gayrimenkul teminatlı kredilerin risk ağırlıkları**

Tablo 1: Basel II Standart Yaklaşımda Teminatlar

Teminat Türleri	Basel II % Risk Ağırlığı
Nakit -Mevduat	0
Altın	0
Borçlanma senetleri	İhraççı firma derecesi
Ana endeksteki hisse senetleri	İhraççı firma derecesi
Menkul kıymet yatırım fonları	Portföydeki menkul kıymetler
Organize piyasalarda işlem gören ana endeks dışındaki hisse senetleri	Derecelendirme
Organize piyasalarda işlem gören ana endeks dışındaki hisse senetleri içeren menkul kıymet yatırım fonları	Portföydeki menkul kıymetler
Gayrimenkul	İkamet %35,ticari %50
Garanti ve kredi türevleri	Derecelendirme

Tablo 2: Resmi Standart Kesintiler[29]

Borçlanmayı temsil eden menkul kıymet ihraçları	Vadeye Kalan Süre	Hazine ve MB	Diğer
AAA ile AA-/A-1	=< 1 yıl	0,5	1
	> 1 yıl, =< 5 yıl	2	4
	> 5 yıl	4	8
A-2/A-3/P-3 ve par.	=< 1 yıl	1	2

[29] Yaslıdağ Beyhan Kredi Derecelendirme Sistemi Literatür Yayınevi 2007 sayfa:11

145(d)'ye göre derecelendirilmemiş banka menkul kıymetleri	> 1 yıl, =< 5 yıl	3	6
	> 5 yıl	6	12
BB+ ile BB-	Hepsi	15	-
Temel bir endekse dahil hisse senetleri ve Altın		15	
Tanınmış bir borsada kote edilmiş diğer hisse senetleri		25	
Devredilebilir menkul kıymet müşterek yatırım fonu girişimleri ve yatırım fonları		Fonun yatırım yapılabileceği herhangi bir menkul kıymete uygulanan en yüksek iskonto	
Aynı para cinsinden nakit		0	

Tablo 3: Ülke Notları Ve Kredi Risk Ağırlıkları (Standart Yaklaşım)

Standart Risk Ağırlıkları	Ülke	Bankalar I	Bankalar II	Şirket
AAA'dan AA-'ye	%0	%20	%20	%20
A+'dan A-'ye	%20	%50	%50 (Uzun vade) %20 (Kısa vade)	%50
BBB+'dan BBB-'ye	%50	%100	%50 (Uzun vade) %20 (Kısa vade)	BB-'ye kadar %100
BB+'dan B-'ye	%100	%100	%100 (Uzun vade) %50 (Kısa vade)	BB-'nin altı için %150
B-'den aşağı	%150	%150	%150	%150
Derecelendirilmemiş	%100	%100	%50 %20 (Kısa vade)	%100
Gayrimenkul teminatlı krediler	Konut ipoteği karşılığında verilen krediler %50, ticari gayrimenkul ipoteği karşılığında verilen krediler %100 risk ağırlığına tabi olacaktır.			

2.2.2.1.2. İÇSEL DERECELENDİRME YAKLAŞIMI

Banka her borç alan kredi müşterisine bir kredilendirme derecesi vermektedir. Banka her borç alan kredi müşterisi için temerrüde düşme oranı bulmakta ve istatistiksel olarak belirlenen sonuçlar her derece için gelecekte beklenen potansiyel kayıp oranına çevrilmektedir.Bu tutar minimum sermaye yeterliliğine baz olarak alınmaktadır.

Risk bileşenleri;

- Temerrüde Düşme Olasılığı (PD)
- Temerrüt Halinde Kayıp Oranı (LGD)

} Beklenen Zarar (EL)

Sermaye İhtiyacı

- Temerrüt Halinde Bakiye (Risk Tutarı) (EAD)
- Efektif Vade (M)

Beklenmeyen Zarar (UL)

Beklenen Zarar (EL)= Temerrüte Düşme Olasılığı (PD) x Temerrüte Düşen Kredide Teminatardan Tahsil Edilemeyen Oran (LGD) x Temerrüt Halindeki Risk Bakiyesi (EAD)

Beklenen Zarar (EL)
Beklenmeyen Zarar (UL) } Ekonomik Sermaye (EC)

İçsel değerlendirme metodunda sermaye ihtiyacı;
Risk tutarı x Risk ağırlığı (temerrüt olasılığı, temerrüt halinde kayıp, temerrüt halinde bakiye, vade) x %8

Temerrüt olasılığı x risk tutarı x temerrüt halinde kayıp = Beklenen kayıp
Beklenen kaybın standart sapması = Beklenmeyen kayıp
Kredi kaybı = Beklenen kayıp + Beklenmeyen kayıp + Felaketsel kayıp

İçsel derecelendirmeye dayalı yaklaşımların bankalar tarafından kullanılabilmesi denetim otoritesinin iznine bağlıdır. Kredi riskinin ölçülmesinde sermaye yeterliliğinin denetiminin sağlanmasında içsel derecelendirme yöntemlerinde Yönetim Kurulu ve Üst Yönetim derecelendirme işlevinden sorumludur ve denetim otoritesi tüm zarar değişkenlerini incelemektende sorumludur. Bazı standartlara bağlı kalmak kaydı ile bankalara borçlunun kredibilitesini kendi içsel yöntemleriyle belirleme izni verilmektedir. Bankanın her bir borçlu için yapacağı hesaplar, gelecekteki olası bir zarar tahmini cinsinden ifade edilerek asgari sermaye gereklerinin temelinioluşturulmaktadır. İçsel derecelendirmeye dayalı temel yaklaşımda banka her bir borçlunun ödememe olasılığını (PD) belirlemekte, denetim otoritesi ödememe durumunda maruz kalınacak risk (EAD) ve doğacak zarar tahminlerine (LGD) ilişkin veriyi sağlamaktadır. İleri yaklaşımda, gelişmiş bir sermaye tahsis yapısına sahip olan bankaya her iki veriyi de sağlama izni verilmektedir. Asgari sermaye yeterliliğinin belirlenmesinde kredi riskinin standart yönteme göre ölçülmesi durumu iyi değerlendirilmiş borçlar için gerekli ve yararlıdır.İçsel derecelendirme yöntemlerine göre asgari sermaye yeterliliğinin belirlenmesinde ise standart yönteme ilave olarak kredi borçlarının ödenmemesine ilişkin olasılıklar kullanılır. Verilere ihtiyaç olan bir yöntem olan bu risk ölçümlerinde teminatların derecelendirilmeleri ve vade birleşmelerine ihtiyaç duyulmaktadır.

Kredi riskinin ölçülmesinde piyasa disiplinini sağlama aşamasında ise kullanılan yöntem ile ilgili olarak kamuoyuna bilgilendirme yapılması gereklidir. İçsel derecelendirme yönteminin kullanılması durumunda ise portföy yapısı ve borç ödememe olasılıklarının üç yıllık veriler kapsamında kamuoyuna duyurulması ve risk modelleri ile tekniklerinin açıklanması gereklidir. İleri içsel derecelendirme yöntemlerinin kullanılması durumunda zarar durumunda maruz kalınan risklerin tahminleri ve zararlara ilişkin veriler, ekonomik sermayeye ait veriler, derecelendirmede meydana gelen değişiklikler ve dağılımları, kredi türevleri ve menkul kıymetleştirmeler ile ilgili bilgilerin aktarılması piyasa disiplininin sağlanması açısından önemlidir.

İçsel derecelendirmeye dayalı yaklaşımları kullanacak olan bankalar için daha kompleks ve geniş boyutta veri ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Bankaların düzenlemeye uygun

derecelendirme modelini en az üç yıldır kullanıyor olması ve borç ödememe olasılıkları (PD) tahminleri için geriye dönük en az beş yıllık gözlem dönemini kullanmaları gerekmektedir. Yeni yapı ile hem standart hem de dahili derecelendirmeye dayalı yaklaşımlarda, teminat, garanti, kredi türevleri ve menkul kıymetleştirmelere risk hassasiyeti daha yüksek bir yaklaşım getirilmiştir.

2.2.2.2.BASEL II KRİTERLERİ UYGULAYAN ÜLKELERDE KREDİ RİSKLERİ

Türk Bankacılık sisteminde Temmuz 2012 itibarıyla Basel II düzenlemeleri yürürlüğe girmiştir. Basel Kriterlerinin uygulanması ile ilgili yapılan düzenlemeler , yaşanan süreçte Basel II Kriterlerinin uygulanmasına yönelik çalışmalar devam ederken uluslar arası arenada Basel iki buçuk ve Basel III Kriterleri gündeme gelmiştir.Türkiye ve seçilmiş çeşitli ülkelerin bankacılık verilerini karşılaştırdığımız zaman ortaya çıkan görüntü 2000 yılında 81 bankaya sahip olan Türk Bankacılık sisteminde 2011 yılı sonu itibari ile banka sayısı 48'dir. Bununla birlikte ABD'nde banka sayısı 15.379, İngiltere'de 380,Avrupa Birliği Ülkelerinde 8.358 ve Azerbaycan'da 44 dür.

Türk Bankacılık sektörünün Haziran 2012 tarihi ile genel görünümüne bakıldığında 1,273 milyar TL aktif büyüklüğüne sahiptir.Yıllık bazda %11,2 oranında büyüme kaydedilen aktif yapısında krediler %18,8 büyüme ile 737.1 milyar TL'dir.Mevduatın %9 oranında yıllık büyüme ile 718.7 milyar TL'sına ulaşması ile mevduatların krediye dönüşüm oranı %105,4 olarak gerçekleşmiştir. Aynı dönem itibari ile kredilerin takibe dönüşüm oranı %2,7 olarak gerçekleşirken bankacılık sektörü sermaye yeterlilik oranı %16,5 olmuştur.

Tablo 4:Türk Bankacılık Sistemi Özet Bilanço[30]

Milyar TL	2002	2004	2006	2008	2009	2010	2011	Mar.12	Haz.12
Nakit Değ.Banka ve Para Piy.Al.	28,6	32,9	63,0	94,7	97,9	85,5	104,2	104,7	90,1
MDP	86,1	123,7	158,9	194,0	262,9	287,9	285,0	285,3	284,3
Krediler	49,0	99,3	219,0	367,4	392,6	525,9	682,9	699,1	737,2
Diğer Aktifler	48,9	50,5	58,8	76,4	80,7	107,5	145,7	140,0	162,2
Mevduat	138,0	191,1	307,6	454,6	514,6	617,0	695,5	696,4	718,8
Para Piy. ve Bankalara Borç.	25,2	35,8	71,0	93,1	86,9	123,2	173,3	168,3	182,4
Repo İşl.Sağ.Fonlar	6,2	10,6	25,8	40,8	60,7	57,5	97,0	97,6	90,7
Özkaynaklar	25,7	46,0	59,5	86,4	110,9	134,5	144,6	153,0	159,3
Diğer Pasifler	17,6	23,1	35,8	57,6	60,9	74,4	107,3	113,7	122,4
Toplam Bilanço	212,7	306,4	499,7	732,5	834,0	1.006,7	1.217,7	1.229,2	1.273,7

[30] BDDK-Türk Bankacılık Sektörü Genel Görünümü Haziran 2012

Tablo5:Türk Bankacılık Sektörü Aktif Kalitesi

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	03.12	06.12
Takipteki Alacaklar (Brüt)/Krediler	3,80	3,48	3,68	5,27	3,66	2,70	2,74	2,66
TGA Karşılığı/Takipteki Alacaklar	89,7	86,8	79,8	83,6	83,8	81,4	79,5	78,8
1 milyon TL'den Büyük Nakdi Kredi/Kredi	40,8	39,2	44,6	45,8	47,8	47,4	47,0	47,1
(Bireysel Krediler+Kredi Kartları)/Krediler	31,8	33,3	32,0	33,3	33,1	33,2	33,4	33,5
Konut Kredileri/Nakdi Krediler	10,2	11,0	10,3	11,0	11,2	10,6	10,5	10,3
Teminatsız TGA/TGA	41,5	42,7	44,4	49,3	48,7	48,9	48,2	46,8

Tablo:6 Türk Bankacılık Sektörü Krediler[31]

(%)	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	Mar.12	Haz.12
Nominal Yıllık Artış											
Bireysel Krediler	94,4	105,9	76,6	47,9	37.5	23,3	10,9	32,9	29,7	24,2	18,1
KOBİ Kredileri					28.4	10,6	-1,6	50,7	29,2	22,3	18,0
Diğer Tic. Krediler	26,0	36,6	50,5	-17,7	26.4	45,2	8,3	26,9	30,4	24,5	19,8
Toplam	35,2	50,0	57,4	40,0	30.4	28,6	6,9	33,9	29,9	23,9	18,8
TÜFE'ye göre Yıllık Reel Artış											
Bireysel Krediler	64,2	88,4	64,0	34,9	26,8	12,0	4,1	24,9	17,4	12,5	8,5
KOBİ Kredileri					18,4	0,4	-7,6	41,6	17,0	10,8	8,4
Diğer Tic. Krediler	6,4	24,9	39,7	-24,9	16,6	31,9	1,6	19,3	18,0	12,8	10,1
Toplam	14,2	37,2	46,2	27,7	20,3	16,8	0,3	25,9	17,6	12,2	9,1
ABD Doları Bazlı Yıllık Artış											
Bireysel Krediler	128,8	115,6	75,7	41,2	66,3	-6,3	14,0	29,0	5,9	7,7	6,0
KOBİ Kredileri					55,3	-16,0	1,2	46,3	5,5	6,0	5,9
Diğer Tic. Krediler	48,2	43,0	49,6	-21,5	52,9	10,3	11,3	23,2	6,4	7,9	7,6
Toplam	59,1	57,0	56,6	33,6	57,8	-2,3	9,8	30,0	6,0	7,4	6,7

[31] www.bddk.org.tr

Grafik 1:Kredilerin Toplam Varlıklara Oranı %[32]

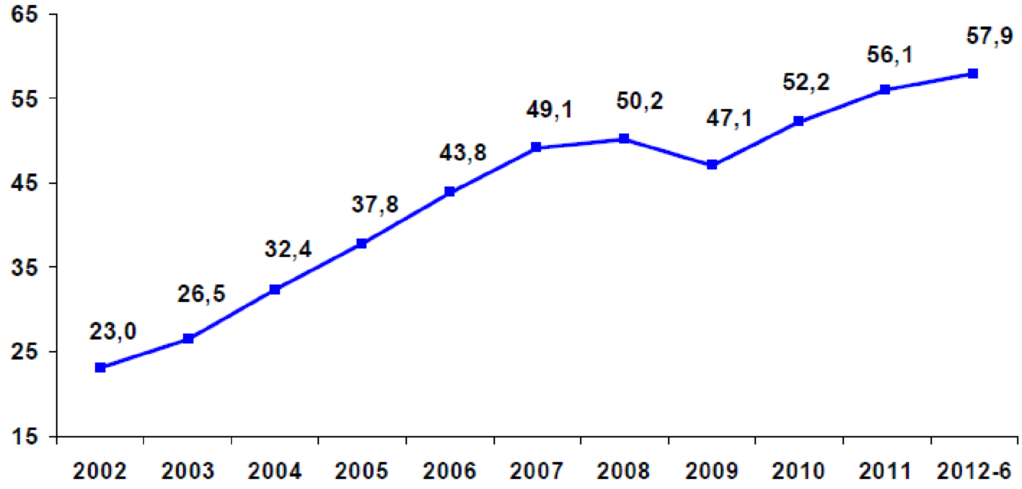

Bankacılık sektörü toplam kredi hacminde Türkiye'de ve seçilen ülkelerde yoğunlaşmalar görülmektedir. G20 üyesi ülkeleri bankacılık sektörleri tarafından kullandırılan kredilerin, 2005-2011 yılları arası genel görünümü incelendiği zaman ABD en yüksek kredi hacmine sahip ülke olma konumundadır. 2009 yılında, ABD, Japonya ve İngiltere'nin ardından dördüncü sırada olan Çin Halk Cumhuriyeti'nin 2011 yılı itibarıyla ABD'nin ardından en çok kredi kullandıran ikinci ülke konumuna yükseldiği görülmektedir. Bu dönemde, Çin Halk Cumhuriyeti'ni Japonya, İngiltere ve Almanya izlemektedir. Kredi büyümelerinin gelişimi değerlendirildiğinde, kredi hacmi yüksek olan ülkelerin kredi büyüme hızının, kredi hacmi görece küçük olan ülkelere göre daha düşük olduğu görülmektedir. Türk bankacılık sektörü ise, takibe dönüşüm oranını azaltma yolundaki çabaları ile birlikte kredi büyümesine yönelmektedir.Kredi büyümelerinin gelişimi 2005=100 bazlı endeks üzerinden karşılaştırılması yapıldığında ise 2011 yılı itibarıyla Türkiye'nin kredi büyüme hızı G-20 ülkeleri arasında sadece Brezilya, Avustralya, Endonezya ve Çin Halk Cumhuriyeti'nden daha düşüktür.

Ekonomik büyümede sürükleyici bir role sahip olan reel sektörün fon kaynağı olan ticari kredilere ilişkin piyasa yoğunlaşması, 2011 yılında bir önceki yıla göre kısmi bir yükseliş göstermiştir. Reel sektöre verilen kredilerde küresel krizin etkisiyle 2009 yılında genel olarak azalma yaşanmıştır. Reel sektöre verilen kredilerde ilk sırayı Çin alırken bu ülkeyi Japonya ve ABD takip etmektedir. Çin'de 2009 yılı itibarıyla toplam kredilerin %67'si reel kesime kullandırılırken, bu oran Japonya'da %34, ABD'de %19, AB-27'de %30 civarındadır. Bulgaristan ve Slovenya'da reel kesime verilen kredilerin toplam krediler içindeki payı %60 civarındayken, İngiltere'de %12'dir. Türkiye'de toplam krediler 2009 yılında Euro bazında %5,8 artmıştır. Bu oranın AB ortalaması negatif %2,9'dur

Ülkelerin bankacılık sektörlerinde konut dışı alanda kullandırılan tüketici kredileri değerlendirildiğinde, büyüklük sıralamasında ABD ilk sırada yer almakta, bu ülkeyi Kanada ve Almanya takip etmektedir. 2009 yılı itibarıyla, diğer bireysel krediler piyasasında AB üyesi 27 ülkenin ortalaması 68 milyar Euro, Türkiye'de ise 32 milyar Euro civarındadır.

---

[32] www.bddk.org.tr

Ekonomik büyüme performansı, hanehalkı gelirinin artması, nitelikli konut ihtiyacının yüksek olması, toplu konut ve diğer özel projeler ile çeşitlenen ve artan konut arzı, ilgili düzenlemeler ve reel faizlerdeki düşüş, konut kredisi pazarının son yıllarda en hızlı büyüyen bankacılık faaliyetlerinden biri olmasını sağlamıştır. 2011 yılı itibarıyla, konut kredileri toplam kredilerin %11'ini, bireysel kredilerin ise %33'ünü oluşturmaktadır.

Konut kredileri piyasasının düşük seviyede yoğunlaşmış bir piyasa olduğu görülmektedir. Küresel krizin olumsuz etkileri dünya genelinde konut kredilerinde büyümenin gevşemesine neden olmuştur. Konut kredilerinde ABD ilk sırada yer alırken, bu ülkeyi İngiltere ve Almanya takip etmiştir. AB-27'de ortalama konut kredileri hacmi 2009 yılında 188 milyar euro civarındadır. Türkiye'nin 2009 yılı itibarıyla konut kredileri son yıllardaki güçlü büyümesine rağmen 28 milyar euro civarındadır. Türk bankacılık sektöründe konut kredileri geçmiş yıllarda çok düşük bir paya sahipken 2009 yılı itibarıyla toplam kredilerin %11'ine ulaşmıştır. Bu oran AB-27 ortalaması olan %27'nin altındadır.

G20 üyesi ülkeleri bankacılık sektörleri tarafından toplanan mevduatın, 2005-2011 yılları arası genel görünümü incelendiğinde ise ABD en yüksek mevduat büyüklüğüne sahip ülke olma konumundadır. 2011 yılı itibarıyla, ABD'yi Japonya, Çin Halk Cumhuriyeti, Almanya ve İngiltere izlemektedir. Bu ülkelerin yanısıra, G-20 ülkeleri arasında, Avustralya, Hindistan, Brezilya, Rusya, Türkiye, S.Arabistan ve Endonezya bankacılık sektörlerindeki mevduat tutarlarının da görece daha hızlı büyüdüğü söylenebilir.

Kredi müşteri sayılarına ilişkin ülke karşılaştırmalı veriler incelendiğinde, Türkiye'de kredi kullanımının ve bankaların hizmet verdiği kredi müşterisi sayısının yüksek düzeyde olduğu görülmektedir.Türkiye'de her 100 bin yetişkinden 732'si kredi müşterisi olup bu rakam Hollanda'da 847, İtalya'da 534, İspanya'da 340'tır.

Grafik 2: Takipteki Alacaklar / Toplam Krediler %

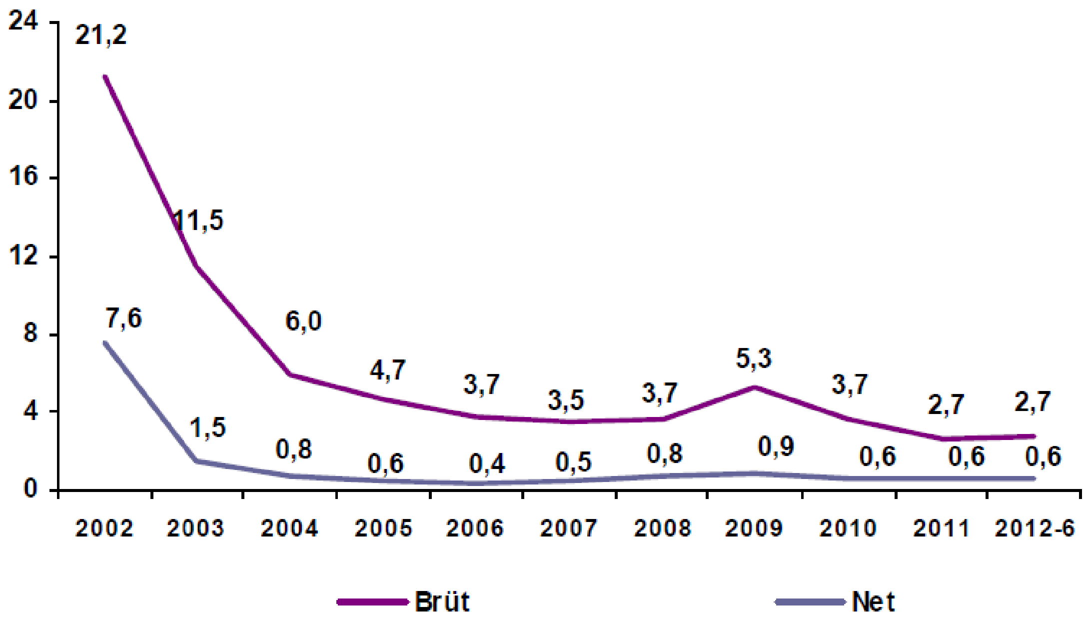

Bankacılık sektörü takipteki alacakların toplam kredilere oranı 2010 yılından itibaren düşme eğilimine girmiş olmakla birlikte 2011 yılının son çeyreğinde tekrar artış eğilimine girmiştir.

Takipteki alacaklar yılın ilk yarısında %6,1 (1,1 milyar TL) artarak Haziran 2012 itibarıyla 20,1 milyar TL seviyesine yükselmiştir. Takipteki alacaklardaki artısta takibe intikaller karsısında takipteki alacaklardan yapılan tahsilatların azalıs göstermesi etkili olmuştur. Bankaların takipteki alacaklarını aktiften silme uygulamaları takipteki alacaklardaki artısı sınırlayıcı etkiye sahiptir. Kredi türleri itibarıyla takipteki alacaklardaki net değisimler incelendiğinde, 2010yılında baslayıp 2011 yılının son çeyreğine kadar tüm kredi türlerinde yasanan azalışların 2011 yılının son çeyreğinde kurumsal/ticari krediler ve KOBİ kredilerinde artısa döndüğü;2012 yılında ise tüm kredi türlerinde takipteki alacakların artıs gösterdiği görülmektedir.

Tablo 7: Bankacılık Sektörü Sermaye Yeterliliği Oranı (%)

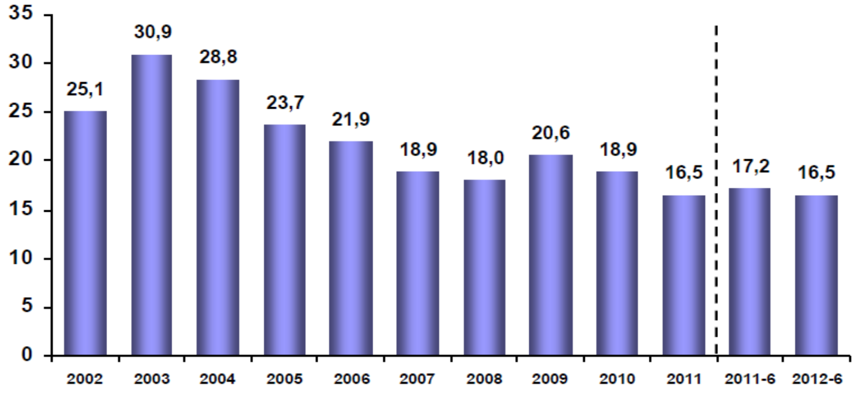

Tablo 8: Gelişmekte Olan Ülkelerde Sermaye Yeterlilik Oranları (% 2011)[33]

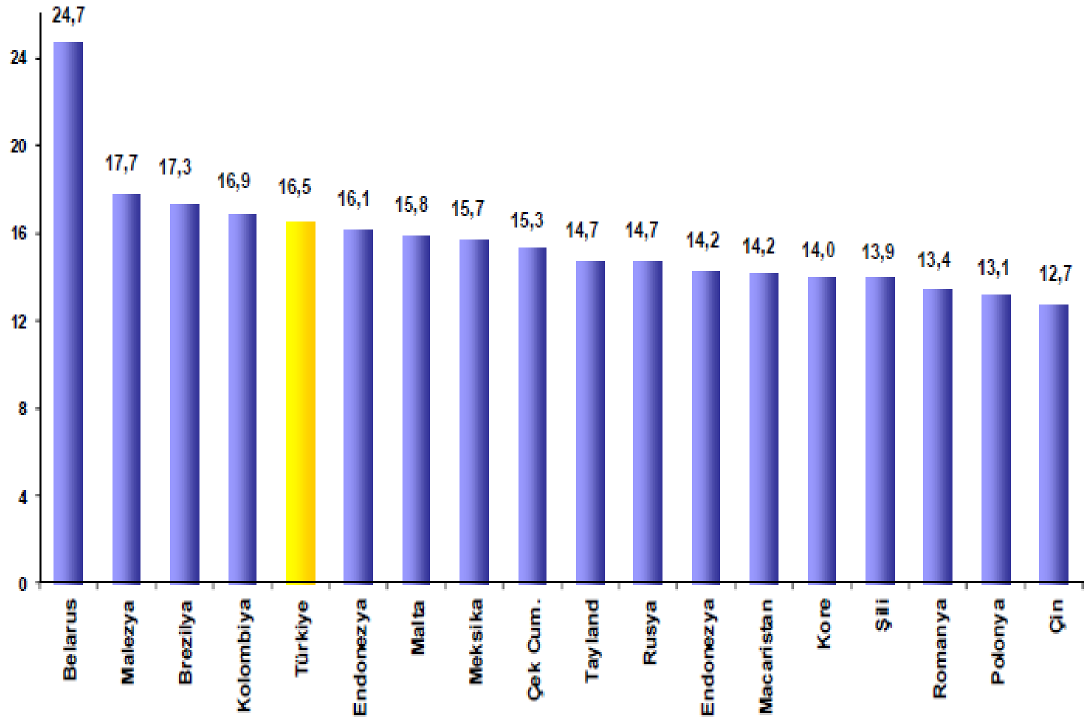

[33]:www.imf.org ve www.bddk.org.tr

Bankacılık sektöründe performans analizinde aktif getirisi (ROA), özkaynak getirisi (ROE) ve net faiz marjı incelendiğinde ise sektör genelinde karlılık göstergelerinin dalgalanma gösterdiği belirlenmektedir. 2011 yılı itibarıyla, aktif getirileri, mevduat bankaları için %1,6, kalkınma ve yatırım bankaları için %2,1, katılım bankaları için %1,4 düzeyindedir.

G20 üyesi ülkelerin bankacılık sektörlerinin net dönem karları, 2002-2009 döneminde ABD bankacılık sektörü, 2008 yılında 4,7 milyar Euro zarar etmişken, 2009 yılında 13,4 milyar Euro net kar elde etmiştir. Türk bankacılık sektörünün 2010 yılsonu net kâr tutarı, 10,8 milyar Euro'dur.Son üç yıl itibarıyla ülkelerin aktif ve özkaynak getiri oranları karşılaştırmasında, gelişmiş ülkelerde getiri oranlarının görece düşük kaldığı, gelişmekte olan ülke bankacılık sektörlerinde daha yüksek aktif ve özkaynak getirileri olduğu görülmektedir. 2011 yılında Türk bankacılık sektörünün aktif ve özkaynak getirileri, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin üzerinde yer almaktadır. Türk bankacılık sektöründe ROA ,2009 yılında 2,4, 2010 yılında 2,2 ve 2011 yılında 1,6 iken ROE aynı dönemler için 18,2-16,4-13,7 olarak belirlenmiştir.

Bankacılık sektörünün etkinliğine ilişkin ülkeler arası karşılaştırmada, AB ülkeleri için, kredilerin aktif içindeki payının gelişmiş ülkelerde yüksek olduğu görülmektedir. Mevduatın krediye dönüşme oranı ise birkaç ülke istisna olmak üzere G-20 ülkelerinde %100'ün üzerinde seyretmektedir. Türkiye'de kredi/mevduat oranı ise, 2011 yılında %98,2 dir. Oranın, gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomilere göre daha düşük düzeyde seyretmesi, kredi piyasasında yüksek ve istikrarlı bir büyüme olanağını göstermektedir.

Küresel krizin ekonomi üzerindeki etkilerinin azalması paralelinde Türk bankacılık sektörü takibe dönüşüm oranı da aşağı yönlü bir eğilim izlemeye başlamış ve 2010 yılsonunda %3,7 seviyesine gerilemiştir. Türk bankacılık sektörünün takibe dönüşüm oranının küresel ölçekte düşük düzeylerde seyretmesi ve buna bağlı olarak piyasa riskinin eş değer ekonomilere göre daha az olması nedeniyle kredi pazarının büyüme potansiyeli oldukça yüksektir. Tahsili gecikmiş alacak tutarındaki azalış nedeniyle kredi kalitesinde meydana gelebilecek düzelmenin, sektörün kârlılığı üzerinde olumlu etkileri olacak, dolayısıyla sektörün sermaye yapısı daha sağlıklı bir hale gelecektir. [34]

Basel Kriterlerini uygulama çalışmaları içerisinde yer alan ülkelerden Azerbaycan 'da ise banka sayısı 44 dür.Toplam kredi hacmi 2010 yılında 8.971,8 mln.Manattır.2009 yılında 281,09 mln. Manat olan karlılık rakamı 2010 yılında 140,07 mln. Manat'a düşmüştür.ROA oranı ise -%1, ROE oranı %7,4 olmuştur.[35]

2011 yılında aktif büyüklüğü 14.259,20 mln Manat olan sektörün kredi hacmi ise 9.698,80 mln manattır.[36]

2.2.3. BASEL İKİBUÇUK KRİTERLERİ

Global finansal kriz sonrasında gelişmiş ülkelerdeki bankaların alım satım hesaplarında önemli zararların oluşmasıyla birlikte Basel II düzenlemeleri kapsamında piyasa riskinin tam olarak ölçülmesinde birtakım sorunlar olduğu ortaya çıkmıştır. Özellikle, menkul kıymetleştirmeye ilişkin risk ölçümündeki eksikliklerin ve yeniden menkul kıymetleştirme

---

[34] İMF-OECD İstatistikleri-Economist İntelligence Unit-www.cbar.az
[35] http://www.cbar.az/assets/1745/maliyye_sabitliyi_2010.pdf
[36] www.amf.az

pozisyonlarının menkul kıymetleştirme pozisyonlarına göre daha riskli olduğunun ortaya çıkması ve bankaların risk yönetimi uygulamalarındaki bir takım zayıflıkların ortaya çıkısı gibi nedenlerle Basel II piyasa riski çerçevesinde bazı değişikliklerin yapılmasına ihtiyaç doğmuştur.Sorunların giderilmesine yönelik olarak Basel Bankacılık Denetim Komitesi alt çalışma grupları sermaye yeterliliği ölçüm standartlarının daha güçlü ve etkin bir yapıya dönüştürülmesi amacıyla çalışmalar yürütmeye başlamıştır.[37]

Global finansal kriz sonrasında denetim otoritelerince Basel Komitesi bünyesinde Basel II standartları çerçevesinde denetim otoritelerince eksik görülen bazı alanlarda kısa vadeli çözüm getirmesi beklenen bazı değişiklikler/yenilikler yapılmıştır.Temmuz 2009'da yayımlanan "Basel II Çerçevesinde İyileştirmeler ", Basel II Piyasa Riski Çerçevesindeki Değişiklikler " ve "Alım Satım Hesaplarındaki ilave Riskin Hesaplanmasına İlişkin Rehber " ile belirtilen değişiklikler getirilmiştir. Değişiklikler, "Basel 2,5" olarak anılmaya başlanmıştır ve Basel II'de yapılan bir takım değişiklikleri içermektedir.

Birinci yapısal blokta yapılan değişiklikler, Piyasa riski çerçevesinde karmaşık alım satım faaliyetlerine iliskin kredi riskine yönelik olarak ilave risk sermaye yükümlülügü (Incremental Risk Capital Charge - IRC) getirilmiştir.Riske maruz değer (RMD) ölçümünün stresli piyasa koşullarını da yansıtacak sekilde iyilestirilmesi bakımından Strese Tabi Riske Maruz Deger hesaplanarak RMD'ye eklenmiştir.Alım satım hesaplarında değerlendirilen menkul kıymetleştirme portföyleri için de bankacılık hesaplarındaki menkul kıymetleştirme pozisyonları için hesaplanan sermaye gereksinimi getirilmiştir.Korelasyon alım satım portföyü tanımı yapılarak, anılan portföy istisnai bir uygulamaya tabi tutulmuştur.

İkinci yapısal blokta yapılan değişiklikler, bankaların genel risk yönetimi süreçleri ile risk türü bazında yönetim süreçlerinde bir takım iyilestirmeler yapılmasına yönelik açıklayıcı hükümler getirilmistir. Genel risk yönetimi süreçleri açısından, saglıklı bir risk yönetiminin sahip olması gereken özellikler ve bu özellikler kapsamında yer alan "yönetim kurulunun ve üst yönetimin gözetimine", "politika, uygulama usulleri, limit ve kontrollerin tesisine", "riskin tanımlanması, ölçülmesi, izlenmesi ve raporlanmasına" ve "iç kontrol ve iç denetime" iliskin ilkeler degerlendirilmisken risk türü bazında ise "risk yogunlasması", "bilanço dısı riske maruz degerler" ve "menkul kıymetlestirme riski", "itibar riski ve dolaylı destek", "degerleme uygulamaları", "likidite riski yönetimi ve gözetimi", "saglıklı stres testi uygulamaları" ve "saglıklı ücretlendirme uygulamaları" üzerinde durulmustur.

Üçüncü yapısal blokta yapılan değişiklikler ise, menkul kıymetlestirme ve yeniden menkul kıymetlestirme ve değerlemesi, bilanço dısı islemler ile likidite kredisi tahsis taahhütlerine yönelik kamuya açıklama hükümlerinde değisiklikler yapılmıstır.[38]

Kredi riskinde standart yaklaşım uygulayan bankalar alım satım hesaplarındaki menkul kıymetleştirme pozisyonları için spesifik risk sermaye yükümlülüğünü derecelendirme notlarına bağlı olarak tabloya göre hesaplayacaklarıdır.

[37]www.bddk.org.tr
[38] www.bddk.org.tr

Tablo 9:Spesifik Risk Sermaye Yükümlülüğünün Hesaplanması

[redacted]					
Menkul Kıymetleştirme	%1,6	%4	%8	%28	Sermayeden İndirim
Yeniden Menkul Kıymetleştirme	%3,2	%8	%18	%52	Sermayeden İndirim

Kredi riskinde içsel derecelendirmeye dayalı yaklasımın (DD), derecelendirmeye dayalı yaklasım (DDY) seçenegini uygulayan bankalar, alım satım hesaplarındaki menkul kıymetlestirme pozisyonları için spesifik risk sermaye yükümlülügünü derecelendirme notlarına baglı olarak tabloya göre hesaplayacaklardır.

Tablo 10:Derecelendirmeye Bağlı Spesifik Risk Sermaye Yükümlülüğünün Hesaplanması

Kredi Derecesi	Menkul Kıymetleştirme			Yeniden Menkul Kıymetleştirme	
	En kıdemli* (Senior), çeşitlendirilmiş (granular)**	Az kıdemli (Non-Senior), çeşitlendirilmiş (granular)	Çeşitlendirilmemiş (Non-Granular)	En kıdemli (Senior)	Az kıdemli (Non-Senior)
AAA/ A-1/P-1	%0,56	%0,96	%1,60	%1,60	%2,40
AA	%0,64	%1,20	%2,00	%2,00	%3,20
A+	%0,80	%1,44	%2,80	%2,80	%4,00
A/ A-2/P-2	%0,96	%1,60		%3,20	%5,20
A-	%1,60	%2,80		%4,80	%8,00
BBB+	%2,80	%4,00		%8,00	%12,00
BBB/ A-3/P-3		%6,00		%12,00	%18,00
BBB-	%8,0			%16,00	%28,00
BB+	%20,00			%24,00	%40,00
BB	%34,00			%40,00	%52,00
BB-	%52,00			%60,00	%68,00
BB-/ A-3/P-3 Altı	Sermayeden İndirim				

BDDK tarafından Basel 2.5 düzenlemelerinde yer alan hükümler paralel uygulama sürecine tabi tutulmus olan Basel II Düzenleme Taslaklarının ilgili kısımlarına derc edilmek suretiyle Kurum içi ve Kurum dısı görüslere açılmıstır. Basel 2.5 düzenlemelerinin, Basel II uygulamasına iliskin olarak öngörülmüs olan 30.06.2012 tarihinde bitecek paralel uygulama sürecinin ardından Basel II Taslakları ile birlikte Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüge girmesi öngörülmektedir.[39]

---

[39] Sorularla Basel 2.5 Babkacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu Nisan 2012 www.bddk.org.tr

2.2.4. BASEL III KRİTERLERİ

Basel Bankacılık Denetim Komitesinin alt çalışma gruplarında geliştirilen değişiklik önerileri 12 Eylül 2010 tarihli Merkez Bankası Başkanları ve Denetim Otoritesi Başkanları toplantısında da kabul edilerek nihai uygulama kararları açıklanmıştır. Düzenlemeler Basel III Uzlaşısı olarak adlandırılmıştır. Basel III, Basel II"nin özellikle son finansal krizdeki gözlemlenen eksikliklerini tamamlayan bir "ek düzenlemeler seti" niteliğindedir.Basel II uygulamalarının en büyük eksikliği olarak görülen likidite yeterlilik ve risk bazlı olmayan kaldıraç oranları düzenlenmeye çalışılmaktadır.

Basel III düzenleme değişiklikleri ile ulaşılmak istenen hedefler;

- Kaynağı ne olursa olsun finansal ve ekonomik şoklara karşı bankacılık sisteminin dayanıklılığının artırılması,
- Kurumsal yönetişim ve risk yönetimi uygulamalarının geliştirilmesi,
- Bankaların şeffaflığının ve kamuya bilgi verme özelliklerinin artırılması,
- Mikro bazda yapılan düzenlemelerle bireysel olarak bankaların dayanıklılığının artırılması,
- Makro bazda düzenlemelerle finansal sistemin şoklara karşı direncinin artırılması.

Basel III düzenleme değişiklikleri ile ulaşılmak istenen hedeflerin gerçekleştirilmesi için;

- Kullanılan asgari sermayenin nicelik olarak artırılması, niteliğinde değişiklikler yapılması ve mevcut uygulamaya ilaveten risk bazlı olmayan, yani muhasebesel bazlı bir asgari sermaye gerekliliği standardının getirilmesi,
- Tutulması gereken sermaye ihtiyacının ekonominin çevrim dönemlerine göre artırılabilmesi ya da azaltılabilmesi,

- Asgari likidite oranlarına yönelik düzenlemeler yapılması,
- Alım-satım hesaplarına ilişkin sermaye yeterliliği hesaplamalarında değişiklik yapılması,
- Karşı taraf kredi riskinin hesaplanmasına ilişkin değişiklik yapılması,

Basel III ile amaçlanan konular;

- Daha nitelikli sermaye
- Niceliği artırılmış sermaye
- Sermaye tamponu oluşturulması
- Risk bazlı olmayan kaldıraç oranı
- Likidite düzenlemeleri
- Karşı taraf kredi riskinin ve alım satım hesaplarına ilişkin sermaye yeterliliğinin hesaplanmasında devam eden değişiklik çalışmaları
- Yasal özkaynak hesaplaması
- Finansal kaldıraç
- Likidite
- Alım satım hesaplarının gözden geçirilmesi
- Dışsal derecelendirme notlarının seküritizasyon işlemlerinde kullanılması ve etkileri
- Sistematik olarak önemli finansal kuruluşlara ilişkin politikalar geliştirilmesi
- Büyük risklere ilişkin düzenlemeler
- Sınır ötesi bankacılık ilkelerinin geliştirilmesi
- Etkin bankacılık denetiminin temel ilkelerinin gözden geçirilmesi
- Standart uygulamaların ve banka denetçileri ve denetim otoriteleri arasında geliştirilmesi

Özkaynaklar: Mevcut düzenlemede yer alan katkı sermayenin ana sermayenin %100‟ünü geçemeyeceği hükmü ve üçüncü kuşak sermaye (Tier 3) uygulaması kaldırılmıştır.Ana sermaye (Tier 1) içinde yer alan ve zarar karşılama potansiyeli yüksek olan unsurlar çekirdek sermaye olarak adlandırılmıştır Çekirdek sermaye; ödenmiş sermaye, dağıtılmamış karlar, kar (zarar), diğer kapsamlı gelir tablosu kalemleri ile bu toplamdan düşülecek değerlerden oluşmaktadır. Finansal kuruluşlara yapılan ve eşik değeri aşan yatırımları, mortgage servis hizmetlerini ve ertelenmiş vergi aktifini içeren düzenleyici ayarlamalar 1 Ocak 2018'den itibaren çekirdek sermayede bir indirim kalemi olarak kullanılacaktır .Ana sermayenin çekirdek sermaye içerisinde yer almayan veya katkı sermaye içerisinde değerlendirilmeyecek olan sermaye bileşenlerinin 2013'te %90‟ı tanınacak ve her yıl tanıma oranı %10 düşürülerek toplam 10 yıl içerisinde söz konusu unsurlar tamamen sermaye bileşeni olmaktan çıkarılacaktır.

Sermayeye İlişkin Oranlar: Asgari çekirdek sermaye oranı (Çekirdek Sermaye / Risk Ağırlıklı Varlıklar (RAV)) 2013 ile 2015 tarihleri arasında kademeli olarak %2‟den %4,5‟a çıkarılacaktır .Sermaye koruma tamponu çekirdek sermayeye, birinci kuşak sermayeye ve toplam sermayeye kademeli olarak eklenecektir. %0 ilâ %2,5 arasında değişen döngüsel sermaye tamponu uygulaması getirilmiştir .

Kaldıraç Oranı: Birinci kuşak sermayenin (Ana Sermaye) belirli dönüşüm oranlarıyla dikkate alınmış bilanço dışı kalemler ve aktifler toplamına bölünmesi suretiyle (Ana Sermaye / Aktifler + Bilanço Dışı Kalemler) bulunacak olup 2017 yılının ilk yarısına kadar sürecek

olan paralel uygulama döneminde %3 oranı test edilecektir .Nihai hali verilmiş olan kaldıraç oranı 1 Ocak 2018 tarihinden itibaren “Birinci Yapısal Blok”a dahil edilecektir.

Likidite Oranları:

- Likidite karşılama oranı
- Net istikrarlı fonlama oranı
- Bankanın likit varlıklarının, 30 gün içerisinde gerçekleşecek net nakit çıkışlarına bölünmesi suretiyle hesaplanacak olan Likidite Karşılama Oranının minimum %100 olması gerekmektedir
- Net nakit çıkışı, 30 gün içerisindeki nakit çıkışları ile 30 gün içerisindeki nakit girişleri arasındaki farktır
- Likidite karşılama oranına benzer şekilde net istikrarlı fonlama oranının da en az %100 olması gerekmektedir
- Likidite Karşılama Oranı için 2011-2015, Net İstikrarlı Fonlama Oranı için ise 2012-2018 yılları arası gözlem periyodu olarak belirlenmiştir

3. ULUSLARARASI BANKACILIKTA GELİNEN NOKTA VE GENEL DEĞERLENDİRME

Bankacılık sisteminde Basel Kriterlerinin uygulanması çalışmaları ülkelerde henüz tamamlanmamışken kriterlerin başarısı ve performansı ile ilgili oluşan görüşler , kriterlerin eksiklikleri ve giderilmelerine yönelik olarak kriterlere eklenen yenilikler ve hatta Basel III-Basel ? gibi çalışmalar aslında kriterlerin güvenilirliğini ve uygulamaların başarı derecelerini de sorgulamamıza neden olmaktadır.

Türk Bankacılık Sistemi olarak konuyu incelediğimiz zaman Basel II Kriterleri ile ilgili olarak da uygulamada eksikliklerin olması Basel Komitesi’nin sürekli revize ettiği ve uyum süreci yayınladığı yeni ve hatta daha yeni kriter maddelerine uyum sağlamada özellikle zamanlama açısından sorunlar yaratmaktadır. BDDK’nun 2007 yılında operasyonel risk ile ilgili olarak yaptığı çalışmalar ile sermaye ihtiyacını belirlemesi aslında Basel II Kriterlerinin kısmi olarak uygulanmaya başlamasına neden olmuştur.Basel II Kriterleri ile tam uyumlu düzenlemeler ise 2012 yılında duyurularak, Temmuz 2012 tarihinden itibaren paraleluygulamaya geçilmiştir. Krizöncesinde oluşturulan yol haritasında2008 yılında Basel II ilkelerinin uygulanmayabaşlanması, 2011 yılındanitibaren ise gelişmiş içsel yöntemlerindevreye alınması planlanmıştı. Yaşanan gelişmelerle yenidüzenlemelerin yürürlük tarihi 2013sonrasına ertelendi.Sektörün sermaye yeterlilik rasyosunun % 8’in oldukça üzerinde olması bankaların BaselII kriterlerine uygun hareket ettiğinigöstermektedir.

Kriz sürecinde yaşanan sıkıntılar sonrası tepkisel olarak oluşturulmuş olan Basel III uzlaşısı kapsamındaeksikliklerin giderilmesi, finansalve ekonomik istikrarın yeniden sağlanmasıve bununla birlikte gelecekteyaşanabilecek kriz ihtimalleriniazaltmak amaçlanmaktadır.Yeni kriterler sermaye tanımında gerçekleştirilecek değişiklikler, yeni bir kaldıraç rasyosu geliştirilmesi, stres durumlarında kullanabilmek üzere iyi dönemlerde sermaye tamponları oluşturulmasını teşvik edecek uygulamalar ve global bir minimum likidite standardı belirlenmesi olarak özetlenebilir.

Yeni kriterler BDDK tarafından uygulamaya konacak kurallar ve kriz öncesi dönemde ve kriz sürecinde yürürlüğe konan likidite rasyoları, yüzde 12’lik hedef sermaye yeterliliği rasyosu, kar dağıtımının izne bağlanması, karşılıklara ilişkin değişiklikler gibi düzenleme ve

uygulamalarla paralellik gösteriyor. Basel III Kriterlerinin uygulamaya geçileceği tarihin 2019 olduğudüşünülürse o dönemdeki küresel konjonktür, şirket ve banka bazında yeni düzenlemelerehızlı adapte olmayı sağlayacak kurumsalkültürün ve risk yönetim kültürünün tam olarak oturmamış olmasıönemli bir dezavantaj olarak görünmektedir. Ayrıca reel sektörde firmaların kredi değerleme kriterlerine uygun yapılanmalarını sağlama sorunları da bulunmaktadır.

Türk bankacılık sektörünün AB ülkeleriyle karşılaştırıldığında yeterli sermayeye sahip olduğu ve borçluluk oranının düşük seyrettiğiana sermayenin ağırlıklı olaraködenmiş sermaye ve dağıtılmamışkarlardan oluştuğu, birincil sermayebenzeri borçların ana sermaye içindekipayının çok düşük olduğu görülmektedir.

Reel sektörün kredi dönüşlerinde sorun yaratarak ve bankaların risklivarlıklarını artırarak bankacılık kesiminide etkilemesi riski ise bulunmaktadır. Basel II'de olduğu gibi Basel III'de de firmaların kredi değerlemesi açısından özellikle altı çizilen konu mali tabloların standartlara uygun hazırlanması, şeffaflık ve kurumsal yönetim. Türkiye bankacılık sektöründe risk ağırlıklı kredilerin oranının yüksek olması firmalarınkrediye ulaşmak için finansal açıdan olduğu kadar, risk standartları açısından da uyum sağlamalarını gerektiriyor.

Ve en önemli sorun ise bankacılık sistemi Basel Kriterlerine uyum sağlama süreci yaşarken kriterlerde görülen eksiklikler sonrasında güncellenen yeni kriterler akıllara şu soruyu getiriyor **"Basel Kaç'a tam olarak uyum sağlamalıyız?"**

Basel Komitesi tarafından çeşitli süreçlerde revize edilen ve yapılan düzenlemeleri ilgili ülkelerin resmi otoritelerine bildirilen Basel Kriterleri kullanıldığı tüm ülkelerde bankacılık sektörlerinde sürekli yeni çalışmalara neden olmaktadır.Riskler karşılığında bankaların bulundurmaları gereken sermaye miktarlarını ayarlama açısından büyük önem taşıyan sermaye rakamlarının arttırılması güçlü bankacılık sistemlerine neden olacak olduğu gibi kurallara uyum süreçlerinde yaşanan bir takım aksaklıklar, yetersizliklerde tüm ülkelerde görülmektedir.

Basel Kriterleri kapsamında yapılan uygulamaların , düzenlemelerin tamamının başarılı sonuçlar vermediği bazı uygulamaların özellikle kredi derecelendirme sisteminde olduğu gibi finansal krizlere de neden olduğu bilinmektedir. Bu nedenle ülkelerin kriterlere uyum sağlamaları, kendi bankacılık sistemlerine entegre etmeleri ve çalışmalarını yeni düzenlemeler kapsamında yapmaları her zaman istenilen şekilde ve sürede olmamaktadır.Bu süreç gecikmeleri ise ülkelerin kriterleri takip etmeleri konusunda sorunlar yaşamalarına neden olmaktadır.

Basel Komitesi'nin yapması gerekenler ise tam anlamıyla uygulanma olanağı bulmuş, tüm ihtiyaçları karşılayabilecek, gerçekçi kriterleri gündeme getirmek olmalıdır.Aksi takdirde özellikle Basel Kriterlerinin uygulanması konusunda Basel Kaç'a uyum sağlamaya çalışmalıyız konusunda sorularını giderememiş olan bankacılık sektörleri açısından Basel Kaç bizim için geçerli ve önemli olacaktır sorusu her zaman varlığını koruyacaktır.

Olması gereken ise güçlü bir sermaye yapısı ve olası tüm riskleri sermaye yeterliliği hesaplamasına dahil eden karmaşık olmayan, anlaşılabilir ve en önemlisi uygulanabilir kriterlerin oluşturulmasıdır.

Kaynakça

http://www.bddk.org.tr/WebSitesi/turkce/Raporlar/Diger_Raporlar/11102tbs_genel_gorunumu_haziran_2012.pdf., 15.08.2012

2010 - 53. Yılında Türkiye Bankalar Birliği ve Türkiye`de Bankacılık Sistemi İstatistik Ekleri http://www.tbb.org.tr/tr/Banka_ve_Sektor_Bilgileri/Tum_Raporlar.aspx, http://ebulten.bddk.org.tr/AylikBulten/Gelismis.aspx, 20.08.2012

http://ebulten.bddk.org.tr/AylikBulten/Gelismis.aspx, 20.08.2012

http://www.bloomberght.com/haberler/haber/1194025-isaac-amerikan-bankalarina-daha-akilli-duzenleme-gerekli, 07.08.2012

Yaslıdağ Beyhan Kredi Derecelendirme Sistemi Literatür Yayınevi 2007 İstanbul sayfa:71

Sorularla Basel 2.5 Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu Nisan 2012

Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu-Sorularla Basel III Aralık 2010

Bankaların İç Denetim ve Risk Yönetimi Sistemleri Hakkında Yönetmelik, 08.02.2001 Tarihli ve 24312 sayılı R.G.

ABD Merkez Bankası-AB Merkez Bankası- İngiltere Merkez Bankası, İngiltere İstatistik Ofisi, TCMB, TÜİK, BDDK, TOKİ

İMF-OECD İstatistikleri-Economist İntelligence Unit-www.cbar.az

www.bddk.org.tr

www.cbar.az

www.tcmb.gov.tr

www.imf.org

EMEKLİLİK SİSTEMLERİNİN FİNANSMANINDA YENİ ÇÖZÜM: BİREYSEL EMEKLİLİK

Arş. Gör. Tuncay KARA
Hacettepe Üniversitesi, uyvar01@hotmail.com

Özet

Özellikle güçlü iktisadi yapıya ve sosyal güvenlik anlayışına sahip ülkelerin, nüfuslarının yaşlanmasına ve bireylerinin ortalama yaşam sürelerinin uzamasına bağlı olarak artan sosyal güvenlik harcamalarının olumsuz iktisadi etkilerine çözüm bulma arayışlarının, en önemli sonuçlarından birisi, bireylerin emeklilik çağlarındaki aylıklarında daralmaya gidilmesidir. Bu olumsuz etkinin, emeklilere olabildiğince az yansıtılması anlayışı temelinde, bireysel tasarrufların fonlandırılmasıyla, kişilere emeklilik dönemlerinde gelir getirici bireysel emeklilik sistemleri bir çözüm olarak sunulmaktadır. Bu bağlamda çoğu ülkelerce bireysel emeklilik sistemlerinin iktisadi yapılar içinde güçlenmesi için katkı payı ödeyiciler için vergi indirimleri gibi özendirici teşvikler uygulanmaktadır. Bununla beraber her yapı gibi bireysel emeklilik de kusursuz bir düzenek değildir. Gerek toplumdaki gelir dağılımını etkilemesi ve gerekse kamunun sosyal güvenlik sistemlerinden çekilmeye başlamasının bir sonucu olması, fonlamaya dayalı belirsizlikleri içinde barındırması tartışmaları da beraberinde getirmektedir. Kamu finansmanı temelli emeklilik yapılarına, bireysel tasarruflar yapılması yoluyla, yardımcı olunması umulan, bireysel emeklilik uygulamalarına olumlu ve olumsuz yönlerine genel bakış bu çalışmada ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar sözcükler: Bireysel emeklilik, yeni sosyal güvenlik.

Abstract

Depends on aging of population and prolongation of median survival of individuals in countries with a strong understanding of the economic structure and social security, social security expenditures increased and to find a solution to the negative economic effects of this situation, one of the most important consequences of individuals epochs of retirement pensions is to make a contraction. On the basis of the understanding of reflect this negative effect in retirees as little as possible, funding individual savings and private pension income during retirement are offered as a solution. Most of the countries in this context, to strengthen the contribution of private pension systems in their economic structures, apply some incentives such as tax breaks to encourage payers. However, as each structure the individual pension is not a perfect mechanism. Affect the distribution of income in society and the public social security systems as well as being a result of the onset of withdrawal, based on the uncertainties of funding brings the debate in the host. An overview of the positive and negative aspects of the individual pension applications was studied that this system is expected to assist pension structures based on public funding, through the issuance of individual savings.

Key words: Individual pension, new social security.
Jel Codes: G11, H55

GİRİŞ

Toplumların nüfuslarının yaşlanması, ortalama yaşam sürelerinin uzaması, her emekli kişi başına düşen çalışma çağındaki gerek insan sayısı ve gerekse sosyal güvenlik yapısına prim ödeyen çalışan sayılarının azalması, kamu finansmanı temelli sosyal güvenlik sistemleri üzerinde bir yük oluşturmaktadır. Bu mali yüke bir çözüm olarak bireylerin emeklilik dönemlerindeki gelirlerinde daralmaya gidilmiştir. Ancak emekli olunduğunda gelir seviyesinde düşüşün istendik olmaması, sosyal güvenlik sistemlerinin finansmanında dağıtım usulü yanında, bireylerin birikim yaptıkları hayat sigortalarını ve nihai olarak fonlamaların yer aldığı bireysel emeklilik yapılarını netice vermiştir. Bireysel emeklilik, bireysel birikimlerin bireysel emeklilik şirketleri, bankalar, sigorta kuruluşlarınca fonlanması ve belirlenen emeklilik yaşında kişilere ek gelir sağlanması ile beraber kamu finansmanı üzerindeki yükün hafifletilmesi anlayışıdır.

1980'lerde ortaya çıkmış olan bu yapı, değişen nüfus yapılarının doğal bir sonucu olarak emeklilik sistemleri için finansal bir çözüm olmuştur. Çünkü emeklilik sistemlerinde, dağıtım usulü anlayışına göre, çalışanların primleri aynı dönemdeki emeklilere ayrılmaktadır. Yani çalışandan emekliye bir aktarım mevzubahistir. Ancak bu anlayışın başarı ile uygulanabilmesi bir emekli başına çok fazla çalışan düşmesi ve o çalışanlardan toplanan sosyal güvenlik kesintisinin emeklilere aktarılması ile mümkündür. Kısaca bir örnek toplum üzerinde konuyu açıklayacak olursak:

Yani hem yaşlı bağımlılık oranı düşük olmalı ayrıca istihdam oranı yüksek tutulmalıdır. Dağıtım usulünden sonra gelişen bireysel emeklilik tasarruflarında ise bireylerin emeklilik zamanları için öngördükleri tasarrufu sağlamak için yapacakları birikimlerin, emeklilik fonlarına yatırılması, bu fonlar aracılığıyla birikimin değerlenmesi anlayışı vardır.

Nüfus Yapısı Değişimi ile Bireysel Emeklilik Uygulamaları: Öncelikle dağıtım usulünün özellikle Avrupa ülkelerinde emeklilik sistemlerinin finansmanında yetersiz kalışını görmek için 65 yaş üstü nüfus, 15-64 yaş arası nüfusta istihdam oranı ve bu istihdam edilen nüfus, 65 yaş üstü nüfus başına düşen 15-64 yaş arası çalışma çağındaki nüfus gibi göstergeler önemlidir.

Grafik 1. 1997-2011 Yıllarında, 15-64 Yaş Nüfusun Avrupa Birliği-27 (AB) Ülkelerinde İstihdam Oranı[40]

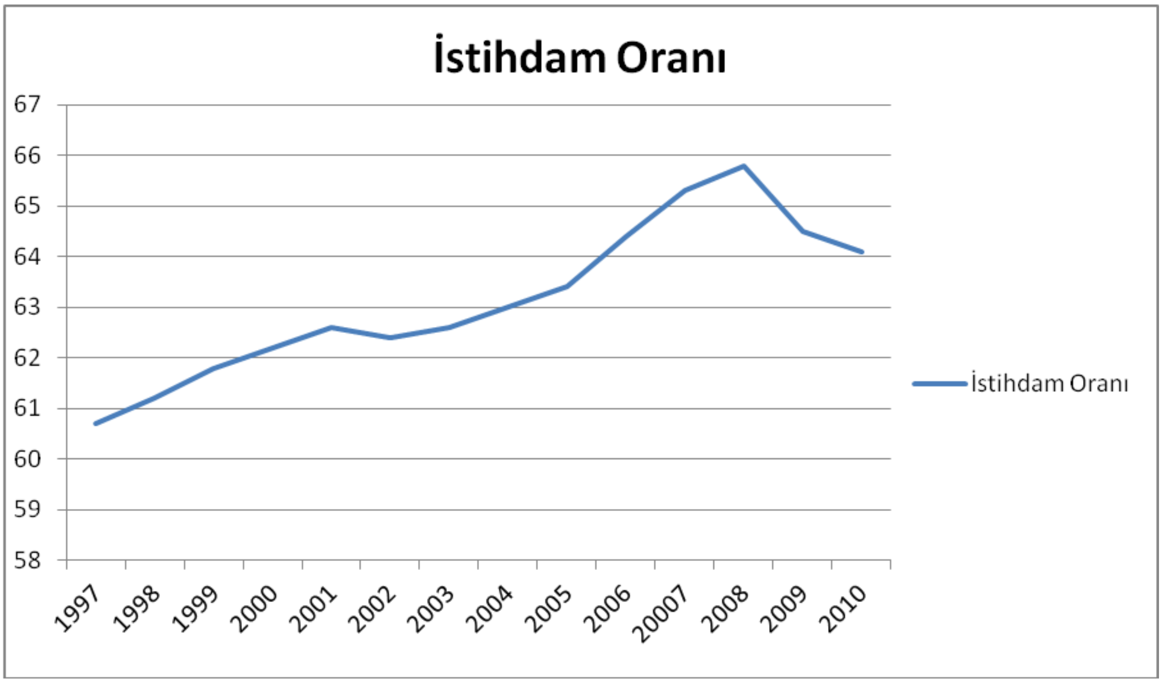

Görüldüğü üzere, Avrupa Birliği genelinde ekonomide son yıllardaki durgunluğu, özellikle 2008 yılındaki iktisadi durgunluğu izleyen yıllarda, istihdamda bir düşüş görülse de genel itibariyle istihdam artış seyrindedir. 2020 yılı Avrupası için yoksulluk riskine maruz birey sayısının 20 milyonun altına inmesi (2020 yılı itibariyle öngörülen AB nüfusu 514,3 milyondur[41]), 20 yaş ile 64 yaş arası nüfusta istihdamın %75'e erişmesi hedeflenmektedir.[42] Böyle bir hedef aynı zamanda iktisadi açıdan zayıf olunan emeklilerinde yoksulluk görmemesinin amaçlandığının bir diğer ifadesidir. Yukardaki grafikte verilerin 15-64 yaş arası nüfusa ait olduğu ile Avrupa Birliğinin genç nüfusunun en az %40'ının, 2020 yılında 3. basamak eğitim mezunu olması hedefi beraber düşünüldüğünde,15-19 yaş arası okullaşmanın artarak, 20-64 yaş arası istihdamın grafikte görülenden yüzde olarak 2 veya 3 daha yukarda olduğu öngörüsü yapılabilecektir. Bu durum Avrupa Birliğinde sosyal güvenlik sistemleri için alınan bir diğer önlemin istihdam artırımı olduğunu da göstermektedir. Bunun yanında değişen nüfus yapısı içinde her 65 yaş üstü nüfus başına düşen 15-64 yaş arası nüfus sayısına (yaşlı bağımlılık oranı) ilişkin grafik aşağıdadır.

---

[40]http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&language=en&pcode=tsiem010&tableSelection=1&footnotes=yes&labeling=labels&plugin=1 (04.06.2012 tarihi erişimli)

[41] http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tps00002&plugin=1 (05.06.2012 tarih erişimli)

[42] http://eunec.vlor.be/detail_bestanden/doc014%20Europe%202020.pdf (05.06.2012 tarih erişimli)

Grafik 2. AB-27'de 1990-2010 Yıllarında Yaşlı Bağımlılık Oranı[43]

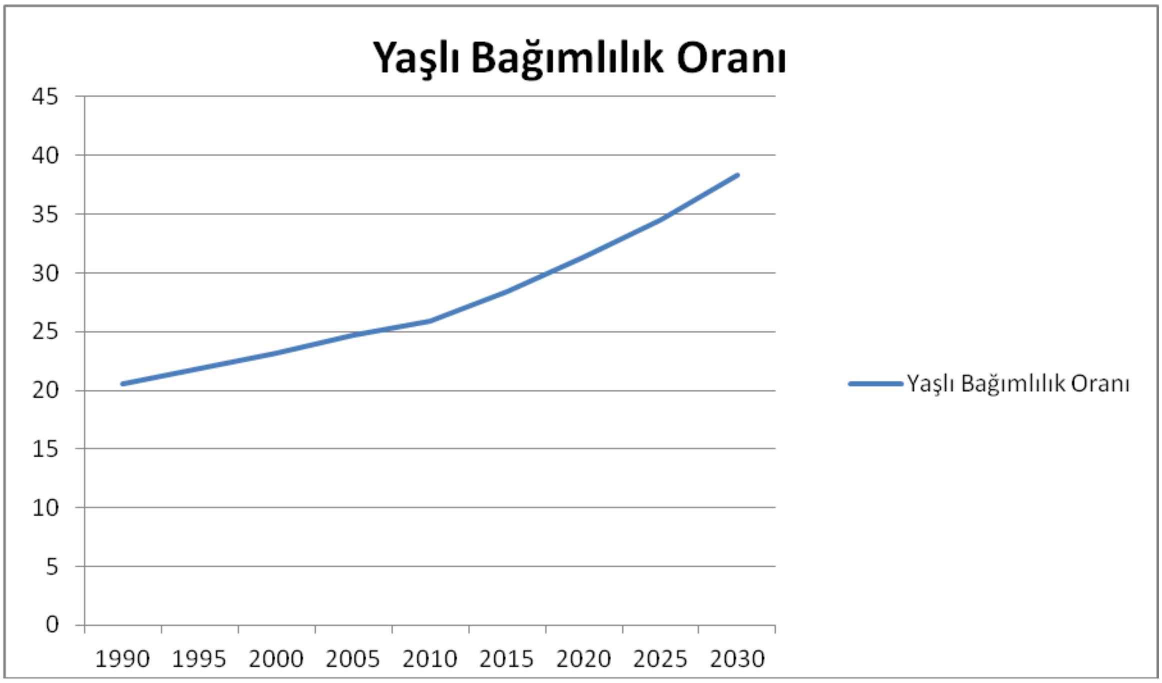

Görüldüğü üzere Avrupa devletlerinde yaşlı bağımlılık oranı artmaktadır. Bu durum Avrupa ülkelerinde bireyleri, kamu ve mesleki emeklilik uygulamalarının yanında bireysel emeklilik uygulamalarına itmektedir. Almanya, Belçika, Portekiz ve Finlandiya'da emeklilik gelirlerinin %5-20 arası ve İngiltere, İrlanda, Danimarka, Hollanda'da ise %20-30 arası özel emeklilik uygulamalarından elde edilen gelir mevzu bahistir. Bu oranın her geçen gün artacağı varsayımında bulunulmaktadır.[44]

Uygulamalara Genel Bakış: 1980'lerden itibaren Dünya'da kabul gören bireysel emeklilik anlayışına yönelik Türkiye'de 1999 yılında çalışmalar başlatılmıştır. Bireysel Emeklilik Tasarruf ve Yatırım Kanununun 28 Mart 2001'de T.B.M.M. tarafından kabulü ve 7 Ekim 2001 tarihi itibariyle uygulanması ile Türkiye'de uygulamalar başlamıştır. Türkiye'de Emeklilik Gözetim Merkezinin 25.05.2012 tarihli verilerine göre bireysel emeklilik katılımcı sayısı 2.786.960'dır[45]. Ayrıca Sermaye Piyasası Kurulunca Nisan ayında uygulanan beklenti anketine, anketin gönderildiği 600'ü aşkın üst düzey yöneticiden 285'i katılım gösterdiği verilere göre; bu katılımcıların %70.18'inin emekli fonlarının aktif değerlerinin yıllık beklentisine ait görüşü artışın olacağı yönünde olup %8.42'lik kısmı aşırı artış olacağı beklentisini paylaşmıştır.[46] Bireysel emeklilik sistemine yönelik vergisel teşvikleri düzenlemek amacıyla Bazı Vergi Kanunlarında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun 28

---

[43] Verilerin 2010 yılı ve sonrasına yönelik bölümü yine Eurostat sayfasının nüfus öngörülerinden alınmıştır.
[44] http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=738&furtherPubs=no&langId=en&pubId=494&type=2 (03.06.2012 tarih erişimli)
[45] http://web2.egm.org.tr/webegm2/chart/besgosterge/wg_sirketview_tablolu.asp?raportip=10 (03.06.2012 tarihinde erişimli))
[46]http://www.spk.gov.tr/apps/ad/AylikPeriyodikDokumanHandler.ashx?pdt=PERD01&did=27&dt=0&submenuheader=null (03.06.2012 tarihinde erişimli)

Haziran 2001 tarihinde TBMM tarafından kabul edilmiş ve 10 Temmuz 2001 tarih ve 24458 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanmış, bazı hükümleri yayımı tarihinde, diğer hükümleri ise 7 Ekim 2001 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bazı Vergi Kanunlarında Değişiklik Yapan Kanun ile bireysel emeklilik sisteminde katılım aşamasında katılımcılara ve çalışanları adına katkıda bulunan işverenlere, fonların yatırıma yönlendirilmesi aşamasında ve birikimlerin toplu para veya maaş şeklinde geri alınması aşamasında vergi teşvikleri getirilmiştir.[47]

Gelir getirme açısından OECD ülkeleri ile ilgili bilgilere baktığımızda 2009 ve 2010 yıllarında pozitif (+) yönlü gelir getirdikleri görülmektedir. *"Tüm ülkelerin (yerel para birimi cinsinden ve portföy yönetim maliyetleri düşüldükten sonra) yıllık reel yatırım getirisi ortalaması %3.5 nominal getiri ortalaması % 5.4'tür."*[48] 2010 yıl sonu itibariyle bu fonların değeri 3.0 trilyon dolardır. Türkiye'de 2011 yıl sonunda bir yıl öncesine göre %19'luk büyüyen bireysel emeklilik fonları14.3 milyar Türk lirası varlık değerine ulaşmıştır.

Tablo 1. Bazı OECD ülkelerinin 2009-2010 Yılı Emeklilik Fonlarının Ülke Ekonomilerinin Boyutlarına Göre Oranları (%)[49]

Ülkeler	2009	2010
Hollanda	129.8	134.9
Amerika B.D.	67.8	72.6
İngiltere	73	86.6
Japonya	25.2	25.2
Almanya	5.2	5.2
Türkiye	2.3	2.3

Bu rakamlara Türkiye'de yapılan emekli fonlarına yatırım büyüklüğünün 14 milyar lira büyüklüğünde olduğu gerçeği ile bakıldığında gelişmiş ekonomilerin bu alanda yapmış oldukları yatırımlar daha iyi anlaşılmaktadır.

Reel getiri oranları açısından bakıldığında 2009 ve 2010 yılları için %18.4 lük oranla Hollanda zirvede yer almakla birlikte Yunanistan için bu oran -%7.4 ile en kötü performanstır.[50] Türkiye'de emekli fonlarındaki değerlendirmelerde birincil olarak %60'ların üzerinde kamu borçlanmaları, daha sonra esnek yapılanma gelmekte olup hisse senetlerinin ağırlığı ise %10 seviyelerindedir.

Türkiye'de işverenlerin çalışanları, eşlerin bir diğeri için yapmış oldukları katkı payı ödemeleri, brüt ücretlerinin veya beyan edilen gelirlerinin %10'unu ve yıllık asgari ücreti aşmamak koşuluyla vergiden indirilebilmektedir. Bu yapının teşviki açısından vergi indirimi teşvikleri birçok ülkede uygulanmaktadır. Ayrıca yıl içinde en fazla 6 kez katılımcılar emeklilik fonlarının bileşimini değiştirebilmektedirler.

SONUÇ ve ÖNERİLER

---

[47] http://www.egm.org.tr/?sid=70 (28.05.2012 tarih erişimli)
[48] http://www.egm.org.tr/bes2011gr/bes2011gr_tr.pdf (29.05.2012 erişim tarihli)
[49] OECD Pension Market in Focus, Issue 7, Issue 8 kaynağından asıl bilginin alındığı belirtilmiştir. Kullanılan erişim adresi http://www.egm.org.tr/bes2011gr/bes2011gr_tr.pdf (02.06.2012 tarih erişimli)
[50] http://www.egm.org.tr/bes2011gr/bes2011gr_tr.pdf (02.06.2012 tarih erişimli)

Bireysel emeklilik ve tasarruf uygulamalarının etkin kılınmasında birincil etken, risk hesaplamaları için birincil önemde olan nüfusların yaşlanmasından dolayı, sosyal güvenlik sistemlerinin kaynak dağıtım yönteminin geçmişteki gibi gereksinimlere yanıt verememesidir. Bu anlayış çerçevesinde yaş etkeni önemli olduğu için ülkenin nüfus yapısına bakılıp özellikle bebek patlamasının (baby boom) olduğu yıllarda doğanların emeklilik dönemlerine yönelik tedbirlerin alınması gereklidir. Bu hususun gerektirdikleri, ister bireysel emeklilik tasarruf uygulamalarıyla olsun, ister kamu eliyle olsun gerçekleştirilmesi sosyal güvenlik sistemlerinin işleyişi açısından ehemmiyet arz etmektedir.

Bireysel emeklilik uygulamaları piyasa ekonomisi güçlü olarak işleyen ülkelerde başarıyla uygulanmaktadır. Bireysel emeklilikte fonlara kaynaklar yatırılmaktadır. Fonların ise arz ve taleplerinin piyasada buluşması gereklidir. Eğer bu sağlanamazsa sıkıntılı bir sürece girilir. Ayrıca Türkiye örneğinde olduğu gibi bankalar ve bireysel emeklilik şirketleri %60'ların üzerinde kamu borçlanmasına kaynaklarını yatırmışlardır. Yine en güvenli liman devlet olarak görülmektedir. Fonlar değerlendikleri gibi bazı ülkelerde Yunanistan örneğinde olduğu biçimde, değerde yitirebilmektedirler. Bu nedenle bireysel emeklilik yapısının sosyal güvenlik çatısı altında ne kadar ağırlıklı olması planlanıyorsa, bu ülkenin ekonomik planlamaları ile uyumlu bir biçimde karar verilmelidir.

Türkiye'de uygulanan biçimiyle çalışanların ödeyecekleri katkı paylarında vergi indirimleri olması, sosyal güvenlik şemsiyesi altındaki emekliliğin artık devletler tarafından yüklenilmesinden ziyade devletin düzenleyici ve denetleyici rolü tercih ettiğini göstermektedir. Zira bu vergi indirimi uygulamasının, zaten sosyal güvenlik ödemelerinin mali açıdan yük olduğu devletlerce sürekli kılınması olanaksızdır. Bu teşviklerin, bireysel tasarrufların iktisadi yapılar içerisinde kalıcı hale gelmesi için uygulanan özendirici işlemler olduğu ortadadır. Bununla beraber bir diğer uygulama tasarrufları nemalandıracak olan iktisadi merkezlerce alınabilinen yönetim gideri kesintileri uygulamada ödenen tutar arttıkça azalmaktadır. Bu daha çok tasarruf yapanın daha çok kazanması anlamına gelmektedir. Ancak bütün bu uygulamalar cüz'i bir birikimi dahi yapamayacak olan yoksullar ile varsıl kesim arasındaki gelir eşitsizliğinin daha artması demektir. Bu nedenle bu uygulamalarda vergi indirimlerine, yönetim gideri kesinti oranlarına dikkat edilmelidir. Belirli bir kesime tasarruf yapması için imtiyaz tanınması hakkaniyet ilkesince de uygun değildir. Diğer taraftan bu teşvikler ile toplanacak tasarrufların yine kamunun yararına hizmet edeceği öngörüldüğü için yapılmaktadır anlayışı da ileri sürülmektedir. Ayrıca uygulamanın yayılması yolunda etkin bir yöntem olmakla beraber vergi indiriminin bahis olduğu bir üst sınırın çizilmiş olması gelir eşitsizliğinin çok aşırı boyutlara gitmemesi için alınmış bir önlemdir.

Bireysel emeklilik sistemlerinin iyi işleyebilmesi için bireylerin katkı payları ödeyebilecek durumda olması, yani birey başına düşen gelirin fazla olması gereklidir ki kişiler tasarruf yapabilsin. Bu noktada işverenlerin çalışanları adına bireysel emekliliğe katkı yapmaları ve bu katkıların vergiden muafiyeti düşünülebilir. Böylece bireysel olarak kendisi tasarruf yapamayacak kadar az gelir kazanan bireyler için de bireysel emeklilik sağlanmış olur.

Yalnız bireysel emekliliği tek çare olarak düşünmek tamamıyla yanlıştır. Emeklilik olgusu yalnız 65, 60, 67 yaşlarından sonra gerçekleşmeyip, bir kişinin iş kazası veya herhangi bir hastalık, olay sonucu malul olduğu durumlarda da emekliye sevk edilmesi gerekebilmektedir. Bu gibi durumlarda, bireylerin yeteri kadar birikim yapmamış

olmalarından dolayı sefalete terk edilmeleri toplumda sosyal güvenlik açısından sıkıntılar doğuracaktır. Bu konu bireysel emeklilik tasarruflarında tam olarak yanıtlanmamış olup bireyin başına elim olay gelip emekli olunca o güne kadar biriktirdiği ile yetinmesi öngörülmektedir. Bu uygulamaların temel kısıtlılığı bu anlayıştır. Sosyal güvenlik sistemlerinin ülkedeki zenginliklerin topluma yeniden dağıtımı yoluyla zor günlerde refahın teminatı olduğu hiçbir zaman unutulmamalıdır. Bu nedenle bireysel emeklilik sosyal güvenlik sistemleri için tek başına bir çözüm olmayıp yalnızca destekleyici araçlardan birisidir.

Sosyal güvenceleri sağlayanın temelde devlet olması gerektiği gerçeği göz ardı edilmemelidir. Devlet bireysel emekliliğe yönelik uygulamaları destekleyecek olsa dahi her bireye asgari olarak eşit emeklilik imkanları öncelikle sunularak kimsenin zor günlerinde yoksulluk riski ile karşılaşması engellenmelidir. Bireysel emeklilik bireylerin çalışırken kazandıkları gelirden emekli olunca daha aşağı inmemeleri amaçlı veya iyi bir gelir ile emeklilik yaşamı için araç olmalıdır. Yoksa devletler yaşlıları için yetersiz emeklilik maaşı öngörerek bireyleri artık kendi tasarruflarını kendileri yapsın demeleri ahlaki yönden de yanlış olacaktır. Ayrıca eşlerin her ikisinin emekli gelirlerine yönelik yatırım yapmalarının ve bir tarafta tek çalışan bireyin yapacağı yatırım miktarının farklı olacağı ve emeklilikte bireyler arasında gelir eşitsizliklerinin açılacağı görülmektedir.

KAYNAKÇA

1. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&language=en&pcode=tsiem010&tableSelection=1&footnotes=yes&labeling=labels&plugin=1 (04.06.2012 tarihi erişimli)
2. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tps00002&plugin=1 (05.06.2012 tarih erişimli)
3. http://eunec.vlor.be/detail_bestanden/doc014%20Europe%202020.pdf (05.06.2012 tarih erişimli)
4. http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=738&furtherPubs=no&langId=en&pubId=494&type=2 (03.06.2012 tarih erişimli)
5. http://web2.egm.org.tr/webegm2/chart/besgosterge/wg_sirketview_tablolu.asp?raportip=10 (03.06.2012 tarihinde erişimli)
6. http://www.spk.gov.tr/apps/ad/AylikPeriyodikDokumanHandler.ashx?pdt=PERD01&did=27&dt=0&submenuheader=null (03.06.2012 tarihinde erişimli)
7. http://www.egm.org.tr/?sid=70 (28.05.2012 tarih erişimli)
8. http://www.egm.org.tr/bes2011gr/bes2011gr_tr.pdf (02.06.2012 tarih erişimli)

MİLLİ MARAQLAR VƏ MARJİNAL FAYDALILIQ: BÜDCƏ SİYASƏTİ

Doktorant Amal HƏSƏNLİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, hasanliamal@gmail.com

Xülasə

Məqalədə iqtisad elmində intensiv istifadə edilən marjinal faydalılıq və milli maraqların təmin edilməsi məsələləri araşdırılır. Qeyd olunur ki müasir iqtisadi fəaliyyətin və iqtisad elminin əsas inkişaf xəttinin mahiyyəti barəsində hazırda dünyada vahid hesab edilə biləcək yanaşma yoxdur. Fikrimizcə prinsip etibarı ilə heç zaman belə vahidlik olmamışdır. Yalnız zamanın müəyyən məqamlarında bəşəri inkişafın təsiri ilə klassik və ya neoklassik adlandırılan konsepsiyaların aparıcılığı müşahidə olunmuşdur. Fikrimizin ən yaxşı sübutu kimi dünyanın sosial, siyasi, hərbi və baza iqtisadi münasibətləri (məsələn, fərdi mülkiyyət hüququnun toxunulmazlığı) çox yaxın prinsiplər üzərində qurulan inkişaf etmiş ölkələrinin iqtisadi sistemi və inkişaf modelinin ciddi fərqlərə malik olmasını qeyd etməyi mümkün sayırıq.

Problem nədədir? Hesab edirik ki, bu sualın bir mənalı cavabı yoxdur və ya hər hansı cavab ən azı polemika mövzusudur. Fikrimizcə bu əsasən iqtisadi fəaliyyətin qiymətləndimə meyarı ilə bağlı olan məsələdir. İqtisadiyyatda faydalılıq və onun ölçülməsi bütün iqtisadi nəzəriyyələrin tədiqat predmetidir. Bu iqtisadiyyatın sosial mahiyyəti ilə bir başa bağlıdır. Eyni zamanda bu məsələnin həlli, müasir iqtisadi fəaliyətin bütün aspektləri, o cümlədən sahibkarlıq fəaliyyəti, təbiətdən istifadə, dövlətin iqtisadi siyasəti və iqtisadi fəaliyyətin milli və beynəlxalq səviyyələrdə tənzimlənməsi və s. kimi müstəvilərdə axtarılmalıdır. Təbiidir ki, daha dolğun nəticələrə malik olmaq üçün, belə müstəvilərin hər birində məsələyə yanaşma metodologiyası fərqlənməlidir. Eyni zamanda problemin həllində ümumu nəticələrin əldə edilməsi üçün milli maraqların prirotetliyi, Paretto optimallığı, ikinci ən yaxşı və ya son zamanlar dünyada prioritetə çevirilmiş davamlı inkişaf yanaşmaları arasında seçim və ya onların "sinergetik" formulunun tapılması vacibdir. Hesab edirik ki, milli dövlətlərin iqtisadi siyasətləri daima belə bir "formulun" axtarışındadır. Belə axtarışı asanlaşdırmaq mümkündürmü? Biz buna çalışırıq.

Açar sözlər: milli maraqlar, marjinal faydalılıq, iqtisadi siyasət, qiymətləndirmə meyarları

The National Interest and the Marginal Effectiveness: Coordination Problem

Abstract

There is no any single approach to the essence of modern economic activities and main stream of Economy as a science. Principally, there hasn't been such unity. Only in certain periods, classical or neoclassical concepts were observed. For example, economic system and development model of the developed countries have serious differences.

What is the problem? We consider that there is no meaningful answer to this question or it is the subject of polemics. We think this is related to the appreciation criterion of economic activity. Effectiveness and its measurement in economy is a research subject of an economic theory. This is related to the social merits of economy directly. At the same time, the problem solution should be found in the all aspects of the modern economy, including entrepreneurship, nature usage, regulation of economic activity and policy of the state in national and international meanings and so on. Obviously, approach methodology of each of these should differ. At the same time, it is important to find choice of "synergetic" formula among priority of national interests, Paretto optimal, recent sustainable development approaches in the world. We think the national economic policies are is always in search of such "formula". Is it possible to ease such a search? We're working on it.

Key words: national interests, marginal effectiveness, economic policy, assessment criteria.

JEL Classification Codes: H30, F41; F15, F36.

Müasir iqtisadi fəaliyyətin əsas inkişaf xəttinin mahiyyəti barəsində hazırda dünyada vahid yanaşma yoxdur. Əslində heç zaman belə vahidlik olmamışdır. Yalnız müəyyən zamanlarda bəşəri inkişafın təsiri ilə klassik və ya neoklassik nəzəriyyələrin aparıcılığı müşahidə olunmuşdur. Belə vəziyyətin yaranmasının əsas səbəbi, iqtisadi fəaliyyətin qiymətləndimə meyarı ilə bağlıdır. İqtisadiyyatda faydalılıq və onun ölçülməsi bütün mühüm iqtisadi nəzəriyyələrin tədiqat predmetidir. Bu iqtisadiyyatın sosial mahiyyəti ilə bir başa bağlıdır. Ona görədə məsələnin həlli müasir iqtisadi fəaliyətin bütün aspektlərini əhatə edən müstəvilərdə axtarılmalıdır. Təbiidir ki, daha dolğun nəticələrə malik olmaq üçün, belə müstəvilərin hər birində məsələyə yanaşma metodologiyası fərqlənməlidir. Lakin burada əsas və mürəkkəb məsələlərdən biri iqtisadi fəaliyyətdə milli maraqlarla marjinal faydalılığın potensial ziddiyyətlərinin həlli, onların uzlaşdırılmasıdır.

Qeyd olunan problemin çoxşaxəliliyi və mürəkkəbliyini nəzərə alaraq onun həllinə maliyyə münasibətləri kəsimində, xüsusi ilə büdcə siyasəti müstəvisində baxmağa çalışacağıq. Məlum olduğu kimi, son 30-40 ildə dünya iqtisadiyyatında baş verən iqtisadi böhranların əsas hissəsi məhz maliyyə sektorunun “aparıcılığı” ilə fərqlənmişdir. Beləki XX əsrin 70-ci illərində baş verən “enerji resursları” böhranından sonrakı bütün böhranlarda maliyyə münasibətlərinin doğurduğu şərait yeni kataklizmlərə rəvac vermişdir. Belə böhranları süjet xəttinə görə bir neçə qrupa ayırmaq olar – beynəlxalq hesablaşmalarda milli valyutaların dönərliyinin təmin olunması xüsusiyyətlərindən yaranan böhranlar; beynəlxalq maliyyə qurumları və iri sponsorların borcvermə tələblərindən yaranan böhranlar və dövlət maliyyəsinin idarə edilməsi, büdcə siyasətlərinin xarakterindən yaranan böhranlar.

İlk iki qrup problemlərin yaranmasında qloballaşmanın təsirlərini əsas hesab etmək olar. Buna görədə belə böhranların milli iqtisadi sistem çərçivəsində qarşısının alınması kifayət qədər çətindir. Sonuncu qrup problemlər isə bilavasitə milli iqtisadi siyasətin xarakterindən qaynaqlanır və buna görədə onların ertələnməsi milli iqtisadi idarəetmə sisteminin vəzifələri hesab edilməlidir.

Çağdaş iqtisadi nəzəriyyədə bazar münasibətlərinin ən səmərəli iqtisadi mexanizm kimi qəbul olunmasına rəğmən, ayrı-ayrı ölkələrdə Dövlətin iqtisadi idarəetmədə faktiki rolu mahiyyət etibarı ilə genişlənməkdədir. Döğrudur, bazar münasibətlərinin xarakterinə uyğun olaraq dövlətin rolu əsasən ictimai xarakterli xidmətlərin təqdimatı ilə məhdudlaşır. Fikrimizcə müasir inkişaf mərhələsində ən mühüm belə xidmətlərdən biri Dövlət büdcəsinin istiqamətləndirici fəaliyyətidir.

XX əsrdə dünyanın aparıcı inkişaf etmiş ölkələrində Dövlət büdcəsinin formalaşdırılması təcrübəsi əsasında, Büdcə sistemi 3 əsas funksiya : fiskal, tənzimləyici və sosial funksiyaları yerinə yetirir.

Ənənəvi olaraq Fiskal funksiya- özünün gəlir mənbələrinin olmadığı hallarda Dövlətin fəaliyyət göstərməsi məqsədi ilə zəruri maliyyə bazasının yaradılmasını nəzərdə tutur. Beləliklə faktiki olaraq fiskal funksiyanın vəzifələri və hüdudları dövlətin fəaliyyətinin məqsədləri, vəzifələri və seçilmiş fəaliyyət modeli ilə şərtlənir. İqtisadi mahiyyət baxımından zəruri maliyyə bazasının yaradılması zamanı dövlət mülkiyyətinin gəlirləri nəzərə alınmır. Çünki əvvəla, əksər ölkələrdə belə gəlirlər zəruri xərclərə nisbətdə çox kiçik olur və onlar stasionar gəlir kanalı kimi yox, fövqaladə hallarda istifadə olunacaq strateji ehtiyatlar kimi dəyərləndirilir. Digər tərəfdən iqtisadi sistemin “özünü inkişaf qabiliyyətinin” qorunması baxımından hesab edilirki, xərclər həmişə cari gəlirlərə hədəflənməlidir. Başqa sözlə, xəzinə

maraqlarının qorunması mənasını verən Fiskal siyasət dedikdə, iqtisadiyyatın Dövlət tənzimləməsinin mühüm aləti kimi, hökumət xərcləri və gəlirlərinin tənzimlənməsi üzrə maliyyə tədbirləri toplusu başa düşülməlidir.

İqtisadiyyatın tənzimlənməsi funksiyası dedikdə, Dövlətin öz iqtisadi siyasətini həyata keçirmək məqsədi ilə tətbiq etdiyi təsərrüfat mexanizmi, o cümlədən əsas gəlir mənbəələri kimi vergilərdən istifadə etməsi üzrə fəaliyyəti ; dövlət xərclərinin istiqamətləndirilməsi və büdcə kəsirinə münasibət siyasəti başa düşülür. Burada mühüm məqam, vergilərin səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi ilə yanaşı, vergi yükünün və inzibatçılığının stimullaşdırıcı və ya təzyiq təsirlərinin düzgün qiymətləndirilməsidir. Məsələn bazar konyunkturunun dəyişməsi ilə vergi daxilolmalarının artıb –azalması, vergi səviyyəsinin bazarda rəqabət mübarizəsi elementinə çevrilə bilməsi amilləri vergilərin iqtisadi tənzimləmədə rolunu düzgün müəyyənləşdirilməsinə ciddi təsir edə bilir.

Büdcənin tənzimləyici funksiyalarının xarakterinə əhəmiyyətli təsirlərin böyük qrupu milli iqtisadi inkişaf modelindən doğan xərclər siyasəti ilə bağlıdır. Bir sıra hallarda büdcənin sosial və ya investisiya yönümlü olması polemika mövzusuna çevirilir. Hesab edirik ki, büdcənin təməl təyinatının dövlətin sosial mahiyyət daşıyan xərclərinin maliyyələşdirilməsi olmasına rəğmən, onun sosial xarakteri aksiomatikdir. Deməli büdcənin, sosial və ya investisiya xarakterli xərclərin nisbəti kimi başa düşülən “statusu”nun müəyyənləşdirilməsinə yanaşma formal – kəmiyyət tutumlu olmamalıdır.

Büdcə kəsirinin formalaşdırılmasına yanaşmalar büdcənin xarakterini qiymətləndirməyə yaxşı imkan yaradır. Kəsirin “stimullaşdırıcı” xarakteri, əsaslandırılmış zəruri xərclərin ödənilməsi mənbələrinin yaradılması (müəyyənləşdirilmiş fəaliyyət vəzifələrinə düzgün əməl edilməsinin təminatı, gəlir və xərclərin proqnozlaşdırılmasının dəqiqliyinin artırılması və s.) həmişə qorunmalıdır. Kəsirin maliyyələşdirilmə mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi baxımından isə, daxili bazarın yüksək aktivliyinin təmin edilməsi və bir sıra hallarda maliyyə bazarında sterilləşdirici rol oyanayan dövlət öhdəlikləri seqmentinin yardılması, fikrimizcə mühüm əhəniyyət daşıyır və daha nəticəli hesab edilə bilər. Burada kəsirin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin inflyasiya təzyiqi yaratması və ya dövlət borcunun artırılmasına təsir kimi xüsusiyyətlərinə diqqət verilməsi vacibdir.

Son dövrlərdə büdcənin əlahiddə sosial funksiyalara malik olması ideyası yetərincə aktuallşmışdır. Sosial funksiya dedikdə əsasən – Dövlət büdcəsinin milli gəlirin yenidən bölgüsü vasitəsi kimi xüsusiyyətləri nəzərdə tutulur. Bu baxımdan əlbəttə o sosial xarakterə malikdir. Eyni zamanda yenidən bölgü xüsusiyyətinə büdcənin tənzimləyici funksiyasının elementi kimi də baxıla bilər. Ona görədə hesab edirik ki, sosial funksiya büdcənin ayrılmaz elementidir.

Məlum olduğu kimi üzərinə düşən iqtisadi funksiyaları reallaşdırmaq üçün Dövlət iqtisadi siyasət, bazar və digər tənzimləmə mexanizmlərinin birgə istifadəsinə çalışmaqla, iqtisadi fəaliyyətin, o cümlədən sahibkarlığın stimullaşdırılmasını təmin etməlidir. Bu məqsədlə ayrı ayrı ölkələrdə Büdcə sisysəti vasitəsi ilə iqtisadiyyatın tənzimləməsinə yanaşmalar əsasən iki müxtəlif nəzər konsepsiyaya- büdcənin neytrallığı və funksional büdcə konsepsiyalarına əsaslanır. Ən geniş yayılmış və qədim hesab edilən klassik bazar münasibəttərinə əsaslanan “Neytral büdcə” konsepsiyası, Dövlətin büdcə siyasətini bütövlükdə büdcənin balanslaşdırılmasına istiqamətləndirir və beləliklə büdcənin geniş təkrar istehsal prosesinə neytral yanaşmasının zəruriliyini təsbit edir. Bu halda hesab edilir ki,

maliyyənin normal idarə edilməsi elə, iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyətinin təmin edir. Başqa sözlə, büdcə xalis maliyyə məsələsinin həlli ilə - pul vəsaitlərinin toplanması və xərclənməsi ilə məşğul olur.

"Böyük tənəzzül"ün dərsləri və Keyns nəzəriyyəsi əsasında Dövlət büdcəsinin istifadə edilməsi təcrübəsi, büdcə alətlərinin iqtisadiyyatın güclü tənzimləyiciləri ola bilməsini aşkar etdi. Sonralar "sosial bazar təsərrüfatı" yanaşmasının uğurları bu ideyanı dahada gücləndirdi. Nəticədə, büdcənin iqtisadi inkişafdakı rolunu "funksional maliyyə" konsepsiyası əsasında qiymətləndirilməsinə rəvac verildi. Bu konsepsiyaya görə, büdcə siyasətinin formalaşdırılması və və realizasiyası eyni zamanda həm maliyyə, həmdə iqtisadi hədəflərə istiqamətlənə bilər və hətta, burada aparıcı iqtisadi hədəflər olmalıdır. Çünki, Dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas şərtləndirici amillərindən biri – iqtisadiyyatın tarazlaşdırılmasıdır. İqtisadi tarazılıq isə, mahiyyət etibarı ilə, daima dəyişən zaman və konyunkturanın təsiri ilə yalnız, inkişafın davamlılığı və dayanıqlığı şəraitində arzu olunan nəticəliliyə gətirə bilər. Ona görədə "funksional maliyyə" konsepsiyası fikrimizcə, müasir dövrdə büdcə siyasətinin formalaşmasına, daha düzgün yanaşmadır. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, belə yanaşma büdcə quruculuğunun bir sıra mühüm parametrlərinin formalaşdırılması, o cümlədən büdcənin tənzimləyici rolunun gücləndirilməsi və büdcə kəsiri kateqoriyasının qiymətləndirilməsində düzgün nəticələrə gətirə bilər. Məsələn, adətən təcrübədə büdcə kəsirinə mənfi hal kimi, büdcənin borc yükünü artıran alət kimi baxılır. Funksional maliyyə konsepsiyasına görə isə, yalnız uzun müddət ərzində büdcə kəsirinin aradan qaldırılmaması iqtisadi stabillik məsələsinin əsaslı həlli olmadan mümkün deyildir. Hesab ediri ki, Dövlətin büdcə siyasətinə "iqtisadi yanaşma"nın mahiyyəti məhz bu məqamla bağlıdır.

Funksional maliyyə konsepsiyasında büdcəninin balanslaşdırılması nisbətən arxa plana keçirilir. İlk planda dövlətin cari iqtisadi siyasətinin məqsədləri dayanır. Məsələn, nəzəri baxımdan tam məşğulluğun təmin edilməsi, iqtisadi inkişafın stabilləşdirilməsi, struktur islahatlarının gerçəkləşdirilməsi və s. dayanır. Hesab edilir ki, bu məqsədlərə nail olunması baxımından yaxşı qurulmuş maliyyə sistemi və dövlət institutlarının etibarlılığı şəraitində, dövlət borclarının artması ciddi iqtisadi təhlükə yaratmır. Beləki: - Əvvəla belə şəraitdə dövlət borcunu başqa vasitələrlə qaytarmağa ehtiyac yaranmır. Çünki dövlətin qiymətli kağızları yüksək etibarlılığa malik olduqda, onlar hər bir investorun portfelinin mühüm hissəsini təşkil edir, həmdə milli gəlirin artması ilə belə kağızlara investisiyalar artır. Ona görədə dövlət borcu problemi onun qayrtarılmasında deyil, ona xidmətin təmin edilməsi, yəni dövlət büdcəsindən müvafiq faiz ödəmələrinin ayrılmasına transforfmasiya olunur. Başqa sözlə müvafiq qiymətli kağızların investorlar üçün cəlbediciliyini saxlamaqla dövlət borcunu həmişə yenidən maliyyələşdirmə mümkündür. İkincisi, iqtisadi siyasət mexanizmi vasitəsi ilə Dövlət borcunun azadılması üçün imkanlar həmişə mövcuddur. Məsələn vergi səviyyəsini qaldırmaqla büdcənin gəlir kanallarını genişləndirmək mümkündür. Üçüncüsü, Dövlət borc yükünü azaltmaq üçün bir sıra alətlərə malikdir. Məsələn ölkədə pul kütləsinin həcminin artırılması, valyuta siyasəti və s.

Funksional maliyyə konsepsiyası, bir sıra ölkələrdə büdcə quruculuğunda geniş tətbiq edilir. Lakin stabilləşdirmənin fiskal metodlarının tətbiqi bir neçə əlavə suallar yaradır. Büdcə kəsiri və dövlət borcunun limit hədləri hansılardır? Büdcə kəsirindan başqa, Dövlət borcuna təsir edən faktorlar varmı? Mahiyyətinə görə kəsirin və dövlət borcunun həcminin

səviyyəsi onların ÜDM-də xüsusi çəkiləri ilə müəyyənləşir. Lakin bu göstərici effektiv hesab edilə bilməz, çünki ayrı-ayrı ölkələrdə çox fərqli şərait vardır. Ona görədə bu göstəriciləri dəyərləndirərkən, ancaq onu qeyd etmək olar ki, dövlət borcu o vaxt ölkənin büdcə sistemi üçün ağır yükə çevirilir ki, borc üzrə faiz ödəmələri büdcə kəsirinin əsas yaradıcısı olur. Bu baxımdan dövlət borcunu qiymətləndirərkən, büdcə kəsirini, ümumi və ilkin kəsir olmaqla iki hissəyə ayırmaq məqsədə uyğundur. İlkin kəsir dedikdə, ümumi kəsirdən faiz ödəmələrini çıxdıqdan sonra qalan hissə başa düşülür. Stabilləşdirmə siyasətinin əsas aləti məhz ilkin kəsir olmalıdır. Dövlət borcu böyük olduğu halda, büdcənin kəsirinin mühüm hissəsi dövlət qiyməli kağızlarının faizlərinin ödənilməsinə yönəldilirsə, belə hal maliyyə sistemi üçün təhlükə yarada bilir. Dövlət borcunun dinamikasına təsir edən faktorlar sırasında ümumi və ilkin kəsirlərin nisbəti, ÜDM-n artım sürəti və dövlət qiymətli kağızları üçün real faiz dərəcəsi, xüsusi ilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, ilkin profisit yarandıqda, ÜDM-in artım sürəti faiz dərəcəsindən yüksək olduqda Dövlət borcu azalır və əksinə. İqtisadi artımın sürəti yüksək olduqca, iqtisadiyyatın çəkə biləcəyi büdcə kəsirinin səviyyəsi yüksək olur.

Digər tərəfdən, dövlət borcunun qiymətləndirilməsində bir sıra texniki və institutsional xarakterli problemlər mövcuddur. Məsələn iqtisadi subyektlərin maliyyə imkanlarının qiymətləndirilməsi onun büdcə məhdudiyyətləri ilə birbaşa bağlıdır. Ancaq büdcə məhdudiyyətləri o zaman korrekt hesab edilə bilər ki, o yanlız cari xərclərin artıb-azalmasının yox, həm də iqtisadi subyektin əmlakının dəyişməsini xarakterizə etsin. Ona görədə dövlət borcunun həcmini qiymətləndirərkən, onu yalnız ÜDM-in dinamikası yox, həm də inflyasiya amili nəzərə alınmaqla, borclardan təmizlənmiş dövlət aktivlərinin dəyişməsi ilə müqayisə etmək zəruridir. Lakin burada ciddi iki problem mümkündür: dövlət aktivləri əslində hansılardır və onları hansı qiymətlə nəzərə almaq lazımdır.

Beləliklə, qeyd olunanları ümumiləşdirərək, belə nəticəyə gəlmək olar ki, müasir inkişaf mərhələsində, dövlətin büdcə siyasətinə "texnokratik" idarəetmə aləti kimi yox, milli maraqları təmin edən dayanıqlı və davamlı iqtisadi inkişaf vasitəsi kimi baxılması məqsədəuyğundur. Belə olduqda milli maraqların təmin edilməsi ilə marjinal faydalılığın potensial ziddiyyətlərinin aradan qaldırılması mümkünləşir.

Ədəbiyyat

1. Deborah Bräutigam, Michael Woolcock. Small States in a Global Economy. The Role of Institutions in Managing Vulnerability and Opportunity in Small Developing Countries. UNU/WIDER, Discussion Paper No. 2001/37
2. Ludovico Alcorta, Frederick Nixson. The Global Financial Crisis and the Developing World: Impact on and Implications for the Manufacturing Sector. United Nations Industrial Development Organization. Vienna, 2011.
3. Global economic crisis: implications for trade and development. Report by the UNCTAD secretariat, Geneva, 7 May 2009
4. Financial Stress, Downturns and Recoveries. World Economic OutlookUpdate, , IMF, Washington D.C., October, 2008.
5. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. İllik hesabat 2009. Bakı: 2010.

SƏUDİYYƏ ƏRƏBİSTANININ GEOİQTİSADİ VƏZİYYƏTİ HAQQINDA

Emil QASIMZADƏ

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, emil_kasimzade@mail.ru

Xülasə

Məqalədə Səduiyyə Ərəbistanın iqtisadi inkişaf səviyyəsinin geoiqtisadi imkanları qiymətləndirilir. Qiymətləndimədə riyazi üsullardan istifadə etməklə ölkənin rəqabəqabiliyyətliliyi və digər parametrlə tədqiq olunur.Müəllif qeyd edir ki, Yaxın Şərq ölkələri regionu şimaldan cənuba və şərqdən qərbə gedən beynəlxalq nəqliyyat yollarının üzərində yerləşdiyindən çox vacib strateji mövqeyə malikdir. İndi Avropa dövlətləri öz milli maraqları baxımından Yaxın Şərq ölkələrinə strateji əhəmiyyətli region kimi baxırlar. Fars Körfəzi ölkələrinin ticarət tərkibi monoəmtəəli olmaqla bərabər, həm də asimmetrikdir, çünki ixrac əsasən neft və neft məhsullarına yönəldiyindən beynəlxalq əmtəə bazarında qiymətlərin dəyişməsi qarşısında acizqalma halına tez-tez rast gəlinir. Uzunmüddətli sabitliyi təmin etmək prosesində OPEK və Səudiyyə Ərəbistanı qiymətə nəzarətdə müəyyən məhdudiyyətlərlə üzləşir.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunub ki, dünya ixracı ilə Səudiyyə Ərəbistanı ixracının yaxınlıq ölçüsü 2005-ci ildə 9471,7 və 2010-cu ildə isə 7215,3-ə bərabər olub. Göstəricinin 2256,4 qədər yaxşılaşması ixracının keyfiyyətinin aşaği dərəcədə olmamasından xəbər verir.

Seçim prosesində reytinqi Səudiyyə Ərəbistanının reytinqindən yuxarı olan sənayecə inkişaf etmiş, Norveç, Hollandiya, Avstraliya, Kanada, Çili kimi natural ölçüdə çox böyük mineral resurslar ixrac edən ölkələr istisna olmaqla, Avropa Şurasına və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına daxil ölkələr kənarlaşdırılıb.

Tədqiqat nəticəsində yaxınlıq (oxşarlıq) ölçüsü 683,26-dan aşağı olan 17 ölkə seçilib. Səudiyyə Ərəbistanı 17 ölkə arasında ixracın rəqabət qabliyyətlik səviyyəsinə görə 8-ci yeri tutur. İPİİ görə özündən yuxarıda yerləşən Oman (0,846; 2007-ci ilin göstəricisi), Bəhreyn (0,801), və Liviyanı (0,765) xeyli qabaqlayır. Qeyd etmək lazımdır ki, 17 ölkə arasında 8-ci yer orta göstəricidir. Əgər ixracın rəqabət qabliyyətlik səviyyəsi ən yüksək olan ölkənin göstəricisini 100% qəbul etsək, onda krallığın ixracının rəqabət qabliyyətlik səviyyəsi Rusira Federasiyasının ixracında 74,5% (1,1211/1,5039) təşkil edəcək. Beləliklə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Səduiyyə Ərəbistanın geoiqtisadi maraqları onun xarici iqtisadi siyasətinən əhəmiyyətli asılıqlara malikdir və bu asılılıqların düzgün dəyərləndirilməsi ölkənin milli maraqlarının daha dolğun təmin olunmasını şərtləndirə bilər.

Açar sözlər: milli maraqlar; beynəlxalq əmtəə bazarı; ixrac; neft və neft məhsulları; yaxınlıq (oxşarlıq) ölçüsü; rəqabət qabliyyətlik səviyyəsi; xammal resursları; diversifikasiya.

Yaxın Şərq ölkələri regionu şimaldan cənuba və şərqdən qərbə gedən beynəlxalq nəqliyyat yollarının üzərində yerləşdiyindən çox vacib strateji mövqeyə malikdir. Əlverişli coğrafi mövqe və xeyli dünya enerji resurslari ehtiyaına sahib olmaq region ölkələrinin dünya iqtisadiyyatının maraq mərkəzində olmasına imkan yaradır. Lakin bir tərəfdən xarici ticarət strukturunun əsasən monoəmtəəli olması və digət tərəfdən potensial imkanlara nisbətən yüksər səviyyədə olmaması ortaya problemlər çıxardır. Bu deyilənlərə rəğmən Yaxın Şərq ölkələrinin ixrac əməliyyatlarını ətraflı öyrənməyə ehtiyac vardır. İndi də əksər Avropa dövlətləri öz milli maraqları baxımından Yaxın Şərq ölkələrinə strateji əhəmiyyətli region kimi baxırlar. Fars Körfəzi ölkələrinin ticarət tərkibi monoəmtəəli olmaqla bərabər, həm də asimmetrikdir, çünki ixrac əsasən neft və neft məhsullarına yönəldiyindən beynəlxalq əmtəə bazarında qiymətlərin dəyişməsi qarşısında acizqalma halına tez-tez rast gəlinir. Uzunmüddətli sabitliyi təmin etmək prosesində Neft İxrac edən Ölkələr Təşkilatı və Səudiyyə Ərəbistanı qiymətə nəzarətdə müəyyən məhdudiyytlərlə üzləşirlər. Fars Körfəzi Ərəb

Dövlətləri Əməkdaşlıq Şurasının ixrac etdiyi əmtəənin yarısı Səudiyyə Ərəbistanın payına düşür. Bu ölkə ən böyük bazara malikdir. İndiki gündə ixracını diversifikasiya etməklə dunya əmtəə bazarinda rəqabət qabliyyətlnə, stabıllıyə və dayanıqlığa malk olmaq və həm də geoiqtisadi maraqlarını genişləndirmək istiqamətində qısa müddətdə bir sıra iri layihələri həyata keçirməkdə iddialıdır.

Geoiqtisadiyyat dedikdə iqtisadi resurslar üzərində nəzarətə nisbətdə müxtəlif miqyaslı və xüsusiyyətli cəmiyyətlərin (imperiya, milli dövlət, şəhər və ya əyalət elitası, beynəlxalq təşkilatlar, hakimiyyət, silk, istehsalat, ticarət, maliyyə qrupları, institut, mərkəz, ittifaqlar və s.) aralarindakı qarşılıqlı əlaqə sferası başa düşülür.Geoiqtisadiyyat həm də məkan faktorlarının istehsal sferasına və malların paylanmasına təsirini və iqtisadi fəaliyyətin inkişafı üçün məkanın istifadəsinə təsirini öyrənir. XX əsrin sonunda Edqar Lyuttvakın iqtisadiyyat elminə daxil etdiyi “geoiqtisadiyyat” termini coğrafiya, tarix və iqtisadiyyatın birləşməsini və dövlətin rəqabət qabliyyətliyini qaldırmaq üçün siyasi vasitələrin istifadəsini nəzərdə tutur.

Dövlətin geoiqtisadi maraqları müzakirə olunduqda “geoiqtisadi maraqlar” anlayışının əsasını təşkil edən “geosiyasət” və “geosiyasi maraqlar” kateqoriyalarının izahından başlamaq lazımdır.İqtisadiyyat və siyasət müxtəlif məkan (fəza) görünüşünə malikdirlər. Siyasi məkan nisbi sabitlikdə təzahür tapırsa, iqtisadı məkan fasiləsiz hərəkətdə olur və mal və xidmətlərin tələb və təklif dinamikasından asılıdır. Dövlət, siyasi kateqoriya kimi daim nəzarətdən azad olmağa can atan iqtisadi axın üzərində nəzarəti həyata keçirdir. Lakin bu iki kateqoriyanın vahid ümumi mürəkkəbəsi olan resurslar vardır. Siyasi mübarizə həmişə resurslara sahib olmaq uğrunda mübarizə ilə sıx əlaqədədır. Yeni resurslara sahib olmağa can atmaq geosiyasəti doğurdu və dövlətin maraqları sferasının qlobal səviyyəyə qədər genişləndirdi.

Dünya arenasında dövlıtin geoiqtisadi obrazı-elə rəqabət qabliyyətliyin praktik tərənnümü deməkdir. Dövlətin geoiqtisadi obrazı butun ölkələr tərəfindən qəbul Beynəlxalq İqtisadi Formun ölkələrin rəqabət qabliyətlik reytinqi haqqinda məruzəsində əks olunub. Ümumdünya İqtisadi Formun “Global Competitiveness Report” illik məruzəsində Growth Competitiveness Index (GCI- Artımın rəqabət qabliyyətlik indeksi) və Business Competitiveness Index (BCI- Biznesin rəqabət qabliyyətlik indeksi) kimi iki əsas göstəricilər toplusundan istifadə olunur. Bunlardan birincisi ölkənin qlobal rəqabət qabliyyətliyini qiymətləndirir və iqtisadi artım üçün ən vacib sayılan makroiqtisadi göstəricilərinə əsaslanir. Bu indeksin göstəriciləri ölkənin iqtisadi artımının imkanları haqqında ancaq ortamüddətli perspektivdə məlumat verə bilir. GCI inkişafın müxtəlif səviyyəsində qərarlaşan dünya ölkələrinin rəqabət qabliyyətliyi 12 toplananla səciyyələnir. Onlar “İnstitutların keyfiyyəti”, “İnfrastruktura”, Makroiqtisadi sabitlik”, “Səhiyyə və ibtidai təhsil”, “Ali təhsil və peşə hazırlığı”, “Mal və xidmət bazarının effektivliyi”, “Əmək bazarının effektivliyi”, “İnkişaf etmiş maliyyə bazarı”, ”Texnoloji səviyyə”, “Daxili bazarın ölçüsü”, “Şirkətlərin rəqabət qabliyətliyi” və “İnnovasiya potensialı”. İkinci indeks Harvard universitetinin professoru M. Porterin rəqabət üstünlüyü nəzəriyyəsinə əsaslanır və ölkənin rəqabət qabliyyətliyini mikrosəviyyədə qiymətləndirir. Hər iki indeksin hesablanmasında informasiya bazasını form tərəfindən Menecerlərin Sorğu proqramı (Excentivic Opnion Survey) çərçivəsində şirkətlərin top-menecerlərinin sorğularının nəticələri və statistik məlumatları təşkil edir.

Müasir şəraitdə ölkənin rəqabət qabliyyətliyi təsərrüfat sisteminin vəziyyəti və inkişaf perspektivinin göstəricisidir. O ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakının xarakterini müəyyənləşdirir, iqtisadi təhlükəsizliyin qarantı kımı çıxış edir və ümumi şəkildə ölkənin

azad rəqabət şəraitində dünya bazarının tələblərinə uyğun və satışının əhalinin rifahını yüksəldən mal və xidmət istehsal etməsi qabliyyətini səciyyələndirir.Rəqabətə dünya təsərrüfat sistemində yer uğrunda mübarizə aləti və milli iqtisdiyyatın effektivliyinin yüksəldilməsi mexanizmi kimi baxılır. Təsədüfi deyildir ki, son dövrün ümumi ideyası bir çox ölkələrin açıqlıq strategiyasına, dünya bazarında dərinləşmə otiyentasiyasına keçməsidir.

Maliyyə-iqtisadi əlaqələrin dərinləşməsi, milli iqtisadiyyatın açıqlığı, onların bir-birini qarşılıqlı tamamlaması və yaxınlaşması Səudiyyə Ərəbistanının inkişafının oriyentirini müəyyənləşdirir. Ölkə dünya təsərrüfatına xammal dövləti kimi yox, texnoloji inkişafın yüksək səviyyəsi, güclü maliyyə institutları, inkişaf etmiş infrastrukturlar və informasiya sektoruna malik iqtisadi inkişaf etmiş ölkə səlahiyyətində daxil olmalıdır. Söhbət krallığın rəqabət qabliyyətliyini yüksəltmək probleminin həllindən gedir. Bundan əlavə Səudiyyə Ərəbistanının dünya iqtisadiyyatı cəmiyyətinə rəqabət qabliyyətli iqtisadiyyat keyfiyyətində inteqrasiyası dayanıqlı iqtisadiyyatın əldə etmək kimi uzunmüddətli proqramın həyata keçirilməsinə təkan verəcək.

Beynəlxalq İqtisadi Form (WEF) və Beynəlxalq idarəçiliyin inkişafı institutu (International Institute for Management Development, İDM) tərəfindən işlənmiş ölkələrarası rəqabət qabliyyətlik reytinqi işgüzar və siyasi dairələrdə populyarlıq əldə edib. Beynəlxalq təcrübədə rəqabət qabliyyətliyin göstəricisi və reytinqlərinin hesablanması üsulları daim təkmilləşir və yenidən işlənir. Bu metodikalar, adətən, müxtəlif göstəricilərin köməyilə qiymətləndirilmiş sonlu sayda rəqabət qabliyyətlik faktorlarının seçilməsi və sistemləşdirilməsinə istiqamətlənib.

Beynəlxalq menecementin inkişafı institutu (İMD) “Dünya rəqabət qabliyyətliyi haqqında hesabat” (The World Competitiveness Yearbook) dərc edir. Bu təşkilat öz yanaşmasında rəqabət qabliyyətliyə “ölkələrin elə mühit yaratmaq və dəstəkləmək qabliyyətidir ki, şirkətlər tərəfindən dəyərin meydana gəlməsinin dayanıqlığı təmin olunması və vətəndaşların rifahı artması” kimi baxır. Ölkələr, beləliklə, biznesin aparılması və yaşyış üçün daha yaxşi şəraitin əldə olunması uğrunda öz aralarında raqabət aparırlar.

Beynəlxalq ticarətin və beynəlxalq ixtisaslaşmanın ənənəvi nəzəriyyəsi müqayisəli üstünlük anlayışına söykənib. Hekşer-Olin nəzəriyyəsinə uyğun olaraq müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsi təsdiq edir ki, ölkələr öz istehsalını istehsalat faktorlarının qoyuluşunu daha çox tələb edən sektorlarda təmərtüzləşməklə daha artıq qazanc əldə edirlər. Müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsinin ərəb ölkələrinə tətbiqi nəticəsində müəyyən olunur ki, körfəzyanı ölkələr daha çox aşağıdakı sektorlarda təmərküzləiməlidirlər: xammal hasilatında (neft, qaz, mineral resurslar); əlverişli təbii şəraitdən istifadə etməklə (buğda, pambıq əkini, pambıq emalı) kənd təsərrüfatı sahəsində; ucuz, ixtisaslı və ya ixtisassız işçi qüvvəsinin istifadəsinə əsaslanmış sənayenin ənənəvi sahələrində (toxuculuq sənayesi); ixtisaslı işçi qüvvəsinin istifadəsinə, tədqiqat və tətbiqə əsaslanmış kapitaltutumlu sektorlarda (maşınqayırma). Bazarı formalaşmaqda olan ölkələrdə iqtisadi artımın sürətinin aşağı düşməsinə baxmayaraq, gözləmək olar ki, bu ölkələr öz iqtisadi siyasətlərinin əsasını möhkəmlətməklə və məhsuldarlığı sürətlə artımaqla dayanıqlıq faktoruna çevriləcəklər. Böhran nə qədər çox davam edərsə, onun bu ölkələrə toxunması ehtimalı böyüyür. İşin belə gedişi müəssisələri öz istehsalını artırmağın və məhsuldarlığin yüksəldilməsinin yeni yollarını və imkanların axtarıb tapmağa stimullaşdırmalıdır.

Tədqiqat nəticəsində birinci müəyyən olunub ki, məhsulların istehsalının artın perspektivlərini məhsulun rəqabət qabliyyətliyini yüksəltmək imkanlarının əlavə meyarıdır. Məhsulun rəqabət qabliyyətliyinin artırılmasının aşağıdakı göstəriciləri vardır: təmərküzləşmə səviyyəsi; sahənin orta illik tempi; istehsalın artımının dövlət tənzimlənməsi; daxili satış bazarının genişləndirilməsinin orta illik tempi; elmi-tədqiqat və təcrübə-konstrutor işlrinin innovasiyalı xərcləri; həyatın dövriliyinin davamiyyəti.

İkincisi, həm daxili və həm də dünya bazarında bütövlükdə qlobl rəqabət şəraitində dövlətin rolunun yeni anlamına ehtiyac var. Bunun həm hökumət, həm firmas və həm də vətəndaşların rəqabət qabliyyətliyin necə yaranma və necə mühafizə olunmasını başa düşməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Dövlətin planına uyğun olaraq 50 ən rəqabət qabliyyətli ölkənin sırasına daxil olmaq məsələsi o həyata keçir ki, dövlətin elmi, təhsili, mədəniyyətinin inkişaf səviyyəsi ölkə iqtisadiyytının keyfiyyətli inkişafı ilə sıx əlaqədə olsun.

Biz hesab edirik ki, rəqabət qabliyyətliyə ÜDM, ixrac, investisiya kimi makroiqtisadi göstəricilərin keyfiyyəti kimi baxmaq lazımdır. Bununla bağlı adı çəkilən bu göstəricilərin inkişaf səviyyəsini müəyyən edən metodik baza lazımdır. Məsələn, ixracın keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün klaster nəzəriyyəsində istifadə olunan yaxinlıq (oxşarlıq) ölçüsündən istifadə edəcəyik. İxracın yaxinlıq (oxşarlıq) ölçüsü nə ölkənin ticarət göstəricilərini, nə də onun müqayisəli üstünlüyünü qiymətləndirmir, əksinə müxtəlif əmtəə növlərinin ixracında ölkənin ixtisaslaşma səviyyəsini göstərir.

Aparılmış hesablamalar nəticəsində müəyyən olunub ki, dünya ixracı ilə Səudiyyə Ərəbistanı ixracının yaxınlıq ölçüsü 2005-ci ildə 9471,7 və 2010-cu ildə isə 7215,3-ə bərabər olub. Göstəricinin 2256,4 qədər yaxşılaşması ixracının keyfiyyətinin aşaği dərəcədə olmamasından xəbər verir. Belə bir ümidverici göstərici onunla bağlıdır ki, ölkə iqtisadiyyatında aparılmış diversifikasiya nəticəsində ölkənin ixracı ilə dünya ixracının strukturundakı nəzərəçarpacaq fərq emal sənayesinin məhsulları üzrə müşahidə olunur.

Bununla belə, hesab edirik ki, ixracın keyfiyyət və ya rəqabət qabliyyətliyin qiymətləndirilməsinə bu cür yanaşma yalnız o zaman münasib hesab olunur ki, bu göstəricilərin operativ şəkildə ümumiləşmiş hesablanması aparılsın. Bu omumla bağlıdır ki, artıq xammal resurslarının ixracı inkişaf etməkdə olan ölkələrin rəqabət qabliyyətliyinin keyfiyyət artımının meyarı deyildır. Xammal mallarının ixracı, məsələn, Avstraliya, Kanada, Hollandiya və Norveç kimi inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatında vacib rol oynayır.

İxracının rəqabət qabliyyətliyik səviyyəsinin müəyyənləşdirmək üçün ölkənin inkişafının əsas göstıriciləri Beynəlxalq İqtisadi Form, Ümumdünya Ticarət Təşkilatının və digər beynəlxalq təşkilatların ölkələr üçün müəyyən etdikləri göstəricilərlə üzləşdirilib və müqayisə olunub. Bu məqsədlə 85 ölkə seçilib. Müəyyən ölkələr qrupu ona görə lazım olubdur ki, seçilmiş ölkələrlə müqayisədə Səudiyyə Ərəbistanının ixracının yaxşılaşması üçün prioritetləri göstərmək mümkün olunsun. Aydındır ki, bu ölkələr böyük inkişaf səviyyəsinə malik dövlətlər olmalıdır. Seçim meyarı kimi Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən 2010-cu il üçün işlənmiş dünya ölkələrinin insan potensialnin inkişaf indeksi götürülmüşdür. Tədqiqat prosesində İnsan Potensialının İnkişaf İndeksi çox yüksək olan 42, İnsan Potensialının İnkişaf İndeksi yüksək olan 43 ölkənin və cari ilin hesabatina düşməyən Oman (0,846) ilə Livan (0,803) kimi Ərəb liqası Dövlətlərinin 2007-ci il üçün göstəriciləri statistik analizdən keçirilmişdir. Səudiyyə Ərəbistanı bu siyahıda 0,752 göstərici ilə müqayisə olunan 87 ölkə arasında 55-ci mövqedə yerləşir.

Rəqabət qabliyyətlik səviyyəsini qiymətləndirmək alqoritminin gedişində ölkə üzrə ÜMM-in həcmi, adam başına düçən ÜMM və ixracların yaxınlıq (oxşarlıq) ölçüsünün Səudiyyə Ərəbistanının ixracına yaxın olması meyarı əsas götürülüb. Kəmiyyət və keyfiyyət analizinin aparılması üçün ixracın həcmi, adam başına düşən ixrac, emal məhsullarının, kənd təsərrüfatı xammal və məhsullarının ixrac payları və dünya ixracına yaxınlıq (oxşarlıq) ölçüsü kimi göstəricilərdən istifadə olunub.

Səudiyyə Ərəbistanının ixrac strukturunun sənayecə inkişaf etmiş ölkənin ixrac strukturunun bərabər tutulması şərəfli olmaqla bərabər, qisa müddətli perspektivdə praktik olaraq həyata keçirilməsi çox müşkül olan bir məsələdir. Ona görə də reallığa nail olmaq üçün bizim tərəfimizdən həm ixrac və həm də iqtisadiyyatının strukturu baxımından müqayisə oluna biləcək ölkələr seçilib.Təbii ki, bu ölkələr qrupu əsasən ixracı və sənayesi xammal yönümlü ölkələrdən ibarətdir.

Seçim prosesində reytinqi Səudiyyə Ərəbistanının reytinqindən yuxarı olan sənayecə inkişaf etmiş, Norveç, Hollandiya, Avstraliya, Kanada, Çili kimi natural ölçüdə çox böyük mineral resurslar ixrac edən ölkələr istisna olmaqla, Avropa Şurasına və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına daxil ölkələr kənarlaşdırılıb. Qeyd etmək lazımdır ki, yerdə qalan ölkələrin arasinda Səudiyyə Ərəbistanına yaxınlıq (oxşarlıq) ölçüsü ən aşağı olanı 3419,81 göstərici ilə İslandiyadır. 2010-cu ildə ixracı 1 mln. ABŞ dollarından az olan Avropa ölkəsi olan Çernoqoriya analizə məruz qalmayıb. Neft İxrac edən Ölkələr Təşkilatının üzvü Ekvador tədiyə balansının saldosunun mənfiliyinə və bu təşkilatın üzvü olmaqla bərabər həm Ərəb Dövlətləri Liqası və həm də Fars Körfəzi Ərəb Dövlətləri Əməkdaşlıq Şurasına daxil olan Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin Ümumdünya Ticarət Təşkilatının 2010-cu il üçün hesabatindaki ixraca aid gəstəricilərinin çox böyuk xətaya malik olması səbəbindən müqayisəyə cəlb olunmayıblar. Tədqiqat nəticəsində yaxınlıq (oxşarlıq) ölçüsü 683,26-dan aşağı olan 17 ölkə seçilib.

Ən yüksək rəqabət qabliyyətlik reytinqinə Rusiya Federasiyası sonra isə Norveç və Qətər malikdir. Baxmayaraq ki, İPİİ və ÜMM-ə görə Avstraliya 2-ci yerdədir, ölkələr qrupunda reytinqinə görə 7-ci qərarlaşib. Bu onunla izah olunur ki, Avstraliyanın ixracı az diversifikasiya olunub və strukturunda dağ mədən sənayesi məhsulları nəzərə çarpacaq dərəcədə paya malikdir.Rusiya isə öz növbəsində ixrac rəqabət qabliyyətlik reytinqində 1,5039 göstərici ilə 1-cü yeri tutur. Keçid iqtisadiyyatına malik dövlət üçün bu yaxşı göstəricidir. Bu çox böyük ehtimalla dünya bazarinda mineral məhsulların qiymətlərinin artması ilə əlaqədardır. Bu fakt Rusiyanın ümumi ixracında emal sənayesi məhsullarının və kənd təsərrüfatı xammal və məhsullarının payının çox olmasıdır. Səudiyyə Ərəbistanı 18 ölkə arasında ixracın rəqabət qabliyyətlik səviyyəsinə görə 8-ci yeri tutur. İPİİ görə özündən yuxarıda yerləşən Oman (0,846; 2007-ci ilin göstəricisi), Bəhreyn (0,801), və Liviyanı (0,765) xeyli qabaqlayır. Qeyd etmək lazımdır ki, 17 ölkə arasında 8-ci yer orta göstəricidir. Əgər ixracın rəqabət qabliyyətlik səviyyəsi ən yüksək olan ölkənin göstəricisini 100% qəbul etsək, onda krallığın ixracının rəqabət qabliyyətlik səviyyəsi Rusira Federasiyasının ixracında 74,5% (1,1211/1,5039) təşkil edəcək.

Müqayisəli cədvəlin köməkliyi ilə ixracın rəqabət qabliyyətliyinin inkişaf keyfiyyəti üzrə müəyyən planka qəbul etmək olar. Məsələn, ortamüddətli perspektivdə krallığin ixrac rəqabət qabliyyətlik reytinqinə daha çox yaxın olan ölkələr (Avstraliya, Küveyt, Bruney) üçün, ilk növbədə daha rəqabət qabliyyətli məhsulların (mineral məhsullar, materiallar)

hesabına ixracın həcmi artırılmalıdır. Bunula yanaşı ixracda emal sənayesinin və kənd təsərrüfatı məhsullarının payını artırmaq lazımdır.

İnkişaf etmiş ölkələr arasında Səudiyyə Ərəbistanı ilə ixracı yaxın olan ölkə 276,49 göstərici ilə Norveçdir. Ona görə də qeyri-xammal ixracının payının artırılması üzrə oriyentir müəyyənləşdirmək olar. Ümumi ixracda kənd təsərrüfatı xammal və məhsulları 7,7%, emal sənayesi məhsullarının payı 18% olmalıdır.Uzun müddətli planda adı çəkilən göstəriciləri maksimal həddə çatdırmaq lazımdır. Kənd təsərrqfatı xammal və məhsullarının ixracda payını 20,20%-ə (Rusiya), emal sənayesı məhsullarının ixracda payını 21,80%-ə (Çili) çatdırmaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Белякова, А.А. Геоэкономическое измерение политического положения государства на мировой арене, Вестник ЧитГУ № 3(44). – Чита, 2007.
2. Кылбаев Е.С. Интеграция Республики Казахстан в мировую систему торговли как фактор повышения его конкурентоспособности. Автореферат.
3. Розов Н.С. Геоэкономические перспективы России, Научный эксперт, Научный электронный журнал, вып.3, 2010.
4. Воронцов К.В. Алгоритмы класреризации и многомерного шкалирования. Курс лекции. МГУ, 2007.
5. www.wto.org/statistics.
6. www.informasiya/ru/tab.
7. www.unido.org.
8. www.opec.org.
9. www.unctad.org

POLİTİK KRİZ ÜLKELERİNDE EKONOMİ VE POLİTİKA UYUMSUZLUĞU: VENEZUELA VE İRAN MUHASEBE SİSTEMLERİNİN ULUSLARARASILAŞMA DÜZEYLERİ

Öğr. Gör. Ömer YAZAN
Giresun Üniversitesi, omer_yazan@hotmail.com

Özet

İktisadi sistemleri ve politikaları yoluyla serbest piyasa ekonomilerinden ayrılan ve/veya gelişmiş batı blokuna karşı olan Venezuela ve İran gibi ülkelerin politik eylem ve söylemleri ile ekonomik uygulamaları arasında bir çelişki bulunmakta mıdır? Yapıları ve yöntemleriyle reddedilen gelişmiş batı blokuna muhasebe sistemlerinin değişimi yoluyla yakınlaşmak politik söylemlerin ekonomik tabanda desteklenmediğini mi göstermektedir? Bu sorulara yanıt aranması amacıyla çalışmada ilgili ülkelerin muhasebe sistemleri incelenmiş, yakınsama ve uyum kavramları yoluyla bu sistemlerin uluslararasılaşma düzeyleri belirlenmeye çalışılmıştır. Bu amaçla ilgili ülkelerde Uluslararası Muhasebe-Finansal Raporlama Standartları ile ilgili düzenlemeler ve düzeyleri incelenmiştir.

Anahtar sözcükler: Uluslararasılaşma, yakınsama, muhasebe sistemleri, UMS-UFRS
Jel Kodları: M41,M48

ECONOMY AND POLICY DISHARMONY IN POLITIC CRISIS COUNTRIES:INTERNATIONALISATION LEVELS OF VENEZUELAN AND IRANIAN ACCOUNTING SYSTEMS

Abstract

Is there a conflict between politic discourses and economic implementations of countries as Venezuela and Iran which are against to free market economies and/or developed western block by their economic systems and policies? Is it shown that politic discourses are not supported on economic based by nearing developed western block that is refused with their structures and practices, with changing accounting systems? For the aim of searching answer of these questions,in study, it has examined these countries' accounting systems and has studied to determine this systems' internationalisation levels by concepts of convergence and harmonization. To this end, regulations and levels related with International Accounting- Financial Reporting Standarts have studied.

Key words: Internationalisation, convergence, accounting systems, IAS-UFRS
Jel Codes: M41, M48

Giriş

Finansal raporlarda "Yakınsama" kavramı özellikle çokuluslu şirketlerin finansal tablolarının farklı ülkelerde farklı muhasebe ilke ve uygulamalarının esas alınarak hazırlanması sonucu oluşan farklı finansal sonuçların bu şirketlerin performans değerlendirmelerinin göreceli olarak zor yapılabilmesine neden olması sonucunda gündeme gelmiştir. Bahsedilen bu sorunun ortadan kaldırılabilmesi uluslararası ortak mali raporlamaların doğuşunu zorunlu kılmış böylece ulusal farklılıkların minimize edildiği, benzer finansal sonuçlara ulaştıran finansal tabloların hazırlanması ile bu raporların bir diğer farklı ulusal rapora"yakınsanması" sağlanmış olacaktır (Das vd. 2009:81).

1990'larda hemen tüm ulusları etkileyen finansal krizler, ekonomik aktivitelerin ait olduğu uluslar kadar bağlantılı oldukları diğer ulusları da etkilediği gerçeğinden yola çıkarak bu aktiviteleri ifade eden finansal bilgilerin küresel geçerliliği olan finansal raporlama standartlarından oluşan bir set ile sunularak kalitesinin yükseltilebileceği konusunu gündeme getirmiştir (Irvine,2008:126).Bu süreç 1904 yılında St. Louis'te Uluslar arası Muhasebeciler Kongresi'yle başlamış, 1973 yılında A.B.D, Kanada ,Birleşik Krallık ,Almanya, Hollanda, Fransa,Avustralya,Japonya ve Meksika'nın katılımıyla oluşturulmuş ve bugünkü ismi Uluslar arası Muhasebe Standartları Kurulu olan Uluslar arası Muhasebe Standartları Komitesi'nin çalışmaları ile ortak muhasebe ilke ve uygulamaları geliştirilmeye başlanmıştır. Uluslar arası Finansal Raporlama Standartları (Finansal raporlama çalışmaların Babil Kulesi şeklinde nitelendirilir) olarak hazırlanmış muhasebe uygulamalarına yönelik standardizasyon kuralları ise 2000'li yıllardan itibaren hayata geçirilmeye başlanmış olup 2005 yılını takiben pek çok ülkede uygulanmaya başlanmıştır. (Das vd. 2009:80-81)

UFRS, finansal tabloların uluslararası karşılaştırılabilirliğini sağlamak amacıyla geliştirilmiş olup ortak ilkeler tabanında benzer muhasebe uygulamalarının ülkeler arasında ortaklaştırılabilmesini amaçlamaktadır. Bu bakımdan UFRS, ülkeler arası entegrasyonun araçlarından biri olarak değerlendirilebilmekte, bu entegrasyonun UFRS gibi dünya genelinde "değişim" yönünde kullanılan baskı araçlarıyla sağlanacağı beklenmektedir. Bu açıdan ekonomik ve politik faktörlerin etkisiyle UFRS'nin küreselleşmenin ekonomik anlamda gücünün ve geçerliliğinin bir kanıtı olduğu söylenebilir (Irvine,2008:125-126). Bu düşünce ile, ekonomik/politik söylemleri sebebiyle A.B.D. ve Batı Avrupa ülkeleriyle kriz yaşayan Venezuela ve İran'da UFRS'ye uyum çalışmalarının, küresel ekonomik sisteme de uyum çalışmaları olarak değerlendirilebileceği ve bu doğrultuda ekonomik/politik söylemlerin UFRS gibi reel ekonomik göstergeler yoluyla desteklenmediği yaklaşımı ele alınmıştır.

1.Venezuela'da Politik / Ekonomik Uygulamalardaki Uyumsuzluğun Göstergesi Olarak Muhasebe Uygulamalarının Uluslararasılaşması/UFRS'ye Uyum Çalışmaları

Venezuela toplam nüfusunun %89'u Avrupa kökenli/Latin olarak nitelendirilmekte, bu nüfusun %99'u bir Avrupa dili konuşmakta ve %98'i benzer dini inanışlara sahip bulunmaktadır(Cole vd.2005:74). Bu göstergeler diğer Latin Amerika ülkeleri gibi Venezuela'da da Avrupa ve A.B.D. etkisinin sosyal gerekçelerini göstermektedir. Bu etkinin ekonomik politik uygulamalardaki düzeyi ile muhasebe uygulamalarına yönelik düzeyi hakkında bir fikir verebilmek amacıyla aşağıdaki unsurlar belirtilmiştir.

II.Dünya Savaşı öncesinde petrol endüstrisinin önemli bir kısmı yabancı yatırımlardan oluşan Venezuela 1945'te Demokratik Eylem Partisi'nin (Accion Democratica/AD) iktidara

gelmesiyle politika değişikliğine gitmiş, petrol endüstrisinin ulusallaştırılması sürecine girilerek 1 Ocak 1976 tarihinde bu süreç tamamlanmıştır. (Cole vd.2005:94).

Venezuela ekonomisinde etkili yabancı yatırımlar ile Venezuela'nın dış ülkelerdeki yatırımlarının artan oranlarının ülke sermaye piyasasını değişim ittiği ve ekonomik aktiviteleri açısından önemi düşüldüğünde (1947 yılında kurulan Caracas Menkul Kıymetler Borsası bu tür bu tarihten günümüze kadar yabancı yatırımcıların da faaliyet göstermesi açısından konuya örnek teşkil edebilir (Gonzalez ve Garay,2006:4)) dünya genelinde geçerli muhasebe standartları vasıtasıyla uluslararası anlaşılabilirliği olan bir finansal dil kullanımı söz konusu ülke için bir zorunluluk oluşturmaktadır (Krygier,1999:53).

Muhasebe uygulamalarındaki değişim süreci ile sermaye piyasalarında gözlenen değişimin eşgüdümlü olduğu düşünülebilir. Zira sermaye piyasalarının ulusal bir nitelik taşıdığı,ulusal belirleyicilerin bu piyasalarda etken olduğu dönemlerde muhasebe sistemi ülkeler arasında farklılık arz eden ve yerel ilkeler tabanında geliştirilmiş uygulamalara dayanmaktadır. Ulusal sermaye piyasalarının küresel etkilere maruz kalarak yabancı yatırımlara açılması, muhasebe uygulamalarının uluslar arası anlaşılabilirliğinin sağlanması amacıyla ortak bir finansal dil kullanımını gündeme getirmiştir. (Krygier,1999:53)

Venezuela'da politik söylemlerin aksine ekonomik çevrenin A.B.D., yasal düzenlemeler ve geleneksel kültür açısından ise Avrupa etkisi altında olduğu söylenebilir.Finansal piyasalarda gözlenen A.B.D. ağırlığı, 1940'lı yılların ortalarında kurulan ülkenin ilk muhasebe firmasının uluslar arası petrol şirketlerin işlemleri doğrultusunda faaliyet göstermesi, bu firmanın gerek denetim hizmetleri gerekse finansal tabloların hazırlanması ve sunumu işlemlerini A.B.D. modelinde gerçekleştirmesi örneğinde olduğu gibi muhasebe uygulamalarında da etkisini göstermiştir. (Krygier,1999:54)

1950'li yıllarda sanayi sektörü ve yer altı kaynakları endüstrilerinde yerli yatırımcılar ve devletin yanı sıra yabancı yatırımcılarında faaliyette bulunması, bu faaliyetlerin çoğunluğu A.B.D. kökenli uluslar arası bankalar tarafından finanse edilmesi muhasebe uygulamalarında A.B.D. etkisini artırmış, Amerikan Sertifikalı Kamu Muhasebecileri Kurumu/American Instıtuted of Certified Public Accountants (AICPA) tarafından belirlenmiş olan muhasebe ilkeleri ve denetim standartları Venezuela'da da kabul edilmiş ve uygulanmaya başlanmıştır. (Krygier,1999:54).

İzleyen yıllarda uluslar arası muhasebe kuruluşları ile etkileşimi devam eden Venezuela'da muhasebe uygulamalarının bugünkü durumun özgün bir muhasebe sistemi olduğu asla söylenemez. Zira Nisan 2004 yılında Venezuela Sertifikalı Kamu Muhasebecileri Federasyonu/Federation of Certified Public Accountants of Venezuela (FCCPV) UFRS'ye tamamen uyumlu finansal raporlamada bulunmayı ve bu doğrultuda hazırlanacak Venezuela Finansal Raporlama Standartları'nın Venezuela Genel Kabul Görmüş Muhasebe İlkeleri'nin yerini alacağını deklare etmiştir. FCCPV kamu işletmeleri ve Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler (KOBİ) hariç diğer tüm işletmelerin 31 Aralık 2008 tarihine kadar UFRS ile uyumlu finansal raporlama yapmalarını bildirmiştir. KOBİ'lerin ise 31 Aralık 2010 tarihine kadar söz konusu standartlarla uyumlu raporlama gerçekleştirmeleri istenmiştir (http://www.adoptUFRS.org). 2011 yılı ortalarında Venezuela'nın bahsedilen bu uyum sürecini tamamlayamadığı bildirilmiş olup (Nobes,2011:17), bu yavaş davranışın politik bir gerekçeyle olduğu veya isteksizlik belirtisi olduğu yönünde bir bilgiye ulaşılamamıştır.

"21.yy Sosyalizmi" ve "Bolivarcılık" söylemlerini politik ideoloji olarak sunan Hugo Chavez'in 1998 yılından bu yana devlet başkanı olduğu dönemde, A.B.D. karşıtlığı ve Küba, Kuzey Kore, İran, Belarus ve Suriye gibi Washington yönetimiyle sorun yaşayan ülkelerle kurulan sıkı ilişkiler politik yaklaşımları, komünal konseyler, toprak reformları, işçilerce yönetilen kooperatifler, ulusallaştırılan sanayi kolları ise ekonomik yaklaşımları gösterebilecek örneklerdendir. (www.bbc.co.uk/news/ world-latin-america). Bununla birlikte Latin Amerika ülkeleri arasında yükselen ekonomisiyle dikkatleri çeken Venezuela'nın "Sosyalizm" söylemleri, kapitalist ekonomik unsurların sistem içerisinde mevcut olması sebebiyle (pazar ekonomisi ve fiyat mekanizmasının işleyişi gibi) söylemden öteye gidememekte olup A.B.D. ve Batı karşıtı politik çıkışların da söylemden ibaret olduğu (gerek ihracat gerek ithalat tutarlarında A.B.D. %50'lere varan oranlara sahip bulunmaktadır(www.bbc.co.uk/news/ world-latin-america)) belirtilebilir. Bu doğrultuda Venezuela'da politik söylemlerin ekonomik tabanda desteklenmemesinin bir diğer göstergesi de muhasebe uygulamalarındaki yabancı etkisi (UFRS'ye geçiş çabaları), harmonizasyon ve yakınsama çalışmaları olarak belirtilebilir.

1940'lı yıllardan itibaren muhasebe uygulamalarında A.B.D. etkisi çok açık bir şekilde hissedilen Venezuela'da siyasal değişimin yaşandığı II.Dünya Savaşı sonrası dönemde de muhasebe uygulamalarında bu etki sürmüştür. 1998 yılından itibaren radikalleşen politik ve ekonomik söylemlere(Sosyalizm ve A.B.D. karşıtı söylemler) karşın 2000'li yılları takiben gelişmiş batı bloku (Batı Avrupa ve A.B.D.) menşeli UFRS ile uyumlu muhasebe uygulamalarına geçiş çabaları devam etmiştir. Yetkili 2 kurumun IFAC üyesi olduğu ülkede (http://www.ifac.org) politik söylemlerin en aşırı noktalarda seyrettiği zamanlarda dahi muhasebe uygulamalarında gözlenen söz konusu uyumluluk yüksek düzeydedir

2. Iran'da Politik / Ekonomik Uygulamalardaki Uyumsuzluğun Göstergesi Olarak Muhasebe Uygulamalarının Uluslararasılaşması/UFRS'ye Uyum Çalışmaları

İran'ın, Asya ve Yakındoğu arasında transit geçiş bölgesi olması, oldukça eski bir tarihi geçmişe sahip olması gibi nedenlerle etnik çeşitliliğin yüksek olduğu bir ülke olması İran İslam Devrimi'nin farklı bir İran panoraması oluşturabilmek için kullanması gereken bazı bütünleştirici argümanlara ihtiyaç duyması gerekliliğini düşündürmektedir. Devrimin bu konudaki seçimi dini birlik (İslam Birliği),mezhep birliği (Şiilik), Amerikan karşıtlığı ve Büyük Şeytan olarak tanımlanan A.B.D. özelinde İsrail ve gelişmiş batı blokuna karşı takınılan radikal tavır yönünde olmuştur (Karimifard,2012:241-244).

Radikalleşme ülke özelinde ele alınırsa İran, 1979 İslam Devrimi'ni takip eden dönemde politik ilişkilerin sık sık gerginleştiği bir ülke olmuştur.1980-88 İran-Irak Savaşı ve bu yıllarda konulan askeri ambargo, İran'ı ülkesini ve rejimini korumak gerekçesiyle kimyasal ve/veya nükleer silahlanma çabalarına itmiş, bu durum ise askeri ambargoları takiben ekonomik ambargoları da beraberinde getirmiştir (Yurttançıkmaz vd.,2012:188). Birbirini takip eden bir zincir örüntüsüne benzeyen söz konusu durum İran devletinin ulusal bağımsızlık ve rejiminin tehdit altında olduğu savını destekleyen gerekçelerin en önemli göstergelerinden biri olarak öne sürülmektedir.

İran tarafından deklare edilen dış politika yaklaşımları inkar, hegemonizm ve boyun eğdirme (subjugation) şeklindedir. Tam bağımsızlığın kabul ettirilmesi ve korunması ile

tehdit içermeyen ülkelerle dostane ilişkiler temel dış politika argümanları olarak sunulmaktadır. (Karimifard,2012:241-244).

İran 1979 yılından önceki dönemde muhasebe uygulamalarında Anglo-Amerikan etkisinin ağır biçimde hissedildiği bir ülkedir. İslam Devrimi'nin ardından 1980 yılında Resmi Muhasebeciler Kurumu dağıtılmış ve devlet 1980-1982 yılları arasında denetim firmaları ile Bütçe Planlama ve Ulusal Sanayi Organizasyonu kurarak bugün dahi bir çoğu özel denetim firmalarında çalışan muhasebeciler yetiştirmiştir. 1987 yılında Denetim Organizasyonu kurularak ulusal muhasebe ve denetim standartları geliştirmesi istenmiştir. Söz konusu organizasyon İran'da muhasebe ve denetime yönelik ilke ve kuralların belirlenmesinden sorumlu tutulmuştur. Hazırlanan 25 adet standart 2000-2001 dönemini takiben uygulanması zorunlu hale getirilmiş olup halihazırda bu standartların sayısı 29'a yükselmiştir (Khodadadi vd. ,2012:396)

Orta Doğu'da Bahreyn,Katar,Lübnan ve Umman gibi pek çok ülke UFRS ile ulusal standartlarını uyumlaştırma çabaları sürerken İran bu konuda daha yavaş bir değişim gösterdikleri görülmektedir. İran Menkul Kıymetler Borsası'nda listelenen firmaların İran muhasebe ilkelerine uymaları zorunlu kılınmıştır. (Das vd. 2009:81)Bununla birlikte Iran Denetim Organizasyonu tarafından hazırlanmış İran Muhasebe Standartları ile UFRS'nin uyumlaştırılabilmesi için çalışmalar sürmekle birlikte bir kısım teknik sorunlar bulunmaktadır. İran Muhasebe Standartları ile UFRS'nin yaklaşım farklılıklarının çokluğu iki standardın uyumlaştırılabilirliğini zorlaştırmaktadır. (Khodadadi vd. ,2012:396). Bununla birlikte İran Uluslar arası Finansal Muhasebe Komitesi (IFAC)'nin bir üyesi olup UFRS'yi henüz uygulamaya geçirmemiş olmakla birlikte bu standartların hazırlanmasına esas teşkil eden muhasebe ilkelerini kabul etmiştir (Razik,2009).

İran'da UFRS ile uyumlu finansal raporlamaların hazırlanabilmesi sürecinin bir politik gerekçeyle yavaşlatıldığı gösteren herhangi bir veriye ulaşılamamış olmakla birlikte 2000-2001 yılları arasında hazırlanmış ve günümüze kadar eklentilerle genişletilmiş İran Muhasebe Standartları'nın dahi tam anlamıyla yerleştirilemediği ülkede UFRS'lere geçiş işlemlerinin zaman alacağı ve çatışan ve çelişen muhasebe uygulamalarının uyumlaştırılabilmesi için çalışmaların sürdüğü ise bilinmektedir.

Ülkesine yönelik tehdit algısının müsebbibi olarak gösterilen A.B.D. ve Batı Avrupa ülkeleri önderliğinde geliştirilen ve küresel ekonomik hegemonyanın bir göstergesi olarak ele alınabilecek olan UFRS'ye uyum çabaları ve uzun vadede geçiş çalışmaları, hegemonik ekonomi uygulamalarına politik söylemlerde karşı olunduğu halde reel planda uygulamaların farklı olduğunun dolayısıyla politik söylemler ekonomik uygulamaların örtüşmediğinin bir göstergesi olarak ele alınabilir

Sonuç

UFRS'nin küreselleşmenin gücünün ve geçerliliğinin bir göstergesi olarak ele alındığı bir yaklaşım aynı zamanda UFRS'nin küresel ekonomik uygulamalar için hem bir "baskı aracı" hem de bu uygulamaların bir sonucu ve dolayısıyla bir göstergesi olduğu yaklaşımını düşündürmüş ve bu düşünceden yola çıkılarak siyasal ve/veya ekonomik yaklaşımları,söylemleri ile A.B.D. ve/veya Batı Avrupa ile sık sık kriz yaşayan Venezuela ve İran'da muhasebe uygulamalarının uluslararasılaşma düzeyleri UFRS özelinde incelenmiş,

küresel ekonomik bir araç olarak UFRS'ye uyum çalışmaları söz konusu ülkelerde politik/ekonomik söylem ve eylem uyumsuzluğunun bir göstergesi olarak ele alınmıştır.

Venezuela ve Iran, muhasebe uygulamalarının uluslararasılaşması sürecinde benzer finansal raporlamaların yapılabilmesine imkan tanınması amacıyla gerekli hazırlıkları yapmakta olup böylece finansal tabloların yakınsanması ve uyumunun sağlanmasını amaçladıkları ve bu amaçla UFRS'ye uyum çalışmaları yürüttükleri anlayışı, radikal politik ve ekonomik söylemlerin reel ekonomik göstergelerle desteklenmemesine UFRS'nin bir araç olarak gösterilebileceğini düşündürmüş olup söz konusu ülkeler için tespit edilen bu ekonomik/politik uyumsuzluğa dikkat çekilmeye çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

Irvine,Helen: "The global institutionalization of financial reporting: "The Case of The United Arab Emirates",Accounting Forum 32 (2008) 125-142

Cole, Harold L., Ohanian,Lee E., Riasco, Alvaro,Schmitz Jr, James A.: "Latin America in The Rearview Mirror" Journal of Monetary Economics 52 (2005) 69–107

Das,Bhagaban, Shil, Nikhil Chandra, Pramanik, Alok Kumar: "Convergence of Accounting Standards:Internationalization of Accounting" International Journal of Business and Management Vol:4 No:1 2009 78-84

Krygier,Alberto (1999): "Accounting Principles in Venezuela:How International Will They Be?-Chapter 4-" "Financial Disclosure,A First Step to Financial Market Development" Editors:Kim B. Staking ve Alison Schulz, Inter-American Development Bank,IDB Booktstore NewYork

González,Maximiliano , Garay, Urbi (2006): "CEO and Director Turnover in Venezuela" IDB Working Paper No. 212.

Nobes,Christopher (2011): "International Variations inUFRS Adoption and Practice", Certified Accountants Educational Trust,London

Karimifard. Hossein (2012): "Constructivism, National Identity and Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran" Asian Social Science Vol. 8, No. 2,239-246

Yurttançıkmaz,Ziya Çağlar, Aalı,Amin , Emsen,Ömer Selçuk (2012): "Askeri Harcamalar ve Ambargonun EkonomikBüyümeye Etkileri:İran Üzerine Bir Uygulama", Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt: 26, Sayı: 2, 171-190

Khodadadi,Vali , Nikbakht,Zahra, Nikbakht,Nader (2012): "Comparıng The Informatıon Content of Iranıan vs.IAS Based Operatıng Cash Flows" http://www.saycocorporativo.com/saycoUK/BIJ/journal/Vol5No2/Article_22.pdf (27.08.2012)

Abd El Razik, A. (2009) "Challenges of International Financial Reporting Standards (Ifrs) in the Islamic Accounting world, case of Middle Eastern Countries", Scientific Bulletin – Economic Sciences, vol. 8, no. 14

http://www.adoptifrs.org/uploads/Venezuela/eStandardsForumVenezuela%20Standard%20Report.pdf (06.09.2010)

http://www.ifac.org/about-ifac/organization-overview/history/founding-members (08.09.2012)

http://www.bbc.co.uk/news/world-latin-america (10.10.2012)

REGİONLARDA MALİYYƏ İNVESTİSİYA POTENSİALİNA TƏSİR EDƏN AMİLLƏRİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Doktorant Elnurə QOCAYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, elnura_q@mail.ru

Prof. Dr. Mirələm HƏSƏNLİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Hazırda ölkənin uzunmüddətli iqtisadi və sosial inkişafını təmin etmək üçün investisiya siyasəti uğurla həyata keçirilir. Burada əsas vəzifə iqtisadiyyatın bütün sahələrinə investisiya qoyuluşu imkanlarının genişləndirilməsindən və investorlar üçün azad rəqabət mühitinin yaradılmasından, habelə müvafiq normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsindən ibarətdir.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycanın əmək ehtiyatlarının çoxu və hələ istismara cəlb olunmamış təbii iqtisadi resurs potensialı, yeraltı və yerüstü böyük faydalı qazıntı ehtiyatları məhz regionlardadır. Bu ehtiyatları dəyərləndirmək baxımından gələcəkdə daxili və xarici investisiyaların cəlb edilməsi istiqamətində kompleks tədbirlər həyata keçirməklə regionların inkişafına nail olunması daha zəruridir.

Hər bir ölkənin istər beynəlxalq aləmə səmərəli inteqrasiya etməsində, istərsə də müvafiq milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasında maliyyə-investisiya potensialı və bu potensialdan səmərəli istifadəyə imkan verən maliyyə-investisiya siyasəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatına qovuşmasına və hər hansı bir ölkənin vahid dünya təsərrüfatının bir subyekti kimi fəaliyyət göstərməsinə nail olmaq üçün, bir çox istiqamətlərdə, xüsusən də, regionlarda kompleks tədbirlər sisteminin həyata keçirilməsini şərtləndirir.

Maliyyə-investisiya imkanları və onların aşkar edilməsi, ictimai formasiyadan asılı olmayaraq, hər bir iqtisadi tərəqqinin əsas amillərindən biridir. Bu baxımdan da, ölkənin maliyyə-investisiya potensialının maksimum dəqiqliklə qiymətləndirilməsi, iqtisadi inkişaf modelinin və proqramının məhz bu potensiala uyğun qurulması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təbii ki, burada digər amillərin də təsiri böyükdür. Belə ki, müasir dünya, qloballaşma və inteqrasiya proseslərinin təsiri ilə formalaşır ki, bu da regionlarda istehsal və əmək alətlərinin, eləcə də maliyyə resurslarının hərəkətini daha da artırır. Ona görə də planlı - “qapalı iqtisadiyyat” şəraitində uzun müddət iqtisadiyyatı səmərəli şəkildə təşkil və idarə etmək qeyri-mümkündür. Bu baxımdan da, müasir dünya dövlətləri “açıq iqtisadiyyat” a daha sıx üstünlük verirlər.[51]

İnteqrasiya proseslərinin sürətləndiyi müasir dövrdə müstəqil inkişaf yolunu seçən hər bir ölkə qarşısına özünün milli iqtisadiyyatını formalaşdırmaq kimi çətin və məsuliyyətli bir vəzifə qoyur. Belə bir vəzifəni yerinə yetirməzdən əvvəl, təbii ki, milli iqtisadiyyatın ictimai təşkili forması, onun xarakteri və qarşısında duran əsas məqsədlərin müəyyən edilməsi çox vacibdir. Bu, həm də iqtisadi modelin seçilməsi və inkişafı üçün bu modelə daxil olan struktur

---

[51] Glen Arnold “Guide to İnvesting” England 2010

həlqələrin, onun komponentlərinin, eləcə də modelin qurulmasını, bilavasitə təsir edən amillərin elmi cəhətdən əsaslandırılmasını tələb edir.

Regionlarda maliyyə-investisiya sahəsində investisiyaların cəlb edilməsi üçün xüsusi əlverişli mühitin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə əlverişli investisiya iqliminin yaranmasına bir çox amillər təsir edir ki, bunlardan da ən mühümü regionlarda güzəştli vergi və rüsum ödənişləri sisteminin tətbiqi ilə bağlıdır. Digər tərəfdən isə, istər yerli, istərsə də xarici investisiyaların cəlb edilməsi və düzgün yerləşdirilməsində investisiya mühiti xüsusi rola malikdir. Müşahidələr göstərir ki, bu mühit məqsədyönlü investisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi üzrə tədbirlər kompleksinin təsiri altında formalaşır.

Məlumdur ki, ölkənin maliyyə-investisiya potensialının bir hissəsini də xarici mənbələr hesabına maliyyələşən investisiyalar təşkil edir. Eyni zamanda, xarici investisiyaların cəlb edilməsinin mümkün həcmi investisiya mühitinin vəziyyətindən asılıdır. Təcrübə göstərir ki, bütün bunlar müasir texnika və texnologiyaların tətbiqini stimullaşdırır ki, bu da öz növbəsində kəmiyyət və keyfiyyət irəliləyişlərinə imkan verir. İnvestisiyaların maddi və ya intellektual formada qoyulması səmərəli investisiya siyasətinin həyata keçirilməsini tələb edir.

Əlverişli investisiya iqlimi yaradılması məqsədi ilə regional layihələrdən maksimum istifadə olunmalıdır. Bu istiqamətdə tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün, yüksək həcmdə investisiya qoyuluşları tələb edən bütün yol-nəqliyyat komplekslərinin yenidən qurulmasına, genişləndirilməsinə, bir sözlə, müasir nəqliyyat sisteminə ciddi ehtiyac vardır. Aydındır ki, bu qlobal problemi həll etmək üçün xarici investorların da cəlb olunmasını təmin etmək, bunun üçün də, xarici investorlara daha da əlverişli şərait yaratmaq çox vacibdir.

Araşdırmalar göstərir ki, ölkənin maliyyə-investisiya potensialının formalaşmasında mühüm rol oynayan investisiya iqliminə aşağıdakı amillər təsir edir.

Adətən ölkənin investisiya potensialının bir neçə əsas tərkib hissələri olur ki, bu potensial da onların təsiri ilə formalaşır. Bu tərkibə istehsal və istehlakın səviyyəsi, kadr və xammal-resurs ehtiyatları, istehlak, infrastruktur təminat, institusional baza, təhsil səviyyəsi, innovativ fəaliyyət, iqtisadi-coğrafi vəziyyət, kommunikasiya vasitələrinin vəziyyəti daxildir. Qeyd edilən parametrlər üzrə regionun investisiya potensialını təhlil edərkən aydın olur ki, əksər parametrlər investisiya cəlbediciliyi baxımından müasir tələblərə tam cavab verir. Bu istiqamətdə, bəzi çatışmazlıqların, xüsusilə sığorta sisteminin tam formalaşmaması və lazımi şəkildə inkişaf etməməsi müəyyən problemlər də yaradır. Ona görə də, sığorta sisteminin sürətli inkişaf etdirilməsi, sığorta bazarının daha da genişləndirilməsi qarşıda duran başlıca vəzifələrdən biri kimi qəbul edilməlidir.

İnvestisiya fəaliyyətini tənzimləmək məqsədi ilə qəbul edilən xüsusi normativ aktlar və ölkədə müəyyən hüquqi bazasının yaradılmasına baxmayaraq, bəzi normativ sənədlərin normal fəaliyyəti hələ də tam təmin olunmamışdır. Bu isə, öz növbəsində investisiya iqliminə mənfi təsir göstərə bilər.

Xarici investisiyaların cəlb edilməsi ilə bağlı müvafiq normativ-hüquqi bazanın formalaşdırılması, xüsusilə investorların hüquqlarının qorunması istiqamətində müəyyən addımlar atılması bu sahədə olan çətinliklərin aradan götürülməsində çox mühüm rol oynadı.

Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələrdə xarici investisiyanı müxtəlif qanunlar vasitəsilə himayə etmək müəyyən dövr üçün əlverişli olsa da, dünya miqyasında belə üsul, heç də, optimal hesab olunmur və uzunmüddətli olmur.

Aydındır ki, bu problemlərin həll edilməsində ən yaxşı qəbul edilən yol, ölkədə xarici və daxili investisiya üçün eyni, stabil şərait yaradılması hesab olunur.

İqtisadi artımın dinamikliyi, xarici iqtisadi sferanın liberallaşması dərəcəsi, inkişaf etmiş sənaye infrastrukturu, bank və telekommunikasiya sistemi, nisbətən ucuz ixtisaslı işçi qüvvəsi bazarlarının olması və s. kimi kriteriyalardan istifadə etməklə ümumilikdə investisiya iqlimini beynəlxalq standartlar üzrə qiymətləndirmək mümkün olar. Bütün istiqamətlərdə müəyyən inkişaf tendensiyası əldə edilsə də, bu parametrlər üzrə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrdə davamlı tədbirlərin həyata keçirilməsi çox vacibdir. İqtisadiyyatın hər hansı sahəsinə investisiyaların cəlb edilməsinin səmərəliliyi bir sıra amillərlə yanaşı, eyni zamanda makroiqtisadi göstəricilərlə müəyyən olunur ki, bunlara da aşağıdakılar aiddir:

- Ölkəyə investisiya qoyuluşlarının ümumi həcmdə sahə üzrə investisiyaların xüsusi çəkisi;
- İstehsalın ümumi həcmində yeni qoyulmuş investisiyaların iştirakı ilə yaradılan müəssisələrdə buraxılan məhsulların həcmi və payı;
- İqtisadi fəal insanların ümumi sayında yeni yaradılan müəssisələrdə məşğul olanların sayı;
- İnvestisiya qoyuluşlarının təsiri ilə yaradılan yeni müəssisələrdə əmək məhsuldarlığı;
- Ölkənin ümumi ixrac və idxalında xarici investisiyalı müəssisələrdə istehsal edilən məhsulların payı;
- Yeni yaradılan müəssisələrdə istehsal edilən məhsulların ÜDM-də xüsusi çəkisi.

Qeyd olunduğu kimi, istər milli iqtisadiyyatın dinamik inkişafı, istərsə də iqtisadi təhlükəsizlik baxımından cəlb edilən investisiyaların həcmi ilə yanaşı, vəsaitlərin səmərəli yerləşdirilməsi və düzgün bölüşdürülməsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Əlbəttə, iqtisadiyyatın bütün istiqamətlərinin inkişaf etdirilməsi zəruridir və ayrı-ayrı sahələrin əhəmiyyətlilik dərəcəsini bir-birindən fərqləndirmək qeyri-mümkündür. Lakin, bir reallıqda mövcuddur ki, istənilən sahədə irəliləyişə nail olmaq və beləliklə də ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün lazımi maliyyə-investisiya təminatı olmalıdır.

Yuxarıda qeyd olunan strateji vəzifələrin müvəffəqiyyətlə həll olunması regional idarəetmə sisteminin səmərəliliyindən xeyli asılıdır. Əvvəllər xarici investisiyaların cəlb olunması, vəsaitlərin istiqamətləndirilməsi və digər təşkilati məsələlərlə bir neçə mərkəzi icra orqanları məşğul olurdu. Bu isə potensial xarici investorlar üçün müəyyən bürokrativ əngəllər yaradırdı. Təcrübə göstərir ki, xarici investorların ölkəyə cəlb olunmasında proqressiv forma olan lizinqdən istifadənin böyük potensial imkanları vardır. Son on ildə lizinqdən istifadə geniş təşəkkül tapmış və investisiya fəaliyyətinin əsas mexanizmlərindən birinə çevrilmişdir.

İnvestisiyanın ölkə üçün səmərəliliyini artırmaq və iqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmək üçün investisiya həlqəsi və müvafiq qaydalar sistemi yaradılmalı və elan olunmalıdır. Bütün hallarda, regionun maliyyə potensialını müəyyənləşdirməsi məqsədə uyğun olardı. Bu, həm regionun özünün maliyyə imkanlarını, həm də zəruri olan investisiya ehtiyaclarını müəyyən etməyə imkan verir. Müşahidələr göstərir ki, regionun inkişafında aparıcı olan maliyyə potensialını həm də ərazinin iqtisadi və sosial inkişafı üçün istifadə olunan pul vəsaitlərinin məcmusu kimi xarakterizə etmək olar. Region maliyyəsinin əsas inkişaf istiqaməti sosial və qismən də istehsal infrastrukturunun maliyyələşməsindən ibarətdir ki, burada da əsas mənbələri yerli büdcə vəsaitləri və yerli təsərrüfat subyektlərinin sərbəst vəsaitləri təşkil edir. Regionun maliyyə potensialının əsas tərkib hissələrindən biri də təsərrüfat subyektlərinin

vəsaitləridir ki, bu da daha çox iki mənbənin hesabına - əsas kommunal müəssisələri əhatə edən bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisələrin maliyyə resursları və müəssisə təşkilatların, sosial-mədəni və mənzil telekommunal obyektlərinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilən maliyyə resursları ilə formalaşır. Eyni zamanda, regionların maliyyə potensialının formalaşmasında mühüm rol oynayan digər bir vacib istiqamət regional büdcədənkənar fondlardır ki, bunlar da region əhalisinin və müəssisələrin könüllü ayırmaları, payları, xüsusi yığmalar və s. kimi mənbələr hesabına formalaşır və bir çox hallarda məqsədli xarakter daşıyır. Regionun maliyyə potensialını əks etdirən başqa bir göstərici – ümumdaxili məhsulun region üzrə analoqu olan ümumi regional məhsuldur.

İnvestisiya qabağı mərhələlərdən hər biri öz növbəsində etaplara bölünür: xammal və köməkçi materiallar; olduğu yer, yerləşmə və avadanlıqlar; layihə sənədləri, texnologiya, istehsal proqramı, istehsal gücü, istehsal prosesinin və layihə-konstruktor həllərinin seçilməsi; idarəetmə struktur xərcləri: ümumzavod, idarəetmə və marketinq xərcləri; əmək resursları, idarəetmə heyəti,işçi qüvvəsi üçün məsrəflər, təlim xərcləri; layihənin yerinə yetirilmə qrafiki; maliyyə təhlili:investisiya, istehsal və marketinq məsrəfləri, nəğd pul axınlarının hərəkətinin hesabı və kommersiya rentabelliyinin təhlili, layihənin maliyyələşdirilməsi, risklərin qiymətləndirilməsi və iqtisadi təhlili: iqtisadi nəticələrin təyin edilməsi layihənin çərçivəsi hədlərinə uyğun olaraq.[52]

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, hər hansı bir ölkənin uzunmüddətli dövrdə dayanıqlı və tarazlı inkişafının təmin edilməsində investisiyaların cəlb edilməsi xüsusi rol oynayır.

Fikrimizcə, dövlət investisiya cəlbediciliyi sahəsində siyasətin əsas istiqamətləri aşağıdakı prioritetlərin təşkil edilməsi məqsədə uyğundur:

- investisiya axınının regionların inkişafına yönəldilməsinin stimullaşdırılması;
- regionlar arasında investisiyaların bölüşdürülməsinin optimallaşdırılması;
- investisiya fəaliyyətinin sosial istiqamətinin gücləndirilməsi,insan kapitalına, infrastruktura qoyulan investisiyaların prioritetliyi;
- daxili investisiyalarla yanaşı birbaşa xarici investisiyaların ixracyönümlü və əlavə dəyərin xüsusi çəkisi yüksək olan sahələrə yönəldilməsi;
- xidmət sahələrində birbaşa xarici investisiyaların tənzimləmə rejiminin təkmilləşdirilməsi.

Azərbaycanın investisiya cəlbediciliyinin göstəricisi, MDB ölkələri arasında ən yaxşı göstəricilərdən biridir. Belə yüksək investisiya cəlbediciliyinin bir çox səbəbləri mövcuddur, onlardan biri siyasi sabitliyin bərqərar olmasıdır. Hazırda dünya maliyyə böhranına baxmayaraq, Azərbaycanda iqtisadi artımın davam etməsi, neft gəlirlərindən məqsədəuyğun istifadə, regionların və qeyri-neft sektorunun inkişafını təmin edə bilər.

Böhrana davamlılıq özəl sektorun inkişafından da asılıdır. Ölkədə ÜDM-un 85%-i özəl sektorun hesabına formalaşır. Operativ antiböhran tədbirləri həyata keçirilib, kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi üzrə işlər görülüb güzəştli kreditlər ayrılıb.

Qeyri-neft sektorunda müəssisələrin investisiya fəaliyyətinin dəstəklənməsi, müasir istehsal avadanlıqlarının idxalının təmin olunması zəruri hesab edilir. Bu baxımdan,

---

[52] Юджин Ф., Бригхэм, Майкл С. Эдхардт « Финансовый менеджмент »

regionlarda yeni iş yerlərinin açılması, infrastruktur obyektlərinin etibarlı istismarının təmin edilməsi, insan kapitalının inkişafı və vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi kimi prioritetlərin həyata keçirilməsi də məqsədə uyğundur.

Qeyri-neft sektorunun dinamik və tarazlı inkişafına, əhalinin iqtisadi və sosial tələbatının daha yüksək səviyyədə təmin olunmasına, regionlararası inkişaf fərqinin azaldılmasına, ixrac potensialının yüksəldilməsinə, ətraf mühitin qorunmasına yönəlmiş dövlət əhəmiyyətli investisiya layihələrinin ardıcıl və əlaqəli şəkildə reallaşdırılması məqsədi ilə hazırda "Azərbaycan Respublikasının Dövlət İnvestisiya Proqramı" həyata keçirilir.

İnsan kapitalının davamlı inkişaf etdirilməsi dövlətin qarşıya qoyduğu prioritet vəzifələrdən biridir. Ona görə də ölkə üzrə, xüsusən regionlarda təhsil, səhiyyə və sosial təminat obyektlərinin tikilməsi, bərpası, habelə, genişləndirilməsi, onların maddi-texniki təchizatının gücləndirilməsi orta müddətdə başlıca məqsəd kimi qəbul olunmuşdur və bu iş uğurla davam etdirilir.

Fikrimizcə, ixrac yönümlü iqtisadiyyatın qurulması üçün qeyri-neft sənayesinin inkişaf etdirilməsi əsas şərtdir. Bu məqsədlə sənaye infrastrukturunun səviyyəsi qeyri-neft sənayesinin ehtiyaclarını tam ödəməli və investisiyalar bu sektora istehsalın artım tempi və infrastruktur xidmətlərinə artan tələbat nəzərə alınmaqla yönəldilməlidir.

Sənaye sektorunda hökümətin əsas məqsədi respublikada rəqabətə davamlı və ixrac yönümlü, dünya standartlarına cavab verən sənaye məhsullarının istehsal olunması, sənaye kompleksində dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi, təbii sərvətlərin və əmək resurslarının səfərbər edilməsi tədbirlərini həyata keçirməklə sənayenin dayanıqlı və davamlı inkişafına nail olmaqdır.

Ölkə üzrə kənd təsərrüfatının inkişafına da xüsusi önəm vermək, bu sahəyə investisiya yönəldilməsini sürətləndirmək və səmərəliliyini artırmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, əhalisinin təxminən yarısının yaşadığı kəndlərdə istehsal texnologiyaları hələ də müasir tələblərə tam cavab vermir, suvarma və meliorasiya təminatı nisbətən zəifdir, kəndlərdə sosial xidmət, xüsusən səhiyyə sahəsində və yol, enerji kimi infrastruktur təminatı nisbətən aşağı səviyyədədir. Ona görə də regionlarda əhalinin iqtisadi və sosial problemlərinin qısa müddətdə həllini əsas vəzifə kimi qarşıya qoymaqla müvafiq sahələrə investisiya yönəldilməsini təmin etməsi vacibdir.

Qeyri-neft sektorunda özəl bölmənin inkişafına lazımi stimul yaradılması və ölkənin beynəlxalq bazarlarda rəqabət imkanlarının möhkəmləndirilməsi istiqamətində ticarət və investisiya mühitini davamlı inkişaf etdirməsi nəticəsində qeyri-neft sektoru son illərdə xeyli artmışdır.

Ölkədə geniş miqyaslı sosial-iqtisadi tədbirlərin icrası Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında keyfiyyətcə yeni mərhələnin başlanğıcını qoymuş, iqtisadiyyata investisiya qoyuluşlarının artmasında mühüm rol oynamışdır. Bu, regionlara daxili və xarici investisiyaların sürətli axınına da öz müsbət təsirini göstərməkdə davam edir.[53]

Yuxarıda deyilənlərdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, cari dövr üçün regionun iqtisadi ehtiyatlarının (torpaq, əmək, kapital) istifadəsi ilə istehsal edilən mal, iş və xidmətlərin cəmi dəyəri ÜDM kimi müəyyənləşdirilir. Maliyyə - investisiya potensialının iqtisadi inkişaf

[53] H.B.Allahverdiyev, Z.T.Məmmədov "İnvestisiya proseslərinin tənzimlənməsi" Bakı-2003

baxımından araşdırılmasında bu nəticəyə gəlirik ki, iqtisadi artımın təmin edilməsi mövcud potensialdan və onun istifadə səviyyəsindən çox asılıdır. Ona görə də mövcud potensialın əvvəlcədən dəqiqliklə qiymətləndirilməsi, eləcə də bu potensialdan səmərəli istifadənin təmin olunması olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunlar, həm də region və ya sahə üzrə investisiya ehtiyaclarını da üzə çıxarmağa imkan verir ki, nəticədə perspektiv investisiya layihələrini daha dəqiq planlaşdırmaq mümkün olur. Bu isə, öz növbəsində uzunmüddətli dayanıqlı iqtisadi inkişafa dəstək verir və iqtisadi təhlükəsizlik baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir və mərhələlərə bölünür.

FİZİKİ ŞƏXSLƏRİN VERGİYƏ CƏLB OLUNMASININ HÜQUQİ ƏSASLARI VƏ VERGİTUTMA PROSESİNİN İDARƏ OLUNMASI

Diss. Ramil AĞAZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, ramilaghazada@yahoo.com

Hal-hazırda vergilər cəmiyyətin və eləcə də iqtisadiyyatın dinamik inkişafında həlledici rol oynayır.Bazar münasibətləri şəraitində vergilər tənzimləyici bir alət kimi demək olar ki, bütün bazar subyektlərinə, o cümlədən istehsalçılara, istehlakçılara və dövlət büdcəsinə birbaşa təsir göstərir. Azərbaycanda dövlət vergi orqanlarının hüquqi vəziyyəti Vergi Məcəlləsinin III fəslində təsbit edilmişdir.

Hüquq anlayışı cəmiyyətin idarə edilməsinin bütün sahələrinə aiddir. Dövlətin vergi inzibatçılığından danışarkən vergi hüququndan danışmamaq mümkün deyil. Vergi hüququ vergi inzibatçılığının əsas obyektlərindən biri olmaqla bərabər, vergi münasibətlərini tənzimləyən qanunların məcmusu kimi də başa düşülür. Onun predmetini vergilərin müəyyən edilməsi və tutulması zamanı dövlətlə vergi ödəyiciləri arasında yaranan münasibətlər təşkil edir.Vergilərin növlərini, onların tutulması qaydasını, vergi ödəyicilərinin və vergi orqanlarının hüquq və vəzifələrini müəyyən edən qanunlar və normativ sənədlər vergi hüququnun mənbələri kimi çıxış edir. Vergi hüquq münasibətlərinin subyektləri dövlət vergi orqanları və vergi ödəyiciləri hesab edilir.

Bazar iqtisadiyyatına keçidin ən vacib şərtlərindən olan vergi münasibətlərinin tənzimlənməsi, beynəlxalq standartlara uyğun vergi sisteminin formalaşması, çevik vergi siyasətinin aparılması müasir iqtisadi strategiyanının tərkib hissəsidir. Ölkədə iqtisadi islahatlar dərinləşdikcə vergitutmanın qanunvericilik və metodoloji bazasının təkmilləşdirilməsi zərurəti də meydana çıxır. Bəzən vergi qanunvericiliyində mövcud olan bir sıra boşluqlar istər vergi ödəyicilərində, istərsə də vergi xidməti orqanlarında haqlı narazılıq doğurmaya bilməz. Adətən, normativ aktlar vergi sistemini tam şəkildə deyil, onun müxtəlif sahələrini əhatə etdiyi üçün vergi sisteminin mərkəzləşmiş formada idarə olunmasında bir sıra obyektiv çətinliklər yaranır. Həmin problemlərin aradan qaldırılması isə, ilk növbədə, bütün vergi sisteminin vahid qanunvericilik bazası əsasında tənzimlənməsi və idarə olunması zərurətini ortaya çıxarır.

"Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi təsdiq edildi və 2001-ci ilin yanvar ayının 1-dən qüvvəyə mindi. Vergi Məcəlləsinin tətbiqi böyük sayda normativ sənədlərin hazırlanmasını, habelə müvafiq təbliğat və maarifləndirmə işlərinin aparılmasını tələb edirdi. Normativ sənədlərin siyahısı "Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun və bu Qanunla təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin tətbiq edilməsi barədə" Fərmanı ilə müəyyənləşdirildi. Vergi Məcəlləsinin tətbiqi ilə əlaqədar hazırlanması zəruri olan normativ sənədlərin icrası üç mərhələdə həyata keçirildi. Birinci mərhələ normativ sənədlərin Vergilər Nazirliyinin müvafiq idarə və

şöbələrində hazırlanaraq Qanunvericilik və Metodologiya İdarəsində fəaliyyət göstərən işçi qrupuna təqdim edilməsini, ikinci mərhələ bu sənədlərin işçi qrupunda müzakirə olunmasını və ekspertizadan keçirilərək ƏlaqələndirməKomissiyasına təqdim edilməsini, üçüncü mərhələ isə onların Əlaqələndirmə Komissiyasında müzakirə edilməsini nəzərdə tuturdu.

Son vaxtlar Respublikada vergi qanunvericiliyinin bazasının təkmilləşdirilməsi sahəsində xeyli iş görüldü, vergi qanunvericiliyinin bütün aspektlərini özündə birləşdirən, dünya standartlarına cavab verən, elmi cəhətdən əsaslandırılmış və təkmil bir sənəd olan Vergi Məcəlləsi və onun tətbiqi ilə bağlı zəruri normativ-hüquqi sənədlər hazırlanmış və təsdiq edilmişdir.

Respublikamızda Vergi Məcəlləsinin qəbul edilməsi ölkədə vergitutma prosesini tənzimləyən norma və qaydaları sistemləşdirməyə imkan verdi. Vergi Məcəlləsi vergi sisteminin, vergitutmanın ümumi əsaslarını, vergilərin müəyyən edilməsi, ödənilməsi və yığılması qaydalarını, vergi ödəyicilərinin və dövlət vergi orqanlarının, habelə vergi münasibətlərinin digər iştirakçılarının vergitutma məsələləri ilə bağlı hüquq və vəzifələrini, vergi nəzarətinin forma və metodlarını, vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyəti, dövlət vergi orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin hərəkətlərindən şikayət edilməsi qaydalarını dəqiqləşdirdi.

Ölkəmizdə qəbul edilən Vergi Məcəlləsinin əsas məqsədi ədalətli, sabit vergi sisteminin bərqərar olunması, vahid vergi məkanında onun bütün elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin hüquqi mexanizmlərinin yaradılması, sahibkarların və dövlətin balanslaşdırılmış maraqlarının nəzərə alınması və vahid vergi hüququ bazasının formalaşdırılması, vergi hüquq pozuntularına görə məsuliyyət sisteminin formalaşdırılmasıdır.

Vergi Məcəlləsi vergi orqanları ilə vergi ödəyiciləri arasındakı qarşılıqlı vergi münasibətlərini keyfiyyətcə yeni səviyyəyə çıxaran bütün qaydaları nəzərdə tutur.

Vergi Məcəlləsinə əsasən fiziki şəxslər fiziki şəxslərin gəlir vergisi, əlavə dəyər vergisi, aksiz, fiziki şəxslərin əmlak vergisi, fiziki şəxslərin torpaq vergisi, mədən vergisi, yol vergisi və sadələşdirilmiş verginin ödəyicisi ola bilərlər. Vergi Məcəlləsi qəbul olunub qüvvəyə mindiyi günədək bu vergi növlərinin hər biri, ayrıca bir qanunla tənzimlənirdi.

Vergi Məcəlləsi qəbul edilməmişdən əvvəlki dövrlərdə qüvvədə olan vergi münasibətlərini tənzimləyən qanunvericilik aktlarından biri kimi 24 iyun 1992-ci il 181 nömrəli "Azərbaycan Respublikasında fiziki şəxslərdən gəlir vergisi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununu göstərmək olar. Bu Qanunda ilkin olaraq gəlir vergisi üzrə vergi ödəyiciləri, vergitutma obyekti, vergi dərəcələri müəyyən edilmişdir. Qeyd olunan Qanunda rezidentlik anlayışı ayrıca göstərilməsə də rezidentliyi müəyyən edən bəzi amillər diqqət mərkəzinə çəkilmişdir.

"Azərbaycan Respublikasında fiziki şəxslərdən gəlir vergisi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda ilk dəfə olaraq fiziki şəxslərin gəlir vergisinin dərəcələri müəyyən edilmişdir. Belə ki, bir neçə pozisiya üzrə- o cümlədən, vergitutma obyekti təqvim ili ərzindəki məcmu gəliri olan fiziki şəxslər, vergitutma obyekti mülki-hüquqi müqavilələrə əsasən iş görməkdən əldə etdikləri gəlir olan fiziki şəxslər, vergitutma obyekti aylıq gəliri olan şəxslər, müəlliflərin vərəsələrinə təkrarən ödənilən müəlliflik haqlarını alan şəxslər və hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan və orta aylıq gəliri minimum əmək haqqının 12 mislindən çox olmayan şəxslər üzrə müxtəlif vergi dərəcələri müəyyənləşdirilmişdir.

Əlavə dəyər vergisi üzrə vergitutma prosesi 31 dekabr 1991-ci il tarixli 42 nömrəli “Əlavə Dəyər Vergisi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənirdi. Bu Qanunun 1-ci maddəsində ƏDV-yə aşağıdakı kimi tərif verilmişdi: Əlavə dəyər vergisi malların, işlərin, xidmətlərin istehsalı prosesində yaranan və onlar satıldıqca büdcəyə keçirilən dəyər artımının bir hissəsinin büdcəyə alınmasıformasıdır.Qanundavergininəvəzləşdirilməsi, vergidənyayınma hallarının qarşısının alınması və digər bu kimi bir çox əhəmiyyətli məsələlər tam əhatə olunmamışdır ki, bu da nəticədə külli miqdarda vergi daxilolmalarının dövlət büdcəsinə ödənilməsindən yayınmalara gətirib çıxarmışdı. Əmtəə və xidmətlərin alqı-satqısının vergi hesab-fakturaları ilə rəsmiləşdirilməsi sahəsində çox zəif nəzarətin olması həm ƏDV üzrə daxilolmaların azalmasına, həm də bir çox müəssisələrin, o cümlədən hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin gəlilərinin gizlədilməsinə, bununla da xeyli miqdarda vergidənyayınma hallarına səbəb olmuşdur. Vergi hesab-fakturaları sahəsində qanunvericilikdə mövcud olan boşluqlar “saxta vergi hesab-fakturası” probleminin yaranmasına, o cümlədən ƏDV fırıldaqçılığına yol açmış oldu.

Vergitutma sahəsində vergi nəzarəti dövlət maliyyə nəzarətinin tərkib hissəsi kimi digər nəzarət formalarından fərqlənir. Belə ki, vergi nəzarətinin obyektini müxtəlif növ vergilər və bütövlükdə vergi hüquq münasibətləri təşkil edir.

Burada vergi inzibatçılığı və onun təşkili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Adətən, vergi inzibatçılığı vergitutma sahəsində səlahiyyətli dövlət orqanlarının həyata keçirdiyi idarəçilik fəaliyyəti kimi başa düşülür. Vergi inzibatçılığı iqtisadiyyatı idarəetmənin bir növü olub, idarəetmə prosesinin bir mərhələsidir. Vergitutmanın idarə edilməsi vergiləri idarəetmə obyekti olmaqla yanaşı, həm də sosial-iqtisadi proseslərin tənzimlənməsi aləti kimi çıxış edir. Bu idarəetmə bir tərəfdən dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşdırılması prosesinin idarə edilməsi üzrə vergi aparatı işçilərinin məqsədyönlü fəaliyyəti, digər tərəfdən isə vergi münasibətlərinin iştirakçısı olan orqanların idarə edilməsidir. Yəni, vergi inzibatçılığı ölkədəki vergi münasibətlərinin idarə edilməsini və maliyyə-vergi aparatının idarə edilməsini özündə əks etdirir.

Vergi inzibatçılığı idarəetmə orqanları sistemi olmaqla bərabər, növbəti il üçün vergi konsepsiyasına baxılması, onun müzakirəsi və qanunvericilik qaydasında tətbiqi onun əsas vəzifəsidir. Eyni zamanda, bu orqanlar vergi proqnozlarının yerinə yetirilməsinə dair hesabat tərtib etməli, vergi fəaliyyətini və konkret vergi texnikasını reqlamentləşdirən, həmçinin vergi qanunverciliyinin pozulmasına görə məsuliyyət tədbirlərini müəyyən edən norma və qaydalarını formalaşdırmalıdır.

Vergitutma səlahiyyəti ölkə hüdudları daxilində dövlətin öz siyasi baxışlarına uyğun olaraq vergitutma sahəsində malik olduğu hüquqların məcmuu kimi səciyyələndirilir. Bu səlahiyyət dövlətin maliyyə sahəsində malik olduğu səlahiyyətlərin ən əhəmiyyətlisidir.

Bildiyimiz kimi, vergitutma səlahiyyəti dövlətin yalnız öz gəlirləri ilə əlaqədardır. Çünki, dövlətin səlahiyyəti ictimai məsrəfləri təmin etmək üçün fiziki və hüquqi şəxslər üzərinə qoyduğu bütün növ maliyyə mükəlləfiyyətləri ilə əlaqədar səlahiyyətləri əhatə edir. Eyni zamanda, buraya dövlətin vergi tutmaq səlahiyyəti ilə yanaşı rüsum və yığımlar, sosial fondlar və s. qoyulması ilə əlaqədar səlahiyyətləri də aid edilir. Vergitutma səlahiyyəti dövlətin bilavasitə özü tərəfindən istifadə edilir. Bu sahədəki səlahiyyətlər vergitutma prosesinə uyğun olaraq da qruplaşdırıla bilər. İlk növbədə vergi tutma, vergi güzəşt və

imtiyazlarını müəyyən etmək, dəyişdirmək və ləğv etmək səlahiyyəti adətən qanunverici orqanın səlahiyyətinə aiddir. Lakin, konstitusiyada nəzərdə tutulmuşdursa həmin səlahiyyətləri icra orqanı da yerinə yetirə bilər.Çünki,vergilərin tutulması və idarə olunması səlahiyyətləri də konstitusiya ilə müəyyən edilir.

Bütün vergi orqanları səviyyələrinin vahid vəzifəsi və məqsədi vergi qanunvericiliyinə əməl olunması üzərində nəzarət olduğu üçün onların hamısı üçün ümumi funksiyalar müəyyən edilir. Buraya vergi ödəyicilərinin uçotu, vergi hüquq münasibətlərinin iştirakçıları tərəfindən qanunvericiliyə əməl olunması üzərində nəzarət, vergi ödəyicisi tərəfindən büdcəyə ödənilməli olan vergilərin məbləğinin müəyyən edilməsi, vergi məbləğinin mühasibat uçotunu aparmaq, vergi qanunvericiliyinin tətbiqi qaydaları haqqında vergi ödəyicilərini məlumatlandırmaq, vergi qanunvericiliyini pozan şəxslərə qarşı məsuliyyət tədbirləri həyata keçirmək aiddir.

Təcrübə göstərir ki, vergitutmanın bütün prinspilərinin lazımi səviyyədə təmin olunmasında Vergi Məcəlləsinin rolu böyükdür. İnkişaf etmiş ölkələrdə vergi siyasətiində əsas vəzifələrin reallaşdırılma aləti kimi Vergi Məcəlləsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Vergitutmaya aid olan bütün qanunların vahid bir qanunlar toplusunda - Vergi Məcəlləsində cəmlənməsi Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və onun ixtisaslaşdırılmış müxtəlif qurumları tərəfindən də tövsiyyə olunur.

Vergi sistemini təkmilləşdirmək, vergilərin legitimliyinin əsas məsələlərini tənzimləmək, vergi hüququnun başlıca problemlərinin həllinə kompleks yanaşmanı təmin etmək üçün sistemləşdirilmiş qanunvericilik aktının olması vacibdir.

Vergi Məcəlləsində qanunvericilik toplusu kimi hüquqi normalarla kompleks yanaşmanı təmin etməklə yanaşı, xərclərin, amortizasiya ayırmalarının hesablanmasında gələcək dövrün xərclərinin uçotunun, kreditə görə faizin hesablanmasının yeni qaydaları müəyyən edilmişdir. Vergi yükünün müxtəlif variantlarını qiymətləndirmək üçün Vergi Məcəlləsi ilə yanaşı xərclərin tərkibi haqqında qanunun qəbul edilməsi zəruridir.

Adətən, dövlət quruculuğunun inkişafı və formalaşmasının dəyişməsi həmişə vergi sisteminin yeniləşməsi ilə eyni bir vaxda baş verir.

Vergi sistemi ilə Vergi Məcəlləsi arasında əlaqə mövcuddur. Vergi Məcəlləsi vergi sistemini təkmilləşdirmək, vergilərin legitimliyinin əsas məsələlərini tənzimləmək və vergi hüququnun ən başlıca məsələlərinin həllinə kompleks yanaşmanı təmin etmək üçün sistemləşdirilmiş qanunvericilik aktıdır. Başqa sözlə, vergi sistemi ümumilikdə qüvvədə olan vergi məcəlləsi ilə müəyyən edilir və vergilərin növlərini, prinsiplərini, onların tətbiq edilmə üsullarını, dərəcələrini, vergi nəzarətinin həyata keçirilməsini və eləcə də vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyəti müəyyən edir. Müasir vergi sisteminin mahiyyətini və məzmununu daha dərindən öyrənmək məqsədi ilə vergi sisteminin təşkili prisiplərini, vəzifələrini, formalaşmasının xarakterik xüsusiyyətlərini və sistemi təşkil edən ayrı-ayrı vergi növlərinin təsnifləşdirilməsini tədqiq etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Vergi sistemi sosial-iqtisadi inkişaf perspektivləri nəzərə alınmaqla iqtisadiyyatın idarə olunmasının bazar metodunun tələblərinə əsaslanmalıdır. Vergi sistemi fiskal funksiya vasitəsilə dövlətin büdcə gəlirlərinin yığılmasını təmin etməklə yanaşı, vətəndaşların gəlirlərinin formalaşması və yenidən bölgüsü xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla bütövlükdə və ayrı-ayrı təsərrüfat sahələrində ictimai istehsalın və məcmu istehlakın tənzimlənməsi üçün imkan yaradır.

Müasir şəraitdə Respublikamızın vergi sisteminin təşkilinin əsas prinsiplərinə uyğun olaraq hər bir hüquqi və fiziki şəxs mövcud qanunvericiliyə əsasən əldə etdiyi gəlirdən vergi ödəməlidir.

Müasir vergi sistemi həm klassik fikirlərə və həm də beynəlxalq təcrübəyə əcaslanmalıdır. Vergi sisteminin təşkilinin prinsipləri isə heç bir dini və milli ayrı seçkiliyə yol vermədən vahid iqtisadi siyasətə əsaslanır. Bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə vergitutma prosesinə və əmək haqqının hesablanmasında milli və etnik-dini baxımdan ayrı-seçkiliyə yol verilir (Almaniya və Avstriya).

Vergi sistemində cəmiyyətin iqtisadi və siyasi inkişafının spesifik xüsusiyyətləri əks olunmalıdır. Bu xüsusiyyətləri real vergi mexanizmi özündə əks etdirə bilər. Müasir vergiqoyma mexanizmi formalaşdırılarkən aşağıdakı məsələləri nəzərə almaq lazımdır:

- vergiləri hansı nisbətdə tutulmalıdır;
- vergitutmanın, vergi öhdəliklərinin yaranması üçün əsas hesab edilən istehsal və qeyri-istehsalın bazis göstəriciləri necə olmalıdır;
- hər bir bazis göstəricisindən hansı məbləğdə vergi tutulmalıdır.

Ayrı-ayrı vergi növlərinin üstünlük təşkil etməsindən asılı olaraq vergiyə cəlb olunmanın xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir. Vergi növünün elmi cəhətdən əsaslandırılması və ictimai həyata daxil edilməsi, vergilərin toplanmasının şərtlərinin müəyyənləşdirilməsi, vergi qanunvericiliyinin pozulması zamanı vergi məsuliyyətinin təyin edilməsi vergi sisteminin səmərəliliyini qiymətləndirməyə imkan yaradır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. AzərbaycanRespublikasınınVergi Məcəlləsi. Bakı, 2011
2. AzərbaycanRespublikasınınVergilər Nazirliyi haqqında Əsasnamə. 2001.
3. Musayev A.F., Kəlbiyev Y.A., Hüseynov A.A. Azərbaycan Respublikasının vergi xidməti: islahatlarvənəticələr. Bakı, 2002.
4. Məmmədov F.Ə., Musayev A.F., Sadıqov M.M., Rzayev Z.H., Kəlbiyev Y.A. Vergitutmanın nəzəri və metodoloji əsasları (dərslik). Bakı, 2001.
5. Məmmədov F.Ə., Musayev A.F., Sadıqov M.M., Rzayev Z.H. Vergilər və vergitutma. Bakı, 2010.
6. Заяц Н.Е. Теория налогов. Минск , 2003.
7. Соколов А.А. Теория налогов. Москва, 2003.
8. Юткина Т.Ф. Налоги и налогообложение – Москва, «Инфра-М», 2002.
9. www. taxes. gov.az.

MÜASİR QLOBALLAŞMADA MODERNLƏŞMƏ FAKTORU: TARİX VƏ REALLIQLAR

Tanrıverdi PAŞA
AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, tpasha_50@mail.ru

Xülasə

Məruzədə müasir qloballaşma şəraitində modernləşmənin məqsədi kimi iqtisadi sistemin təkmilləşdirilməsi zərurəti əsaslandırılır, modernləşdirmə qarşısında duran vəzifələrin həllinə nail olunması, yeni iqtisadi inkişaf modelinin formalaşması üçün ölkənin bütün resurslarının səfərbər olunması şərtləri göstərilir. Tarixi rakursda sovet iqtisadi sisteminin modernləşməsi cəhdləri və onun uğursuzluqlarının səbəbləri açıqlanır, Azərbaycanın müstəqillikdən sonrakı modernləşmə mərhələləri şərh olunur, ölkədə həyata keçirilən yeni modernləşmə xəttinin konturları müəyyən edilir.

Açar sözlər: qloballaşma, modernləşmə, iqtisadi sistem, iqtisadi inkişaf modeli, yeni modernləşmə xətti

The modernization factor of modern globalization: history and reality

In the report it is showed necessity of improvement of economic system in the globalization constitutions, the ones of achievement of modernization and mobilization of all resources of country to form new economic model of development. It is described stages of modernization of Azerbaijan after achievement of independence.

Keywords: globalization, modernization, economic system, new economic model, described stages of modernization

1. Modernləşmə iqtisadi sistemin təkmilləşdirilmə üsulu kimi

İqtisadi və sosial tərəqqi tarixin istənilən dövrü və ya şəraitində bütün ölkələr və xalqlar üçün avtomatik olaraq baş verməli bir hadisə deyildir. Tarix daima inkişafda durğunluq və tənəzzüllə müşayiət olunur. Dünyanın hətta qabaqcıl və dinamik inkişaf etmiş ölkələri də vaxtaşırı olaraq özünün gələcək inkişafını keçmiş iqtisadi, sosial və siyasi mexanizmlər əsasında həyata keçirməyin mümkünsüzlüyü problemi ilə üzləşirlər. Məhz belə şəraitdə modernləşmə zərurəti meydana çıxır.[*Альтернативы модернизации российской экономики. – М., 1997:448-5*]

Modern sözü yunanca (moderne) ən yeni deməkdir və müasir iqtisadi ədəbiyyatda müəyyən obyektin müasir, yeni tələblərə və normalara, mexaniki şərtlərə, keyfiyyət göstəricilərinə uyğun təkmilləşdirilməsi, yaxşılaşdırılması, yeniləşdirilməsi kimi şərh olunur.[*Большой экономический словарь. Автор и составитель А.Б.Борисов. Изд. 2-е. М., «Книжный мир», 2007: 895-403*] *Modernləşmə –* geniş mənada, müxtəlif təkmilləşdirmələr tətbiq etmək yolu ilə müasir tələblərə uyğun mütərəqqi irəliləyişlərə, dəyişikliklərə nail olmaqdır. Əsasən, makrosəviyyədə baş verən (məsələn, iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi, iqtisadiyyatın strukturunun modernləşdirilməsi) hadisə və proseslərin xarakteristikasında

tətbiq olunur.[*Румянцева Е.Е. Новая экономическая энциклопедия. Второе издание. Москва, ИНФРА-М, 2006: 810-366*]

Modernləşmə təkcə məqsəd deyil, həmçinin yeni iqtisadi inkişaf modelinin formalaşmasında əsas vasitədir. Modernləşmə uzunmüddətli iqtisadi inkişaf yaradılması, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində, iqtisadiyyatda səmərəlilik və rəqabətqabiliyyətliliyin təmin edilməsində və ölkənin iqtisadi və siyasi təhlükəsizliyinin qorunması problemlərinin həllinə kömək edəcək bir prosesdir. Bütün sivilzasiyalarda olduğu kimi Azərbaycanın da milli maraqları ölkənin bütün vətəndaşlarına layiqli həyat şəraitinin təmin olunması və gələcək nəsillərin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün indidən zəmin yaradılmasını əhatə etməlidir.

İqtisadiyyatda səmərəlilik və modernləşmənin məqsədi eyni olsa da, modernləşmə daha geniş aspekti əhatə edir. Dünyada onlarla ölkə mövcuddur ki, yüksək ənənəvi ixrac sahələrinin inkişafı hesabına yüksək mənfəətlilik təmin edilir. Ancaq iqtisadiyyatın strukturunda 10 illərlə bir dəyişiklik edilmir, investisiya qoyuluşu artmır, mənfəətliyin həcmi daxili və xarici proseslərin təsiri ilə tez bir zamanda dəyişə bilir, əldə olunan vəsaitlər əhəmiyyətsiz layihələrə sərf edilir. Ona görə də səmərəli iqtisadiyyatı formalaşdırmaq vacib olsa da, ancaq modernləşmə olmadan cəmiyyətdə stabil inkişafa nail olmaq mümkün deyildir. Modernləşmə bütün sahələrdə kompleks həyata keçirilməlidir. O, nəinki iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində, hətta ayrıca iqtisadiyyatda aparıla bilməz, o cəmiyyətin bütün sahələrini – iqtisadiyyat, siyasət və sosial sferada eyni vaxtda aparılmalıdır.

Dünya tarixində qərb sivilizasiyasının, xüsusən onların ən aparıcı, lider ölkələrinin bugünkü vəziyyəti və əldə etdiyi nailiyyətlər – sosial-iqtisadi tərəqqinin də inkişaf istiqamətlərini və oriyentirlərini müəyyən etməkdədir. Təbii ki, inkişaf etmiş ölkələrin özləri üçün də modernləşmə kriterisi kimi bazar iqtisadi sisteminin potensialından maksimal istifadə imkanları çıxış edir. Buna görə də modernləşmə dedikdə, sənaye inqilabı və industrial inkişaf mərhələsinə keçid üçün iqtisadi zəminlərin hazırlanması və ya yetişməsi başa düşülür. Bu halda, modernləşmə – həmin tarixi dövr üçün ən qabaqcıl sənaye texnologiyalarının, iqtisadi forma və mexanizmlərin mənimsənilməsi, həmçinin onlara uyğun sosial-siyasi və mədəni institutların formalaşması və s. proseslərdə təzahür edir.

Lakin sözün geniş mənasında modernləşməni cəmiyyətin sürətlə özünütəkmilləşdirmə qabiliyyəti kimi də qəbul etmək olar və bu zaman belə təkmilləşmənin qərb sivilizasiyası meyarlarına uyğun olub-olmaması o qədər də əhəmiyyətli deyildir. Məsələnin belə abstrakt qoyuluşu ehtimal müstəvisindən gerçəkliyə də çevrilə bilər, belə ki, qərb-burjua sivilizasiyasının mütərəqqi imkanları yaxın gələcəkdə, hətta indinin özündə də tükənə bilər və bunu 2008-ci ilin aprelindən dünyanın əksər ölkələrini, o cümlədən aparıcı, nəhəng ölkələrini sarsıdan maliyyə böhranı da əyani göstərir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi sistemin yetkinlik səviyyəsinə, iqtisadi və texnoloji potensialına görə xeyli qabaqda olan ölkələrlə bütün kriterilərinə görə geridə qalan ölkələr üçün modernləşmə problemi müxtəlif dərəcədə qarşıya çıxır. Modernləşmə bir qayda olaraq, ölkə qeyri-adi, fövqəladə bir şəraitə düşdükdə, öncül ölkələrin inkişaf səviyyəsindən gerilik böyük fərqlə ortaya çıxdıqda, təcili tədbirlər həyata keçirilməsini tələb edən ekstraordinar siyasət kimi ortaya çıxır.

Bəs bu və ya digər ölkədə tənəzzül və ya durğunluqdan qurtulmaq, inkişafın ətalətli xarakterini aradan qaldırmaq və modernləşmə sıçrayışına nail olmaq üçün nədən başlamaq

lazımdır? Əvvəlcədən qeyd etmək lazımdır ki, belə sıçrayış üçün iqtisadi sistemin dəyişilməsi, bir istehsal üsulundan daha mütərəqqi istehsal üsuluna keçid daha əhəmiyyətlidir. Lakin belə keçid, cəmiyyətin iqtisadi və sosial tərəqqisinə kifayət qədər əhəmiyyətli stimullaşdırıcı təsir göstərsə də, nəticə etibarilə daha inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə yaxınlaşmağa gətirib çıxarmır. Eyni zamanda, modernləşmə sıçrayışı istehsal üsulu əvəz edilmədən də baş verə bilər.

Modernləşməyə dair dünya təcrübəsi nümunələri istənilən halda, az və ya çox dərəcədə mövcud iqtisadi sistemdə dərin dəyişikliklər edilməsi zərurətini göstərir. Buna görə də bu amili qiymətləndirməmək olmaz. Azərbaycan reallığında həmin amil nəzərə alınsa da, göründüyü kimi bu, hələlik kifayət deyildir.

Bu gün dünya ölkələrinin, xüsusən, MDB-nin timsalında modernləşdirmə xətti üzrə təcrübə və nəticələr göz qabağındadır. Həmin təcrübə bir daha göstərir ki, modernləşdirmə qarşısında duran vəzifələrin həllinə ancaq ölkənin bütün resurslarının səfərbər olunması şərti ilə nail olmaq olar. Bundan ötrü ölkədə aşağıdakı şərtlərin mövcudluğu zəruridir:

1) modernləşmə strategiyasını uzun müddət ərzində şüurlu surətdə özünün başlıca marağına çevirməyə hazır olan, cəmiyyətin fəal hissəsinin birliyi;

2) strateji düşünən və sosial cəhətdən məsuliyyət daşıyan elitanın mövcudluğu.

Bu şərtlərin reallaşması üçün istər geniş əhali kütləsi, istərsə də elita üçün ona müvafiq sosial, siyasi, ideoloji və mədəni səfərbərlik mexanizmləri təşəkkül tapmalıdır.

Hazırda hamı tərəfindən qəbul edilən belə bir fikir var ki, guya Sovet planlı iqtisadiyyatı ancaq hərbi sahədə uğurlara malik idi. Bu iqtisadi sistem bazar sistemi ilə müqayisədə texniki tərəqqini mənimsəmək qabiliyyətinə malik deyildi. Lakin sovet dövrünün iqtisadi inkişaf tarixinə diqqət yetirdikdə sintetik kauçuk, radiolokasiya, penisillin, televizor, reaktiv aviasiya, atom elektrik stansiyası, atom mühərrikli mülki gəmilər, kompüter, lazer qurğuları və s. istehsalı müstəqil surətdə mənimsənilmiş, onların bəziləri inkişaf etmiş kapitalist ölkələrindən əvvəl baş vermişdi.

Bu gün də çətin izah olunur ki, Sovet ittifaqı 1920-ci illərin əvvəllərində tam iflasa uğramış, dağıdılmış iqtisadi bazanın əsasında (1913-cü ilə nisbətən sənaye istehsalı 5 dəfə aşağı düşmüşdü) iqtisadiyyatın və cəmiyyətin moderinləşmə sıçrayışına necə nail ola bilmişdi. Çar Rusiyası isə iqtisadiyyatın bəzi sahələrində (məsələn, dəmir yolu nəqliyyatında) çox əhəmiyyətli inkişafına baxmayaraq, belə bir şansdan məhrum olmuşdu. Bunun özünü də təkcə bolşevik rejiminin günahlarına və cinayətlərinə yazmaq düzgün deyildir.

Yəqin ki, bu gün az iqtisadçı tapılar ki, sovet iqtisadi sistemini kapitalist bazar sistemindən mükəmməl və səmərəli hesab etsin. Lakin burada söhbət iqtisadi sistemin özünün ümumiyyətlə səmərəliliyindən yox, onun modernləşmə vəzifələrini həll etmək üçün mövcud resursları nə dərəcədə səmərəli səfərbəretmə qabiliyyətindən gedir. Tarixi inkişafın müəyyən dövrlərində, məsələn, ilkin sənayeləşmə mərhələsində (keçən əsrin 20-30-cu illərində SSRİ-də və sonralar digər sosialist düşərgəsi ölkələrində) planlı sosialist iqtisadiyyatı resursları səfərbəretmə qabiliyyətinə görə özünü bazar sistemindən üstün göstərə bilər. Bunun əsas səbəbini həmin ölkələrdə iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin çox yüksək həddə olmasında görmək lazımdır. Həmin dövrdə dövlət müdaxiləsinin köməyi ilə modernləşmə istiqamətində əhəmiyyətli işlər görülsə də, modernləşmənin bütün kriteriləri baxımından yarımçıq və ya başa çatdırılmamış işlər hələ çox idi.

Doğrudan da, Rusiyada 1917-ci il inqilabından sonra formalaşan sovet elitası ölkədə başlamış olan sənayeləşməni həyata keçirmək və SSRİ-ni ən inkişaf etmiş kapitalist ölkələrinin səviyyəsinə çatdırmaq üçün dəqiq strategiyaya malik idi. Bundan başqa, sovet elitası (bürokratik elita) cəmiyyətdə tutduğu aparıcı mövqeyinə görə də sənayeləşməni başa çatdırmaqda kifayət qədər maraqlı idi. Bu elitanın bütün nümayəndələri – «qırmızı direktorlar»dan başlamış hakim partiyanın və hökumətin rəhbərlərinə qədər, ölkənin modernləşməsi üzrə hər hansı uğurlu addımı onların cəmiyyətdəki xüsusi statuslarının və nüfuzlarının da yüksəlməsi və möhkəmlənməsinə xidmət edirdi. Bütün bunlar, eyni dərəcədə təsərrüfat, hərbi partiya və inzibati elitaya aid idi. Sovet elitası işdə özünün çox yüksək sosial məsuliyyətini nümayiş etdirirdi.

Modernləşmənin kütləvi subyekti olan – əhalinin böyük əksəriyyətinin qoşulmadığı və ya müdafiə etmədiyi, onların sosial səfərbərlik mexanizmlərinin işə salınmadığı bir şəraitdə modernləşmə layihəsi uğurlu nəticələr verə bilməzdi. Bolşevizm tənqidçiləri bir qayda olaraq, iqtisadi siyasəti əsasən zorakı metodlarla aparan Stalin rejiminin repressiv mahiyyətinə diqqəti yönəldirlər və modernləşmənin uğurlu nəticələrini də daha çox bununla bağlayırlar. Lakin əslində, repressiv Stalin rejimi modernləşmənin daha geniş spektrlərinin həyata keçirilməsinə, həmçinin SSRİ-nin daha yüksək templərlə inkişafına mane olmuşdu.[*Колганов А.И. Путь к социализму: трагедия и подвиг. – М., 1990: 162 -80-89, 97-99, 108-126*]

Qeyd etmək lazımdır ki, repressiyalar avantürist zorakı metodlar iqtisadi siyasətdə ancaq müvəqqəti və keçici effekt verə bilərdi. Qısa müddətdə modernləşmə strategiyası sovet sistemində hakim olan *eqalitarizm* ideologiyası və siyasəti və sosial yaradıcılığın inkişafı ilə sıx surətdə bağlı idi.

Sosial yaradıcılıq fenomeni – iqtisadi və ictimai həyatın təşkilini yeni formalarının bilavasitə zəhmətkeşlərin özləri tərəfindən yaradılması demək olmasa da, onların birbaşa iştirakını nəzərdə tutur. O, işçilərin müəssisədə uçot və nəzarətdə idarəetmədə, yarışmada iştirakından tutmuş Stalin kollektivləşməsinin məhvinə qədər uğurla fəaliyyət göstərən kooperativ və icmaların yaradılmasınadək bir sıra sosial prosesləri və münasibətləri özündə birləşdirən «entuziazm» anlayışında ifadə olunur.

Eqalitarizm - cəmiyyətə bəyan edilən və praktikada əksərən həyata keçirilən elə bir ideya idi ki, guya, SSRİ-də modernləşmə uğrunda mübarizə hər bir vətəndaşa öz qabiliyyətini ifadə etmək və reallaşdırmaq üçün bərabər imkanlar açır. Burada, eyni zamanda fərdi səylərin uğurla nəticələnməsi üçün həmrəylik, kollektivizm, qarşılıqlı yardım kimi dəyərlər ön plana çıxırdı. Bu dəyərlər təkcə təbliğat ünsürü deyil, Sovet cəmiyyətinin müxtəlif ictimai biliklərin və digər sosial institutların fəaliyyətində təzahür edirdi. Təəssüf ki, azad kollektivçilik prinsipi ən ümdə deyildi, bürokratik diktat tədricən tam hakim kəsilirdi və artıq 30-cu illərin ortalarına insanların azad könüllü əməkdaşlığı sırf dekorasiyaya çevrilmişdi, arxada hər şeyi bürokratik aparat həll edirdi.

Belə ziddiyyətli vəziyyət - sovet cəmiyyətində zəhmətkeşlərin öz mənafeləri üçün birgə mübarizə aparma ənənələrinin (həmkarlar ittifaqlarının və s.) yoxluğu, əhalinin böyük əksəriyyətinin sosial-mədəni səviyyəsinin çox aşağı səviyyəsi, bürokratiyanın tam hakim mövqeyi, hər cür sosial sərbəstliyin qəddarcasına boğulması və s. irəli gəlirdi.

Bütün bu çatışmazlıqlara baxmayaraq, «çatma sənayeləşməsi» SSRİ-də əhalinin sosial mobilliyinin kifayət qədər yüksək səviyyəsini, o cümlədən onların yeni sosial elitaya daxilolma imkanlarının genişlənməsini təmin edirdi. Kəndlilərin kütləvi surətdə sənaye

fəhlələrinə çevrilməsi və ölkədə urbanizasiya prosesinin inkişafı ilə yanaşı, fəhlə və kəndlilərin ali təhsil almalarına hər cür şərait yaratmaqla, onlardan mütəxəssis-kadrların hazırlanması da baş tuturdu. Ali təhsil almaqla yanaşı, onlara siyasi karyera imkanları da yaradılması, sovet cəmiyyətində şaquli *sosial mobilliyin* əsas kanallarından biri idi.

Sosial mobillik mexanizmlərinin sosial-mədəni və ideoloji aspektlərinə nəzər yetirdikdə, sosial mənafeləri səfərbər edən əsas motiv kimi nə istehlak səviyyəsi, nə də karyera çıxış edirdi. «Vətən naminə nümunəvi və vicdanlı çalışmaq» kimi dəyərlər və şərəf-ləyaqət haqqında ilk baxışda bayağı görünən şüar, real həyatda - istər istehsalatda, istər elm və incəsənətdə, səhiyyədə və ya böyüyən nəslin tərbiyə olunmasında yeni texniki və sosial nəticələrə, istənilən yaradıcılıqda əldə olunan nailiyyətlərə ən yüksək sosial qiymət verilməsində təzahür edirdi.

İnsanların ən müxtəlif yaradıcılıq qabiliyyətlərinin reallaşması və genişlənməsi üçün asudə vaxtdan istifadə imkanlarının artırılmasına xüsusi diqqət verilirdi. Ali təhsilin nüfuzu və inkişaf tempi kifayət qədər yüksək idi. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu ünsürlər təkcə industrial cəmiyyətlər üçün deyil, postindustrial cəmiyyətlərə üçün də xarakterikdir.

Əslində, istehlak səviyyəsinin artımı da yaddan çıxmamışdı, ona birinci dərəcəli əhəmiyyət verilməsə də, sosialist eqalitar ideologiyası əhalinin fərdi və kollektiv sosial təminatları sistemində istehlak ehtiyaclarının təmin olunmasına kifayət qədər yüksək diqqət ayırırdı. Hətta keçən əsrin 20-ci illərində SSRİ-də təşəkkül tapan sosial təminat sistemi bəzi parametrlərinə görə Qərbin inkişaf etmiş ölkələrini də qabaqlayırdı. Burada, ilk növbədə, əhalinin bütün təbəqələri üçün tibbi sığorta, işsizliyə görə sığorta, pulsuz ali təhsili və s. qeyd etmək lazımdır. 20-ci ilin sonuna əhalinin demək olar ki, əksəriyyətinin iştirak etdiyi istehlak kooperasiyası vasitəsilə yaradılan bölgü sistemi, geniş yayılan kredit, mənzil-tikinti və mənzil-icarə və digər kooperasiya formaları da az əhəmiyyətli rol oynamamışdı.

Eqalitarizmin digər nümunəsi kimi sovet elitasının öz gəlirlərini məhdudlaşdırmasını göstərmək olar. Məsələn, 20-ci ilin sonlarına qədər partiya üzvlərinin gəlirlərinin yuxarı həddi kimi «partmaksimum» prinsipi fəaliyyət göstərirdi. Daima artmaqda olan bürokratik imtiyazların mövcudluğuna baxmayaraq, uzun müddət ərzində əhalinin əsas kütləsinin istehlak səviyyəsi ilə aşağı və orta bürokratik təbəqənin istehlak səviyyəsi arasında çox da böyük fərqlər yox idi. Bundan başqa, SSRİ-də intensiv şaquli sosial mobilliyin mövcudluğu təkcə sosial pillələrdə sürətlə yüksəltmək imkanı ilə deyil, həm də belə templə aşağı yuvarlanmaq imkanı ilə şərtlənirdi. Bürokratiyanın qapalı irsi kastaya çevrilməsi, əslində sovet tarixinin sonrakı tarixində baş vermişdi.

Lakin inkişafın istər industrial, istərsə də postindustrial cəmiyyət üçün xarakterik olan yeni istiqamətlərinin və dəyərlərin formalaşmasının uzunmüddətli strategiyası kifayət qədər möhkəmlənə bilməzdi. Bu strategiya 50-60-cı illərdə də müəyyən rol oynasa da, mövcud dəyərlərin eroziyası labüd idi. Əsasən, ilkin industrial tipli əməklə məşğul olan əhaliyə, daha yüksək dəyərlər sistemi qəbul etdirmək çətin məsələ idi. Bu, həm də onunla mürəkkəbləşirdi ki, artıq SSRİ əhalinin istehlak səviyyəsinə görə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrindən xeyli geridə qalırdı, digər sahələrdə fərqlər müəyyən qədər azalsa da, məhz istehlak səviyyəsindəki fərqlər açıq-aşkar görünürdü.

İndustrial cəmiyyət üçün *«çatma modernləşməsi»nin* uğurlarını təmin edən amirlik iqtisadi münasibətlər sistemi sonralar labüd olaraq «defisit iqtisadiyyatını» yaratdı. Burada, istehlak nə qədər yüksəlirdisə, yüksək keyfiyyətli istehlak mallarının qıtlığı bir o qədər hiss

olunurdu. İndustrial cəmiyyətin doğurduğu, əhalinin tələbatlarının ödənilməsində sovet sisteminin azsəmərəliliyi, məhz bu tələbatın ödənilmə arzusunu ən mühüm sosial mənafeyə çevirirdi.

20-ci illərdə, xüsusən Stalinin mütləq hakimiyyəti dövrlərində qabaqcıl kapitalist dövlətlərinin industrial səviyyəsinə yaxın, hər cürə sosial ziddiyyətlərdən uzaq, lakin kapitalizm cəmiyyəti olmayan başqa bir yeni cəmiyyət qurmaq, əslində, real bir şey deyildi. Yaradıcı, elmi və ümumiyyətlə ixtisaslaşmış əməyin yüksək səviyyəsinə baxmayaraq, ölkədə işləyənlərin yarıya qədəri aşağı ixtisaslı əməklə məşğul idi. Belə insanlardan öz yaradıcılıq potensiallını reallaşdırmağı gözləmək sadəlövhlük olardı.

Bundan başqa, bürokratik sistemin özü də getdikcə daha sərtləşirdi və istər iş yerlərində, istərsə də işdən kənarda hər cür sərbəst yaradıcılıq ruhuna düşmən kəsilirdi. Bürokratiyanın öz hökmranlığını əbədiləşdirmək, aşağıdan hər cür tənqidi boğmaq cəhdləri, özlərinin səriştəsizliyini, bacarıqsızlığını aşkara çıxarmağa yönəlmiş istənilən səylərə qarşı dözümsüzlük nümayiş etdirmələrində büruzə verirdi. Sovet insanlarında uşaq yaşlarından tərbiyə olunan, özünü reallaşdırmağa ehtiyac hissi bürokratik əngəllərlə üzləşirdi. Əhalinin daha savadlı, təhsil görmüş və mədəni təbəqələrində tədricən bürokratiyaya və onun daşıyıcılarına qarşı nifrət hissi, demokratiya və insan azadlıqlarına daxili ehtiyac yaranırdı. Bürokratik elitanın özü isə tədricən onların cəmiyyətdə hökmranlığını və sosial sabitliyini təmin edən sosial mexanizmlərdən və ideologiyadan imtina edirdi. Elitanın sosial məsuliyyəti «aşağıdan nəzarətin» sosial-siyasi mexanizmləri ilə möhkəmləndirilmirdi və ancaq ideoloji özünənəzarətə əsaslanırdı. İlkin ideoloji impulsun zəifləməsi həm də bürokratiyanın özünün sosial məsuliyyətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarırdı.

Təşəkkül tapmış iqtisadi və sosial mexanizmlərin təsirinin tükənməsi xüsusən 60-cı illərin ortalarına daha açıq-aşkar görünməyə başladı. Modernləşmə sıçrayışı ətalətlə sönməkdə olan inkişafa çevrildi, bununla yanaşı elitanın hərtərəfli modernləşmə ilə bağlı nəticələrin əldə edilməsinə marağının da sönməsinə gətirib çıxardı. Çünki modernləşmənin davam etməsi yolunda əhəmiyyətli bir uğur görünmədiyi üçün onların cəmiyyətdəki sosial statuslarının və imtiyazlarının yüksəlməsinə və ya möhkəmlənməsinə inanmaq mənasız idi. Belə bürokratik elita öz mənafelərini reallaşdırmaq üçün başqa yollar axtarmağa başladı. Bu yol – *«korrupsiya və gizli iqtisadiyyat»a əsaslanan* inkişafı yolu idi.

Sovet sisteminin modernləşmə potensialı baxımından ən böyük naqisliyi, onun modernləşmənin iqtisadi və sosial mexanizmlərinin mövcud imkanlarını tükətməsində, yeni tarixi şəraitə uyğun modernləşmə mexanizmlərinin fəaliyyəti üçün şərait yaratmamağında idi. SSRİ məhz bu sahədə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinə uduzdu. Halbuki, həmin ölkələr məhz 70-80-ci illərdə iqtisadiyyatın strukturunda və texnoloji yeniləşmədə əhəmiyyətli uğurlar qazanmışdı.

Bundan başqa, SSRİ-də 70-80-ci illərdə inkişafın ləngiməsi və durğunluq yeni bir səmərəli modernləşmə layihəsinin də meydana çıxmasına səbəb olmadı, Qorbaçov dövründə ortaya atılan «yenidənqurma» siyasəti mahiyyətcə modernləşməyə «antimodernləşmə reaksiyası» idi.

2. Sovet iqtisadi sisteminin modernləşməsinə son cəhdlər

Qeyd etmək lazımdır ki, modernləşmə siyasətinin bütün yuxarıda sadalanan komponentləri SSRİ-nin dağılması ərəfəsində tam ziddiyyət zolağına daxil oldu. Ölkə kifayət

qədər texniki-iqtisadi resurslara, modernləşmənin yeni mərhələsinin qarşısında duran vəzifələri həll etməyə müəyyən dərəcədə qadir olmasına baxmayaraq, iqtisadi tənəzzül, durğunluqdan yan keçə bilmədi. Planlı sovet sistemi istər texniki-tərəqqi, istərsə də əhalinin yaşayış standartlarına görə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrindən daha da geriləməyə başladı. İslahat ideoloqlarının heç birinin çıxışlarında cəmiyyətdəki mövcud naqislikləri və qüsurları aradan qaldırmaq üçün hər hansı konkret təkliflərə rast gəlmək mümkün deyildi. Çoxları kapitalist iqtisadiyyatının daha səmərəli olduğunu qəbul etsə də, gələcək modernləşməni bazar sisteminə keçməkdə görmürdülər. Sovet partiya elitası problemi bütöv bir modernləşmə strategiyasının həyata keçirilməsində deyil, yuxarıda göstərilən bəsit islahat dəstində – *liberallaşma + özəlləşdirmə + stabilləşmədə* görürdülər.

Lakin 1985-ci il «yenidənqurma dövründən» sonra ortaya çıxan «demokratik müxalifət» düşərgəsi daha çox bürokratik elitanın nisbətən intellektual təbəqəsini əhatə etməsinə baxmayaraq, onlar məxsus olduqları elitanın əksər naqisliklərinin daşıyıcıları idilər. Onların ideoloji, oriyentasiyası, irad və narazılıqlarının xarakteri daha çox cəmiyyətdə yeni sosial rollarının güclənməsinə hesablandığından, bu da öz növbəsində neqativ təsirini göstərdi.

Əslində, ölkənin inkişafına strateji yanaşma xoş məramla edilmişdi. Sovet dövrü üçün məşhur olan *«işıqlı gələcək naminə işləyək»* şüarı, *«biz indi yaxşı yaşamaq istəyirik»* şüarı ilə əvəz olunmuşdu. Sovet elitası köhnə sosialist ideologiyasından da əl çəkərək, sosial məsuliyyətin son dayağından da imtina etdi. Fərdi surətdə varlanma mənəvi cəhətdən daha məqbul hesab edildi, halbuki əhalinin əksər təbəqələrinin eyni vaxtda varlanması mümkün də deyildi. Təbii ki, varlanma uğrunda mübarizədə az bir qisim işgüzar təbəqə, çox vaxt hakim elitanın himayəsi altında olanlar qalib gəlirdi, lakin böyük əksəriyyətin bu uğursuzluğunu yeni ideoloqlar uduzanların öz günahı kimi qələmə verirdilər və sosializm dövründən qalma ənənələrə sadiq qalaraq, «işıqlı sabaha» (bu dəfə kapitalizm) daha tez yetişmək naminə «müvəqqəti çətinliklərə» dözməyi tövsiyə edirdilər. Burada yeganə fərq onda idi ki, yeni elita nə bu «işıqlı sabaha» tez yetişmək üçün əhəmiyyətli bir addım atmır, nə də həmin «müvəqqəti çətinliklərin» məhrumiyyətlərini çəkmirdilər, özləri isə daha sürətlə varlanırdılar.

Məhz belə yanaşmanın nəticəsi idi ki, sovet iqtisadi sisteminin son dövrü modernləşmə üçün resursların səfərbərliyə alınmasının təmin edilməsi üçün zəruri komponentlərdən məhrum idi. Əksinə, yeni sistem resurslara yanaşmada daha məsuliyyətsiz mövqe tutdu, ancaq yüksək likvidliyə malik resurslar dəyərli hesab olundu. Təbii resurslar iqtisadiyyatın ən zəruri investisiya mənbəyindən elitanın sürətlə varlanma vasitəsinə və sosial gərginliyin yumşaldılması məqsədi ilə neft və qaz ixracı hesabına əhali üçün ərzaq idxalına sərf olunurdu. Strateji yanaşmadan imtina burada da özünü büruzə verirdi. Neft və qaz ixracından gəlirlər əsasən, nəinki cari istehlaka yönəldilirdi, həm də neft-qaz hasilatı texnologiyasının, geoloji kəşfiyyatın modernləşməsinə xərclərin kəskin surətdə azaldılması ilə müşayiət olunurdu.

Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi məsələsinə tam etinasız yanaşılır, milli ərzaq məhsulları istehsalı idxal məhsulları vasitəsilə bazardan sıxışdırılıb çıxarılır, kənd təsərrüfatına təxsisatlar kəskin surətdə azaldılırdı. Faktiki olaraq, ölkənin strateji xarakterli resursları tar-mar edilir, dəyər-dəyməzinə satılırdı. Hətta yüksək texnoloji hərbi istehsalın konversiyası belə, müdafiə kompleksi müəssisələrini maliyyə cəhətdən sıxmaqla həyata keçirildiyinə görə, istər hərbi, istərsə də mülki məhsulların istehsalı kəskin surətdə azalırdı. Elm və təhsilin maliyyələşdirilməsi kəskin ixtisar olunduğundan, bu, xeyli talantlı və gənc alimlərin və mütəxəssislərin elmdən uzaqlaşmasına, ölkədən kütləvi surətdə «beyin axınına» səbəb oldu.

Dövlət büdcəsinin özü də iqtisadiyyatın modernləşməsinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə resursların səfərbər olunmasına sərf olunmurdu. Hökumət proqramlarında bəyan edilən prioritetlər iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmır, struktur islahatlar çox bəsit, primitiv istiqamətlərdə həyata keçirilirdi. Modernləşmə layihələrini uğurla həyata keçirən SSRİ və digər postsosialist ölkələrinin, həmçinin inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi inkar edilir və ya nəzərə alınmırdı. Müasir şərait nəzərə alınmaqla, modernləşməni həyata keçirmək üçün hökumətin proqramları yarımçıq, bu sahədə səyləri isə Beynəlxalq Valyuta Fondunun tövsiyələrindən o yana getmirdi.

3. Azərbaycanın müstəqillikdən sonrakı modernləşmə mərhələləri və keyfiyyətcə yeni modernləşmə xəttinin konturları

Müstəqilliyin ilk illərində eqalitar sosialist ideologiyasından imtina edilsə də, müasir Azərbaycan elitası tərəfindən ölkədə sosial mobilizasiya rolunu oynaya biləcək hər hansı dünya görüşü irəli sürülməmişdi. Eqalitarizmdən imtina, tədricən sovet dövründə kifayət qədər uğurla təşəkkül tapmış sosial təminat sisteminin eroziyasına gətirib çıxarmışdı. İqtisadiyyatın imkanları, əsasən işləyənlərin əmək haqqı fondu hesabına formalaşan sosial ayrımlar (sosial müdafiə fondu) əhalinin əksəriyyəti üçün pensiya və müavinətləri, yaşayış minimumu səviyyəsində belə ödəməyə kifayət etmirdi. Belə şəraitdə, ölkə vətəndaşları ümidlərini ümummilli vəzifələrin həllinə deyil, ayrı-ayrılıqda xilas olmağa bağlayırdılar.

Azərbaycanın müstəqillik əldə etdikdən sonra modernləşmə cəhdlərini 3 mərhələyə ayırmaq olar.

1992-1996-cı illəri əhatə edən müstəqilliyimizin ilk mərhələsinə planlı, iyerarxik idarə olunan inzibati amirlik sisteminin dağıldığı, yeni institutların yaranmadığı, Qorbaçovun «yenidənqurma» strategiyasının tam iflasa uğradığı, şəxsən Qorbaçov tərəfindən himayə olunan «erməni seperatizmi»nin artıq müharibəyə çevrildiyi, hələ sovet dövründə (1988) Ermənistandan deportasiya edilən 250 minə yaxın qaçqın soydaşlarımızın sıralarına Qarabağ və onun ətraf rayonlarından 700 mindən arıq məcburi köçkünün də (1992-1993-cü illər) əlavə olunduğu bir vaxtda daxil oldu.

İslahatın I mərhələsi planlı inzibati-amirlik iqtisadi iyerarxiyasının sökülüb-ləğv olunması, bazar iqtisadiyyatının özəyi olan – sərbəst qiymətqoyma, özəl mülkiyyət, açıq iqtisadiyyat, milli valyutanın bazar məzənnəsi və s. institutların tətbiq olunması ilə xarakterizə olunurdu. Eyni zamanda, ölkənin qanunvericilik sistemi də faktiki olaraq tam yenidən yaradılmağa başladı. Bu mərhələdəki islahatlar qeyri-ahəngdar olmaqla, həm də əlaqələndirilməmiş şəkildə aparılır, iqtisadiyyatdakı böhran əlamətləri daha da güclənirdi. Ölkədə hasil edilən ÜDM əvvəlki illə müqayisədə 1992-ci ildə 77,4%, 1993-cü ildə 76,9%, 1994-cü ildə 80,3%, 1995-ci ildə isə 88,2% azalmışdı. Bütövlükdə, 1995-ci ildəki ÜDM 1992-ci ildəkinin 42,1%-ni təşkil edirdi. Həmin müddət ərzində sənaye məhsulları 66,9%, kənd təsərrüfatı məhsulları 47,7 %, nəqliyyat sektorunun yük daşıması 81,0%, satışın bütün kanallarından pərakəndə mal dövriyyəsi 61,9%, əhaliyə göstərilən pulu xidmətlər 29,0%, ixrac əməliyyatları 61,0%, idxal əməliyyatları 64,5%, əhalinin real pul gəlirləri 81,7% aşağı düşmüşdü.[*Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2000, Bakı «Səda» 2000: 756- 34-35.*]

Bazar münasibətlərinin formalaşmasının ilkin mərhələsi sayılan bu dövrün ən təəssüfdoğurucu nəticələrindən biri virtual iqtisadiyyatın və kriminal-oliqarx kapitalizmin önə

çıxması idi. Bu mərhələdə gizli iqtisadiyyatın əksər hissəsi kiçik biznes sahəsində fəaliyyət göstərirdi.

İslahatların I mərhələsində göstərilən xoşagəlməz mənzərənin səbəblərini aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

- Sovet İttifaqının dağılması ərəfəsində struktur deformasiyaların mövcudluğu;
- Sovet sistemi dəyərlərində, əhalinin dünya görüşündə, yaşayış və mədəniyyət tərzindəki qüsurlar və digər instusional amillər;
- İqtisadi siyasətdəki səhvlər, xüsusən dövlətin iqtisadiyyatdan vaxtından əvvəl getməsi.

Azərbaycanda iqtisadi transformasiyanın II mərhələsi kimi 1996-2003-cü ili saymaq olar. 1994-cü ildə illik inflyasiya tempi 17,6%-dən 1995-ci ildə 511,8%-ə, 1996-cı ildə isə 119,9%-ə endirilmişdi. Məhz 1995-ci ilin sonu, 1996-cı ilin əvvəlinə ölkədə maliyyə sabitliyinin əsası qoyulmuş, iqtisadi islahatların ən vaciblərinə – torpaq islahatlarına, dövlət mülkiyyətinin özəlləşməsinə başlanmasına start verilmişdi. Qısa müddət ərzində islahatların qanunvericilik bazası formalaşdırılmış, artıq 1998-ci ilin əvvəlinə torpaqların, kiçik müəssisələrin özəlləşdirilməsi başa çatmış, növbəti mərhələdə orta və iri müəssisələrin özəlləşdirilməsinə başlanması üçün xüsusi Dövlət proqramı qəbul olunmuşdu. Ölkədə bazar strukturlarının və ona müvafiq infrastrukturun yaradılması uğurla davam etdirilmişdi . 1996-cı ildən başlayaraq ÜDM artımı həmişə müsbət rəqəmlə getmiş, 1996-cı ildə bu artım 101,3%, 1998-ci ildə 110,0%, 2000-ci ildə 111,1%, 2002-ci ildə 110,6% etmişdi. Başqa sözlə, 1996-2002-ci illər ərzində ÜDM 2,2 dəfə artmışdı. Bu müddət ərzində iqtisadiyyatın bütün sahələrində, o cümlədən, sənayedə artım 1,7 dəfə, kənd təsərrüfatında 1,4 dəfə, nəqliyyat sektorunda yük daşınmasında 2,4 dəfə, satışın bütün kanallarında pərakəndə mal dövriyyəsində 1,8 dəfə, xarici ticarət dövriyyəsində 2,4 dəfə, əhaliyə göstərilən pulu xidmətlərdə 1,9 dəfə təşkil etmişdi. 1996-2002-ci illər ərzində dövlət büdcəsinin gəlirləri 2,3 dəfə, iqtisadiyyatdan əldə edilən mənfəət 1,8 dəfə, əsas fondların istifadəyə verilməsi 4,1 dəfə, əsaslı kapitala yönəldilən investisiyalar 3,3 dəfə, istifadəyə verilən yaşayış sahələri 1,5 dəfə artmışdı. Əhalinin sosial vəziyyəti də xeyli yaxşılaşmışdı. Əhalinin adambaşına gəlirləri 2,5 dəfə, işləyənlərin orta aylıq əmək haqqı 3,5 dəfə, təyin olunmuş pensiyaların orta aylıq məbləği 3,5 dəfə artmışdı.[*Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2008, Bakı «Səda»2008: 768-36-39*]. Göründüyü kimi əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə göstəricilər, iqtisadiyyatın əsas inkişaf göstəricilərini xeyli qabaqlayırdı.

Beləliklə islahatların bu mərhələsinin əsas xüsusiyyətlərini belə şərh etmək olar:

Birincisi, bazar islahatlarının təsiri altında Azərbaycan iqtisadiyyatının neft və neft məhsulları ixracından asılı olan strukturu formalaşdı, ərzaq məhsullarına və digər məhsullara ehtiyacının 60% qədəri idxal hesabına təmin olundu. Daxili bazarda əsasən kənd təsərrüfatı məhsulları və az miqdarda yeyinti sənayesi məhsulları rəqabət qabiliyyətli idi, sənayenin müasir sənayeləri, yeni yaxud innovasion məhsullar istehsalı yox dərəcəsində idi;

İkincisi, xarici valyuta axınının güclənməsi əsasında iqtisadiyyatın monetizasiyası və müvafiq olaraq pul təklifinin artması şəraitində, ödəmə intizamının və vergi inzibatçılığının az da olsa möhkəmlənməsi nəticəsində, artıq 1998-ci ilin əvvəlinə ödəmələr problemi xeyli dərəcədə həll olunmuş, barter əməliyyatları isə demək olar ki, aradan qalxmışdı. Mənfəət vergisi, əlavə dəyər vergisi, aksizlər və s. üzrə dərəcələrin tədricən aşağı salınmasına baxmayaraq, məşhur Lafferin hipotezinə uyğun olaraq, büdcəyə vergi daxilolmaları istər mütləq həcmdə, istərsə də ÜDM – də müqayisədə artmağa başlamışdı. Məsələn, 1998-ci ildə

büdcəyə vergi daxilolmaları ÜDM-in 11,9% təşkil etdiyi halda, bu nisbət, 2000-ci ildə 12,0%, 2002-ci ildə isə 11,7% olmuşdu.[*Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2000, Bakı «Səda» 2000: 756- 36-37, 375*] Bu dövrdə ölkədən xarici kapital axını da xeyli azalmışdı;

Üçüncüsü, bu müsbət dəyişikliklərlə yanaşı o da məlum oldu ki, ölkə iqtisadiyyatında ciddi instusional dəyişikliklər aparılmadan, islahatların əsas məqsədlərini reallaşdırmaq mümkün deyildir. Belə ki, ölkənin iqtisadi inkişafı daha çox neft amilindən, neftin dünya bazarında qiymətindən asılı idi. Ölkəyə investisiya axınları bu illərdə xeyli artsa da, onların böyük əksəriyyəti yanacaq-energetika kompleksinə qoyulurdu. Sahələrarası kapital axını çox zəif idi, bu funksiyanı yerinə yetirəcək fond bazarının fəaliyyəti demək olar ki, yox dərəcəsində idi. Ölkə iqtisadiyyatına dair kifayət qədər çoxsaylı qanunvericilik aktları qəbul edilsə də, bu qanunlarda kifayət qədər boşluqlar və bürokratik əngəllərə, korrupsiyaya yol açan kifayət qədər mürtəce müddəalar qalmaqda idi. Sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi və onların fəaliyyətinə müdaxilələrin aradan qaldırılması üzrə Respublika Prezidentinin müvafiq Fərmanları və bunun qanunvericilikdə də təsbit olunmasına baxmayaraq, istər icra, hüquq-mühafizə, istərsə də vergi orqanlarının sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinə müdaxilələri azalmamışdı.

Dördüncüsü, məhz islahatların ikinci mərhələsində cinayətkarlığa və xəlvəti iqtisadiyyata qarşı mübarizənin güclənməsinə, mülkiyyətin əksəriyyətinin legitimləşməsinə baxmayaraq, korrupsiya hələ də ciddi problem kimi qalmaqda idi. Kütləvi korrupsiya halları aradan qaldırılmadın, istər cəmiyyətdə, istərsə də iqtisadiyyatda modernləşmə sahəsində hər hansı təsirli uğur əldə etmək mümkün deyildir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, belə bir ciddi problem təkcə hökumətin deyil, bütün cəmiyyətin müqəddəs vəzifəsinə çevrilməlidir. Bundan ötrü, təkcə inzibati-iqtisadi vasitələr yetərli deyildir. Son illərdə elmi ədəbiyyatda geniş yayılmış bəzi fikirlərə görə-səmərəli iqtisadi artım, modernləşmə üçün millətin üstünlük verdiyi mədəni-mənəvi dəyərlər də kifayət qədər əhəmiyyətlidir.[*Бобнева М. И. , Дорофеев Е. Д. Изменение ценностных систем личности в период преобразования общества// Ценностное сознание личности в период преобразования общества. М.: Изд-во ИП РАН, 1997: 436-120-122; Бызов Л.Г. Социокультурная трансформация российского общества и формирование неоконсервативной идентичности // Мир России. 2002. №1: 220 -126- 127; Инглхарт Р. Культура и демократия. Культура имеет значение. Московская школа политич.2004 :167-94-97*]

Azərbaycanda 2003-cü ildə İlham Əliyevin Respublika Prezidenti seçilməsi ilə cəmiyyətdə, eləcə də iqtisadiyyatda islahatların üçüncü mərhələsinə qədəm qoyulmuşdur. Yeni mərhələnin əsas hədəfi, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə və dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli inteqrasiyasına nail olmaqla, uzunmüddətli perspektivə ölkədə dinamik sosial-iqtisadi inkişafın davamlılığını təmin etməkdən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin imzaladığı fərmanlarda, təsdiq etdiyi iqtisadi siyasət sənədlərində bu hədəfin reallaşması üçün yerinə yetirilməsi zəruri olan vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir. Bunlara ölkənin malik olduğu iqtisadi potensialın gücləndirilməsi və bu potensialın kompleks şəkildə səmərəli reallaşdırılması, o cümlədən qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi (neftdən asılı olmayan güclü Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşdırılması), hər bir regionun malik olduğu potensialdan tam və səmərəli istifadə olunması və onların inkişafının tarazlaşdırılması, çoxlu sayda yeni iş yerlərinin açılmasına şərait yaradılması, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, sosial xidmətlərin həcminin, keyfiyyətinin

və ünvanlılığının əhəmiyyətli dərəcədə artırılması, yoxsulluğun azaldılması kimi vəzifələri aid etmək olar.

Bu gün Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyini təmin edilməsi mövcud rəqabət üstünlüklərinin saxlanmasının önəmli olduğunu, həm də yeni, yüksək texnologiyalara və «biliklərin iqtisadiyyatı»na əsaslanan innovasiyalı iqtisadiyyatın tətbiqi yolu ilə daha yüksək üstünlüklərə keçmək üçün mümkün olan hər şeyi etməyi tələb edir. Araşdırmalar göstərir ki, bunu təkcə uğurlu makroiqtisadi göstəricilər hesabına etmək mümkün deyildir. Azərbaycanın müasir iqtisadiyyatının keyfiyyətli artımı modernləşmə tələblərinə cavab verməsi kompleks iqtisadi strategiya tələb edir və burada, ümumi rəqabətqabiliyyətliliyə təsir edən bütün amillərin yalnız tarazlı və kompleks yaxşılaşdırılması belə uğurun zəmini ola bilər. Azərbaycanın uzunmüddətli perspektivdə optimal sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının seçilməsi və burada qlobal çağırışlar əsas götürülərək xarici və daxili amillərin rolunun qiymətləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ölkə iqtisadiyyatında strateji iqtisadi siyasət dinamik iqtisadi artımın davam etməsi ilə deyil, həmçinin ciddi struktur dəyişikliklərinin aparılması, institusional inkişaf və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsi ilə müşayiət olunmalıdır.

Qeyd edək ki, iqtisadi inkişafın yaradılması mənbələri arasında müəyyən oxşarlıqlar olsa da köklü fərqlər mövcuddur. Bərpa dövründə kəmiyyət amilləri ön planda olsa da, sonrakı dövrdə iqtisadi artımın keyfiyyət amilləri əsas rol oynayır. Bu baxımdan, ölkəmiz üçün ən əsas məsələ iqtisadiyyatın modernləşdirilməsidir. Modernləşmə siyasətinin səciyyəvi xüsusiyyətini ölkənin uzunmüddətli dayanıqlı iqtisadi inkişafının təmin edilməsi, bilik iqtisadiyyatının formalaşdırılması, innovasiya fəallığının yüksəldilməsi yolu ilə rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalının stimullaşdırılması təşkil edir.

İndi ən vacib məsələlərdən biri - Azərbaycanın qloballaşma sisteminə real daxil olması ilə yanaşı həm də bu sistemə uyğunlaşmasının təmin edilməsidir. Bundan ötrü ilk növbədə, Azərbaycan iqtisadiyyatının ixracyönümlüyü meyllərini artırmaq, heç olmasa, bir neçə hazır məhsul üzrə dünya bazarında öncüllüyə nail olmaq lazımdır. Əks təqdirdə, respublikamız gələcəkdə də yalnız xammal ixrac edən bir ölkə kimi qala bilər. Əlbəttə, dünyanın aparıcı ölkələrinin qloballaşma sahəsində inhisarçı mövqeyə malik olduğu bir şəraitdə Azərbaycanın və ya digər postsovet ölkələrinin qloballaşma lideri olması mümkün deyildir. Lakin istənilən halda, azad rəqabətə cəhd etmək çərçivəsində beynəlxalq və milli kapital arasında, idxal-ixrac və maliyyə axınları arasında müəyyən optimal əlaqə yaratmaq olar. Ona görə də hazırda ən başlıca məsələ - ayrı-ayrı müəssisələrin dünyanın ən yeni texnologiyaları əsasında yenidən qurulması və yaxud tamamilə yeni müəssisələrin yaradılmasıdır.

Azərbaycanın sənaye müəssisələri istehsalda modernləşdirmə və investisiyalardan başqa, ölkənin gələcəkdə ÜTT-yə daxil olacağı dövr üçün makroiqtisadi siyasətin əsas inkişaf konturlarını müəyyən etməli, o cümlədən prioritet sahələri indidən seçməlidir. Bu strategiya çərçivəsində daxili istehsalın milli ixracın və idxalın imkanlarına uyğun olaraq tənzimlənməsi istiqamətləri müəyyən edilməlidir.

Azərbaycan iqtisadiyyatın sahə strukturunun təhlili göstərir ki, prioritet inkişaf istiqamətləri kimi - birincisi, ixrac strukturunda texnoloji malların payının artırılması istiqamətində dəyişilməsini götürmək lazımdır. İkincisi, ÜTT-yə daxil olduqdan sonra iqtisadiyyatın açıqlığının artacağı şəraitdə buraxılan malları standartlaşdırmaq və onu dünya keyfiyyət səviyyəsinə uyğunlaşdırmaq lazımdır. Üçüncüsü, strateji sahələrə mükəmməl

dövlət dəstəyi təmin edilməlidir. Dördüncüsü, kapitalın sürətlə dövran etdiyi sahələrə maksimal daxili investisiyaların cəlb olunması və həmin bazarın milli istehsalçılarla doldurulması məqsədi ilə biznes aparmaq üçün güzəştli şərait yaratmaq lazımdır. Beşincisi, sahələr daxilində məhsulun rəqabətqabiliyyətliliyini artırmağa səbəb ola biləcək nəqliyyat və istehsal dövrlərini müasir texnologiyalara və idarə etmə üsullarına uyğun optimallaşdırmaq lazımdır.

Prioritet sahəni seçərkən aşağıdakı amilləri nəzərə almaq lazımdır: a) ölkənin amillər üstünlüklərindən istifadə etmək; b) ölkə daxilində hazır məhsul istehsal edən və xammalı ölkə daxilində emal edən sahələrin inkişaf etdirmək; c) prioritet sahənin inkişaf etdirilməsi vasitəsi ilə ölkənin müqayisəli üstünlüklərindən istifadə etmək; d) prioritet sahəni iqtisadiyyatın digər sahələri ilə əlaqələndirmək. Bu baxımdan, malları dünya bazarına ixrac edən milli müəssisələr yaxud beynəlxalq bazarda öz yeri olan sahələrin prioritet inkişafı təmin edilməli, deməli, həm də investisiyalarla təminatı buna müvafiq olmalıdır. Respublikamızda prioritet sahələr kimi neft-kimya məhsullarının emalı kompleksləri, kənd təsərrüfatı xammalı və hazır məhsul alan müəssisələr seçilə bilər. Təkcə elə ixrac xammalı mənbəyinə yaxınlığına görə bu müəssisələr dünya bazarında rəqabət üstünlüklərinə malik olacaqlar. Bundan başqa işçi qüvvəsi ucuz olduğundan, bu sahələrdə istehsalın əməktutumlu olması həmin müəssisələrin sabit rəqabət üstünlüyünü təmin edəcəkdir.

Hazırda respublikamızın xariclə əlverişli inteqrasiya əlaqələrinin saxlanması ilə yanaşı, daxili bazarın xarici diktatdan, haqsız rəqabətdən qorunması əsas vəzifələrdən biri olmalıdır. Bundan ötrü idxal və ixrac proseslərində milli mənafelərə xidmət edən, ilk növbədə daxili bazarın müdafiə olunmasını təmin edən gömrük, vergi və kredit siyasəti həyata keçirilməlidir. Daxili bazarın xarici müdaxilədən qorunmasını təmin etmək üçün bir sıra məhsulların idxalını tənzimləmək lazımdır. Azərbaycanın istehlak bazarı hələ ki, böyük həcmdə idxalın hesabına formalaşır. Belə olan halda, bütövlükdə, dünyada gedən bahalaşma istər-istəməz Azərbaycan bazarına da mənfi təsir göstərir. Proses bu cür davam edərsə, milli iqtisadiyyatın sabitliyi pozular, yerli sahibkarlığın inkişafı ləngiyər, qiymətlər daha sürətlə artar və milli valyuta tədricən qiymətdən düşər. Bunlara yol verməmək üçün neft gəlirlərinin xeyli hissəsi qeyri-neft sektoruna aid olan yerli istehsal sahələrinin inkişafına yönəldilməlidir.

Daxili bazarın formalaşması variantlarından biri yüksək texnologiyaların reallaşması üzrə layihələr, eləcə də təhsil, mədəniyyət və ekologiya sahəsindəki beynəlxalq proqramlar çərçivəsində qarşılıqlı səmərəli əməkdaşlıqdır. Fikrimizcə, ölkəmizdə müasir avadanlıqların idxalı hesabına bazarın tələblərinə uyğun texnoloji komplekslərin yaradılması respublikamızın elmi və təbii potensialından daha dolğun istifadə etməyə imkan verəcəkdir. Azərbaycan iqtisadiyyatının modernləşməsi ölkəyə müasir maşın və texnikanın gətirilməsini tələb edir.

Modernləşmiş iqtisadiyyatın formalaşması və ümumilikdə onun stabil inkişafının təmin etmək, dünyanın iqtisadi və texnoloji tərəqqisinin iştirakçısı olmaq üçün rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsal etməyi öyrənmək çox vacibdir. Rəqabətqabiliyyətli məhsul – əslində, modernləşmənin məqsədidir. Belə məhsulun mənimsənilməsi və xarici bazarlarda reallaşması ölkənin gələcəyini, əhalinin yaşayış səviyyəsini müəyyən edən ümumdövlət, ümummilli məsələ olmalıdır. Belə məhsullar Azərbaycanın ixrac etdiyi məhsullar içərisində çox cüzidir və çox məhdud bazarlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu baxımdan, ölkənin ixrac potensialını son istehlak olan rəqabətqabiliyyətli malların istehsalı ilə yüksəltmək lazımdır.

Hazırda yerli kənd təsərrüfatı istehsalına və onun emalına əsaslanan rəqabətqabiliyyətli və ekoloji cəhətdən təmiz qida məhsulları ixrac etmək üçün böyük imkanlar vardır. Ölkəmizin mövcud büdcə imkanları neft maşınqayırması, kənd təsərrüfatı maşın və mexanizmləri istehsalını təşkil etməyə imkan verir. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı, onun həm ölkədə geniş yayılması, həm də ixraca yönəldilməsi üçün də ölkəmizin böyük intellektual və kadr potensialı vardır.

Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, əlverişli investisiya mühiti, institusional əsaslar, əməyin və infrastrukturun keyfiyyəti, siyasi sabitlik və dəqiq stimullaşdırıcı iqtisadi artım siyasəti kimi rəqabət üstünlüklərinə malik olan bütün ölkələr investisiyalar cəlb edilməsi üzrə rəqabət apara bilər. Bunlarla yanaşı, fikrimizcə, indiki dövrdə cəlb olunan xarici investisiyaların rolunu qəbul edərkən onların mənfi nəticələrini də nəzərə almaq və daxili yığım mənbələrinə böyük diqqət yetirmək lazımdır və bu məsələdə birmənalı qiymət ola bilməz. Xarici kapitalın iri axınları, əgər bu axınlar müəyyən edilmiş valyuta kursunun saxlanması ilə stimullaşdırılarsa, bu zaman ciddi problemlər doğura bilər. Xarici borcların, xüsusilə də qısamüddətli kreditlər üzrə artması makroiqtisadi sabitlik məsələsinin həllini çətinləşdirir, inflyasiya təzyiqini və ixracın rəqabətqabiliyyətinin aşağı düşməsini gücləndirir. Qısamüddətli likvid aktivlərin iri yığımları maliyyə resurslarının qəfil axını riskini yaradır.

Xarici investisiyaların cəlb olunmasını stimullaşdırarkən Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının təxirəsalınmaz vəzifələri - müasir istehsal texnologiyaların, innovasiya qərarları, yeni idarəetmə sistemləri, istehsal obyektlərinin yeniləşdirilməsi nəzərə alınmalıdır. Lakin təcrübənin göstərdiyi kimi, xarici kapitalın qoyulması sahəsini seçdikdə, Azərbaycan iqtisadiyyatının və xarici investorların maraqları çox vaxt antaqonist xarakter daşıyır. Xarici investorlar yüksək gəlirli, ən əvvəl ixraca yönəlmiş xammal sahələrində möhkəmlənməyə çalışırlar, bununla isə Azərbaycan iqtisadiyyatının xammal yönümlü olmasını və texniki-texnoloji geri qalmasını konservasiya olunmasını təsdiq edirlər.

Azərbaycanın hazırkı modernizasiya səyləri iqtisadiyyatın daha çox diversifikasiyası və davamlılığının əsaslarını yaratmağa doğru hərəkətə gətirilməlidir. Hökumət hazırda ehtiyatlı davranmalı və hər şeydən əvvəl, iqtisadiyyatı diversifikasiya etməklə, maliyyə ehtiyatlarını daha davamlı şəkildə istifadə etməlidir. Bu, çox vacibdir, çünki hasilat sektoru kütləvi iş yerlərinin açılmasına şərait yaratmır və beləliklə, əhalinin əksər hissəsinin iqtisadi rifahı diversifikasiyaya əsaslanan inkişafdan asılıdır. Bu, uzunmüddətli dövrdəki rəqabətlilik və ixracyönümlülük əsasında qeyri-neft sektorunun inkişafının canlanması vasitəsilə bas verə bilər. Fermerlərə və KOS-lara dövlət dəstəyinin artırılması vacib ola bilər. Böhranın təsirini nəzərə alaraq, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun verdiyi güzəştli kreditlər üzrə illik faiz dərəcələrinin azaldılması yerli istehsalçılara dəstək verə bilər.

Azərbaycanda sərbəst iqtisadi zonaların inkişaf etdirilməsi sahəsindəki işlər sürətləndirilməlidir. Onlar yaxşı baza üzərində yaradılarsa, xarici investisiyaların və yeni bilik, texnika və texnologiyaların ölkəyə gəlməsini təmin edəcək, qeyri-neft sektorunda rəqabətliliyin inkişafı və genişlənməsinə şərait yaradacaqdır.

Modernləşmiş iqtisadiyyatın formalaşdırılması üçün insan kapitalının inkişafı zəruri məsələlərdən biridir. Azərbaycanın ən böyük strateji məqsədi neft gəlirlərindən cəmiyyətin tərəqqisi və qeyri neft sektorunun inkişafı üçün istifadə edilməsidir. Qara qızılın insan kapitalına çevrilməsi Azərbaycan hökumətinin və cəmiyyətinin ən ümdə vəzifəsi olmalıdır. İnsan kapitalına uzunmüddətli investisiya qoyulması: təhsilin və səhiyyənin inkişafı, əhalinin

sosial təminatının yaxşılaşdırılması və həyat səviyyəsinin beynəlxalq standartlara uyğunluğunun təmin edilməsi qaçılmazdır. Əgər işçinin və ümumilikdə əhalinin həyat səviyyəsi yüksək olmasa onlardan hansısa məhsuldarlıq gözləmək yanlışdır və ÜDM-in kəmiyyət artımının elə də əhəmiyyəti yoxdur. Ancaq burada təkcə dövlət büdcəsindən elm və təhsilə ayrılan xərclərin artırılması ilə kifayətlənmək olmaz. Əsas məsələ ayrılmış vəsaitlərin effektiv istifadə edilməsindən gedir. Ona görə də, istehsalın artırılması, kapital qoyuluşunun genişlənməsi və makroiqtisadi göstəricilərin dünya səviyyəsinə çatdırılması ilə yanaşı insan kapitalının inkişaf etdirilməsi yerinə yetirilməsi zəruri olan prioritet istiqamətlərdən biridir. İstehsalla elm arasında əlaqənin genişləndirilməsi üçün texnoparkların yaradılması da vacibdir. Yüksək texnika və texnologiyanın olması, madd-texniki təchizatın dünya standartlarına uyğunluğu iqtisadi inkişafı təmin edən əsas şərtlərdən biridir, ancaq onları idarə edəcək yüksək intellektuallı işçilər olmadıqda bu amillərin nə qədər səmərəli olacağını gözləmək çətindir. Bəzən Azərbaycanda ucuz işçi qüvvəsinin olmasını ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiya qoyuluşu üçün əlverişli şərt kimi qiymətləndirirlər. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, müasir dövrdə ucuz işçi qüvvəsinin olması xarici şirkətlərin iqtisadiyyata yeni texnika və texnologiya cəlb etməsinə, innovasiyanın inkişafına və insan kapitalına sərmayə yönəltməsinə mane olan əsas amillərdən biridir.

Digər bir əhəmiyyətli məsələ əhalinin sosial təminatının yaxşılaşdırılması və həyat səviyyəsinin orta dünya göstəricilərinə yaxınlaşdırılmasıdır. Əgər işçinin və ümumilikdə əhalinin həyat səviyyəsi yüksək olmasa onlardan hansısa məhsuldarlıq gözləmək yanlışdır və ÜDM-in kəmiyyət artımının elə də əhəmiyyəti yoxdur. Əgər Azərbaycan alimi və ya mühəndisinin yaşayışı dünya ölkələrindəki həmkarlarından dəfələrlə geri qalırsa, onda Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına səmərəli inteqrasiyasından söhbət gedə bilməz. Ona görə də, istehsalın artırılması, kapital qoyuluşunun genişlənməsi və makroiqtisadi göstəricilərin dünya səviyyəsinə çatdırılması ilə yanaşı insan kapitalının inkişaf etdirilməsi yerinə yetirilməsi zəruri olan prioritet istiqamətlərdən biridir.

Regionların iqtisadi inkişafına nail olmaq da prioritet vəzifələrdən biridir. Son illər Azərbaycanın regionlarında "Regionların sosial-iqtisadi inkişafı" proqramları çərçivəsində xeyli iş görülür, yerlərdə yeni müəssisələr qurulur və infrastruktur yeniləşir. Ancaq ölkə ərazisinin cəmi 3.9%-ni əhatə etsə də, hələ ki, sənayedə yaranan əlavə dəyərin 80%-i Abşeron iqtisadi rayonun payına düşür.

Qeyd edək ki, innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi modernləşmə üçün ən əsas məsələdir. Bu proses əsasən sənayedə özünü daha çox göstərməlidir. Çünki Azərbaycan sənayesinin hazırda ən böyük problemi onun texniki səviyyəsinin aşağı olması, istehsal edilmiş malların dünya standartlarına uyğun gəlməməsi, istehsal xərclərinin yüksək olması və bununla da istər daxili bazarda, istərsə də dünya bazarında analoq məhsullara qiymət-keyfiyyət cəhətdən uduzması, beynəlxalq səviyyədə marketinq və menecment üzrə kadr çatışmazlığı və.s-dir. Bu problemlərin nəticəsi olaraq həm sənaye məhsulların ixracı kifayət deyil, həm də daxili bazarda həmin müəssisələrin istehsal etdikləri və edə biləcəkləri malların analoqu olan idxal malları satılır. Bunların qarşısını almaq üçün hələ də sovet vaxtından qalan əsas istehsal fondları ilə işləməyə çalışan zavod və fabriklərdə əsas fondların yeniləşməsi üçün tədbirlər həyata keçirilməlidir. Dövlət, innovasiya fəaliyyətini gücləndirmək üçün güzəştli kreditlərin verilməsi və lizinq fəaliyyətinin genişləndirilməsini təmin etməlidir. Bu isə sonda ölkədə sənaye mallarının ixracının artmasına və idxal edilən malların daha ucuz

yerli istehsal malları ilə əvəz olunmasına gətirib çıxaracaq. Qeyd edək ki, Informasiya texnologiyaları və innovasiyanın sürətlə dəyişdiyi indiki dövrdə avadanlıqların xidmət müddəti əvvəlki illərdə olduğu kimi 18-20 il deyil, maksimum 8-10 ildir. Bu baxımdan mühüm məsələ maşın və avadanlıqların modernləşdirilməsidir.

4. Modernləşmə və sivilizasiyalararası fərqlərin azaldılması

Son dördyüzillik ərzində cəmiyyətin dayanmadan ənənəvi iyerarxik strukturundan – şəbəkə strukturuna, natural iqtisadiyyatdan – bazara, feodalizmdən – kapitalizmə keçid prosesi baş verir. Feodalizmi xalis Avropaya məxsus, X əsrdə meydana gələn bir hadisə kimi qəbul edən, əksinə Asiya despotik cəmiyyətlərini və digər analoji cəmiyyətləri ona qarşı qoyan nəzəriyyələr mövcud olsa da, feodalizmin əsas resursu torpaq, əsas məşğuliyyət sahəsi – natural əsasda fəaliyyət göstərən, sosial strukturu silk iyerarxiyası əsasında formalaşan kənd təsərrüfatıdır.

Ənənəvi feodal cəmiyyətlərinin hamısında ticarət mövcud olsa da, o yardımçı, ikinci dərəcəli bir fəaliyyət sahəsi idi. Finikiya, Qədim Yunanıstan və Roma ticarətin daha yüksək inkişaf səviyyəsinə nail olsalar da, burada da tabeçilik münasibətləri ilə silk iyerarxiyası hansı silkə mənsub olmaqdan asılı idi. İyerarxiyanı sıxışdırıb aradan qaldırmaq gücündə olan sosial struktur şəbəkələrinə, bazara və ticarətə əsaslanan iqtisadiyyat və cəmiyyət, ancaq orta əsr Avropa şəhərlərində inkişaf etməyə başladı. Bu inkişaf bu gün də davam etməkdədir.

Ənənəvi iyerarxik cəmiyyətlər adətən durğunluq içində idi, onlar texnika və yaşayış tərzində əhəmiyyətli bir dəyişiklik etmədən minilliklər ərzində mövcud olmuşdu. Mədəniyyətli hamı tərəfindən qəbul edilən dəyərlər bu stabilliyi saxlayırdı. Hökmdarlar, sülalələr dəyişsə də, tabeçilik və hakimliyə əsaslanan idarəetmə sistemi dəyişməz qalırdı.

Kapitalizmin özünün cücərdiyi ticarət, bazar cəmiyyət müqayisə olunmaz dərəcədə çevik və dinamik olduğunu göstərdi. Məhz sərvət və nüfuzun əsasında torpaq yox, kapital durduğunu sübut etdi. Kapital isə daha dəyişkən və dinamikdir, rəqabət onun miqyaslarını da əsaslı surətdə cilaladı, həmişə hərəkətdə olmağa, axtarmağa, böyüməyə və artmağa sövq etdi. Avropadakı orta əsr islahatlarını dəyərlərin və mədəniyyətin dəyişməsinin bir fazası idi və dövrü Avropa ölkələrinin bir qismi üçün «intibah dövrü» də adlandırırlar. İngiltərə və Fransada XVII-XVIII əsrlərdə baş verən inqilablar da bu qəbildən idi və cəmiyyətdə modernləşmə üçün mühüm rol oynamışdı.

Lakin 1917-ci ildə Rusiyada baş verən «sosialist inqilabı» da ola bilsin, Rusiya imperiyası və orada yaşayan xalqların iqtisadi və mədəni tərəqqisində belə bir rol oynaya bilərdi. Ancaq o, ilk gündən timsalında rus feodalizminin sovetlərin timsalında ömrünü uzatmağa xidmət edən sosializm qurmaq ideyasını bəyan etdi. Stalin fransız inqilabından fərqli olaraq, Napoleonun, Burbonun rolunu oynadı. 74 il ərzində Sovet ittifaqı super gücə malik nəhəng dövlətə çevrilsə də, bütün resursları tükənərək 1991-ci ilin sonunda dağılmağa məhkum oldu. Bu müddət ərzində digər ölkələr iqtisadiyyatda, sosial münasibətlərdə və mədəniyyətdə ciddi inkişaf yoluna qədəm qoydular. Həmin dövr ərzində dəyərlər müəyyən dərəcədə dəyişsə də, sovet-feodal varlığını əks etdirən mahiyyətini itirmədi. Demokratik inqilab faktiki olaraq sıfırdan başladı və bu, nəhayət ki, baş verdi. Ölkə islahatlardan ən vacib dəyərləri: qiymətlərin, ticarətin, sahibkarlığın və xüsusi mülkiyyətin iqtisadi azadlığı qazanaraq, gələcək inkişaf üçün bir impuls əldə etdi. Prinsipcə bu yeni institutlar bir-birini tamamlayaraq, tədricən dəyərlər sistemini dəyişməyə başladı.

Bütün bu dəyişikliklər o demək deyildir ki, biz bütün dəyərlərimizi universal Qərb dəyərlərinə dəyişməliyik. Bütün mədəniyyətlərin üstün və zəif cəhətləri vardır, lakin onların hamısı eyni dərəcədə inkişafa təkan vermək, rəqabət aparmaq qabiliyyətinə malik deyil. Hər bir ölkə tərəfindən, iqlimindən, nəhayət, tarixi ənənələrindən asılı olaraq, müəyyən rəqabət üstünlüklərinə malikdir. Azərbaycan Qərb və Şərq sivilizasiyasının qovşağında, geostrateji bir mövqedə yerləşməsi, malik olduğu təbii iqlim şəraiti və zəngin netf-qaz ehtiyatları xalqımızın milli-dini dəyərlərə sadiqliyi, əməksevərliyi və işgüzarlığı, təhsilə həvəsi və s. kimi keyfiyyətlərinin müasir dövrdə şəxsiyyət azadlığı və digər liberal dəyərlərlə birgə, modernləşmə dəyərlərlə birgə, modernləşmə cəhdlərinə böyük təkan verə bilər.

Sivilizasiyalar arasında fərqlərin əhəmiyyətini və onun inkişafda göstərdiyi maneələrin miqyasını qiymətləndirmək üçün islam mədəniyyəti və dəyərlərinə də toxunmaq yerinə düşərdi. Bu gün dünyada müsəlmanların əksəriyyət təşkil etdiyi 57 islam ölkəsi mövcuddur və onların demək olar ki, hamısı İslam Konfransı təşkilatında təmsil olunmuşdur. Bu ölkələrin içərisində çox varlı ölkələr vardır, onların əksəriyyətində institut və dəyərlər daha mühafizəkardır, həm də əsasən təbii ehtiyatlar hesabına zəngindirlər. Məsələn, Səudiyyə Ərəbistanı adambaşına ÜDM-in həcminə görə inkişaf etmiş ölkələrdəkinə yaxın bir vəziyyətdədir. Bu ölkənin valyuta ehtiyatları 1,3 trln. ABŞ dollarına yaxındır. Ölkənin malik olduqları neft ehtiyatları əhalinin əksər hissəsinə yüksək yaşayış səviyyəsi təmin etməklə yanaşı, bu ölkənin adət-ənənələrini, xüsusən dini dəyərləri orta əsrlər səviyyəsində saxlamağa imkan verir. Son 20 ildə ölkə əhalisinin 2 dəfə artaraq 23 mln. nəfərə çatmasına baxmayaraq, ancaq indi cəmiyyətdə müəyyən islahatlar aparmaq söhbəti gedir və hələlik real bir addım atılmamışdır.

Neft hesabına yaşayan İran da ən çoxsaylı (73 mln. nəfər) İslam ölkəsi kimi 1970-ci il inqilabında ölkədə dərin siyasi-iqtisadi islahatlar aparmaq, demokratik liberal dəyərləri inkişaf etdirmək əvəzinə, Qərbyönümlü şah rejimini devirərək, əhalinin də dəstəyi ilə orta əsr dəyərlərinə əsaslanan ondan da mürtəce molla rejimi qurdular.

Türkiyə, Misir və Malayziya islam ölkələri arasında dünyəvi və daha mədəni inkişaf səviyyəsi ilə xarakterizə olunur. Türkiyə son 20 il ərzində iqtisadiyyat, elm və təhsil, texnologiya, turizm və xidmət sahələri sahəsində xeyli uğurlar əldə etmişdir və NATO üzvü olan yeganə müsəlman ölkəsidir. Ölkədə dünyəvi dəyərlər üstün olmaqla yanaşı demokratik təsisatlar da güclüdür. Parlamentli respublika olmaqla, hakimiyyət bölgüsünə ciddi əməl olunur, müstəqil ədliyyə-məhkəmə orqanları fəaliyyət göstərir. Ölkənin Konstitusiyası quruluşunu dəyişdirməyə və ərazi bütövlüyünü pozmağa vaxtaşırı cəhdlər qaldığına görə Atatürkün vaxtından Konstitusiya ilə qoyulan ənənələrə uyğun olaraq, bu gündə ordunun cəmiyyət həyatında, taleyüklü məsələlərin həllində rolu və nüfuzu böyükdür. Məhz son illərdə Türkiyədə «Ergenekon» əməliyyatı adı altında baş verən olaylar, cəmiyyətdə ordunun rolunun zəiflədilməsinə yönəldilmişdir. Təsadüfi deyildir ki, Türkiyənin Avropa Birliyinə daxil edilməsi üçün hərbçilərin rolunun azaldılmasına yönəldilən islahatlar aparılması tələbi, son vaxtlar ölkədə baş verən olaylarla əlaqədar daha da güclənir. Əlbəttə, İspaniyanın yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi demokratikləşməsində vacib şərt olan – hərbçilərin ölkənin ictimai-siyasi həyatında rolunun azalmasını Türkiyə ilə eyniləşdirmək olmaz. İspaniyanın demokratikləşməsinə hər cür iqtisadi, mənəvi, siyasi və hətta hərbi dəstəyini göstərən Qərb ölkələri bunu nəinki Türkiyə üçün məqbul saymır, əksinə son illərdə Türkiyəyə hər il 10 il

mlrd. dollarla ziyan vuran (təkcə hərbi əməliyyatlara ən azı 8-9 mlrd. dollar) kürd separatçılarına hər cür yardım edirlər.

Misirdə son vaxtlara qədər qərbyönümlü olsa da, tam avtoritar Mübarək rejimi hökm sürürdü. Ərəb dünyasının ən mədəni və qədim tarixə malik ölkəsi olsa da, ancaq başqa ölkələrin nailiyyətlərini mənimsəməkdən o yana gedə bilmirdi, özü isə belə nailiyyətləri əldə etmək üçün heç cəhd də göstərmirdi. Misirin talantlı, qabiliyyətli kadrları, ziyalıları, əsasən kənar ölkələrdə, ən çox da Qərb ölkələrində özlərinə karyera üçün yer tapırdılar. Bütün bunlar Misir inqilabını şərtləndirən amillər idi.

Malayziya – «çatan inkişaf» modeli əsasında böyük nailiyyətlər əldə edən yeganə müsəlman ölkəsidir. Lakin bu nailiyyətləri təkcə islam dəyərlərinə yazmaq mümkün deyildir. Ölkə əhalisinin cəmi 20%-i çin icmasından (konfusiliyə etiqad edən) ibarət olmasına baxmayaraq, ölkə biznesinin əksəriyyəti bu icmaya məxsusdur, eyni zamanda ixracyönlü istehsal sahələrinə çox böyük həcmdə xarici investisiyalar qoyulmuşdur.

İslam ölkələrinin son onilliklərində təcrübəsi göstərir ki, onların modernləşmə, siyasi-iqtisadi islahatlar yolunda inkişafı daha çox problemlərlə üzləşir. Keçmiş sovet islam respublikalarından ancaq Qazaxıstanın və Azərbaycanın, qismən də Qırğızıstanın bu sahədə problemləri daha az olacaqdır.

Azərbaycanda Konstitusiyaya görə prezident idarə üsulunun mövcudluğu ölkədə icra orqanlarının rolunu əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Bu gün yalnız ölkə prezidentinin xalq arasında yüksək reytinqi vardır. İstənilən ranqda dövlət məmurunun, Milli Məclis deputatlarının, müxalifət liderlərinin, elm, təhsil, mədəniyyət nümayəndələrinin reytinqləri, nüfuzları müqayisə olunmaz dərəcədə aşağıdır. Bu gün Azərbaycanda təşəkkül tapan ənənələrin real bazar iqtisadi münasibətlərinə söykənmədiyini və bazar iqtisadiyyatının sovet iqtisadiyyatından fərqli olaraq, iyerarxiyasız yaşamağa qabil olduğunu qəbul etsək, onda, hakimiyyətdən istifadə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsini önə çəkməliyik. Bununla, xalqın inam radiusunu da xeyli genişləndirmək olar.

Azərbaycan hakimiyyəti qarşısında real olaraq, tabeçilik və avtoritarizm iyerarxiyasının həllində çox çətin problemlər durur. Bu – ilk növbədə, vətəndaşların passivliyi, onların paternalizmə meylliyi, öz hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək əvəzinə itaətkar olmaqla daha çox oğurlamağa üstünlük vermələri ilə bağlıdır. Bu zaman, praktikada vətəndaşları özfəaliyyət əvəzinə – güclə, qorxu və əmrlə istədikləri hərəkətə məcbur etmək daha asandır. Lakin hamıya aydın olmalıdır ki, sovet dövründən qalma, bəlkə də, milli mentalitetimizin özəyində duran bir sıra mənfi ənənələrin aradan qaldırılması üçün təkcə məlum idarəetmə vasitələri kifayət deyildir. Bu, ancaq ölkəmizin iqtisadi inkişafına, onun sosial-mədəni tərəqqisinə mane olan və ya ləngidən institutların güclənməsinə, yaxud yenidən bərpasına xidmət edər.

Bu gün ölkəmizdə sovet dövrü ilə müqayisədə cinayətkarlığın artması faktı arxasında bir sıra amillər durur. *Korrupsiya* – daha ağır və çətin həll olunan problemdir. Bu fenomen inkişafın səviyyəsindən asılı olmayaraq, bütün ölkələr üçün xasdır və bütün dünyada həmin bəlaya qarşı ciddi mübarizə aparılır. Burada əsas problem – əhalinin korrupsiyaya laqeyd, etinasız münasibətidir, onların əksəriyyəti belə düşünür ki, rüşvətsiz onlar heç nəyi həll edə bilməzlər, yaxud rüşvət verməsələr işləri tamam dolaşa bilər. Bəzən vətəndaşlar qanunazidd hərəkətlərini (cinayət və s.), yaxud qanunla qadağan olan müəyyən işlərini də (torpaq sahələri, mənzil tikintisi və ya alqı-satqısı, işədüzəlmə, ali məktəblərə qəbul və ya sessiya imtahanları

və s.) rüşvətlə həll etməyə üstünlük verirlər. Buna görə də, korrupsiyanın aradan qaldırılmasında, bütün cəmiyyət iştirak etməli, hər bir vətəndaş korrupsiyaya qarşı dözümsüzlük göstərməlidir. Bu isə ancaq bütün cəmiyyət üzvlərinin hakimiyyətə inamının güclənməsi əsasında mümkündür.

Gizli iqtisadiyyat da vətəndaşların və biznesin keçid dövrünə uyğunlaşması mülkiyyətin qanunsuz ələ keçirilməsinin və vergidən yayınmasının bir üsulu kimi mövcuddur. Lakin son dövrlərdə ölkədə gedən proseslər gizli iqtisadiyyatın leqallaşmasına imkan verdiyindən, onun miqyası bir qədər azalmışdır.

Azərbaycanın XXI əsrə uyğun rifahı üçün iqtisadiyyatımız postindustrial cəmiyyətin tələblərinə cavab verən, yəni innovasiya və yüksəkixtisaslı əməyi özündə əks etdirən mal və xidmətlər istehsal etməyi və onu dünya bazarında satmağı öyrənməlidir. Əlbəttə, bu gün dünya bazarına çıxardığımız, mahiyyətcə rəqabətqabiliyyətli sayılan neft-qaz sərvətlərimizin əhəmiyyəti az deyildir. Allahın bizə verdiyi bu nemətlərin ehtiyatı çox olsa da, əbədi deyildir, uzağı 30 ildən sonra bu ehtiyatlar da tükənəcəkdir. Həm də bu ehtiyatlardan istifadə üçün xüsusi mədəniyyət və dəyərlər sistemi yaratmağa da ehtiyac yoxdur. Lakin neft-qaz məhsullarından əldə edilən gəlirlər sabit deyildir və onun həcmi dünya bazarlarındakı qiymətlərdən, həmin məhsullar tələbdən asılı olaraq daima dəyişir. 2008-ci ilin mayında başlayan maliyyə böhranı nəticəsində, qısa müddətdə dünya bazarında neftin qiyməti – 1 barrel üçün 147 dollardan 70 dollara, ilin sonuna – 40 dollara qədər aşağı düşmüşdü. Bunun nəticəsində, Azərbaycanın dövlət büdcəsi 2008-ci il üçün 3 mlrd. dollara qədər vəsaitdən məhrum olmuşdur və bu proses indi də davam etməkdədir. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində inkişaf tempinin azaldığı, yaxın vaxtlarda dünya üzrə orta illik artım tempinin 2-3%-dən yuxarı olmayacağı bir şəraitdə neft xammalına tələb də təxminən o səviyyədə qalacağı bir şəraitdə, neft gəlirlərinə ümid etmək mənasızdır. Düzdür, hələlik dünya böhranının ən azı toxunduğu və bu böhranın nəticələrinin ən tez aradan qaldırılacağı ölkələrdən biri Azərbaycan sayılır.

Buna görə də, ölkəmizin digər ölkələrlə müqayisədə stabil inkişafını təmin etmək, dünyanın iqtisadi və texnoloji tərəqqisinin iştirakçısı olmaq üçün rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsal etməyi öyrənmək lazımdır. Belə məhsullar Azərbaycanın ixrac etdiyi məhsullar içərisində çox cüzidir və çox məhdud bazalar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Hazırda yerli kənd təsərrüfatı istehsalına və onun emalına əsaslanan rəqabətqabiliyyətli və ekoloji cəhətdən təmiz qida məhsulları ixrac etmək üçün böyük imkanlar vardır. Ölkəmizin mövcud büdcə imkanları neft maşınqayırması, kənd təsərrüfatı maşın və mexanizmləri istehsalını təşkil etməyə imkan verir. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı, onun həm ölkədə geniş yayılması, həm də ixraca yönəldilməsi üçün də ölkəmizin böyük intellektual və kadr potensialı vardır.

Təbii ki, xalqımızın dəyərlər sisteminin dəyişmə yolunda da ciddi addımlar atılmalıdır. Bunu hər hansı sərəncam, qanun və ya proqramla həyata keçirmək mümkün deyildir. Hər şeydən əvvəl, instusional islahatlar müəyyən ardıcıllıqla, qətiyyətlə davam etdirilməlidir. Bu islahatların ardıcıllığı da məlumdur: 1) bürokratik əngəllərin və müdaxilələrin, hər cür süni inzibati tənzimləmə metodlarının aradan qaldırılması; 2) inzibati idarəetmə dövlət sektoru, hərbi, hüquq-mühafizə, məhkəmə, təhsil, səhiyyə islahatlarının aparılması;) təbii inhisarlarda, mənzil-kommunal təsərrüfatında qeyri-bazar sektoru ixtisar olunmalı, natural güzəştlər ləğv edilməklə əhalinin pul gəlirləri artırılmalıdır, ən başlıcası, məhsuldar dəyərlərin formalaşması üçün rəqabətin gücləndirilməsi və ona bərabər şəraitin yaradılması təmin olunmalıdır; 4)

demokratikləşmə prosesi ardıcıl olaraq, heç bir istisnalar olmadan, yəni «hələ xalq o səviyyəyə çatmayıb», «rəhbərimiz bilən yaxşıdır» və s. demokratik qayda və prosedurlara əməl etməklə davam etdirilməlidir.

Demokratiya bərqərar olmadan xalqın inamını qazanmaq mümkün deyildir, bunsuz, azadlıq hərki-hərkiliyi, hər cür özbaşınalığı əvəz edə bilməz. Bunsuz, hakimiyyətdən *«vizantiya ənənələri»* ilə istifadədən də imtina etmək müyəssər olmayacaqdır. Bunun sayəsində, yerli özünüidarəetmənin səviyyəsi, təbii ki, burada yerli əhalinin təmsil edənlərin də orta mədəniyyəti yüksələcəkdir. Bununla, hakimiyyətin kütləvi informasiya vasitələri üzərində daimi təzyiqlərinə də yer və ehtiyac qalmayacaqdır; 5) hakimiyyətin, siyasətin və ictimai həyatın humanizasiyasına diqqət artırılmalıdır. Hakimiyyətin vətəndaşlarla sərt davranışlarına son qoyulmalıdır. Hazırda ölkədə əhalinin gəlirləri və maddi təminatında böyük fərqlər vardır. Belə vəziyyətdə cinayətkarlıq, korrupsiya və gizli iqtisadiyyatla mübarizədən heç bir şey gözləməyə dəyməz. Əlbəttə, əmək haqqı və sosial təminatların artımı iqtisadiyyatın artma imkanlarını qabaqlaya bilməz, lakin vətəndaşların aldığı maaş və müavinətlər onların ləyaqətli, ən azı yaşayış minimumunu təmin etməlidir. Humanizasiya – vətəndaş cəmiyyətinin ən başlıca şərti, cəmiyyətdə həmrəyliyin, ümumiliyin, inamın artmasının əsasıdır. Vətəndaşlara qarşı tələbkarlıq onların sosial məsuliyyəti və insani yaşantıları ilə əlaqələndirilməlidir.

Bütün bu deyilənlər, dünyada baş verən hadisələr, Qarabağ probleminin getdikcə daha möhkəm düyünə düşməsi, Azərbaycanın «Əsrin müqaviləsi»ndə çox güzəştlərə getdiyi «böyük və kiçik» ölkələrin dönüklüyü, cəmiyyətimizdə hələ də normal vətəndaş həmrəyliyinin təşəkkül tapmaması fonunda modernləşmə vəzifələrinin təxirə salınmadan həll edilməsini daha da aktuallaşdırır. İqtisadiyyatda modernləşmənin növbəti vəzifələri – Azərbaycan cəmiyyətinin gələcək inkişafını və tərəqqisini təmin etməyə qadir müvafiq sosial strukturlarının yaradılmasını tələb edir ki, bunu da mədən-mənəvi dəyərlər sistemini dəyişdirmədən, cəmiyyətin humanizasiyasını reallaşdırmadan mümkün deyildir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Альтернативы модернизации российской экономики / Под ред. Бузгалина А. и др. М., 1997. - 448 с.
2. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2000, Bakı 2000, «Səda».-756 s.
3. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2008, Bakı 2008 «Səda».- 768 s.
4. Бобнева М. И. , Дорофеев Е. Д. Изменение ценностных систем личности в период преобразования общества// Ценностное сознание личности в период преобразования общества. М.: Изд-во ИП РАН, 1997.- 436 с.
5. Большой экономический словарь. Автор и составитель А.Б.Борисов. Изд. 2-е. М., «Книжный мир», 2007.- 895 с.
6. Бызов Л.Г. Социокультурная трансформация российского общества и формирование неоконсервативной идентичности // Мир России. 2002. №1.-
7. Инглхарт Р. Культура и демократия. Культура имеет значение. Московская школа политич.2004,167 с.
8. Колганов А.И. Путь к социализму: трагедия и подвиг. – М., 1990, 162 с.
9. Румянцева Е.Е. Новая экономическая энциклопедия. Второе издание. Москва, ИНФРА-М, 2006, 810с.

XXI ƏSRİN QLOBAL ÇAĞIRIŞLARI VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ SOSİAL İNKİŞAFI MƏSƏLƏLƏRİ

Dr. Rəşad HÜSEYNOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, rashadhuseynov@rambler.ru

Xülasə

Bu gün müasir dünya özünün mərəkkəbliyi, daha çox açıqlığı, qeyri-sabitliyi, burada baş verən proseslərin xaotikliyi ilə xarakterizə olunur və sürətli dəyişikliklər, çoxsaylı sosial, iqtisadi, siyasi, ekoloji, texniki-texnoloji xarakterli böhranlarla «zənginləşir». Baş verən bu proseslər müxtəlif ölkələrin institusional, elmi-texniki, sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq fərqli tərzdə özünü büruzə verməklə, müasir dünyanı, cəmiyyəti bir çox risqlərlə üz-üzə qoyur və onun inkişafı istiqamətində yeni təhlükələr, təhdidlər yaradır. Ona görə də bu günki müasir şəraitdə cəmiyyət həyatının bütün sferalarınada, münasibətlərdə özünü əks etdirən, cəmiyyət üçün təhlükəli olan qlobal miqyaslı problemlərin səbəb olduqları təhlükələrin, yaratdıqları təhdidlərin inkişaf proseslərinə təsirlərinin araşdırılması və onların aradan qaldırılması imkanlarının öyrənilməsi olduqca vacibdir. Tədqiqatın əsas məqsədi XX əsrin sonu XXI əsrdə bəşəriyyəti, insan cəmiyyətini narahat edən qlobal xarakterli əsas problemləri, onların səbəb olduqları sosial təhlükələri, eləcə də, sosial inkişafa təsirlərini araşdırmaq, XXI əsrin sosial çağırışları fonunda Azərbaycan reallıqlarını öyrənmək, mövcud vəziyyəti təhlil etmək və bu istiqamətdə təklif və tövsiyələr verməkdən ibarətdir.

Açar sözlər: sosial çağırış; qlobal problemlər; sosial inkişaf; sosial-iqtisadi təhlükəsizlik; Minilliyin İnkişafı Məqsədləri.

CHALLENGES OF THE XXI CENTURY AND THE SOCIAL DEVELOPMENT OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC

Today, the modern world is characterized by its complexity, greater openness, instability and chaotic processes occurring here, rapid changes in "enriched" crisis of social, economic, political, environmental, technical and technological nature. These processes are variously manifesting itself depending on the level of institutional, scientific, technical and socio-economic development, put the modern world and society face to face with a multitude of risks and create new risks and threats to development. Therefore, under present conditions it is extremely important to identify reflected in all spheres of social life and relationships, and dangerous for the society problems on a global scale, creating a threat affecting the development process and explore the possibilities of overcoming them. The main objective of the study. It consists in the analysis of the major global issues of concern to humanity and human society is the end XX - early XXI century, the study of the social dangers posed by them, as well as their impact on social development, the study of the realities of Azerbaijan on the background of the social challenges of the XXI century.The research work done on the basis of scientific abstraction and system analysis, as well as methods of logical generalization.The practical significance of the study - can play a positive role in enriching the academic and practical knowledge of experts, conducting research and working in the social sphere.

Key words: social challenge, global issues, social development, socio-economic security, the Millennium Development Goals.

JEL Classification Codes:H 55; I15; P36:

Bu gün müasir dünya özünün mərəkkəbliyi, daha çox açıqlığı, qeyri-sabitliyi, burada baş verən proseslərin xaotikliyi ilə xarakterizə olunur və sürətli dəyişikliklər, çoxsaylı müxtəlif xarakterli sosial, iqtisadi, siyasi, ekoloji, texniki-texnoloji böhranlarla «zənginləşir». Baş verən bütün bu proseslər müasir dünyanın inkişafına, onun xarakterinə, məzmununa, tem-

pinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərməkdədir və cəmiyyət həyatının bütün sahələrində, sferalarında, bütün münasibətlərdə özünü əks etdirir. Bu gün müasir inkişafın real nəticəsi, sivilizasiyanın tərəqqisinin yeni mərhələsi olan qloballaşma prosesinin özü də ziddiyyətlər, böhranlar fonunda inkişaf etməkdə, dərinləşməkdədir. Belə bir inkişaf kontekstində cəmiyyətin üzləşdiyi problemlər qlobal məzmun kəsb edir və onlar sivilizasiyanın təhlükəsizliyi baxımından qlobal xarakterli təhdidlərə çevrilir. Təəssüflər olsun ki, insan cəmiyyəti hələ də qarşılaşdığı iqtisadi, sosial, ekoloji, hərbi-siyasi sə digər məzmunlu qlobal təhlükələrdən tam sığortalana bilməmiş və onların qarşısını almaq üçün etibarlı vasitələr axtarışındadır. Bu kontekstdə cəmiyyətdə sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi inkişafın yeni paradiqmalarının müəyyən olunması, yeni oriyentirlərin tapılması zərurəti getdikcə aktuallaşır.

Bu gün qloballaşma prosesinin inkişafı fonunda təzahür edən ziddiyyətlər institusional, elmi-texniki, sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq fərqli tərzdə özünü büruzə verir. Qloballaşma proselərinin doğurduğu çoxsaylı ziddiyyətlər ictimai həyatın bir çox sahələrində cəmiyyətin inkişafı üçün yeni təhlükələr, təhdidlər yaradır. Ona görə bəzən bugünki cəmiyyət «risqlər cəmiyyəti» yaxud da «risqli cəmiyyət» (8) kimi qiymətləndirilir və əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, xaotik, qabaqcadan nəzərdə tutlmayan vəziyyətlər, situasiyalarla qarşılaşır. Bu isə yeni inkişaf strategiyasının işlənməsi baxımından aletrnativlərin müəyyənləşdirilməsinin aktuallığını, əhəmiyyətini getdicə artırmaqdadır.

İctima həyatın bir çox sahələrində baş verən dəyişikliklər, yaranan ziddiyyətlər istər-istəməz ətraf aləmdə, cəmiyyətdə baş verən proseslərə, onun həyat fəaliyyətinə, öz təsirlərini göstərərək, müxtəlif problemlərin yaranmasına səbəb olur. Bir çox hallarda cəmiyyətdəki proseslərin tənzimlənməsi də çətinləşir, hətta tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, digərləri ilə yanaşı sosial proseslərə nəzarət imkanları da məhdudlaşır (7, 70-71). Ona görə də bu günki müasir inkişaf mərhələsində insan cəmiyyəti üçün problem xarakterli proseslərin, onun inkişafı üçün yaranan təhdidlərin araşdırılması, onların həlli imkanlarının müəyyənləşdirilməsi olduqca vacibdir.

Dünya demoqrafik böhran qarşısında. Bu gün dünya iqtisadiyyatının inkişafında, insan cəmiyyətinin gələcəyi üçün kifayət qədər ciddi əhəmiyyət kəsb edən problemlər içərisində demoqrafik problemlər xüsusilə seçilir və baş verən demoqrafik meyllərin təsirinin araşdırılması, onun bir növ idarə edilməsi məsələləri xüsusi aktuallıq kəsb edir. Hazırda dünya əhalisinin sayı sürətlə artmaqdadır. Hər il yer planetinin əhalisi orta hesabla 90 mln.nəfər artır. BMT ekspertlərinin hesablamalarına görə 2050-ci ilədək dünyanın əhalisi 9,4 mlrd., 2100-cü ildə 10,4 mlrd., 2150-ci ildə isə 10,8 mlrd. nəfər olacaq. Onu da qeyd edək ki, əhalinin artımı bu gün daha çox yoxsul və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə müşahidə olunur və hər il dünya əhalisinin artımının 95%-i məhz bu ölkələrin payına düşür. İnkişaf etmiş ölkələrdə isə əksinə, əhalinin sayının azalması müşahidə olunur. Bu da əhalinin demoqrafik qocalması probleminin yaranmasına gətirib çıxarır. Məhz bunun nəticəsidir ki, hər il dünya əhalisinin strukturunda ahıl yaşlı insanların sayı 2% artır. Əsrin ortalarınadək bu göstəricinin 2,8%-ə çatması gözlənilir. Deməli, bu əhali kateqoriyasının artım tempi ümumilikdə dünya əhalisinin artım tempini üstələyir. Hətta, 2050-ci ilədək dünya əhalisinin strukturunda ahıl yaşlı insanların sayının gənclərin ümumi sayını ötməsi proqnozlaşdırılır. 1950-ci ildə bu kateqoriya əhalinin dünya əhalisinin ümumi sayında xüsusi çəkisi 8%, 2000-ci ildə 10% təşkil edirdisə, 2025-ci ildə bu rəqəmin 15%, 2050-ci ildə isə 21% olacağı proqnozlaşdırılır. 2050-ci

ilədək uşaqların sayının isə dünya əhalisinin strukturunda 30%-dən 21%-ədək azalacaq. Artıq inkişaf etmiş ölkələrdə ahıl yaşlı əhalinin sayı uşaqların sayını ötmüş, əhalinin geniş təkrar istehsalı üçün doğumun səviyyəsi aşağı düşmüşdür (15). Deməli, ahıl yaşlı insanların sayının artması gənc yaşda olanların (15 yaşadək) azalması fonunda daha da sürətlənir və bütövlükdə insan cəmiyyətinin, dünyanın inkişafı üçün kifayət qədər ciddi xarakter almaqdadır və artıq dünya əhalisi bunun mənfi təsirlərini hiss etməkdədir.

Miqrasiya axınlarının güclənməsi və insan alveri. Bu gün dünya ölkələrinin üzləşdirləri demoqrafik problemlər, eləcə də ölkələr arasında inteqrasiya proseslərinin dərinləşməsi miqrasiya axınlarının sürətlənməsi, beynəlxalq miqrasiya meyllərinin dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Son on illiklər ərzində inkişaf etmiş ölkələrdə yaranan demoqrafik problemlər, xüsusilə də əhalinin sayının azalması və demoqrafik qocalmanın səbəb olduğu işçi qüvvəsinə artan tələbat, iqtisadi və siyasi sistemlərdə baş verən qlobal dəyişikliklər fonunda ölkələr arasında qarşılıqlı əlaqələr və asılılığın güclənməsi miqrasiya axınlarını daha da sürətləndirmiş və bu prosesin yeni bir keyfiyyətdə inkişafına səbəb olmuşdur. 1960-ci illərdə dünyanın 27 ölkəsində əhalinin 10%-ni miqrantlar təşkil edirdisə, 2005-ci ildə bu nisbət 50%-ə yüksəlmişdir. Məhz bu mənada intensivləşən miqrasiya prosesləri yeni fərqləndirici xüsusiyyətlər kəsb etməkdədir: miqrasiya proseslərinin miqayası və coğrafiyasının misli görünməmiş səviyyədə inkişafı; beynəlxalq miqrasiya axınlarının strukturunun transformasiyası; iqtisadi səbəblərlə əlaqədar olaraq əmək miqrasiyasının genişlənməsi; qeyri-leqal miqrasiyanın sürətlə, durmadan artması və struktur baxımından «qeyri-müəyyən» xarakter alması; məcburi miqrasiyanın miqyası və və coğrafiyasının genişlənməsi; müasir dünyanın demoqrafik inkişafında əhalinin beynəlxalq miqrasiyasının əhəmiyyətinin artması; müasir miqrasiya proseslərinin ikili xarakter alması (5).

Məhz bu xarakterik əlamətlər onu deməyə əsas verir ki, bu gün miqrasiya prosesi həm miqyası, həm də təsir dairəsi baxımından qlobal xarakter almaqla, öz növbəsində digər qlobal proseslərə də yol açır. Demək olar ki, bu gün bütün dünya ölkələri bu və ya digər dərəcədə miqrasiya proseslərinə qoşulmaqdadırlar. Onların bu proseslərdə iştirakı müxtəlif səbəblərlə, o cümlədən, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi müxtəlif ölkələrdə baş verən demoqrafik proseslərlə əlaqədardır. Əhali ilə bağlı yaranan problemlər digər sferaların, o cümlədən müxtəlif iqtisadi fəaliyyət sferalarına ciddi mənfi təsirlər göstərir.

Deməli, qloballaşan dünyada əhalinin milli, regional və beynəlxalq səviyyədə mobilliyinin artması dünya ölkələri üçün həm sosial problemlərin həlli üçün kifayət qədər təsirli bir amil kimi çıxış edir, həm də əlavə sosial problemlər yaradır. Belə ki, bu gün milli işçi qüvvəsinin qocalması və əhalisinin sayının azalması problemi ilə üzləşə inkişaf etmiş ölkələr üçün bu problemin həllində miqrasiya işçi çatışmazlığını aradan qaldıran real alternativ potensial kimi qiymətləndirilir (19, 67-68). Elə bu baxımdan da miqrasiya dünya miqyasında işçi qüvvəsinin mobilliyini artıran qlobal təsirə malik bir mexanizm rolunu oynamaqla, son illər əmək miqrantlarını qəbul edən ölkələrdə iqtisadi fəal əhalinin strukturunda ciddi nisbət dəyişikliklərinə səbəb olmaqdadır.

Digər tərəfdən, bu gün qlobal miqyasda ölkələr arasında ciddi inkişaf fərqlərinin meydana gəlməsi, beynəlxalq səviyyədə cinayətkar şəbəkələrin fəaliyyətinin genişlənməsi və digər çoxsaylı sosial, iqtisadi, siyasi səbəblərlə əlaqədar olaraq qeyri-leqal miqrasiya da genişləməkdədir. İnsanların təkcə əmək miqrasiyası məqsədilə deyil, həm də qanunsuz şəkildə ölkələr arasında belə demək mümkünsə, daşınması və bu proseslər fonunda insan alverinin daha geniş vüsət alması XXI əsrin çox qorxulu, dəhşətli sosial, iqtisadi, hüquqi,

siyasi, mənəvi, etik xarakterli probleminə çevrilmişdir. Beynəlxalq təşkilatların hesablamalarına görə cinayətkar qruplaşmaların qeyri-qanuni miqrasiyadan əldə etdikləri gəlirlərin həcmi ildə 10-12 mlrd. ABŞ dollarına çatır ki, bu da silah və narkotik ticarətindən sonra, əldə edilən gəlirlərin həcminə görə dünyada üçüncü yerdə durur. Beynəlxalq miqrasiya təşkilatının məlumatlarına görə təkcə Avropada hər il 200 milyondan çox insan insan alverinin qurbanına çevrilirlər. Təssüflər olsun ki, bu qurbanların əksəriyyəti qadınlar və uşaqlardır. Bu proses nəticəsində XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində insan əməyinin xüsusi, ağlasığmaz istismarı formalarının yaranması və yayılması insan cəmmiyyəti, sivilizasiya üçün ciddi sosial təhlükələr yaradır.

Dünya yoxsulluq problemi qarşısında. XXI əsrin çox ciddi, bəlalı problemlərindən biri də yoxsulluq problemidir. Bu gün dünya təsərrüfatı sisteminin inkişafına, sürətli elmi-texniki tərəqqinin yaratdığı imkanlara baxmayaraq, dünya ölkələri yoxsulluq problemini tam şəkildə həll edə bilmirlər və bu problemin həllində acizdirlər. Təsadüfi deyil ki, BMT-nin 2000-ci ildə qəbul etdiyi «Minilliyin inkişafı məqsədləri» proqramında irəli sürülən səkkiz məqsəddən birincisi məhz dünyada yoxsulluğun, kasıbçılığın və ona səbəb olan qeyri-bərabərliyin aradan qaldırılması olmuşdur.

Yüksək inkişaf etmiş ölkələr bu gün öz üstünlüklərindən və hərbi güclərindən, imkanlarından istifadə edərək zəif inkişaf etmiş ölkələrin resurslarını mənimsəyərək, öz potensiallarını daha da artırırlar. Onu demək kifayətdir ki, dünya gəlirlərinin 80%-i dünya əhalisinin 20%-nin əlində cəmləşmişdir. Belə qeyri-bərabər bölüşdürmənin nəticəsidir ki, bu gün 1 mlrd. insan xroniki aclıq içərisindədir, hər 10 dəqiqədən bir 300 insan bu bəlanın qurbanı olur. Son onilliklər ərzində yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması istiqamətində genişmiqyaslı fəaliyyətin həyata keçirilməsinə baxmayaraq, bu, dünya üçün, xüsusilə də aşağı gəlirli ölkələr üçün hələ də əsas problemlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Ona görə də bu problemin həlli və onun təsirlərinin aradan qaldırılması istiqamətində bir çox dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar səylərini birləşdirir, genişmiqyaslı proqramlar həyata keçirirlər. Məhz bu baxımdan analitiklər bu problemin həlli yollarını həm ölkələrin özlərinin daxilində, həm də bu istiqamətdə xaricdən yardımların rolunu müsbət qiymətləndirirlər. Ona görə də burada iki məsələyə xüsusi diqqət yetirilir. Birincisi, yoxsulluğun azaldılması istiqamətində effektiv strategiyanın işlənməsi. İkincisi, xarici əməkdaşlığın daha mükəmməl formasının seçilməsi və birgə fəaliyyətə üstünlük verilməsi (13). Bunula yanaşı, bugünki şəraitdə yoxsulluğun azaldılması strategiyasının səmərəliliyinin artırılmasında özəl sektorla vətəndaş cəmiyyətinin birgə fəaliyyətinin təmin edilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dünyanın içməli su ehtiyatlarının tükənməsi. İçməli su ehtiyatlarının çatışmazlığı və normal sanitar şəraitlə təminatın aşağı səviyyədə olması XXI əsrin çox ciddi problemlərindən birinə çevrilmişdir. Hazırda 1,1 mlrd. insan təmiz sudan istifadə imkanlarından, minimum səviyyədə gigiyenik ehtiyaclarını ödəmək üçün isə 2,6 mlrd. insan məhrumdur. 2015-ci ilədək dünya əhalisinin 1,8 mlrd. nəfərinin mütləq su çatışmazlığı olan ölkələrdə və regionlarda yaşayacağı, üçdə iki hissəsinin isə su təchizatı məhdud olan şəraitdə yaşayacağı proqnozlaşdırılır. BMT-nin məlumatlarına görə 2000-ci ildə dünyada su çatışmazlığı ildə 230 mlrd.m^3 təşkil edirdisə, 2025-ci ildə bu 1,3-2,0 trln.m^3 –ə çatacaq və dünya əhalisinin 47%-i şirin su çatışmazlığı probleminin təsirinə məruz qalacaq. Deməli, getdikcə su çatışmazlığı problemi yer planeti və onun əhalisi üçün çox ciddi xarakter alır. XXI əsrdə içməli su istehlakının tempi də yer kürəsi əhalisinin artım tempini 2 dəfədən çox üstələmişdir. Bunun

nəticəsidir ki, bu gün inkişaf etməkdə olan ölkələrdə xəstəliklərin 80%-ə qədəri suyun keyfiyyəti ilə bağlıdır ki, bu səbəbdən də həmin ölkələrdə müxtəlif yoluxucu, infeksion xəstəliklərin yayılması nəticəsində hər il 3 mln. çox insan ölür, hər gün isə diareyadan 5000 uşaq ölür, yəni hər 17 saniyəyə 1 uşaq həyatını itirir. Təmizlənməmiş su və pis kanalizasiya şəraiti digər səbəblərlə müqayisədə daha çox insan itkisinə səbəb ola bilər. Məhz əhalinin su təchizatının yaxşılaşdırılması, suyun təmizlənməsi, su resurslarının səmərəli idarə edilməsi, sanitar-gigiyenik şəratin yaxşılaşdırılması dünyada xəstəliklərin 10%-nin qarşısının alınmasına imkan verər (26).

Əhalinin şəhərlərə axını, urbanlaşma prosesinin sürətlənməsi və bunun nəticəsində sənayedə və məişətdə şirin su istehlakının artması, eləcə də inkişaf etmiş ölkələrdə həyat səviyyəsinin yüksəlməsi, baş verən sürətli iqlim dəyişiklikləri, digər tərəfdən də içməli su mənbələrinin ehtiyatlarından kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün istifadə olunması bu problemi daha da dərinləşdirir. Statistik məlumatlara görə dünyanın şirin su ehtiyatlarının 70%-ə qədəri aqrar sektorda istehlak olunur, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə bu rəqəm 95%-ə çatır. Lakin fikrimizcə, bu amillərlə yanaşı, insanın təbiətə təsirləri, sudan istifadə metodlarının günün tələblərinə cavab verməməsi kimi məsələlər də bu problemin təhlükəlilik dərəcəsiəni artırır.

Işməli su problemi ərzaq istehsalının azalması, ərzaq təhlükəsizliyi üçün təhdidlərın yaranması və digər mənfi nəticələrə gətirib çıxarır. Hətta bu, problem yoxsulluğun əsas səbəblərindən biri kimi də qiymətləndirilir. BMT analitiklərinin fikrincə, sudan istifadə imkanlarının getdikcə məhdudlaşması ölkələr, şəhərlər, kəndlər və qəsəbələr arasında belə demək mümkünsə, su uğrunda mübarizənin güclənməsi və problemin sürətlə dərinləşərək, siyasi xarakter almasına gətirib çıxaracaq (12, 21-22). Ona görə də müasir texniki-texnoloji inkişaf imkanlarından istifadə edərək, planetin su ehtiyatlarından səmərəli istifadə yollarının tapılması, ölkələr səviyyəsində bu sahədə təkmil, çevik idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi olduqca vacib bir məsələdir.

Dünya ərzaq problemi və ərzaq təhlükəsizliyi. İnsanın həyat fəaliyyətinin genişlənməsi şəraitində onun özünün inkişafı, eləcə də müasir texniki-texnoloxi inkişaf səviyyəsindən irəli gələn ziddiyyətlər XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq ərzaq probleminin qlobal problemə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Bu gün də dünyanın bir çox ölkələrində, xüsusilə, inkişaf etməkdə olan, zəif inkişaf etmiş ölkələrdə ac-yalavac, yarıac-yarıtox şəraitdə yaşayan, aclıqdan ölən, doyunca yeməyə ehtiyacı olan milyonlarla insan vardır. Beynəlxalq səhiyyə təşkilatı və BMT-nin ərzaq təhlükəsizliyi təşkilatının ekspertlərinin qiymətləndirmələrinə görə insanın normal həyat fəaliyyəti üçün sutkada 2400-2800 kkal enerji tələb olunur. Lakin bü gun dünyada qeyd olunan norma daxilində 1000 kkal və ondan da az enerji qəbul edən 800 mln. çox və 1000-1800 kkal enerji qəbul edən 1,5 mlrd.insan yaşayır. Deməli, yer planetinin 40%-ə qədəri aclıq və kifayət qədər qidalana bilmir, yarıac-yarıtoxluqdan əziyyət çəkir (18).

Ərzaq təhlükəsizliyi problemi ərzaq istehsalı və kənd təsərrüfatı sektorundakı, bütövlükdə, iqtisadi sistemin fəaliyyətindəki çatışmazlıqlardan irəli gəlsə də (6), digər amillər, o cümlədən, dünya əhalisinin sayının sürətlə artması, inkişaf səviyyələri baxımından ölkələr arasında kəskin fərqlərin yaranması, bir çox dünya ölkələrinin geriliyi, dünyanın təbii ehtiyatlarının azalması və onların, eləcə də, ərzaq ehtiyatlarının və məhsullarının dünya ölkələri, onların əhalisi arasında qeyri-bərabər bölüşdürülməsi, ekoloji problemlərin dərinləşməsi, iqlim dəyişikliklərinin kəskin xarakter alması, Yer kürəsində əkinəyararlı torpaq

sahələrinin sürətlə azalması, içməli su çatışmazlığı problemi, sənayeləşmə və şəhərləşmə proseslərinin sürətlənməsi, yeni ərzaq istehlakı standartlarının formalaşması, yüksək texniki-texnoloji inkişaf şəraitində gen modifikasiyalı məhsulların istehsalının geniş vüsət alması, iqtisadi böhranlar nəticəsində dünya ərzaq bazarında qiymələrin bahalaşması və s. amillər də əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Xüsusi olaraq bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, bu gün yüksək inkişaf etmiş texnologiyaların tətbiqi şəraitində istehsal olunan ərzaq məhsullarının tərkibində müxtəlif kimyəvi maddələrin, birləşmələrin, hormonal maddələrin çoxalması ərzaq təhlükəsizliyi problemini daha da kəskinləşdirməkdədir. Statistikaya görə bütün xərçəng xəstəliklərinin 60-80%-i havada, ətraf mühitdə və ərzaq məhsullarının tərkibində olan zəhərli və kimyəvi maddəlirdən yaranır. Bu, həm də, ərzaqdan zəhərlənmə hallarının, ərzaq və digər məhsullara qarşı allergik reaksiyaların yaranmasına, insanlar arasında burun-boğaz, tənəffüs yolları xəstəliklərinin yayılmasına səbəb olur. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatlarına görə insanlarda diareyanın 70%-i məhz keyfiyyətsiz ərzaq məhsullarının istehlakı, qəbulu səbəbindən baş verir. Ona görə də bu gün ərzaq təhlükəsizliyi hər bir ölkənin onun vətəndaşları üçün həlli vacib bir nömrəli problemlər sırasındadır. Fikrimizcə, ərzaq təhlükəsizliyi o zaman təmin oluna bilər ki, insanlar kifayət dərəcədə, onların tələbatlarına uyğun olaraq, sağlam və fəal həyat fəaliyyəti şəraitinə imkan yaradan həcmdə təhlükəsiz və yararlı ərzaq məhsulları ilə həm fiziki, həm də iqtisadi cəhətdən təmin olunsunlar.

Ekoloji problemlər. İnsan fəaliyyətinin ətraf mühitə mənfi təsirləri nəticəsində planetimizdə baş verən qlobal istiləşmə bu gün XXI əsrin ən mürəkkəb problemlərindən birinə çevrilmişdir. Ətraf mühitdə, havada karbon, metan və digər qazların və atmosferə atılan tullantıların miqdarının getdikcə çoxalması yer planetində illik orta temperaturun yüksəlməsini intensivləşdirir. Bunun nəticəsində yaranan parnik effektinin insanın həyat fəaliyyətinin bütün sahələri ilə yanaşı, eyni zamanda qlobal iqlim dəyişikliklərinə səbəb olması təbii-iqlim zonalarının yerləşməsi və lokallaşması (14), atmosferin qızması nəticəsində buzlaqların əriməsi, dünya okeanının səviyyəsinin qalxması və digər kataklizmlərlə müşahidə edilməkdədir.

Bu proseslər insanın müxtəlif fəaliyyət sferalarında problemlər yaratmaqla yanaşı, insanın sağlamlığı, yer planetinin gələciyini təhlükə altına alır. Bu təsirlər artıq dönməz xarakter almaqla, onların təhlükəlilik dərəcəsi artmaqdadır. Son zamanlar iqlim dəyişikliklərinin insanların sağlmalığına mənfi təsirləri industrial və postindustrial inkişaf mərhələsinə xas olan çox ciddi risq faktorları sırasında öndə durur. Bu təsirlər həm birbaşa, həm də dolayısı ilə özünü göstərir (11, 3). Sağlamlığa birbaşa təsirləri çox yüksək yaxud çox aşağı temperaturlarda ölüm halları və xəstəliklərin artması, daşqınlar, sellər və digər qeyri-əlverişli meteoroloji şərait səbəbindən baş verən insan itkiləri ilə müşahidə olunur. Dolayı təsirlər isə baş verən dağıntılar nəticəsində yaşayış məntəqələrinin, infrastrukturun dağılması, əhalinin həyat şəraitinin pisləşməsi, əhali arasında infeksion və yoluxucu xəstəliklərin yayılması, yoxsulluğun artması, ərzaq, içməli su təminatının pisləşməsi, baş verən sel və daşqınlar nəticəsində torpaqların üst münbit qatının yuyulması və quraqlıqlar nəticəsində, istilərlə əlaqədar olaraq torpaqların səhralaşması proseslərinin sürətlənməsi və ərzaq çatışmazlığı və digər problemlərlə müşahidə olunur.

Dünyada baş verən təbii fəlakətlərin sayı 1970-ci illərlə müqayisədə 4 dəfədən çox, onların vurduqların itkilərin dəyəri isə 7 dəfədən çox artmışdır. Bu fəlakətlər nəticəsində ölənləri sayı inkişaf etməkdə olan ölkələrdə inkişaf etmiş ölkələrdən 20-30 dəfə çoxdur və onların 95 faizi məhz inkişaf etməkdə olan aşağı gəlirli və orta gəlirdən aşağı gəlirli ölkələrin əhalisidir (17).

Deməli, baş verən iqlim dəyişikliklərindən daha çox yoxsul, inkişaf etməkdə olan ölkələrin əhalisi əziyyət çəkirlər. Digər tərəfdən də iqlim dəyişiklikləri dünya birliyinin yoxsulluğa qarşı apardığı mübarizənin təsir effektlərin də azaldır, demək olar ki, heçə endirir və bu ölkələrdə yoxsulluq probleminin dərinləşməsinə, onun təsir dairəsinin genişlənməsinə səbəb olur.

Təəssüf ki, bu belə olsa da, atmosferin çirklənməsində bu gün inkişafı etmiş ölkələrin «xidmətləri» daha böyükdür. Onu görə də beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında bu məsələ xüsusilə vurğulanır və 2020-ci ilədək bu ölkələr tərəfindən atmosferə atılan parnik qazlarının həcminin 30%, 2050-ci ilədək isə 80%-dək azaldıması vacib hesab olunur. Çünki artıq yer planetinin parnik, karbon və digər qazları udma qabiliyyəti demək olar ki, son həddə yaxınlaşır (10, 22, 111). Onu görə də gələcək inkişaf atmosferə ciddi mənfi təsirlər göstərən tullantıların maksimum azaldılmasına imkan verən texnologiyalara əsaslanmaqla həyata keçirilməlidir.

Dünya terrorizm təhlükəsilə üz-üzə. Qloballaşma proseslərinin iqtisadi münasibətlər sferasına sürətlə sirayət etməsi kölgə iqtisadiyyatının miqyasının genişlənməsi, iqtisadi cinayətkarlığın ayrı-ayrı ölkələrin sərhədlərini aşaraq transmilliləşməsi ilə müşahidə edilməkdədir. Dünya iqtisadiyyatında transmilli şirkətlərin təsirinin güclənməsi, onların əsas gəlirli sahələri öz inhisarlarına almaları, eləcə də texniki-maliyyə, resurs baxımından geniş imkanlara malik olmaları iqtisadi sferada cinayətkar meyllərin güclənməsinə də şərait yaradır. Beynəlxalq miqyasda cinayətkar qruplaşmaların fəaliyyətinin genişlənməsi nəticəsində formalaşan qlobal şəbəkənin təsir dairəsinin genişlənməsi ayrı-ayrı dövlətlər, insanlar, millətlər üçün yeni, daha ciddi təhlükələr yaradır. Artıq planetar miqyaslı təhlükəyə çevrilən terrorizm bu gün insan cəmiyyəti, bütövlükdə dünyanın təhlükəsizliyi üçün ciddi təhdidlər yaradır. Təəssüf ki, dünyada inkişaf prosesləri sürətləndikcə, terrorçuluğun da inkişaf meylləri dəyişir, təsir imkanları və vasitələri genişlənir və onun ictimai təhlükəlilik dərəcəsi artır. Bu gün dünyada terrorun inkişafı fərqli xarakter almaqdadır. Bu, terrorçuluğun miqyasının genişlənməsi və terror hadislərinin, onların qurbanlarının sayının artması, terrorçu qruplaşmaların fəaliyyətinin təşkilati səviyyəsinin, mütəşəkkilliyinin yüksəlməsi, onların maddi-texniki və maliyyə təminatının güclənməsi, terrorçuluğun motivasion spektrinin genişlənməsi, maliyyələşmə sisteminin xarakterinin və məqsədlərinin dəyişməsi, sosial bazasının güclənməsi və durmadan inkişaf etməsi fonunda özünü daha çox büruzə verir (9).

Cinayətkar qruplaşmaların fəaliyyətinin transmilliləşməsi, onların beynəlxalq miqyasda şəbəkə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi insan cəmiyyəti üçün çox qorxulu və təhlükəli proseslərinin baş verməsi, hətta deyərdik ki, insan cəmiyyəti üçün ciddi və təhlükəli sosial, iqtisadi, mənəvi sonluqlarla nəticələnən insan alveri, insan orqanları ilə ticarət kimi iyrənc fəaliyyətin miqyasının genişlənməsi, narkotik maddələrin dövriyyəsinin sürətlənməsi, ölkələrdən kapital axınının intensivləşməsi və s. kimi proseslərə yol açmaqda və onları daha da inkişaf etdirməkdədir.

Narkomaniya və ya "Ağ ölüm" təhlükəsi. Dünya miqyaslı problemlərdən biri olan narkomaniya problemi bu gün bəşəriyyət üçün real təhlükə mənbəyinə çevrilməkdədir. Ayrı-ayrı dövlətlər səviyyəsində fərdi şəkildə və ya beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində bu problemə qarşı birgə mübarizə aparılsa da, hələlik görülən işlər öz effektini istənilən səviyyədə göstərmir. Əksinə ildən-ilə dünya üzrə narkomaniyaya düçar olanların sayı artır. Bu gün dünyada narkotik maddələrin dövriyyəsi onun istehsalında elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətlərinin tətbiqi ilə daha da sürətlənmişdir. XXI əsrin ən ciddi sosial

problemlərindən birinə çevrilən və özü də bir çox sosial problemlərin yaranmasına gətirib çıxaran narkomaniyanın dünyada belə sürətlə inkişafına təkan verən müxtəlif çoxsaylı amillər sırasında aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- ölkədə siyasi və iqtisadi qeyri-sabitliyin olması;
- dövlət idarəetməsi strukturlarında korrupsioner məmurların olması və onların narkobiznesin inkişafına şərait yaratmaları;
- dövlətin sosial-iqtisadi institutlarının fəaliyyətinin zəifləməsi və tənəzzülə uğraması;
- iqtisadi sistemdə keçid proseslərinin dərinləşməsi və böhran hallarının əhalinin rifahına təsirlərinin uzunmüddətli və artan olması;
- ayrı-ayrı dövlətlərin bu sahənin əhaliyə gəlir gətirməsi faktını əsas götürərək, narkotik bitkilərin becərilməsi, bu maddələrin istehsalı və dövriyyəsinə şərait yaratmaları;
- müxtəlif xarakterli münaqişələrin yaranması nəticəsində ayrı-ayrı dövlətlərin ərazisinin işğal olunması və bunun nəticəsində nəzarətdənkənar ərazilərdən narkotik bitkilərin becərilməsi, narkotik maddələrin istehsalı, daşınması və dövriyyəsi məqsədilə istifadə olunması və s.

XXI əsrdə dünya əhalisi üçün ciddi sosial-iqtisadi təhlükələrə səbəb olan problemlərin həlli 2000-ci ildə BMT-nin ABŞ-ın Nyu-York şəhərindəki qərargahında 189 ölkənin iştirakı ilə keçirilmiş Minillyin Sammitində 147 ölkə tərəfindən qəbul olunmuş Minilliyin İnkişaf Məqsədlərində nəzərdə tutulmuşdur. 2015-ci ilədək həyata keçirilməsi nəzərdə utulan 8 məqsəd və onlara nail olmaq üçün müəyyən edilmiş 21 vəzifədən ibarət olan bu Bəyannamədə dünya ölkələri, xüsusilə də inkişaf etmiş ölkələr qarşısında dünyada yoxsulluğun, kasıbçılığın ləğvi, birgə inkişaf istiqamətində ümumi dəyər və prinsiplərin müəyyən edilməsi və onların həyata keçirilməsi ilə bağlı mühüm vəzifələr, öhdəliklər irəli sürülürdü.

Minilliyin Bəyannaməsinə qoşulan bir olkə kimi, Azərbaycan Respublikasında da bu öhdəliklərin ölkə şəraitinə uyğun şəkildə həyata kecirilməsini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cu il 20 fevral tarixli 854 nomrəli Fərmanı ilə “2003-2005-ci illər ucun Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf uzrə Dovlət Proqramı” təsdiq edilmişdir. Bu proqramın icrası nəticəsində əldə edilən uğurların davamı olaraq və ölkə əhalisinin rifah halının yaxşılaşdırılması istiqamətində əldə olunan musbət meylləri davam etdirmək məqsədilə “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dovlət Proqramı” (YADİDP) hazırlanmışdır. Bu proqramlarda ölkəmiz üçün səciyyəvi olan və Minillyin Bəyənnaməsində nəzərdə tutulan məqsəd və vəzifələrə şəkil 1-də ümumiləşdirilmişdir.

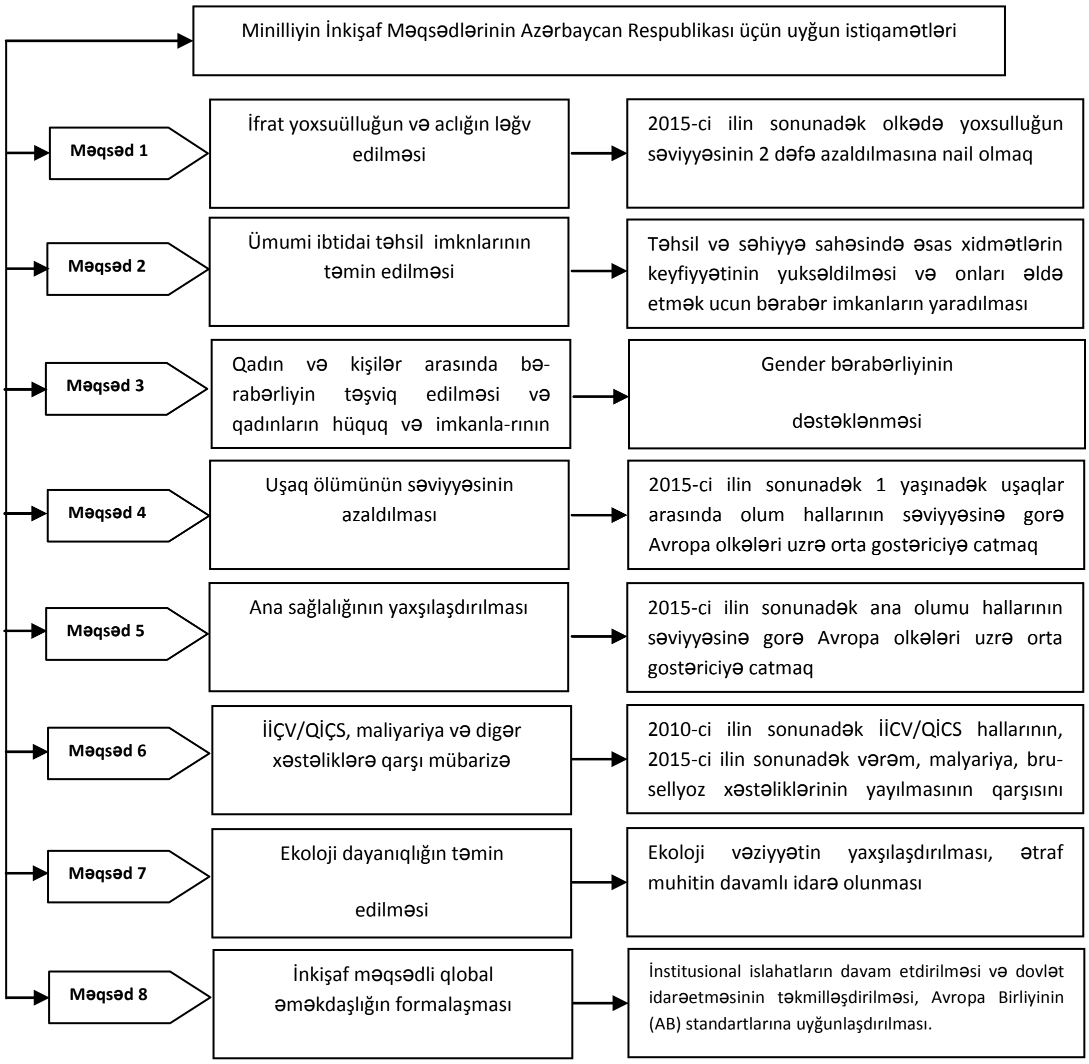

Şəkil 1. Minilliyin İnkişaf Məqsədləri və Azərbaycan Respublikasının inkişaf hədəfləri.

Bu məqsəd və vəzifələrə uyğun olaraq onların həyata kekçirilməsi istiqamətində respublikamızda əhəmiyyətli işlər görülmüş və bir sıra nailiyyətlər əldə edilmişdir. Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinə uyğun oaraq ifrat yoxsüllüğün və aclığın aradan qaldırılması və respublikamızda yoxsüllüğün azaldılması istiqamətində hər iki proqramın qəbulu və həyata keçirilməsi ölkədə movcud olan sosial problemlərin, o cumlədən yoxsulluq probleminin həlli ilə bağlı təsirli tədbirlərin həyata kecirilməsinə imkan yaratmışdır.

Bunların nəticəsi olaraq, respublikamızda yoxsulluq səviyyəsi 2001-ci ildə 49%-dən 2011-cu ildə 7,6 %-ə düşmüşdür, beləliklə, son 10 ildə yoxsulluğun səviyyəsi 6,4 dəfə azalmışdır.

Cədvəl 1.

Azərbaycan Respublikası uzrə yoxsulluq göstəriciləri

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Yoxsulluq həddi, manat	24,0	35	35,8	38,8	42,6	58	64,0	78,6	89,5	98,7	106,9
Yoxsulluq səviyyəsi, faiz	49	46,7	44,7	40,2	29,3	20,8	15,8	13,2	10,9	9,1	7,6

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəricilər 2011. Bakı. 2011.

Ölkədə yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılmasında fəal sosial müdafi tədbirləri sırasında əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada son illər respublikamızda milli əmək bazarının formalaşması, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində ardıcıl və sistemli fəaliyyət həyata keçirilir. Bu, ölkəmizin əmək ehtiyatlarının strukturunda məşğul əhalinin payının dəyişməsinə də təsir göstərmişdir.

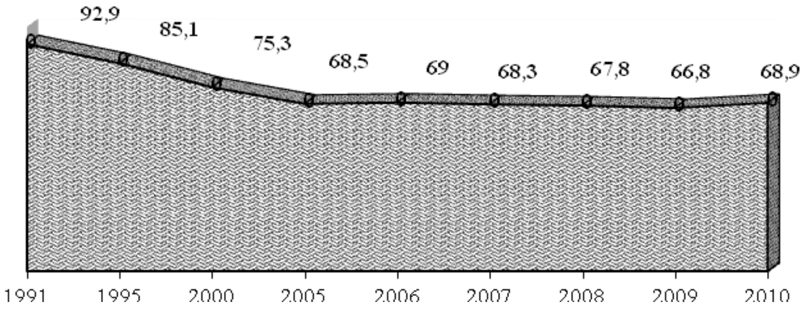

Şəkil 2. Məşğul əhalinin əmək qabiliyyətli yaşda əhaliyə nisbəti, %.

Şəkildən göründüyü kimi, məşğul əhalinin sayında son illər müəyyən artım müşahidə edilsə də, bu göstərici 1991-ci ildə daha yüksək səviyyədə olmuşdur. Lakin müstəqilliyin ilk dövrlərində məşğul əhalinin sayı sürətlə azalmağa doğru meylli olmuşdur ki, bu da əsasən keçimiş ittifaq respublikaları ilə iqtisadi əlaqələrin qırılması, bir çox müəssisələrin bağlanması, fəaliyyətinin dayandırılması ilə əlaqəldardır. Bir müqayisəli cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, əvvəlki ilə nisbətdə iqtisadi məşğul əhalinin sayında da bu proses müşahidə edilmişdir. Belə ki, 1995-ci ilə nisbətən 1991-ci ildə iqtisadi məşğul əhalinin sayı təxminən 3,2% azalmışdır. Bu dövrdə əmək qabiliyyətli yaşda əhalinin sayı 5,6%, əmək qabiliyyətli yaşda əmək qabiliyyətli əhalinin sayı isə 3,9% artmışdır.

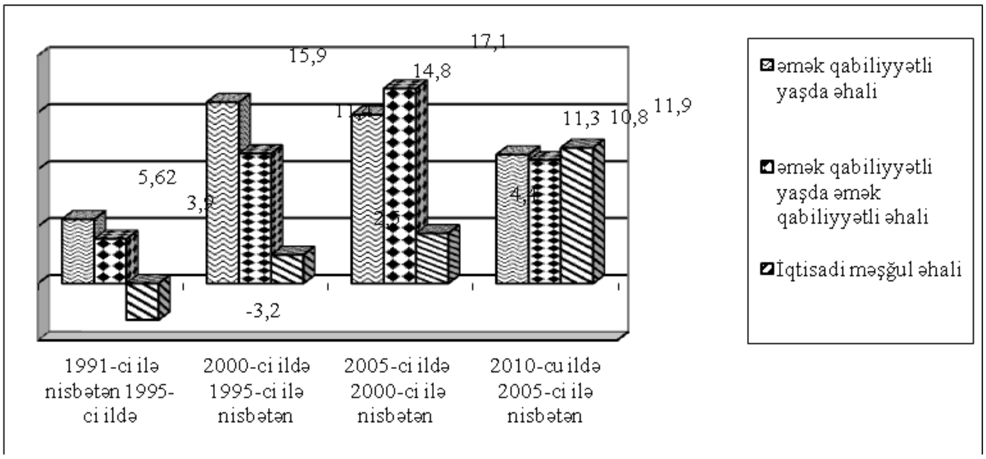

Şəkil 3. Əmək ehtiyatlarının artım tempi, %.

Lakin şəkildən də göründüyü kimi son illər iqtisadi məşğul əhalinin sayında davamlı artım müşahidə edilmişdir. 2010-cu ildə bu artım əmək qabiliyyətli yaşda və əmək qabiliyyətli yaşda əmək qabiliyyətli əhalinin artım tempini üstələmişdir. Bunun əsas səbəblərindən biri son 8 ildə ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafında yeni bir mərhələ kimi yeni iş yerlərinin açılmasını qeyd etmək olar. Bu müddətdə respublikamızda 900 mindən artıq yeni iş yerləri açılmış və onların 70%-dən

çoxunu daimi iş yerləri təşkil etmişdir.

Yeni açılmış iş yerlərinin sayı

Cədvəl 2.

Göstəricilər	2003 IV rüb - 2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Azərbaycan Respublikası üzrə-cəmi	177444	169013	173886	146870	122924	73 613	73009
Yeni açılmış iş yerlərinin strukturunda daimi iş yerləri, %	71,5	72,9	65,0	73,5	71,9	72,9	74,1

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2011.

MİM sırasında əhalinin umumi ibtidai təsil imkanlarının təmin edilməsi məqsədinə uyğun olaraq 15-24 yaşlı əhalinin savadlılıq səviyyəsi 100% olmuşdur.

Minilliyin İnkişaf məqsədləri sırasında əsas məqsədlərdən biri də uşaq ölümünün səviyyəsinin azaldılmasıdır. Bu sahədə respublikamızda da müəyyən irəliləyişlər əldə eldə edilmiş körpə ölümü əmsalı 2,5 dəfədən çox, 5 yaşadək olan uşaq ölümü əmsalı isə 3,4 dəfəyədək azalmışdır.

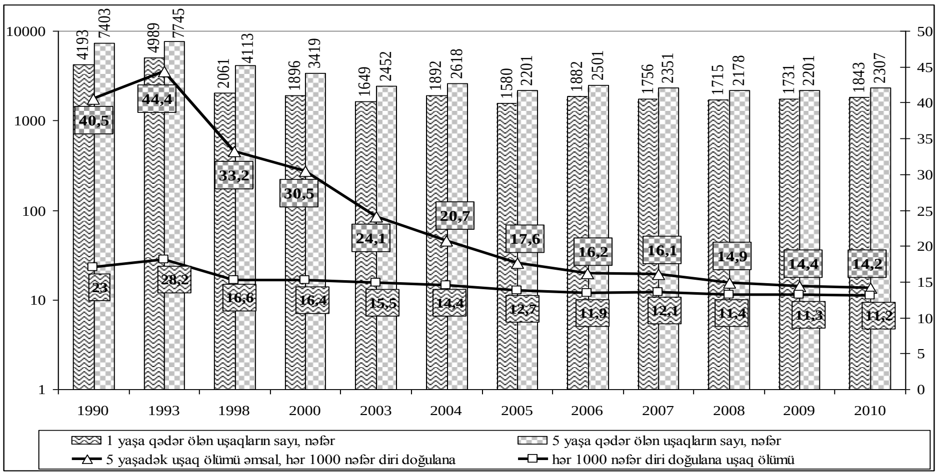

Şəkil 4. Azərbaycan Respublikasında uşaq şlümünün səviyyəsi.

“2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dovlət Proqramı”nda da respublkamızın sosial-iqtisadi inkişafının əsas hədəflərindən biri kimi 2015-ci ilin sonunadək 1 yaşınadək uşaqlar arasında olum hallarının səviyyəsinə gorə Avropa ölkələri uzrə orta gostəriciyə catmaq qarşıyı məqsəd olaraq qoyulmuşdur. Lakin hazırda bir sıra ölkələrlə müqayisədə bu göstəricinin səviyyəsi respublikamızda nisbətən yüksəkdir. Aparılan araşdırmalar da göstərir ki, əhalisinin həyat səviyyəsi yüksək olan, zəngin, inkişaf etmiş ölkələrdə uşaq ölümünün səviyyəsi aşağıdır, əksinə, yoxsul ölkələrdə isə bu göstərici yüksək olur. Belə ki, aşağı gəlirli ölkələrdə 1000 nəfər diri doğulana hesabı ilə 1 yaşa qədər uşaq ölümü əmsalı 1990-cı ildə 101, 2000-ci ildə 88, 2008-ci ildə isə 76 olmuşdur. Orta səviyyədən aşağı gəlirli ölkələrdə müvafiq illər üzrə bu göstərici uyğun olaraq 64, 55, 44, orta səviyyədən yüksək səviyyədə gəlirli ölkələrdə 37, 26, 19, yüksək gəlirli ölkələrdə isə 10, 7, 6 olmuşdur. Dünyanın digər regionları ilə müqayisədə Avropa regionu üzrə də bu göstərici ən aşağı səviyyədə, yəni, uyğun olaraq 27, 18, 12 olmuşdur. Bu fərq,

həm də uşaq ölümü əmsalının səviyysinin azalması tempində də özünü göstərir, orta və yüksək gəlirli ölkələrdə bu sürətlə gedir.

Ümumiyyətlə, uşaq ölümünün, ana sağlamlığının səviyyəsi ölkənin səhiyyə sisteminin inkişaf səviyyəsini və səhiyyə xidmətlərinə əlyetərlilik imkanlarını göstərir. Beynəlxalq təşkiltların da hesablamalarına görə dünyada bütün ölüm hallarının 20%-ə qədəri 5 yaşadək olan uşaqlar arasında baş verir. Fikrimizcə, bu, kifayət qədər yüksək və demoqrafik dayanıqlığa, imkişafa təsir göstərən bir rəqəmdir.

Respublikamızda da 5 yaşadək uşaqlar arasında ölüm hallarının sayı son 20 ildə təxminən 3,4 dəfəyədək azalmışdır. 5 yaşadək uşaq ölümü əmsalı isə davamlı şəkildə azalaraq 40,5-dən 14,4-dək düşmüşdür. Onu da qeyd edək ki, bu əmsalın səviyyəsi respublikamızda 1990-2008-ci illər ərzində şəhər yerlərinə nisbətən kənd yerlərində bir qədər yüksək olmuşdur. Şəhər yerlərində 5 yaşadək uşaq ölümü əmsalı 26,5-dən 1995-ci ildə 31,4-ə yüksəlmişdir, kənd yerlərində isə 51-57,8 arasında dəyişmişdir. 1995-ci ildən başlayaraq kənd yerlərində bu əmsal davamlı şəkildə azalaraq 2008-ci ildə 13,4-ə düşmüşdür. Lakin 2008-2010-cu illər ərzində isə kənd yerlərinə nisbətən şəhər yerlərində bu əmsal şəhərə nisbətən aşağı olmuşdur. 2006-2010-cu illər ərzində şəhər üzrə bu rəqəm 11,5-dən 16,9-a yüksəldiyi halda, kənd yerlərində 20,2-dən 11,6-ya düşmüşdür. Onu da qeyd edək ki, 1995-ci ildən etibarən kənd yerlərində 5 yaşadək uşaq ölümü əmsalı davamlı şəkildə azalmağa doğru meylli olmuşdur. Bunun əsas səbəblərindən biri məhz bu yaş qrupu uşaqlarda ölümə səbəb olan halların aradan qaldırılması istiqamətində kənd yerlərində də tədbirlərin həyata keçirilməsidir. Bununla yanaşı, urbanlaşma meyllərinin də bu sahədə respublikamızdakı vəziyyətə olan özünəməxsus təsirləri də müəyyən dərəcədə rol oynayır.

Lakin əvvəlki illə müqayisədə respublikamızda 5 yaşadək uşaqlar arasında ölüm hallarının sayının azalması heç də bütün illər üzrə müşahidə edilməmişdir. Belə ki, 1990-cı illə müqayisədə 1995-ci ildə bu göstəricinin səviyyəsi 19,5%, 1995-ci illə müqayisədə 2000-ci ildə 81,3%, 2000-ci illə müqayisədə 2005-ci ildə isə 55,3% azalma müşahidə edilmişdir. Son 5 il ərzində respublikamızda 5 yaşadək uşaqlar arasında ölüm hallarının sayı artıb-azalmalarla müşahidə edilmişdir və baxmayaraq ki, son illər ölkəmizdə bu yaş qrupu uşaqlarda müşahidə edilən xəstəliklərə qarşı mübarizə tədbirləri güclənmişdir, lakin əvvəlki illərlə müqayisədə elə də ciddi dəyişikliklər baş verməmişdir. Digər ölkələrlə müqayisədə də burada bir qədər gerilik müşahidə edilmişdir, bəzi dünya ölkələrində 5 yaşa qədər uşaqlar arasında ölüm əmsalı aşağıdakı kimi olmuşdur (21): San-Marino-2, Finlandiya, Norveç, İsveç, Yaponiya-3, Almaniya, Fransa, İtaliya, Danimarka-4, İsveçrə, Avstraliya-5, Yeni-Zelandiya və Kanada-6, Litva, Polşa, Slovakiya, Macarstan-7 və s.

Uşaqlar arasında bütün ölüm halları altı səbəbdən baş verə bilir. Bu səbələr sırasında neonatal səbəblər, pnevmoniya, diareya, malyariya, qızılca və İİÇV/QİÇS xəstəlikləri üstünlük təşkil edir. Hələ də dünyada hər gün bu yaş qupuna daxil olan 12 minə yaxın uşaq dünyasını dəyişir. Bu mənada uşaqlar arasında ölüm hallarının azaldılması ilə bağlı peyvəndləmə işlərinin düzgün təşkili əhəmiyyətli rol oynyır.

Son illər respublikamızda uşaqlar arasında bir sıra xəstəliklərin, o cümlədən, vərəm, difteriya, göyöskürək, tetanus, poliomielit, qızılca, məxmərək, epidemik parotit və s. xəstəliklərə qarşı peyvəndləmə işləri gücləndirilmişdir və peyvəndlə əhatə olunan uşaqların xüsusi çəkisi artmışdır. Məhz MİM-də də nəzərədə tutulan ən vacib məsələlərdən biri bununla əlaqədardır. Bu məqsədlər sırasında mühüm vəzifələrdən biri də 1 yaşa qədər uşaqlar arasında peyvənbləmə işlərinin aparılmasıdır. Statistik rəqəmlərə görə bu tip peyvəndləməyə cəlb olunan uşaqların xüsusi çəkisi 1990-2010-cu illər ərzində dəyişmişdir. Hətta 1991-ci ildə onların payı bu yaş qrupu uşaqların

sayında 70% olmuşdur. 1996-cı ildə isə 99%- yüksəlmişdir. Lakin son illərdə bu göstəricinin səviyyəsində artıb-azalmalar bir-birini əvəz edərək, 2009-cu ildə 95,5%, 2010-cu ildə isə 93,1% olmuşdur (1). Dünya üzrə isə qızılcaya qarşı peyvənd olunan uşaqların xüsusi çəkisi 2000-ci ildə 69%-dən 2009-cu ildə 80%-ə çatmışdır və bunun nəticəsində 1 yaşadək uşaqlar arasında qızılcadan ölüm hallarının sayı 78%-dək azalmışdır (20, 27).

Azərbaycan respublikasında ana ölümünün səviyyəsi. Hər il dünyada 358 minədək qadın hamiləlik və doğuş zamanı ixtisaslaşmış, təcili tibbi yardımın olmaması səbəbindən dünyasını dəyişir. 1990-2008-ci illər ərzində dünyada ana ölümünün səviyyəsi 34% azalaraq, 546000 nəfərdən 358000 nəfərədək düşmüşdür. Lakin 2015-ci ilədək ana ölümünün səviyyəsini dörddə üçədək azalmasına nail olmaq üçün bu göstəricinin orta illik azalma tempi 5,5% təşkil etməlidir (21).

Respublikamızda bu sahədə son illər irəliləyişlər müşahidə edilməkdədir. Doğrudur, müstəqilliyimizn ilk illərindən, 1994-cü ildə respublikamızda ana ölümü ildə 70 nəfər, hər 100000 nəfər diri doğulana isə 43,8 nəfər təşkil edirdi. 2010-cu ildə isə 27 nəfər və hər 100000 nəfər diri doğulana 15,5 nəfər olsa da, bu 1990-cı ilin göstəricisindən geri qalır (şəkil 5).

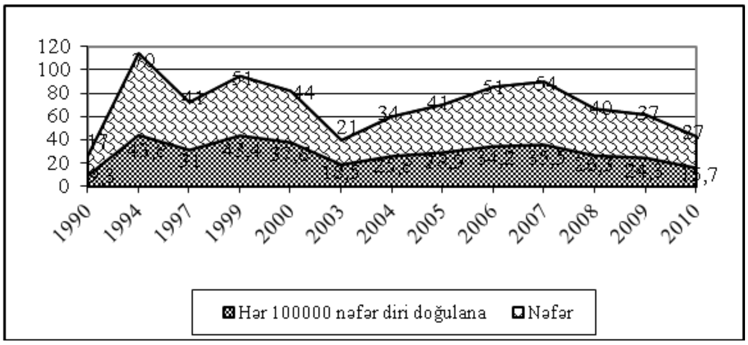

Şəkil 5. Azərbaycan Respublikasında ana ölümü əmsalı

Dünyanın bir çox ölkələri, o cümlədən, inkişaf etmiş, keçid iqtisadiyyatı və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu göstərici daha azdır: İrlandiya -1, Danimarka, İtaliya, İsveçrə-3, Almaniya, İslandiya, İspaniya-4, İsvçrə-5, Yaponiya, Niderland, Slovakiya, Sloveniya-6, Kanada, Norveç, Finlandiya-7, Birləşmiş Krallıq, Belçika, Fransa-8, ABŞ-11 və s. (21). Bu müqayisə hələ respublikamızda ana sağlamlığı sahəsində görülməli çox işlərin olduğunu göstərir.

Bu gün elmi-texniki tərəqqinin misli görünməmiş bir səviyyəyə çatmasına baxmayaraq, hələ də hamiləlik dövrü, bu proseslə bağlı yaranan xəstəliklər, eyni zamanda yeniyetməlik yaşında hamiləlik, təhlükəsiz, keyfiyyətli kontrasepsiya vasitələrinə, ailə planlaması vasitələrinə, tibbi xidmətlərə və məsləhətlərə əlyetərlik imkanlarının aşağı səviyyədə olması dünyada ana ölümü, qadın sağlamlığı üçün ciddi risq amil olaraq qalmaqdadır.

Respublikamızda bu sahədə daha çox rast gəlinən xəstəliklər sırasında anemiya, proteinuriya, ödemlər və hipertenziv hallar və digər xəstəliklərdir. Ana sağlamlığının təhlükəsizliyi baxımından hamiləliyin ağırlaşması hallarının 17-20%-ə qədəri anemiya xəstəliyi ilə lağlıdır. Bu hal hətta hamiləliyi başa çatdırmış qadınların 21%-ə qədərinin arasında da ən çox müşahidə edilir. Bundan əlavə, son illər respublikamızda arzuolunmaz hamiləlyin qarşısının alınması halları, yəni abortların sayı da davamlı olaraq artmaqdadır, həm də abort etdirən qadınlar arasında yeniyetmələrin xüsusi çəkisi və sayı da artmışdır ki, məhz bu hallar da beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən dünyada ana sağlamlığı üçün ciddi təhülkə yaradan amillər olaraq qəbul edilmişdir.

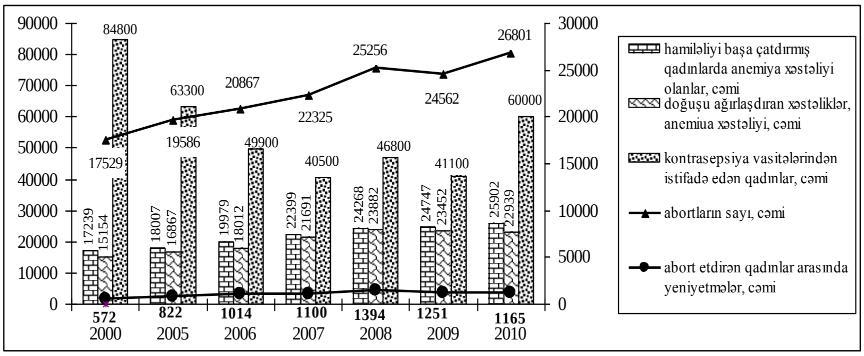

Şəkil 6. Ana sağlamlığına təhlükə yaradan amillərin respublikamızda mövcud vəziyyəti.

Ciddi risq amillərindən biri də doğuş zamanı operativ müdaxilə hallarının artmasıdır. Belə ki, respublikamızda son on il ərzində kesar əməliyyatlarının sayı 6,4 dəfə artaraq, onların 2000-ci ildə doğuşların ümumi sayında payı 3,2%-dən 2009-cu ildə 13,2%-dək artmışdır və bu artım davamlı tempdə olmuşdur.

HİV/QİÇS problemi. Bu gün dünya üçün ciddi təhlükə yaradan ən böyük bəlalardan biri insanlar arasında immunçatışmamazlığı virusunun (HİV) geniş yayılmasıdır. Beynəlxalq təşkilatların məlumatlarına görə 1990-cı ildə dünyada bu virusun daşıyıcısı olan insanların sayı 8 mln. nəfər təşkil edirdisə, 2009-cu ilin sonuna bu rəqəm 4,1 dəfə artaraq 33 milyonu çatmışdır və ona yoluxanların sayı 2,6 mln. nəfər, ölənlərin sayı isə 1,8 mln. nəfər olmuşdur ki, bunların da 260 min nəfərini uşaqlar təşkil etmişdir. Rəqəmlərdən də göründüyü kimi, bu, yayılma tempinə görə kifayət qədər ciddi təsirə və əhatə dairəsinə malik xəstəlikdir və bütün insanlılıq üçün təhlükədir.

Bu gün respublikamızda da HİV/QİÇS problemi ən aktual problemlərdən biridir. Doğrudur, Azərbaycan İİV-ə yoluxma səviyyəsi aşağı olan ölkələr sırasında olsa da, Azərbaycanda bu xəstəlik hallarının sayı artır və burada epidemiya əsasən yüksək riskli qrupa aid olan inyeksion narkotik istifadəçiləri arasında yayılmışdır (62,6%).

Respublika QİÇS-lə Mübarizə Mərkəzinin məlumatına görə 1987-ci ildən 01.05.2010-ci illədək olan dövrdə respublikamızda cəmi 2427 nəfər İİV-ə yoluxmuş şəxs rəsmi qeydiyyata alınmışdır. Onlardan 2335 nəfəri Azərbaycan vətəndaşı, 92-i isə əcnəbidir. Həmin dövr ərzində 305 Azərbaycan vətəndaşı (268 kişi və 37 qadın) QİÇS-dən dünyasını dəyişmişdir (23). Təkcə 2000-2009-cu illər ərzində respublikamızda QİÇS-lə qeydə alınmış xəstələrin sayı davamlı şəkildə artaraq, 99-a çatmışdır.

Cədvəl 3.

Azərbaycan Respublikasında HİV/QİÇS-ə yoluxma ilə bağlıl vəziyyətin göstəriciləri

Göstəricilər	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
HİV gəzdiriciləri ilə ilk dəfə qeydə alınmış xəstələrin sayı, cəmi	59	155	226	400	377	356	459
Müalicə müəssisələrində qeydiyyatda duran HİV xəstələrinin ümumi sayı	-	704	762	1026	1395	1727	2621
QİÇS ilə ilk dəfə qeydə alınmış xəstələrin sayı, cəmi	4	55	17	41	59	99	250
Müalicə müəssisələrində qeydiyyatda duran QİÇS xəstələrinin ümumi sayı	-	166	193	294	349	447	554

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəricilər 2011. Bakı. 2011.

Beynəlxalq təşkilatların statistikasına nəzər saldıqda dünyanın digər ölkələrilə müqayisədə Azərbaycanın bu günki vəziyyəti o qədər də qorxulu görünmür, lakin nəzərə alsaq ki, 1987-ci ildə respublikamızda QİÇS-ə yoluxan 2 nəfər var idisə, bu gün belə insanların sayı yüzlərlədir. Ona görə də bu vəziyyət kifayət qədər ciddi addımların atılmasını tələb edir. Digər tərəfdən də bu xəstəliyə tutulanlar arasında ölüm halları da artmaqdadır. Belə ki, 1987-2007-ci illər ərzində respublkamızda QİÇS-ə yoluxanlar arasında ölənlərin sayı 110 nəfər olmuşdursa, hazırda ümumilikdə onların sayı 305 nəfər təşkil edir. 2008-ci ildə onların sayı 43 nəfər olmuşdursa, 2009-cu ildə 23, 2010-cu ildə isə 52 nəfər olmuşdur. Deməli, son illər respublikamızda bu xəstəlik səbəbindən ölənlərin sayı sürətlə artmaqdadır.

Malyariya xəsiəliyinin yayılması. Bu problem MİM-də də kifayət qədər diqqət mərkəzində saxlanılır. ÜST-nin məlumatına görə, dünyanın 106 ölkəsində 3,3 milyard insan malyariya ilə yoluxma riski altında yaşayır. Hər il dümnyada təxminən 250-300 milyon malyariya hadisəsi qeydə alınır və il ərzində 1 milyona yaxın insan malyariya səbəbindən dünyasını dəyişir (24). Bu əsas etibarilə Afrika qitəsi ölkələrinin payına düşür. Əgər 2000-ci ildə dünyada maliyariyadan ölənlərin sayı 985 min nəfəridisə, 2009-cu ildə bu rəqəm 781 minə düşmüşdür, yəni 20% azalmışdır. Demək, bu istiqamətdə ÜST-nin səyləri öz müsbət nəticələrini göstərməkdədir.

Son illər respublikamızda da malyariya xəstəliyinin yayılması miqaysı xeyli məhdudlaşmışdır. 1990-cı ildə hər 100000 nəfərə 0,3 olmuşdur, lakin sonrakı illərdə, xüsusilə 1995-1998-ci illərdə bu rəqəm sürətlə artaraq, hər 100000 nəfərə 171,8 nəfər olmuşdur. Bu, daha çox respublikamızın Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlarının ermənistan ordusu tərəfindən işğalı nəticəsində məcburi köçkün vəziyyətinə düşmüş əhalinin böyük bir hissəsinin Mərkəzi Aran rayonlarında qeyri-əlverişli ərazilərdə məskunlaşması ilə əlaqədar olmuşdur. Hazırda respublikamızda maliyariya xəstəliyinin yayılması 2011-ci ildə hər 100000 nəfərə 0,1 səviyyaəsində olmuş, maliyariya ilə başlı ölüm əmsalı isə sıfır olmuşdur.

Vərəmin yayılması. Bu gün sosial, iqtisadi, eləcə də ekoloji xarakterli bir xəstəlik olan vərəm dünyada sürətlə yayılan ən ciddi xəstəliklərdən birinə çevrilmişdir. Hər il dünyada 10 milyona yaxın insan vərəm xəstəliyinə yoluxur, 3 milyona yaxın insan isə bu xəstəlikdən dünyasını dəyişir. Bu gün dünyada hər 10 saniyə ərzində 1 nəfər vərəm xəstəliyindən dünyasını dəyişir. Vərəmə yeni yoluxma hallarının sayı da hər il davamlı şəkildə artır, xəstəliyin yayılması tempi isə dünya əhalisinin sayının artması fonunda zəif gedir. 2009-cu ildə dünyada vərəm xəstələrinin sayı 12-16 milyon, yeni yoluxanların sayı isə 9,4 mln. nəfər olmuşdur və 1,3 mln. insan bu xəstəlikdən dünyasını dəyişmişdir (21). Mütəxəssislərin fikrincə, normal qidalanmamaq, havası təmiz olmayan, gün düşməyən evlərdə yaşamaq, işləmək, eləcə də havanın ekoloji cəhətdən çirkli, toz-torpaqlı olması insanda vərəm xəstəliyinin yaranmasına səbəb olur. İnsanlar arasında daha çox ağciyər vərəmi yayılıb. ÜST dünyada vərəmlə mübarizə məqsədilə dəyəri 5 milyard dollar olan proqram hazırlamışdır.

Son illər respublikamızda da vərəm xəstələrinin sayı artmışdır. Hazırda respublikamızda 10775 nəfər qeydiyyatda olan vərəm xəstəsi vardır. 2005-ci illə müqayisədə bu 2 dəfə çoxdur. ÜST-nın son hesabatında da Azərbaycan vərəm xəstəliyinin yayıldığı ölkələr sırasında qeyd edilmişdir, xüsusilə də, burada vərəmin dərman və müalicəyə müqavimət göstərən, tabe olmayan yeni növlərinin yayılması qeyd edilmişdir (16). «DOTS» proqramı əsasında respublikamızda vərəmin aşkar edilməsi hallarının nisbəti 2007-2011-ci ililərdə 36,6%-dən 55,0%-ə, vərəm xəstəliyindən müalicə edilmənin nisbəti isə 59,6%-dən 76,6%-ə yüksəlmişdir.

Respublikamızda vərəm xəstəliyi ilə bağlı mövcud vəziyyət aşağıdakı şəkildə əksini tapmışdır.

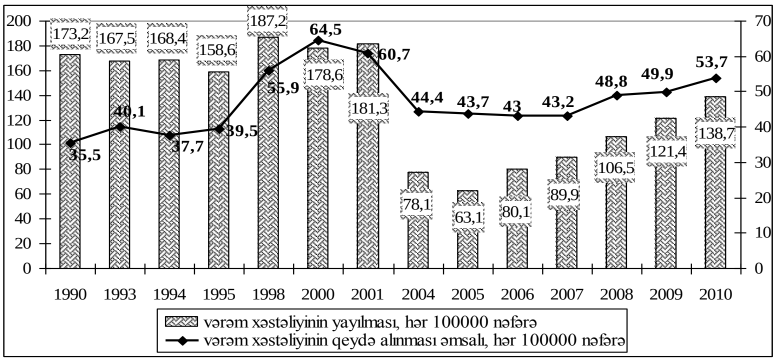

Şəkil 7. Azərbaycan Respublikasında vərəm xəstəliyinin yayılması, hər 100000 nəfərə.

Mütəxəssislərin fikrincə, yüngül formula vərəmin müalicəsi dövlətə 6-7 min dollara başa gəlirsə, vərəm preparatlarına davamlı vərəmin müalicəsi 60-70 min avro vəsait tələb edir. Bu da vərəmlə mübarizədə çətinliklər yaradır. Doğrudur, ölkəmizdə vərəmli xəstələr ümumi mərkəzləşmiş qaydada pulsuz ərzaq məhsulları ilə təmin olunur, stasionarlarda pulsuz şəkildə müalicə edilir, onlara dərmanlar pulsuz verilir. Lakin son illərin statistikası onu göstərir ki, sosial vəziyyəti aşağı olan ailələrdə, cəzaçəkmə müəssisələrindən azadlığa buraxılan məhbuslarda vərəmə yoluxma faizi daha yüksəkdir və bu fakt ətrafdakıların da xəstəliyə yoluxma riskini artırır. Problemin bu səviyyədə inkişafı sözsüz ki, vərəmlə mübarizənin daha da aktiv mərhələyə keçirilməsini zəruriləşdirir. Bu işdə vətəndaş cəmiyyəti institutları da fəaliyyətlərini genişləndirirlər. Bu məqsədlə, son 4 ildə Azərbaycan Prezidenti yanında QHT-lərə Dövlət Dəstəyi Şurasının maliyyə yardımı ilə respublikamızın bir çox rayonlarında, regionlarında vərəm əleyhinə tədbirlər həyata keçirilir.

Azərbaycanda narkomaniya problemi. Aparılan tədqiqatların nəticələinə ğörə bu gün dünyada təxminən 208 milyondan artıq şəxs narkotik maddələrdən bu və ya digər formada istifadə etməkdədir. Bu isə dünya əhalisinin təxminən 4,8 faizi deməkdir. Onlardan 26 milyonu sırf narkoman xəstələrdir. Marixuana, nəşə kimi nisbətən yüngül narkotik maddalərdən istifadə edən şəxslər isə daha çoxluq təşkil edir və onların sayı 165 milyon nəfərdən artıqdır (25).

Bu gün respublikamızda tibb müəssisələrində qeydiyyatda olan narkoloji və toksikoloji xəstələrin sayı 26 mindən çoxdur və onların sayı ilbəil artır.

Cədvəl 4.

Azərbaycan Respublikasında əhalinin narkomaniya və toksikomaniya ilə xəstələnməsi

Göstəricilər	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
İlk dəfə diaqnozu müəyyən edilmiş xəstələrin sayı, nəfər	1494	1300	2705	2264	2234	2190	2353	2007
Tibb müəssisələrində qeydiyyatda olan xəstələrin sayı, nəfər	14114	17838	18841	20374	21611	23361	25005	26596

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəricilər 2011-2012.

Hər bir ölkədə olduğu kimi Azərbaycanda da narkomaniya probleminə qarşı mübarizə həyata keçirilir və bu mübarizənin effektivliyi hər ötən il daha da artırılmaqdadır. Bu, bir sıra səbəblərlə əlaqədardır. Əsas səbəblərdən biri narkotiklərin daşınmasında Azərbaycan ərazisindən tranzimt kimi istifadə edilməsi cəhdlərinin güclənməsidir. Bu gün işğal altında olan Azərbaycan ərazilərində ermənilər tərəfindən narkotik maddələrin becərilməsi və onların daşınması ilə bağlı da kifayət qədər faktlar da vardır. Bu narkotik maddələr İran vasitəsilə, eləcə də İran-Azərbaycan marşurutu ilə Avrora ölkələrinə daşınır. Rəsmi Bakı dəfələrlə müvafiq beynəlxalq təşkilatlar, eləcə də BMT qarşısında bununla bağlı məsələ qaldırsa da, dünya ictimaiyyəti tərəfindən bu istiqamətdə hər hansı bir addım atılmayıb.

Azərbaycanda İKT-dən istifadə. Son illər respublikamızda informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə səviyyəsi inkişaf etmiş, yeni texnologiyaların respublikamızda tətbiqi miqyası genişlənmişdir. Bu, da çox müasir kompüter texnologiyalarından, mobil rabitədən, inteqrnetdən istifadə sahəsində özünü daha qabarıq şəkildə büruzə vermişdir.

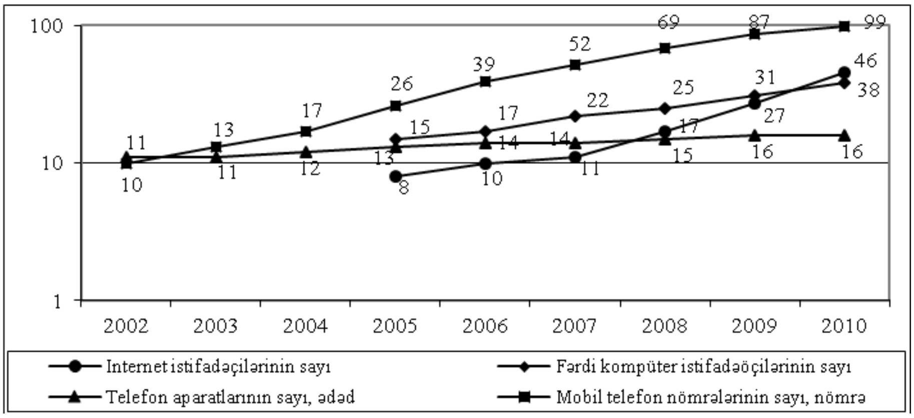

Şəkil 8. Azərbaycanda İKT-dən istifadə səviyyəsi, hər 100 nəfərə.

Əraf mühitin davamlılığı. Bu gün respublikamızda ətraf mühitin davamlılığının təmin edilməsi istiqamətində də bir sıra əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu məqsədlə bir sıra dövlət proqramları, o cümlədən, «Azərbaycan Respublikasında ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa dair» Milli Proqramm (2003-1010), Azərbaycan Respublikasında təhlükəli tullantıların idarə olunmasının Dövlət Strutegiyası (2005-2010), «Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair 2006-2010-cu illər üçün Kompleks Tədbirlər Planı», «Azərbaycan Respublikasında hidrometeorologiyanın inkişafı Proqramı» (2004-2010-cu illər) və digər dövlət proqramları qəbul edilmişdir. Bu tədbirlər nəticəsində respublikmızda həm qorunan ərazilərn miqyası genişlənmiş, müxtəlif qoruqlar yaradılmışdır. Belə ki, həm qorunan ərazilərin ümumi əraziyə olan nisbəti son illər artmış, həm də biomüxtəlifliyin saxlanması, qorunması məqsədilə mühafizə olunan torpaq sahələrinin miqyası genişlənmişdir.

Cədvəl 5.

Azərbaycan Respublikasında ətraf mühitin davamlılığının təmin edilməsinin bəzi göstəriciləri

Göstəricilər	2000	2003	2004	2005	2006	2008	2009	2010
Qorunan ərazilərin ümumi əraziyə olan nisbəti, %	5	6,5	6,8	7	8,1	8,5	10,1	10,2

Bioloji müxtəlifliyin saxlanması üçün mühafizə olunan torpaq sahəsi, kv.km	4298,6	5659,6	5923,7	6038,2	6987	7343,9	8746,6	8809,8

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəricilər 2011. Bakı. 2011.

Ümumiyyətlə, bu gün dünyada gedən proseslər, eləcə də qlobal xarakterli problemlər institusional, elmi-texniki, sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq dünya ölkələrinə fərqli şəkildə təsir göstərməklə, onlar üçün ciddi sosial təhlükələr yaratmaqdadır. Dünya birliyinin bir hissəsi olan respublikamız da bu təhlükələrdən kənarda deyildir. Bu problemlərin mənfi təsirlərindən maksimum müdafiə olunmaq isə daha da genişmiqyasıl fəaliyyətin, kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini, cəmiyyətin bu proseslərdə fəal iştirakını, daha doğrusu, onlarla mübarizəyə hazır olan təkmil, yetkin bir cəmiyyətin formalaşdırlması zərurətini getdikcə artırır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2011. Bakı. 2011.
2. Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri. Statistik məcmuə. Azəbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2011.
3. Azərbaycanda səhiyyə və sosial təminat. Statistik məcmuə. Azəbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2010, 2011.
4. «2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı», Bakı, 2008.
5. Алешковкий И.А., Ионйев В.А. Тенденции международной миграции в глобализирующемся мире // Век глобализации. 2008, №2, с.77-87.
6. Амартья С.. Экономическая взаимозависимость и мировая продовольственная проблема // Проблемы теории и практики управления:. http://vasilievaa.narod.ru/ptpu/1_2_99.htm
7. Бауман З. Индивидуальные общество / Пер. с англ. Под.ред. В.Л.Иноземцева. М., Логос, 2002, с.70-71.
8. Бек У. Трансформация политики и государства в эпоху глобализации // Свободный мысль, 2004, №7.
9. Беспалый В.О. Вызовы современности в условиях глобализации: социальный аспект/.
10. Борьба с изменениями климата: человеческая солидарность в разделённом мире. Доклад развивитии человека 2007/2008. 400с. с. 22, 111.
11. Влияние глобальных климатических изменений на здоровье населения российской Арктики. Рук. Автор. Коллектива. Ревич Б.А. Москва, 2008, 32 с. с.3
12. Доклад о развитии человека ООН. 2006, с.21-22.
13. Клюгман Дж. «Сборник материалов по созданию стратегий сокращения бедности». http://eco.ria.ru/documents/20100322/215718166.html
14. Ковалев Е. Глобальная продовольственная проблема // Мировая экономика и международные отношения" 2004, №10, с. 26-34.
15. Мадридский международный план действии по проблемам старения. 2002.
16. На пути к миру, свободному от туберкулеза. Доклад ВОЗ. 2011. с.13., 24 с.
17. Преодоление экономической Незащищенности. Обзор мирового экономического и социального положения, 2008 год. Организация Объединенных

Наций Нью-Йорк, 2009. 284с. Общий обзор. с.xiv-xv, 93.

18. Сущность, причины и масштабы продоволбственный проблемы. (http://konspekts.ru/ekonomika-2/ekonomika-apk/sushhnost-prichiny-i-masshtaby-prodovolstvennoj-problemy/).

19. Таран П. Глобалтзация и трудовая миграция: нобходимость политики, основанной на правах человека // Век глобализации. 2010, №1, с.66-88. с.67-68.

20. Цели развития тысячелетия: доклад за 2011 год. с. 27.

21. Цель тысячелетия в области развития, связанные со здаровьем. Доклад Секретариата. Всемирная организация здравоохранения. EB128/7. 30 декабрь. 2010 г. (Электронный ресурс: http://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/EB128/B128_7-ru.pdf)

22. http://deyerler.org/69607-narkomaniya-reqemlerle-v-arasdirma-2-ci-yazi.html (23 oktyabr 2010 - 2 декабр 2011)

23. http://www.aids.az/new/index.php?type=content&subid=38&cid=38

24. http://sia.az/index.php?action=static_detail&static_id=80811 (14.12.2011)

25. http://faktxeber.com/17593_narkomaniya-problemi-t601hl252k601li-h601dd-al305r.html

26. http://eco.ria.ru/documents/20100322/215718166.html

İSLAM BANKÇILIĞI SİSTEMİNDƏ SOSİAL ƏDALƏT VƏ SOSİAL RİFAHIN ƏKSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Oqtay İSMAYILZADƏ
"Halliburton Euroasia Limited", ogtayismayilzada@gmail.com

Xülasə

Bank-kredit münasibətləri cəmiyyətdə mövcud olan iqtisadi münasibətlərin ayrılmaz bir hissədir.İqtisadi inkişaf artıqca bü münasibətlərdən faydalanan insanların sayıda artır**.** Bu münasibətlərin düzgün səmərəli qurulması həm iqtisadiyyatın inkişafına, həmdə insanların yaşayış səviyyəsinə, onların gələcəyə inamına böyük təsir göstərir. Post sovet məkanında və XX əsrin 90-cı illərində bank –kredit münasibətləri insanların yaddaşında bir çox mənfi misallarla, məsələn, dövlət banklarında dondurulmuş əmanətlər, bankrot olmuş bank-piramidaları ilə yadda qalmışdılar. Hal hazırda respublikada fəaliyyətdə olan banklar əsasən qərb prinsipləri əsasında qurulub və burada əsas məqsəd gəlirin maksimal alınmasıdır.

İslam bankçılığının müasir bankçılıqla bir çox oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinin olmasına baxmayaraq, bu növ bankçlığın kifayət qədər uğurlu ola bilməsi artıq bir sıra qərb ölkələri tərəfindən dərk olunub. İslam bank-kredit münasibətlərinin quruluşunda daha çox sosial ədalət, düzgünlik, risklərin qarşılıqlı bölünməsinə yer verilir. İslam bankçılığının ölkədə tətbiqi üçün geniş imkanlar vardır.

Açar sözlər: bank sistemi, islam iqtisadi model, islam iqtisadyyatın prinsipləri,islam bankçılığı,sosial ədalət, sosial rifah

REFLECTION OF SOCIAL JUSTICE AND SOCIAL WELFARE ISSUES IN THE ISLAMIC BANKING

Bank and credit relations in the society is an important part of the economic relations. Increasing number of people benefiting from this relationship is the fact of economic growth. The effective establishment of these relations and the development of living standards of people have a great impact on their future with confidence. There are several negative memories about bank system in the Post-Soviet Union countries, for example, frozen deposits in state banks, bank-defaults and etc. Currently most of the banks works as per western bank principles and the main aim here is the maximum revenue.

Islamic banking has a lot of similar and different features of with modern banking. Number of western countries have already realized benefits and positive features of islamic banking. The structure of Islamic are social justice, division of the risks and income etc. Azerbaijan has great opportunities to implement Islamic banking.

Key words: banking system, Islamic economic model, Islam Banking, social justice, social welfare.

1. Banklar cəmiyyətdə sosial-iqtisadi münasibətlərin bir elementi kimi

İqtisadi münasibətlər sosial münasibətlərin tərkib hissəsi kimi çıxır edir. Hələm XIX əsrdə K.Marks bu münasibətlərin əhəmiyyətindən danışırdı. Pul-kredit münasibətləri bu fonda vacib elementlərdən biridir. Bu münasibətlərin reallaşması bank instrumntləri vasitəsi ilə həyata keçirilir. Müasir cəmiyyətdə bank-kredit münasibətləri daha da çox insanı əhatə edir. Aydındır ki, bu kimi iqtisadi münasibətlərin sosial ədalətə, məsuliyyətə söykənməsi, eyni zamanda ön plana müştərilə yüksək xidmət səviyyəsinin təklif olunması, ölkədə iqtisadi durumun yaxşılaşmasına və kasıbçılığın səviyyəsinin aşağı salınmasına xidmət göstərir.

Avropa və Amerikanın inkişaf etmiş ölkələrində daha qabarıq şəkildə əksini tapan 2008-2009-cu illərin qlobal maliyyə böhranı və onun 2011-2012 ci illərdə nisbətən səngiməsi bank sistemində yığılan təcrübədən və bu təcrübənin təkmilləşməyə ehtiyacının olduğundan xəbər verir. Post sovet məkanı ölkələrində dövlət banklarında dondurulmuş pulların, bank piramidalarının xatirəsi hələ də qaldığından bu ölkələrdə vətəndaşların banklara olan inamı tam formalaşmayıb.

Beləliklə insanların maddi rifahının yaxşılaşmasında, cəmiyyətdə sosial ədalət prinsipinin bərqərar olmasında, istehsal sahələrinin genişlənməsində bankların rolu getdikcə artır.

Müasir bankların təklif etdiyi bank məhsullarını ədalətlilik, düzgünlük, məsuliyyət və dəqiqlik kimi prinsiplərə uyğynluğunun obyektiv qiymətləndirilməsi üçün bu məhsulların müqayisəli analizinə ehtiyac var.

2. Bankların yaranmasında və inkişafında sosial-iqtisadi tələbat

Muasir bank sistemi Qərbi Avropada XVI-XVII əsirlərdə yaranmış və onun 300 il inkişaf tarixi vardır. Bank – italyan sözü olub mənası "stol" deməkdir. İndiki bankların əcdadları orta əsr pul xirdalayanları olub ki, onlar tacirlerden pul əmanətlərinin qəbulu, müxtəlif ölkə və şəhərlərin pul vahidlərinin dəyişdirilməsi üzrə ixtisaslaşmışdılar. Zaman keçdikcə onlar bu əmanətlərdən və öz şəxsi vəsaitlərində istifadə edərək ssudaların verilməsi və faizlərin alınmasına başladılar ki, bu da pul xırdalayanların bankirlərə çevrilməsinə gətirib çıxardı.

Banklar –sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusi növü olub ssuda kapitalının hərəkəti və bölüşdürülməsi ilə bağlıdır. Ssuda kapitalistindən fərqli olaraq, ***bankir***kapitalist-sahibkarın bir növüdür. Sənaye kapitalistləri öz vəsaitlərini sənayeyə, ticarət kapitalistləri ticarətə, bankirlər isə öz vəsaitlərini bank işininə yatırırlar. Ssuda kapitəlistləri ssuda kimi əsasən şəxsi kapitalını, bankirlər isə özgələrin kapitallarını verirlər. Ssuda kapitalistinin gəlirini ssuda faizi, bankirin gəlirini isə bank gəliri (faiz, qiymətli kağızlardan gələn gəlir, komissiya və.s.) təşkil edir.

Banklar bazar iqtisadiyyatı şəraitində aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirirlər:

- sərbəst vəsaitlərə ehtiyacı olanlarla, sərbəst vəsaitin sahibləri arasında vasitəçilik funksiyası
- ödənişlərdə üzrə vasitəçilik
- gəlirin və əmanətlərin kapitala çevrilməsi
- kredit alətlərinin yaradılması.

Yuxarıda qeyd olunan funksiyaları nəzərə alaraqbanklar, istehsalın genişlənməsinə aşağıdakı yollarla köməklik edirlər:

- Müəssisələrin genişləndirilməsi üçün ssuda kapitallarının sahibkarların sərəncamına verilməsi;
- nəğdsiz dövriyyənin artırılması və bununla da kağız və dəmir pulların dövriyyəsinin azaldılması;
- Sərbəst vəsaitlərin toplanması və kapitala çevrilməsi;

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsalın əsas məqsədi mənfəət əldə etməkdir.Nəzərə alsaq ki, yuxarıda göstərilən funksiyalarda olduğu kimi, bankir həm özünün həm müştərilərinin vəsaitlərini idarəedən spesifik bir sahibkar kimi fəaliyyət göstərir ki, bu zaman şəxsi maraqların müştərilərin maraqlarından üstun tutulmaq təhlükəsi yaranır. Bunun nəticəsi olaraq bankir, depozit sahibləri və şəriklər (aksionerlər) arasında mənfəətin bölüşdürülməsi zamanı ***sosialədalət*** prinsipinin pozulması riski yaranır. Digər tərəfdən isə qərb tipli banklarda, kreditlərin verilməsi faktiki olaraq sərbəst pul vəsaitlərinin "satışı" şəklində həyata keçirilir ki, bu zaman borc alanın qarşılaşa biləcəyi real rikslər nəzərə alınmır. Sosial məsuliyyətin bu şəkildə pozulması tərəflərin gəlirinin və risklərin bərabər şəkildə bölünməməsindən irəli gəlir. Nəticə olaraq bu qərb tipli iqtisadiyyatlarda müflisləşmənin geniş yayılmasına və cəmiyyətin müxtəlif qrupları arasında daimi sosial gərginliyə gətirib çıxarır. Bu kimi gərginlik iqtisadi böhran və resessiya zamanı müşahidə olunur hansı ki, ödənilməyən kreditlərin girovunun kütləvi şəkildə satışı ilə müşayiət olunur.

Qərb bankçılığının və bankçılıq prinsiplərinin əksi olaraq ***islam bankçılığı*** çıxış edir.

Bu konteksdə islam bankçılığının, nisbətən qənc olmasına baxmayaraq, islam dininin üstünlük təşkil etdiyi ölkələrdə daha(və sürrətli) geniş yayılması (iqtisadi aləmdə iqtisadi bir fenomen kimi qəbul edilir) (və "Şəriət" qanunlarına uyğun olaraq fəaliyyət göstərməsi qanunauyğundur). Müasir dövrdə islam bankçılığının artan nüfuzu eyni zamanda islam iqtisadiyyatına olan marağı da artırıb. İslam bankçılığı məhz islam iqtisadiyyatının və ya islam iqtisadi modelinin bariz nümunəsidir. Bank sisteminin islam dinin qanunlarına uyğun olaraq formalaşması və bu qanunlara riayət etməsi dünyada mövcud olan bank sistemi anlayışında bir yenilikdir. Bu yeniliyin özünü tam şəkildə doğrultmasını islam bankçılığının dünya üzrə inkişaf templərində görmək olar.

İslam bankçılığının müasir bankçılıqla bir çox oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinin olmasına baxmayaraq, bu növ bankçlığın kifayət qədər uğurlu ola bilməsi artıq bir sıra qərb ölkələri tərəfindən dərk olunub. Bu ölkələrin aparıcı banklarında "islam pəncərələri"nin açılması və islam qanunlarına uyğun şəkildə bank xidmətlərinin göstərilməsi buna misal ola bilər. Clifford Chans şirkətinin Bankinq və layihələr departamentinin aparıcı mütəxəssisi Məhəmməd Həmrə-Krouhun sözlərinə görə, ildən–ilə islam maliyyə institutları tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatların artımı orta hesabla 20% təşkil edir. Səudiyyə Ərəbistanı 2020-ci ilə qədər 100%-li islam bazarına çevrilməyi planlaşdırır.**[3].**

Bankçılığın bu növü eyni zamanda Azərbaycan Respublikası üçün də bir çox faydalar verə bilər. Ölkə əhalisinin 96%-nin islam dininə sitayiş etməsi, islam bankçılığının təqdim edəcəyi xidmətlərə marağın böyük olacağına zəmin yaradır. Bu yöndə yerli kommersiya bankları tərəfindən başlanılan işlər və Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı**[4]**tərəfindən islam bankçılığının öyrənilməsi istiqamətində aparılan araşdırmalar ölkəmizdə islam dininin qanunlarına tabe olan bir bankçlılıq sahəsinin yaradılması potensialından xəbər verir.

3. İslam bankçılığında sosial ədalət və rifah prinsipləri

İslam bankçılığı deyərkən, ilk öncə İslam iqtisadiyyatı anlamına nəzər salmaq lazımdır. Bu termin XX əsrin ikinci yarısında, islam dünyasındakı siyasi və iqtisadi inkişafın məntiqi nəticəsi olaraq yaranmışdır. Bunun nəticəsi olaraq dünya ictimaiyyəti son 20-30 illik zaman kəsiyində "İslam iqtisadiyyatı" anlayışı və bu iqtisadi sistemin təməl prinsipləri ilə tanış olmuşdur.

İslam iqtisadiyyatı – Qurani-Kərimdən irəli gələn prinsiplərə və Şəriət qanunlarına əsaslanan bir iqtisadi modeldir. Bu iqtisadi sistem aşağıdakı prinsiplər üzərində qurulmuşdur:

1. Ölkənin sərvət və nemətlərindən istifadə olunmasında bütün əhali üçün bərabər şəraitin yaradılması.
2. Ümumi rifahın təmin olunması.
3. Yoxsulluğu aradan qaldırılması.
4. Gəlirlərin bölgüsündə və sərvətlərin mənimsənilməsində ədalətlilik.
5. İsrafın qarşısını almaq.

Qeyd olunan prinsiplərə riayət olunması üçün insanlar iqtisadi fəaliyyət zamanı ədalətlilik, bərabərlik, fəaliyyət birliyi kimi dəyərləri rəhbər tutmalı, oğurluq, qarət, paxıllıq kimi mənfi xüsusiyyətlərdən uzaq olmalıdırlar. İslam iqtisadi modeli bu kimi prinsiplərə söykənərək sərvətlərin bir qrup insanların əlində cəmlənməsinə və bununlada inhisarlaşmaya yol vermir. İslam iqtisadiyyatı "haram" və "halal" kimi mühakimələrə əsaslanır. Şəriət qanunlarına əsasən qadağan olumuş əməlləri belə qruplaşdırmaq olar:

- Fırıldaq və yalan yolu ilə qazanc əldə etmək
- Sələmçilik ilə məşğul olmaq
- Rüşvət vermək və almaq
- Narkotik maddələr, spirtli içkilər, donuz və ondan hazırlanmış məhsullar istehsal etmək və satmaq
- Alıcıları çaşdırmaq
- Süni şəkildə artırılmış qiymətlərlə məhsulları satmaq.

İslam iqtisadi modelinin kamilliyi burada mövcud iqtisadi instrumentlərin cəmiyyətin bütün üzvlərinin rifah halının yaxşılaşdırılmasına yönəlməsidir. Bu qismdə olan iqtisadi alətlərə misal olaraq aşağıdakıları misal göstərmək olar;

1. Sədəqə
2. Zəkat
3. Xüms

Yuxarıda göstərilən alətlərin hər üçü sosial ədalətin bərpası və yoxsulluğun aradan qaldırılması ilə əlaqədardır. Məsələn, varlılar kasıblara öz mallarından könüllü şəkildə ***sədəqə*** verməsi buna nümunədir. Bu qismdə İslam İqtisad Modelinin (İİM) daha bir vacib aləti ***zəkat*** vergisidir. Zəkat – mal-dövlətin hesabı bəlli olduqda müəyyən olunmuş məhsul növlərinə tətbiq edilir. Bu məhsullara: Qızıl, Gümüş, Buğda, Arpa, Xurma, Üzüm, Dəvə, Qaramal, Qoyun-keçi aiddir. Bu vergi ayda bir dəfə qırxda bir dəfə prinsipi ilə hesablanır və bu zaman çəki ölçülərindən istifadə edilir.

İslam dünyasında iqtisadiyyatın tənzimlənməsində tətbiq olunan ***xüms*** vergi növünüdə misal göstərmək olar. Xüms - əmlakdan və işgüzarlıqdan alınan vergidir. Bu vergi əldə olunan qazancın və ona bərabər tutulan gəlirin beşdə bir hissəsidir. Umumilikdə bu kimi vergi növlərinin mövcudluğu islam iqtisadiyyatının təməlində ədalətlilik prinsipinin və bütün

insanların Allah qarşısında əmlak və mülkiyyətindən asılı olmayaraq **bərabər mövqedə** durmalarını göstəricisidir.

4. İslam bankçılığının Azərbaycanda tətbiqi imkanları və onunla bağlı sosial prinsiplər

18 Oktyabr 1991-ci ildə yenidən qazanılmış müstəqillik Azərbaycan Respublikasında bankçılıq sistemi üçün yeni imkanlar açdı. Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına başlanılan inteqrasiyası ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində özünü göstərməyə başlamışdır.Yeni əsrə qədəm qoyan bankçılıq sistemi XXI əsrdə daha da sürətli inkişafa təkan verdi. Belə ki, xarici kommersiya bankları ilə bağlanılan müqavilələr, xarici əməkdaşlığın genişlənməsi, qərb standartlarının tətbiqi tez bir zamanda öz ilkin bəhrələrini verməyə başladı. Belə ki, iqtisadiyyatın sahələri üzrə artan kredit qoyuluşları, əhali tərəfindən yerli banklara olan etibarın yüksəlməsi, bankların depozit portfellərinin artması ölkədə güclənən bank sistemindən xəbər verir. Hazırda ölkədə iki pilləli bank sistemi fəaliyyət göstərir. Birinci pillədə Mərkəzi Bank, ikinci pillədə isə kommersiya bankları durur. Mərkəzi Bank "bankların bankı" olaraq digər banklar üzərində nəzarət edici və tənzimləyici funksiyaya malikdir. Bununla bərabər Mərkəzi bank pul banknotlarının emissiyası, dövriyyədəki pul kütləsinə nəzarət, manatın kursunun və inflyasiyanın stabil saxlanılması siyasətini həyata keçirir. Aşağıda verilmiş cədvəldə 2003-2009 cu illər ərzində yerli kommersiya banklarında depozit portfelinin dinamikasini müşahidə etmək olar.

Cədvəl № 1

Kommersiyabanklarınındepozitportfeli (milyon AZN)

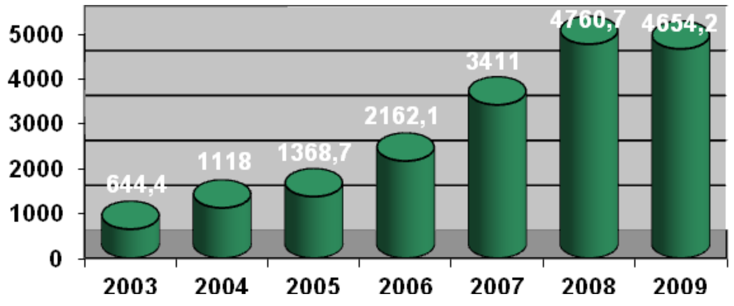

Mənbə: Mərkəzi Bank – statistik bülleten[5]

Verilən cədvəldən bəlli olur ki, göstərilən müddət ərzində yerli **kommersiya banklarına əhali tərəfindən yatırılan depozitlərin həcmi durmadan artmışdır.** Bu vətəndaşlar tərəfindən artan inamın və etibarın bir təcəssümüdür. Yalnız 2009-cu ildə maliyyə böhranı ilə əlaqədar yaranan çaşqınlıq depozit portfelinin bir qədər azalmasıma səbəb olmuşdur. Umumilikdə, bu kimi pozitiv göstəricilər bank sisteminin düzgün inkişaf yolunda olduğunu göstəricisidir. İqtisadiyyatın sahələri üzrə kredit qoyuluşlarını faiz nisbətində aşağıdakı qrafikdən aydın görmək olar.

Qrafik №2

İqtisadiyyatın sahələri üzrə kredit qoyuluşları(2009-cu il)

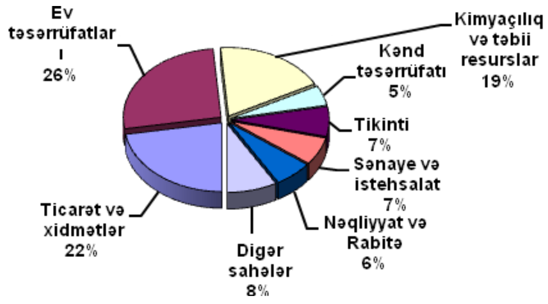

Mənbə: Mərkəzi Bank – statistik bülleten[5]

Verilən qrafik 2009-cu ilə qədər verilmiş məcmu kreditlərin iqtisadiyyatın sahələri üzrə bölüşdürülməsini faiz nisbətində göstərir. Bəlli olur ki, ticarət və xidmət, kimyaçılıq və təbii resurslar, ev təsərrüfatına verilən kreditlər üstünlük təşkil edir. Hazırda Azərbaycanda qərb ölkələrinin təcrübəsinə əsaslanan bank sistemi qurulur. Qərbdə fəaliyyət göstərən bankların təcrübəsi öyrənilir və tətbiq olunur. Bununla yanaşı Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB), Asiya İnkişaf Bankı, Dünya Bankı kimi iri maliyyə qurumları Azərbaycanda bank sisteminin inkişaf etdirilməsi üçün öz təcrübələri ilə bölüşür və bundan əlavə yerli kommersiya banklarının səhmdarları sırasına daxil olurlar.

Qeyd olunan banklardan savayı Azərbaycana böyük maraq göstərən daha bir nüfuzlu maliyyə qurumu İslam İnkişaf Bankıdır**.** Bu qurum Azərbaycanda keçirilən konfranslarda, ölkəmizdə islam bankçılığı ənənlərinin yaranmasını və ölkədə Şəriət qanunları əsasında fəaliyyət göstərən bankların inkişaf etməsinin tərəfdarı olduğunu bildirmişdir. Bunun üçün Azərbaycanda potensialın olduğu dəfələrlə vurğulanmışdır. Ölkədə islam bankçılığının müştəri seqmenti var və buna tələbatda böyükdür. İlk öncə Azərbaycanda müsəlman dininə sitayiş edənlərin sayı çoxluq təşkil edir. İkincisi, böhran başlanandan sonra həm qərbin iş adamları həm də adi müştərilər gördülər ki, islam bankçılığının bu böhrana qarşı bir immuniteti var. Ümumiyyətlə Azərbaycan bazarının beynəlxalq maliyyə investisiyalarına həm ehtiyacı var, həm də Azərbaycan özü bir bazar kimi onlara çox maraqlı bir bazardır. Ona görə də İslam bankçılığının inkişafının imkanları da Azərbaycanda çox böyükdür: əvvəla, investisiyalar axını, ikincisi də müştəri bazası hazırdır. Biz həm cəlb edə bilərik, həm də bəhrələnə bilərik. Qazaxıstan artıq öz daxili imkanlarından bəhrələnərək ölkədə islam bankçılığının tətbiqinə başlayıb. Belə ki, bu ölkədə islam qanunları əsasında "Əl-Hilal Bankı" fəaliyyət göstərir və daha iki bank bu bazara daxil olmağa hazırlaşır.

Azərbaycanda da islam bankçılığına meyillər özünü göstərməkdədir. Artıq bəzi banklarda bu istiqamətdə işlər aparılır. Misal kimi Azərbaycan Beynəlxalq Bankını TuranBankı, Əmrahbankı və Nikoilbankı göstərmək olar. Ümumilikdə bu sistemin effektli işləməsi üçün lazım olan bəzi amillər var. Bunlardan ən əsası Mərkəzi Bankda bu sahədə işlərin aparılması, müvafiq qanunvericiliyin və standartların formalaşdırılmasıdır. Lazımlı şərtlərdən biri də bu sahəyə uyğun kadrların hazırlanması və ən əsası **potensial müştərilər arasında** düzgün və effektli maarifləndirmənin aparılmasıdır. Qeyd olunan faktlar göstərilən nümunələr islam bankçılığının dünyada artan nüfuzunun göstəricisidir. Artıq bir sıra ölklər bu növ bankçılıq sisteminin öyrənilməsinə və tətbiqinə başlayıblar. Azərbaycanda da islam bankçılığı üçün münbit şərait mövcuddur ki, onun tətbiqi ölkəyə əlavə kapital axınına və bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərə bilər. Bir sıra islam təmayüllü beynəlxalq

qurumların Azərbaycana olan marağı, ölkədə tez bir zamanda islam bankçılığı ənənələrinin yaranmasına yardımcı ola bilər. Azərbaycan İslam İnkişaf Bankı və digər nüfuzlu qurumların təcrübəsində istifadə edə bilər.

2007-2010 cu illəri əhatə edən son maliyyə böhranı zamanı islam banklarının yüksək likvidlik və dözümlülük nümayiş etdirməsi bu banklara olan etibarı bir qədər də artırdı. Artıq bir çox qərb iqtisadçılarıda bu növ bankçılığı üstünlüklərini anlayaraq yerli banklarda islam pəncərələri yaradaraq Şəriət qanunlarına uyğun bank məhsulları təqdim etməyə başlayıblar. Bundan əlavə, bir çox mütəxəssislər tətəfindən islam bankçılığı mövcud müasir bank sisteminin alternativi kimi də qiymətləndirlir. İslam bankçılığındakı müsbət tendesiyanı nəzərə alan yerli kommersiya bankları artıq bu növ bank məhsullarının təqdim olunması üçün xarici qurumlarla məsləhətləşmələr aparırlar. Eyni zamanda Mərkəzi Bankın da bü yöndə apardığı tətqiqatlar Azərbaycanda islam qanunlarına əsaslanan bankçılığa tələbatın olduğundan xəbər verir.

Ədəbiyyat.

1.*К. Маркс* Капитал. — Т. 1. — С. 198-206.,М,1990г

2. Банковское дело: под ред. Е.Ф. Жукова, Н.Д. Эриашвили. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2008.

3.http://az.trend.az/capital/business/836102.html#popupInfo

4.http://azeri.irib.ir/xeberler/azerbaycan/item/

5.http://azeri.irib.ir/xeberler/azerbaycan/item/

6.http://www.cbar.az/pages/publications-researches/statistic-bulletin/(diagram)

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ KİÇİK ÖLKƏLƏRİN İQTİSADİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Dissertant Aliyə ALXASOVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Qloballaşma prosesi təkcə iqtisadiyyatları deyil, həm də siyasəti, sosial sferanı, informasiya sahəsini, təhsili, mədəniyyəti və ideologiyanı, təhlükəsizliyi və ətraf mühiti əhatə edir. Son illərdə bu proses mürəkkəbləşmiş və ona müxtəlif yanaşmaların yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, amerika alimi A.Teyt qeyd edir ki, qloballaşma, təkcə əmtəələrin deyil, həm də xidmət və kapitalın da mübadiləsini əhatə edən beynəlxalq ticarətin miqyaslarının və onun sferalarının genişlənməsi nəticəsində ölkələrin qarşılıqlı əlaqələrinin artmasıdır.[54] M.İntriliqeytor da bu mövqedən çıxış edərək, qloballaşmanı, daha açıq, inteqrə olunmuş, sərhədləri tanımayan dünya iqtisadiyyatı şəraitində dünya ticarətinin və beynəlxalq mübadilənin digər proseslərinin miqyaslarının geniş şəkildə artması kimi izah etmişdir.[55]

Qloballaşma ölkələrə daha böyük həcmdə iqtisadi resurslar, xüsusilə də maliyyə resurslarını cəlb etməyə imkan yaradır. Çünki, qloballaşma hesabına ölkələr daha çox sayda bazarlara çıxa bilirlər. Amerika iqtisadçısı M.Porter qeyd edir ki, sənaye sahələrinin qloballaşması müəyyən ölkənin firmasının bu ölkədə mövcud olan resursların mövcudluğundan və kəmiyyətindən asılılığını aradan qaldırır.[56] Bundan başqa, ticarətin və mübadilənin genişlənməsi ixtisaslaşma üçün əlverişli şərait yaradır və bu da istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə səbəb olur.

Qeyd edilənlərlə yanaşı, qloballaşma ölkələr üçün bir sıra təhlükələrin yaranmasına da səbəb olur. Amerika iqtisadçısı M. İntriliqeytor qeyd edir ki, «qloballaşma prosesindən yaranan üstünlüyün əsas hissəsini faktiki olaraq varlı ölkələr və fərdlər əldə edirlər. Qloballaşma nəticəsində nemətlərin ədalətsiz bölgüsü regional, milli və beynəlmiləl səviyyələrdə münaqişələrin yaranması təhlükələrini yaradır»[57]. Belə təhlükələrin yaranması üçün az inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatlarının açıq xarakter alması əlverişli şərait yaradır.

Beləliklə, qloballaşma prosesinin ölkələrin iqtisadi təhlükəsizliyinə təsiri çoxtərəfli olur.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi parametrlər, meyarlar və indikatorlar sistemi vasitəsilə həyata keçirilir ki, bunlar da iqtisadi sistemin fəaliyyətinin son hədd qiymətlərini müəyyən edir. Bu hədd qiymətlərindən kənarda sistem, özünün dinamik inkişaf qabiliyyətini, xarici və daxili bazarlarda rəqabətqabiliyyətini itirir, transmilli şirkətlərin ekspansiyasının obyektinə çevrilir və digər neqativ hallarla qarşılaşır. Dövlət

---

[54] Тейт Алан А. Глобализация угроза или новые возможности для Европы // Проблемы теории и практики управления. - 1998. - № 5.

[55] Интрилигейтор М. Глобализация как источник международных конфликтов и обострения конкуренции // http://www.ptpu.ru/Issues/6-98/pu6-1.htm

[56] М.Портер. Международная конкуренция. , с.33

[57] М Интрилигейтор Глобализация как источник международных конфликтов и обострения конкуренции http://www.PTPU.ru/Issues/6_98/pu6_1.htm

siyasətinin hazırlanması üçün iqtisadiyyatın keyfiyyət təsvirindən başqa təhlükəsiz inkişafın kəmiyyət baxımından sərhədlərinin müəyyən edilməsi tələb olunur. Buna görə də, iqtisadi təhlükəsizliyin qiymətləndirilməsi üçün göstəricilər sistemindən istifadə edilir.

Rus iqtisadçısı V.M.Zaxarov qeyd edir ki, iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsini müəyyən etmək üçün aşağıdakıları qiymətləndirmək lazımdır:[58]

- ölkənin resurs potensialı və onun inkişaf imkanları;
- resurslardan, kapitaldan və əməkdən istifadənin səmərəlilik səviyyəsini və onun inkişaf etmiş və qabaqcıl ölkələrin səviyyələrinə, həmçinin xarici və daxili xarakterli təhdidləri minimuma edirən səviyyəyə uyğunluğu;
- iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini;
- ərazinin və iqtisadi məkanın tamlığını;
- suverenliyi, müstəqilliyi və xarici təhdidlərə qarşı müqavimək göstərmək imkanlarını;
- sosial sabitliyi və sosial konfliktlərin qarşısının alınması və həll edilməsi şərtlərini.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda qeyd edilən meyarlar iqtisadi təhlükəsizliyi qiymətləndirməyə imkan versə də, bəzi meyarlar bir-birin təkrar edir. Belə ki, iqtisadi resurslardan istifadə səviyyəsi ölkənin rəqabət qabiliyyətini müəyyən edir. Buna görə də, qeyd edilən meyarlar aşağıdakı kimi müəyyən edilsə düzgün olardı:

- ölkənin resurs potensialı və onun inkişaf imkanları;
- resurslardan, kapitaldan və əməkdən istifadənin səmərəlilik səviyyəsini və onun inkişaf etmiş və qabaqcıl ölkələrin səviyyələrinə, həmçinin xarici və daxili xarakterli təhdidləri minimuma edirən səviyyəyə uyğunluğu;
- suverenliyi, müstəqilliyi və xarici təhdidlərə qarşı müqavimək göstərmək imkanlarını;
- sosial sabitliyi və sosial konfliktlərin qarşısının alınması və həll edilməsi şərtlərini.

Burada ilk iki bənd milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini, üçüncü bənd suverenliyi, dövrdüncü bənd isə iqtisadi inkişafın nəticələrini əks etdirir.

İqtisadiyyat mürəkkəb sistem olduğundan, onun vəziyyətini qiymətləndirmək üçün yüzlərlə göstəricidən istifadə edirlər. Buna görə də, iqtisadi təhlükəsiziyin qiymətləndirilməsi göstəricilərini müəyən edərkən onların aşağıdakı üç xarakterik xüsusiyyətə malik olduğunu nəzərə almaq lazımdır:[59]

- bu göstəricilər iqtisadi təhlükəsizliyi kəmiyyət baxımından əks etdirməlidir;
- bu göstəricilər cəmiyyəti, dövləti və subyektləri münkün təhlükələrdən xəbərdar etmələri üçün yüksək həssaslığa və dəyişikliyə malik olmalıdır;
- kifayət qədər güclü dərəcədə öz aralarında qarşılıqlı təsirə malik olmalıdırlar.

Milli iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətini əks etdirən bütün göstəricilər iqtisadi təhlükəsizliklə əlaqədar ola bilər. Bununla belə, bu göstəricilərin iqtisadi təhlükəsizliyi qiymətləndirmək baxımından əhəmiyyətliyi fərqlidir. Əhəmiyyətsiz göstəricilərin nəzərə alınması iqtisadi təhlükəsizliyin qiymətləndirilməsini həddən artıq müərəkkəbləşdirir və bu sahədə siyasət tədbirlərinin hazırlanmasını çətinləşdirir. Buna görə də, bilavasitə iqtisadi təhlükəsizliyi kəmiyyət baxımından əks etdirən göstəricilərin müəyyən edilməsi vacibdir.

---

[58] Экономическая и национальная безопасность: Учебник / Под ред.Е.А Олейникова. М.: Экзамен, 2004. 768 с. с.414-415.

[59] Экономическая безопасность России: Общий курс: Учебник / Под ред.В.К. Сенчагова. 2-е изд. М.: Дело, 2005. 896 с. с.24.

İqtisadi təhlükəsizliyin qiymətləndirilməsi göstəricilərinin müəyyən olunması əsasən mövcud təhlükələri vaxtında müəyyən edilməsi məqsədini daşıyır. Buna görə də, seçilmiş göstəricilər yaranmış təhlükələrə həssas olmalı və onların təsiri nəticəsində dəyişməlidir. Belə əlamətə malik olmayan göstəricilərdən istifadə iqtisadi təhlükəsizlik sahəsində tədbirlərin vaxtında hazırlanmasına imkan vermir.

İqtisadi təhlükəsizliyin qiymətləndirilməsi göstəricilərinin əsas əlamətlərindən biri onların qarşılıqlı asıllıqda olmalarıdır. Çünkü belə halda təhlükənin artması şəraitində göstəricilərin qiymətləri də əhəmiyyətli şəkildə dəyişməyə başlayır. Bunun əsasında da həyata keçirilən tədbirlərin təsir səviyyəsini müəyyən etməyə, yaranan təhlüklərin miqyasını vaxtında qiymətləndirməyə imkan verir.

İqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsini qiymətləndirərkən mühüm məsələlərdən biri yuxarıda qeyd edilən göstəricilərin qiymətlərinin təhlükəli hədlərini müəyyən etməkdir. Son hədd qiymətləri iqtisadiyyatın normal inkişafı, istehsal və istehlakda, əhalinin həyat səviyyəsinin təmin edilməsində neqativ halların baş verə biləcəyi şəraiti xarakterizə edir. Məsələn, dövlət büdcəsinin kəsrinin, işsizlik səviyyəsinin və s. belə göstəricilərin qiymətləri müəyyən həddi keçdikdə, digər göstəricilərin qiymətlərinə mənfi təsir göstərməklə iqtisadi inkişafın təmin olunmasına ciddi təhlükələr yaradır. Buna görə də, neqativ proseslərin sərhədlərini müəyyən etməyə imkan verən indikatorların seçilməsi və onların kritik hədlərinin müəyyənləşdirilməsi zəruridir.

İqtisadi təhlükəsizliyin qiymətləndirilməsi göstəricilərinin öyrənilməsinə iqtisadi ədəbiyyatda geniş tədqiq olunmamışdır. Belə yanaşmalardan biri V.A.Boqomolov, N.D.Erişvili, Y.N.Barikaev, Y.A.Pavlov və M.A.Yelçaninov tərəfindən verilmişdir.[60] Onlar iqtisadi təhlükəsizliyin göstəriciləri sisteminə aşağıdakıları daxil etmişlər.

- həyat səviyyəsi və keyfiyyəti;
- inflyasiyanın tempi;
- işsizlik səviyyəsi;
- iqtisadi artım;
- büdcə kəsri;
- dövlət borcunun həcmi;
- qızıl-valyuta ehtiyatlarının həcmi;
- kölgə iqtisadiyyatının fəaliyyəti;
- ekologiyanın vəziyyəti.

Fikrimizcə, bu göstəricilər ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini qiymətləndirmək üçün kifayət deyildir. Rus iqtisadçısı V.M.Zaxarov tərəfindən iqtisadi təhlükəsizliyin qiymətləndirilməsi üçün daha geniş göstəricilər sistemi təklif edilmişdir.[61] Bu göstəricilər sistemi mili iqtisadiyyatın vəziyyətini tam şəkildə qiymətləndirməyə imkan verir. Bu göstəricilərə aşağadakılar aiddir:

Ümumi makroiqtisadi göstəricilər:

1. Həyat səviyyəsi və göstəriciləri (adambaşına):

---

[60] Экономическая безопасность / под ред. В.А. Богомолова, М.; ЮНИТИ-ДАНА, 2009, с. 14.

[61] Экономическая и национальная безопасность: Учебник / Под ред.Е.А Олейникова. М.: Экзамен, 2004. 768 с. с.417-422.

- nominal ÜDM;
- real ÜDM;
- sərəncamda qalan şəxsi gəlirlər;
- orta aylıq əmək haqqı;
- əmək haqqının ÜDM-də payı;
- ölkədə bir saatlıq əmək haqqının inkişaf etməkdə olan ölkələrdəki əmək haqqına nisbəti;
- istehlak xərcləri;
- qənaət norması;
- gəlirlərin differensasiyası indeksi (desil əmsalı);
- gəlirlərin təmərküzləşməsi indeksi (Cini əmsalı);
- sosial yaşayış minimumu (yöxsulluğun yuxarı həddi);
- əhalinin yoxsulluq səviyyəsi;
- xalis rifah göstəricisi (Nordhaus-Tobin göstəricisi).

2. İnflyasiya səviyyəsi, o cümlədən

- sənaye məhsullarının topdansatış qiymətləri;
- kənd təsərrüfatının tədarük qiymətləri.

3. İşsizliyin səviyyəsi;

4. İqtisadi artım:

- ÜDM-in illik artım tempi;
- UDM-in defelyatoru.

5. Sənaye istehsalının, o cümlədən ayrı-ayrı sahələrdə istehsalın artım tempi və onların ÜDM-də payı;

6. ASK-də istehsalın, o cümlədən ayrı-ayrı aqrar sahələrdə istehsalın artım tempi və onların ÜDM-də payı;

7. Ölkədə qiymət səviyyəsinin inkişaf etmiş ölkələrdəki qiymət səviyyəsinə nisbəti;

8. İstehlak qiymətləri indeksi;

9. Sənaye məhsulunun qiymət indeksi;

10. Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymət indeksi;

11. Əmtəələrin dəyər ifadəsində kütləsi ilə onların pul təminatı arasındakı nisbət;

12. Büdcə kəsri;

13. Dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti;

14. Dünya iqtisadiyatına inteqrasiya səviyyəsi:

- idxal, ixrac, saldo;
- ixracın strukğturu, hazır məmulatların və yüksək texnoloci əmtəələrin ixracda payı;
- idxaldan asılılıq: daxili istehlakda idxalın payı;
- valyutanın mübadilə məzənnəsi və paritet alıcılıq qabiliyyəti.

15. «Kölgə» iqtisadiyatının fəaliyyəti:

- dövlət qeydiyyatınıa alınmamış və qadağan edilmiş fəaliyyətlə əlaqədar məhsul və xidmətlərin və gəlirlərin göstəriciləri;
- onun ÜDM-də, mili gəlirdə payı;
- əmlakın qeyri-qanuni mənimsənilməsi.

Bu göstəricilər sisteminin araşdırılması göstərir ki, müəllif mili iqtisadiyyatı xarakterizə edən göstəricələri sadalamış və burada təkrarçılığa yol vermişdir. Həmçinin bu göstəricilər dəstinə sistemllik xarakterik deyildir.

Rus iqtisadi ədəbiyyatı istisna olmaqla digər xarici mənbələrdə iqtisadi təhlükəsizlik göstəriciləri demək olar ki, araşdırılmamışdır. Bununla belə, iqtisad elminin ən mühüm tədqiqat istiqamətlərindən biri xarici şokların mili iqtisadiyyata təsiridir. Belə şokların təsir kanalları iqtisadi ədəbiyyatda geniş şəkildə araşdırılmışdır. Buna görə də, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi göstəricilərini müəyyən edərkən stabil iqtisadi inkişafa və əhalinin həyat səviyyəsini təhdid edən amilləri qiymətləndirməyə imkan verən göstəricilər sisteminə üstünlük veriləcəkdir.

Kiçik dövlətlər dünya iqtisadiyyatında həmişə daha çox həssaslığa malik olmuşlar. Bu təkcə, iri dövlətlərə nisbətən kiçik dövlətlərin iqtisadi fəaliyyətlərində ticarətin böyük paya malik olması ilə bağı deyil, həm də onların qloballaşmaını idarə edən istənilən şərti və ya qaydanı müəyyən etmək gücünə malik olmaaması ilə əlaqədardır.[62]

Ölkənin kiçik olmasının mənfi effektlərini dörd qrupda birləşdirmək olar:[63]

1) daxili bazarın həcminin məhdud olması;

2) daxili maddi-xammal bazasının məhdudluğu;

3) həssaslığı;

4) dövlət siyasəti üçün məhdud sahənin olması.

Bütün bu amillər kiçik ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsində dünya iqtisadiyyatına və ayrı-ayrı xarici ölkələrdə baş verən neqativ meyillərin ölkədə iqtisadi fəallığa və milli iqtisadiyyatın səmərəlilik göstəricilərinə mənfi təsirini qiymətləndirməyə imkan verməlidir. Bu baxımdan, kiçik ölkəldə milli iqtisadi təhlükəsizliyin qiymətləndirilməsi göstəricilərinin hazırlanması və hesablanması milli iqtisadiyyatın xarici təhdidlərin monitorinqi sisteminin yaradılması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

---

[62] Deborah Bräutigam, Michael Woolcock. Small States in a Global Economy. The Role of Institutions in Managing Vulnerability and Opportunity in Small Developing Countries. UNU/WIDER, Discussion Paper No. 2001/37

[63] Armstrong, H. W. and R. Read, (2003), "The Determinants of Economic Growth in Small States,"*The Round Table: The Commonwealth Journal of International Affairs* (92): 99-124.

XARİCİ İQTİSADİ SİYASƏT VƏ STRUKTUR-İNVESTİSİYA-İNNOVASİYA FƏALİYYƏT ƏLAQƏSİ MİLLİ İQTİSADİYYATIN FORMALAŞDIRILMASI PRİORİTETİ KİMİ

Dissertant Etibar MİRZƏYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xarici iqtisadi siyasət dövlətin öz siyasi, iqtisadi, hərbi, sosial, ekoloji və digər potensiallarını yaratmaq, istifadə etmək və möhkəmləndirmək üçün həyata keçirdiyi məqsədyöndü fəaliyyəti olmaqla dünya iqtisadi sistemində iştirakının səmərəliliyni artırmağa şərait yaradan bir siyasətdir. Bu baxımdan müasir dövrdə xarici iqtisadi siyasətin aşağıdakı prinsiplər üzərində qurulması onun milli iqtisadi sistemdə rolunu artırmış olur:

- təsərrüfat subyeklərinin bir dəfəlik xarici iqtisadi sazişlərdən daimi əməkdaşlığa keçməsinə üstünlüyün verilməsi və xarici iqtisadi fəaliyyətin uzunmüddətli dövrə istiqamətlənməsi;
- milli bazarın qorunması və milli iqtisadiyyatın stimulluşdırılması məqsədini üstün məqsəd kimi götürməklə qloballaşma şəraitində xarici iqtisadi fəaliyyətdə təhlükəsizlik məsələlərinə diqqətin artırılması və bu zəmində xarici iqtisadi siyasətə milli iqtisadi siyasətin əsas və ayrılmaz bir hissəsi kimi diqqətin artırlması;
- xarici iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi üzrə funksiyaların ümumi və fərdiyə bölünməklə formalaşması və bu əsasda idarəetmə subyektlərinin vəzifələrinin, səlahiyyətlərinin və qarşılıqlı əlaqələrinin dəqiq təyin edilməsi;
- xarici iqtisadi siyasətin zaman və məkan baxımından təhlilinin aparılması ilə məqsədlərin qısa, orta və uzun müddətli hisəsələrə bölünməsi;
- xarici iqtisadi fəaliyyətin genişləndirilməsi üçün struktur-investisiya-innovasiya fəaliyyət əlaqəsi fonunda «məqsədlər ağacının» qurulması və onun reallaşdırılması mexanizmlərinin dəyişən şəraitə uyğunlaşdırılması;
- milli ixracatçılar üçün dünya bazarında əlverişli imkanların açılması yollarının proqnozlaşdırılması və davamlı inkişafın şərtləri ilə uzlaşdırılması üçün dövlətin dəstəyinin artırılması və s.

Zaman baxımından xarici iqtisadi siyasət dövlətin mövcud və perspektivdə yarada biləcəyi xarici iqtisadi əlaqələrinin cari və uzunmüddətli dövrə istiqamətlənən məqsədlərini təyin etməyə imkan verdiyindən əsas məsələ kimi dəyişən zaman müddətində məqsədlərinin prioritetliyinin dəyişməsinin və bu dəyişikliklərin ümumi inkişaf strategiyasına zərər gətirməməsinin nəzərə alınmasıdır. Bu üç səviyyədə, yəni xarici iqtisadi fəaliyyətin iştirakçısı olan təsərrüfat subyektinin (fiziki və hüquqi şəxslərin), dövlətin (konkret ölkənin) özünün milli maraqlarının və nəhayət, dünya iqtisadi sisteminin maraqlarının uzluşdırılması və daim müqayisə olunması tələbini qarşıya qoyur. Amma bir çox hallarda bu üçlüyün məqsədlərinin ziddiyyətliliyi onlar arasında seçimin edilməsini və bu anda mövcud reallıqlar və uzunmüddətli perspektivlər fonunda artıq səbəbin deyil, nəticəninin təhlil edilməsini tələb etmiş olur. Azərbaycanda əlverişli iqtisadi-coğrafi və qeopolitik yerləşmə, ümumilikdə inkişaf etmiş nəqliyyat, kommunal və istehsal sistemləri, əhəmiyyətli faydalı qazıntıların

mövcudluğu, ixtisaslı kadr hazırlığı sistemi, çoxsahəli sənaye kompleksi və daxili bazarların genişlənməsinə səbəb olan çoxvektorlu xarici-iqtisadi əlaqələr kimi amil və şəritlərin olması onun dünya birliyində rolu və yerinə şübhəsiz təsir edir. Aydındır ki, dünyada gedən geosiyasi, iqtisadi və nəhayət, ekoloji dəyişikliklər əsas şərtlərdən biri kimi çıxış etməklə dövlətin xarici iqtisadi siyasətində mütləq nəzərə alınan amil rolunu oynayır. Ümumən, respublikamızda bazar münasibətlərinin qurulduğu ilk illərdə məqsədlərin dövlətin suverenliyi, müstəqilliyi və rəqabətqabiliyyətlilyiyi kimi göstəricilər əsasında qurulması və təhlilinin aparılması bir sıra iqtisadçılar tərəfindən təklif olunsa da müasir dövrdə onların sırasına milli iqtisadiyyatın davamlı inkişaf baxımından innovasiya yönümlü iqtisadi strukturunun qurulması, bəzi hallarda investisiyaların stimullaşıdırılmasına tələbi olan və modernləşən bu strukturun qloballaşmanın təsirini nəzərə alaraq formalaşdırlması kimi məqsədlərini də aid etmək olar. Müasir dövrdə yeni postindustrial inkişaf tipinin seçilməsi səmərəli xarici iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi üçün məhz struktur-investisiya-innovasiya fəaliyyət əlaqəsinin imkanlarının yenidən dəyərləndirilməsi və bu aspektdə perspektiv istiqamətin düzgün seçilməsini gündəmə gətirmiş olur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 noyabr 2011-ci ildə imzaladığı «Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış» inkişaf konsepsiyasının hazırlanması haqqında sərəncamının verilməsi dövlət müstəqilliyinin gücləndirilməsi zəminində qeyri-neft sektorunun fəaliyyətinin genişləndirilməsi və davamlı inkişaf baxımından ÜDM tərkibində və dövlət büdcəsinin, tədiyyə balansının formalaşmasında təbii ehtiyat amilinin azaldılması və qeyri-neft sektorunun son məhsulu amilinin üstünlüyünü təmin edilməsi istiqamətinin inkişaf perspektivi kimi seçildiyini bir daha təsdiqləyir.

Milli iqtisadiyyatın proqressiv inkişaf etməsi və modernləşdirilməsi məhz uzun müddətli dövrü əhatə etdiyindən dövlət tərəfindən hər dövr və mərhələ üçün seçilmiş struktur-investisiya-innovasiya siyasətlərinin prioritetlərilə əlaqədar məqsədli proqramların istifadəsini nəzərdə tutur. Dövlət tərəfindən reallaşdırılan milli iqtisadi inkişaf strategiyası dünya iqtisadi böhranının milli iqtisadiyyata təsirinin zəiflədilməsinə və xarici iqtisadi əlaqələrin sabitləşdirilməsinə, müəyyən sahələrin iqtisadi ekspansiyasına, daxili sosial problemlərin həllinə və sosial rifahın artırılmasına, nəhayət, keçidin ilk illərində formalaşmış və indi də bir sıra məhsul və xidmətlər üzrə davam edən idxaldan asılılığın azaldılmasına yönəldilir. Burada əsas məqsəd milli iqtisadiyyatın sonrakı müvəffəqiyyətli inkişafı üçün lazımi milli sruktur potensialının təmin edilməsi və bu potensialın xarici iqtisadi siyasət sayəsində genişləndirilməsidir. Diqqəti cəlb edən cəhət «Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış» inkişaf konsepsiyasının uzun müddətli dövrü əhatə etdiyindən xarici iqtisadi siyasət sahəsində ölkənin ixrac imkanlarının dəqiq göstəricilərinin təyin edilməsinin çətinliyindən ibarətdir. Bu baxımdan xarici iqtisadi siyasətlə struktur-investisiya-innovasiya siyasətlərinin və milli iqtisadi inkişaf strategiyanın qarşılıqlı əlaqəsi və onun tənzimlənməsi məsələlərinin, qloballaşma şəraitində milli iqtisadiyyatın makroiqtisadi tarazlığının təmin edilməsi ilə birgə sosial-iqtisadi problemlərinin tədqiq edilməsi böyük elmi və praktiki əhəmiyyətə malikdir. O da məlumdur ki, dövlətin hər bir sahə üzrə funksiyalarının konkretləşdirilməsi onun milli xüsusiyyətlərindən, potensialından, inkişaf mərhələsindən və seçilmiş siyasətin məqsədindən asılı olaraq həyata keçirilir. Bu danılmaz faktdır ki, dünya iqtisadiyyatının tarazsızlığı, bunun nəticəsində yaranan qeyri-müəyyənliklər qlobal tələbin, əmtəə bazarlarının və maliyyə axınlarının qeyri-sabitliyini artırır və yeni yanaşma tərzinin formalaşmasını gündəmə gətirir.

Son illər ölkəmizin sürətlə inkişaf etməsi, ÜDM artması dayanıqlı inkişaf təsəvvürü yaratmışdır. Lakin, nəzərə almaq lazımdır ki, qloballaşma böyük imkanlar yaratmaqla yanaşı eyni zamanda müxtəlif iqtisadi, siyasi, sosial və s. riskləri də artırır. Perspektivdə davamlı inkişaf və milli iqtisadi təhlükəsizlik mövqeyindən bu riskləri izləmək, onlarla işləmək və digər tərəfdən qloballaşma prosesinin genişlənməsi nəticəsində yaranan yeni imkanlardan istifadə etmək bacarığının olması vacibdir. Nəticədə bir sıra ekspertlərin qeyd etdiyi qlobal iqtisadi tarazlaşmanın qısa zamanda baş verməsi üçün əsas vasitə olan proqressiv struktur siyasətinin həyata keçirilməsi zərurəti yaranır. Məlumdur ki, xarici ticarətin liberallaşması zamanı sahələrin ixrac maraqlarının artması və dünya iqtisadi sisteminə istiqamətlənməsi zəminində daxili bazarın maraqlarına cavab vermək istəyinin azalması meyli ola bilir. Yəni bir tərəfdən tərəf müqabillərinin sayının artması və bunun nəticəsi kimi öz işgüzarlıq fəaliyyətində müqayisələrin çoxalması və nəticədə məqsədlərinə və maraqlarına cavab verən (bəzən yerli deyil, xarici) partnyorların seçilməsi, digər tərəfdən milli bazarda daha rəqabəqabiliyyətli xarici istehsalçılar tərəfindən sıxışdırılma ehtimalının artması həm investisiya qoyuluşları sahəsində, həm də innovasiyaya olan tələbatlar sahəsində dəyişkənliyə səbəb olduğundan milli iqtisadiyyatda dərin enmə və böhran hallarının baş verməməsi üçün proqressiv struktur siyasətin xarici bazara istiqamətlənməsi ilə yanaşı daxili tələbin yerli istehsal hesabına ödənilməsinin də proqnozlaşdırılması vacib sayılır. Davamlı inkişaf baxımından səmərəli hesab edilməyən xammal əsaslı ixracın dayandırılması üçün struktur dəyişikliklərin aparılmasında bilavasitə əsas kimi götürülən innovasiya prosesinin istehsal güclərinin maddi amillərinin təkmilləşdirilməsi, qeyri–istehsal sahələrinin texniki vasitələrinin inkişafı və təbiətdən istifadənin yaxşılaşdırılması istiqamətində reallaşdırlması və sənayedə islahatların aparılması ehtiyacı yaranır. Lakin Azərbaycan texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş ölkə olmadığından bu islahatları yerli texnologiyalarla həyata keçirmək qeyri-mümkündür. Digər problem isə texnoloji innovasiyaların həyata keçməsi üçün böyük maliyyə vəsaiti tələb olunması və geniş miqyaslı modernləşdirmənin hazırki şəraitdə yalnız xarici texnologiyaların alınması ilə reallaşdırılması hesabına mümkünlüyü ilə bağlıdır. Eyni zamanda innovasiya mühütində əhəmiyyətli nailiyyətlərə çatmaq aşağıdakı səbəblərə görə hələ də problemlidir:

- müəssisələr fəaliyyətlərindən əsasən, qısa müddətli nəticələrə istiqamətlənirlər ki, bunun da nəticəsində istehsalın yenilənməsinə dair planlı hazırlığı aparmaq qeyri-mümkündür;
- marketinq tədqiqatları və əmtəələrin yeniləşməsinə dair işlərin nəticələri arasında dəqiq əlaqənin olmaması səbəbindən müəssisələr bazar tələbatının dəyişməsinə hazır deyillər;
- mövcud resrusların qeyri-səmərəli istifadəsi eləcə də, vəsaitlərin dağılmasına gətirən müəssisələrinin investisiya siyasətinin balanslaşdırılmaması;
- buraxılan məhsulun rəqabətqabiliyyətinin artırılmasının real ehtiyyatlarından istifadə edilməməsi və s[64].

---

[64] G.Z.Yüzbaşiyeva.23 Qloballaşma şəraitində Azərbaycan Respublikası sənayesinin milli iqtisadi inkişaf modelində dayanıqlı inkişafının əsas istiqamətləri. Qloballaşma mühitində milli iqtisadi inkişaf modeli: formalaşması və inkişafı problemləri. Bakı: 2010. сящ.54.

İrimiqyaslı problemləri qısa müddətdə həll etmək üçün dövlət proqressiv struktur siyasəti həyata keçirməklə sənayeni daha çox xarici texnologiyalarla yenidən təchiz olunması hesabına reallaşdıra bilərsə, uzunmuddətli dövrdə sənayenin struktur dəyişikliklərinin daha çox yerli texnologiyalar hesabına aparılmalıdır. Dünyada sənayedə aparıcı innovasiya sahələri kimi kimya və neft kimyası, yeyinti sənayesi, maşınqayırma və texnologiyalar tanınır. Xarici iqtisadi fəaliyyət istiqamətində respublikamızda aparılan təhlil isə göstərir ki, 2010-cu ildə ixracda xam neft 86,53 %, neft məhsulları 6,02 %, bitki və heyvan mənşəli yağlar 0,88%, meyvə və tərəvəz 0,73%, kimya sənayesi məhsulları 0,22% və s., idxalda isə maşın,mexanizm, elektrik aparatları,avadanlıqlar və onların hissələri 28,83%, nəqliyyat vasitələri və onların hissələri 12,07% təşkil etmişdir. Lakin pozitiv məsələlərdən biri odur ki, yenilik səviyyəsinə və iqtisadi fəaliyyət növlərinə görə innovasiya məhsulunun həcmi emal sənaye sahəsi üzrə artmaqdadır.Bunu aşağıdakı cədvəlin məlumatlarından görmək mümkündür.

Cədvəl № 1

Yenilik səviyyəsinə və iqtisadi fəaliyyət növlərinə görə innovasiya məhsulunun həcmi, min manat

	Əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmış və ya yeni tətbiq olmuş məhsul				Təkmilləşdirilmiş məhsul			
	2007	2008	2009	2010	2007	2008	2009	2010
Sənaye - cəmi	826.3	6 842	730.9	4 384	399.4	1 715	68.8	2 029
Mədənçıxarma sənayesi	208.5	4 566	-	-	-	-	-	-
Emal sənayesi	617.8	2 276	730.9	4 384	399.4	1 715	68.8	2 029

Mənbə.www.azstat.ozg- 2012-ci il

Maraqlı olan faktlardan biri də odur ki, innovasiyaların tiplərinə görə sənayedə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər 2010-cu ildə bütün sənaye üzrə 8, 13 mln manata, mədənçıxarma sənayesi üzrə 4.8 min manata, emal sənayesi üzrə isə 8,12 mln manata qədər artırılıb.

Cədvəl № 2

Fəaliyyət növləri və tətbiqi istiqamətləri üzrə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər, min manat

	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Bütün sənaye	**53 273**	**43 875**	**49 620**	**8 020**	**4 618**	**8 139**
yeni məhsulların, xidmətlərin, yeni proseslərin tətbiqi və işlənməsi	853.5	786.5	3 799	2 528	855.7	2 551
texnoloji innovasiyalar ilə əlaqədar	1 782	363.5	40 001	4 525	2 288	5 053

maşın və avadanlığın alınması						
yeni texnologiyaların alınması	50 630	42 714	299.0	114.9	1 115	-
proqram vəsaitlərinin alınması	-	-	26.3	465.9	7.0	-
yeni məhsulların buraxılışı üçün istehsal layihələşdirilməsi, digər istehsala hazırlıq növləri və ya onların istehsalı üzrə yeni xidmətlərin və ya metodların tətbiqi	4.6	10.7	163.1	386.7	330.7	300.1
innovasiya ilə əlaqədar işçilərin öyrədilməsi və hazırlığı	-	-	49.1	-	-	95.6
marketinq tədqiqatları	0.82	-	0.3	-	-	
texnoloji innovasiyalar	2.02	-	5 283	-	21.6	140.0

Mənbə.www.azstat.ozg- 2012-ci il

Buna görə də xarici iqtisadi fəaliyyətin artırılmasına istiqamətlənən sənayenin struktur yenidənqurmasını təmin etməyə imkan verən dövlətin innovasiya siyasəti dünya bazarında sənaye müəssisələrinə rəqabət üstünlüklərini təmin edən texnologiyaların aşkar edilməsi və ölkəmizə gətirilərək sahə strukturlarının formalaşması istiqamətində aparılmalı, bunun üçün isə regionlarda yeni yüksək texnologiyalı sənaye müəssisələrinin elmi-tədqiqat və innovasiya fəaliyyətini təmin edən kompleks proqramlardan geniş istifadə olunmalıdır.

İstifadə edilən ədəbiyyat

1.Müstəqillik illərində Azərbaycanda innovasiyanın inkişafı: 20 il.AMEA Elmi innovasiyalar Mərkəzi, Bakı 2011

2.İ.Alıyev.,Y.Məmmədov .”Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyasının nəzəri-metoloji əsasları.Bakı”Avropa” 2012.

3.Qloballaşma mühitində milli iqtisadi inkişaf modeli: formalaşması və inkişafı problemləri. Bakı: 2010

4.“Elm və innovasiya seriyası” jurnalı №3 (7) 2011.Bakı-Elm.2011

5.“Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında elmi innovasiyanın rolu” Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, 24-25 sentyabr 2011.Bakı-Elm.2011

NEFT FONDUNUN VƏSAİTLƏRİNİN İSTİFADƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Dissertant Ceyhun OSMANLI
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Summary

Petroleum incomes create great advantages for oil-producing countries, allowing to solve many economic problems, to stimulate economic growth, to arrange structural reorganization of economy, to solve social problems, to create financial funds for future generation etc.

But at the same time, as the worldwide experience shows that these incomes create potential threats for country's economy and their ungrounded use can lead to serious economic consequences. Therefore, rational and reasonable use of petroleum incomes is one of major problems of oil-producing countries.

One of the financial instruments supporting and stimulating the economic activity in these conditions are funds of non-renewable resources which were established in the 70s of last century and the most common of these are oil funds. In todays world there are dozens of such funds, which main purposes are the same. This is a reduction of economic dependence on resource exports, reduced inflation pressure on the economy and saving income.

There are several ways of formation and use of oil funds: stabilization funds which are formed to ensure ongoing balanced budgets in a changing external economic conjuncture; funds of future generations, focused on the accumulation and use of resources for the long term; the funds accumulating and distributing the natural rent among the population.

In practice, most of oil funds are characterized by a combination of all three or two of the above functions. However the fact of their creation doesn't solve the problems associated with oil revenues, which requires their rational use.

The article examines the possible use of the State Oil Fund of Azerbaijan Republic for financing of national projects aimed at improving the competitiveness of national economy, the financing of public investment programs, as well as the improvement of the necessary organizational mechanisms, provision of innovative economic development, the implementation of economic restructuring.

Keywords: Oil fund, use of means of oil fund.

Dünya ölkələrinin Azərbaycana maraqlarının formalaşmasında neft müstəsna rol oynayır. Təsadüfi deyildir ki, neft maraqları ölkənin nəinki daxili, eləcə də xarici siyasətinin prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsində və eləcə də reallaşdırılmasında həlledici rol oynayır. Bu baxımdan, ümumən neft strategiyası müəyyənləşdirilərkən, transmilli şirkətlərlə konkret neft müqavilələri bağlanarkən ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi, milli iqtisadiyyatın davamlı inkişaf tələbləri nəzərə alınmalıdır. Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına fəal inteqrasiya olduğu müasir şəraitdə neft amili nəinki iqtisadi müstəqilliyimizin, eləcə də siyasi müstəqilliyimizin həlledici şərtinə, ümumən ölkədə sosial-iqtisadi inkişaf lokomotivinə çevrilir.

Ulu öndər H.Əliyev Azərbaycan iqtisadiyyatının gələcək inkişafı üçün neft amilinin milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafındakı həlledici rolunu uzaqgörənliklə nəzərə alaraq Azərbaycanda neft strategiyasını və neft gəlirlərinin idarə edilməsinin ən effektiv modelini yaratdı. Bu modelin tərkib hissəsi kimi XX əsrin 70-ci illərinin uğurlu şəkildə tətbiq olunmağa başlamış neft hasilatında hasilatin pay bölgüsü sazişləridir (HPBS). HPBS-n layihələrinin başlanması üçün ilkin şərtlər kimi bu investisiya formasını qəbul edən ölkənin neft resurslarına malik olması, lakin həmin ölkənin kifayət qədər milli kapitala, zəruri texniki

səviyyəyə, eləcə də bu resursların sərbəst şəkildə mənimsənilməsi üçün təcrübəyə və kadrlara malik olmaması çıxış edirlər. HPBS dünyada kifayət qədər uzun müddətdir ki, uğurla tətbiq olunur və yalnız iqtisadiyyata investisiyanın cəlb olunması mexanizmi kimi deyil həm də daha geniş məqsədlərlə istifadə olunur. Onların reallaşdırılmasından birbaşa və dolayısı ilə ölkə iqtisadiyyatına göstərilən makroiqtisadi təsirlər nəzərdən qaçırılmamalıdır. HPBS rejimindən istifadə eləcə də, mineral xammalın çətin hasil olunan ehtiyatlarının, o cümlədən kifayət qədər ehtiyata malik olmayan yataqların işlənməsinə, habelə kəşfiyyatın aparılmadığı və şelfdə yerləşən yataqların işlənməsinə imkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün uğurla reallaşdırılan neft strategiyası ölkədə rəqabətqabiliyyətli, yüksək səmərəli neft sektorunun yaradılmasını və Azərbaycanın dünya enerji bazarında nəzərə çarpan subyektə çevrilməsini təmin etmişdir[1].

Neft strategiyasının reallaşdırılmasınəticəsində 2000-ci ildən başlayaraq Azərbaycanın neft hasilatı və neft gəlirlərinin kəskin artımı müşahidə olunur.

Cədvəl 1

Neft hasilatı (qaz kondesatı daxil olmaqla), min ton [2,3]

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Neft hasilatı	14017	14909	15334	15381	15549	22214	32268	42598	44514	50416	50838	45626

Bu prosesə dünya bazarında xam neftə qiymətlərin sürətli artımı nəzərən qaçırmaq olmaz.

Neft gəlirləri neft hasil edən ölkələrə böyük üstünlüklər verir ki, o da bir sıra iqtisadi problemləri, o cümlədən, iqtisadi artımı stimullaşdırmağa, iqtisadiyyatda müvafiq struktur dəyişiklikləri aparmağa, sosial problemləri həll etməyə, gələcək nəsillər üçün ehtiyat maliyyə fondlar yaratmağa imkan verir.

Bununla yanaşı dünya təcrubəsi göstərirki bu neft gəlirlərindən qeyri- effektiv istifadə və yaxud onların sərfinin prioritet istiqamətlərinin düzgün seçilməməsi son nəticədə ölkənin iqtisadiyyatı üçün potensial təhlükə yaratmaqla aqır iqtisadi nətəcələrə gətirib çıxara bilər.

Ona görədə neft gəlirlərindən səmərəli və optimal istifadə olunması neft hasil edən ölkələrin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biridir.

Belə bir şəraitdə milli iqtisadiyyatın inkişafının təmin edilməsi və bərpa olunmayan resurslara görə stimullaşdırılmasının mühüm maliyyə vasitələrindən biri ötən əsrin 70-ci illərində yaradılmağa başlamış və bu gün çox geniş yayılmış neft fondları mövcuddur

Bu gün dünyada onlarla belə fondlar mövcuddur ki, bir qayda olaraq onların əsas məqsədi milli iqtisadiyyatın xammal resurslarından asılılığını və inflyasiyanın milli iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyətinə və gəlirlərin yığımına təzyiqi azaltmaqdan ibarətdir.

Neft fondlarının formalaşması və istifadəsinin bir sıra üsulları vardır.

- xarici iqtisadi konyunkturanın dəyişdiyi şəraitdə büdcənin cari tarazlığını təmin etmək üçün sabitləşmə fondları yaradılır.;
- uzun müddətli perspektivə yığıma istiqamətlənmiş, gələcək nəsillərin fondu;
- əhali arasında təbii rentanın toplanmsı və bölgüsü fondları;

Təcrubədə bütün neft fondları üçün yuxarıda qeyd olunmuş 2 və 3 funksiyanın birgə tətbiqi xarakterikdir. Neft gəlirləri ilə bağlı bu fondların yaradılması özlüyündə problemi həll etmir. Burada əsas problemlər neft fondundan səmərəli istifadə ilə bağlıdı.

Milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəlməsinə, dövlət investisiya proqramlarının maliyyələşdirilməsinə, habelə, iqtisadiyyatın strukturca yenidən qurulmasının həyata keçirmək, iqtisadiyyatın innavasiyon inkişafını təmin etmək üçün zəruri təşkilati mexanizmləri təkmilləşdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun maliyyə vəsaitlərindən istifadənin mümkünlüyü məsələləri böyük əhəmiyyət kəsb edir.

1994-cü il sentyabrın 20-də dünyanın tanınmış neft şirkətləri ilə Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda "Azəri", "Çıraq" və "Günəşli" yataqlarının birgə işlənməsi və neft hasilatının pay bölgüsü haqqında saziş imzalandı. Sonralar "Əsrin müqaviləsi" adı ilə tanınan bu saziş Azərbaycanda yeni neft sazişlərinin imzalanması üçün geniş yol açdı. Neft strategiyasının reallaşması sayəsində Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyi, dünya birliyində etibarlı ölkə və etibarlı tərəfdaş kimi təqdim olunması təmin olundu.

Neft strategiyasının növbəti mərhələsində ölkənin neft yataqlarının xarici şirkətlər ilə birgə işlənməsindən əldə edilən neft gəlirlərinin toplanaraq səmərəli idarə edilməsi, həmin vəsaitlərin öncül sahələrin inkişafına və sosial-iqtisadi baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edən layihələrin həyata keçirilməsinə yönəldilməsi təşkil edirdi. Bu məqsədlə Heydər Əliyevin 29 dekabr 1999-cu il tarixli 240 nömrəli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu təsis edilmişdir. Neft Fondunun Əsasnaməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 2000-ci il tarixli 434 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

Neft Fondunun fəaliyyəti ölkə qarşısındakı aşağıdakı mühüm vəzifələrin həllinə yönəldilmişdir:

1.ölkədə makroiqtisadi sabitliyin qorunması, maliyyə-vergi intizamının təmin edilməsi, neft gəlirlərindən asılılığın azaldılması və qeyri-neft sektorunun inkişafının təmin edilməsi;

2.ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisi naminə mühüm ümummilli layihələrin maliyyələşdirilməsi;

3.neft və qazın bərpa edilməyən təbii ehtiyat olduğunu nəzərə alaraq, onlardan əldə edilən gəlirin nəsillər arasında barəbər bölüşdürülməsi və gələcək nəsillər üçün ehtiyat vəsaitin toplanması.[4]

Neft Fondunun büdcəsinin gəlir maddələrini aşağıdakılar təşkil edir:

- Azərbaycan Respublikasının payına düşən karbohidrogenlərin satışından əldə edilən xalis gəlirlər (karbohidrogenlərin nəql edilməsi üzrə məsrəflər, bank, gömrük rəsmiləşdirilməsi, müstəqil nəzarət (sörveyer), marketinq və sığorta xərcləri çıxılmaq şərti ilə, habelə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin sərmayəçisi, payçısı və ya tərəfdaşı olduğu layihələrdə onun sərmayəsinə və ya iştirak payına düşən gəlirlər istisna olmaqla);
- neft-qaz sazişlərinin imzalanması və ya icrası ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkətinə və ya səlahiyyətli dövlət orqanına sərmayəçilər tərəfindən ödənilən bonuslar (mükafatlar);
- karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsi ilə əlaqədar sərmayəçilər tərəfindən müqavilə sahəsindən istifadə üçün Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkətinə və ya səlahiyyətli dövlət orqanına ödənilən akrhesabı ödənişlər;

- neft-qaz layihələrinin həyata keçirilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının payına düşən dvidendlər və mənfəətin bölüşdürülməsindən əldə edilən gəlirlər (Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin sərmayəçisi, payçısı və ya tərəfdaşı olduğu layihələrdə onun sərmayəsinə və ya iştirak payına düşən gəlirlər istisna olmaqla);
- neftin və qazın Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə Bakı-Supsa, Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum ixrac boru kəmərləri vasitəsi ilə ötürülməsindən əldə edilən gəlirlər;
- neft-qaz sazişləri çərçivəsində Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinə və ya səlahiyyətli dövlət orqanına sərmayəçilər tərəfindən verilən aktivlərdən əldə edilən gəlirlər;
- qrantlar və digər təmənnasız yardımlar;
- qanunvericiliyə uyğun olaraq digər gəlirlər və daxilolmalar [5].

2011-ci ildə Dövlət Neft Fondunun gəlirlərinin formalaşma mənbələrini aşağıda cədvəldə verilən daxilomalar təşkil etmişlər.

Cədvəl 2

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun 2011-ci il üzrə gəlirləri [5]

Gəlir mənbələri	Gəlirləri məbləği, mln manatla
Azərbaycan Respublikasının payına düşən karbohidrogenlərin satışından xalis gəlirlər	15257,5
Sahdəniz-1 fazasının icrası şərçivəsində hasil olunmuş qazın satışı üzrə müqavilə qiymətində edilmiş dəyişiklik nəticəsində yaranmış fərqdən daxilolmalar	101,7
Neft-qaz layihələrinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının BTC layihəsi üzrə payına düşən dividendlər	66,8
Karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsi ilə əlaqədar sərmayəçilər tərəfindən müqavilə sahəsindən istifadə üçün ödənilən akrhesabı ödənişlər	1,4
Neftin və qazın Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə ötürülməsindən əldə edilən gəlirlər	7,5
Neft-qaz sazişlərin imzalanması və ya icrası ilə bağlı sərmayəşilər tərəfindən Dövlət Neft Fonduna ödənilən bonuslar	15,7
Dövlət Neft Fondunun vəsaitlərinin idarə olunmasından əldə edilən gılirlər	176,4
Digər gəlirlər və daxilolmalar	1,4
Cəmi gəlirlər	15628,4

Ölkəmizin mövcud neft-qaz ehtiyatlarının nisbətən qısa müddətdə tükənmə ehtimalı [7] və bunula əlaqədar neft gəlirlərinin azalmasını nəzərə almaqla müəllif tərəfindən işlənilən ekonometrik model əsasında Neft Fondunun vəsailərindən istifadə imkanları araşdırılmışdır. Modeldə ÜDM-in proqnoz ssenarilərindən istifadə olunmuş, Azərbayan iqtisadiyyatının struktur xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq büdcə gəlirlərinin formalaşmasında sərbəst dəyişənlər qismində neft ÜDM və qeyri-neft ÜDM müəyyən olunmuşdur.

Neft ÜDM-in modelləşdirilməsində əsas determinantlar olaraq neft hasilatı (mln. tonla) və neftin dünya bazarı qiyməti (dollar/barrellə) seçilmiş, qeyri-neft sektorunda ÜDM-in proqnoz ssenariləri isə hipotetik stabil artım ssenariləri şəklində qurulmuşdur.

Neft ÜDM-in proqnoz ssenarilərinin qurulmasında neftin dünya bazarı qiymətinin hipotetik inkişaf ssenarilərindən istifadə olunmuşdur. Pessimist ssenari üçün neft qiyməti 50 dollar/barrel, orta hal ssenarisi üçün 75 dollar/barrel, optimist ssenari üçün isə 90 dollar/barrel müəyyən olunmuşdur.

Qeyri-neft sektorunda buraxılışın həcminin (bazar dəyərilə) proqnozlaşdırılması üçün qurulan ssenarilərdə sektor üzrə artım tempi əsas götürülmüş, pessimist ssenaridə bu artım 5%, orta hal ssenarisində 7%, optimist ssenaridə isə 9% müəyyən olunmuşdur. Beləliklə, neft qiymətləri və qeyri-neft sektorunun artım tempinin müxtəlif kombinasiyalarından 9 proqnoz ssenarisi hazırlanmışdır.

Model hesablamalarından göründüyü kimi proqnoz dövrünün ilk illərində (neft pikinə qədər) büdcə gəlirlərinin formalaşmasında neft qiyməti əhəmiyyətli təsirə malik olduğu halda, sonrakı (neft pikindən sonra) dövrdə qeyri-neft sektorunun artım tempi həlledici rol oynayır. Əslində, bu nəticə məntiqi baxımdan tam gözlənilən haldır. Belə ki, neft sektoru qeyri-neft sektoru ilə müqayisədə daha böük olduğundan və neft pikinə qədər daha sürətlə genişlənəcəyindən büdcə gəlirlərinin formalaşmasında həlledici rol oynayacaq. Pik ilindən sonra isə əksinə, neft sektoru daralacağından büdcənin maliyyələşməsi birbaşa olaraq həmin dövrə qədər və ondan sonra qeyri-neft sektorunun hansı sürətlə böyüyəcəyindən asılı olacaq.

Alınan nəticələr onu deməyə əsas verir ki, neft pikindən sonrakı dövrdə neft sektorunun daralması nəticəsində büdcənin bu sektordan gələn azalan gəlirlərinin yerinin doldurulması və maliyyələşmə probleminin yaranmaması üçün qeyri-neft sektorunun davamlı və yüksək artım tempinin uzunmüddətli dövr üçün təmin olunması vacibdir. Yalnız belə olan halda büdcə maliyyələşmə problemilə üzləşmiş olmaz, eyni zamanda Neft Fondu vəsaitlərinin bir hissəsi büdcənin maliyyələşdirilməsinə yox, iqtisadiyyat üçün vacib əhəmiyyət daşıyan iri layihələrin maliyyələdirilməsinə yönəldilə bilər.

Neft hasilatının aşağı düşməsi ilə əlaqədar ÜDM-də neft sektorundan boşalan yerlərin doldurulması, davamlı iqtisadi artımın təmin olunması, eyni zamanda uzunmüddətli dövrdə büdcənin maliyyələşmə problemilə üzləşməsi ehtimalının minimuma endirilməsi məqsədilə bir sıra iqtisadi, hüquqi və institutsional tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir:

1.İqtisadiyyatın orta və uzunmüddətli inkişaf strategiyalarının müəyyənləşdirilməsi**.** Hazırlanmalı olan orta müddətli strategiya yaxın 8-10 ili əhatə etməklə neft sektorunun daralmağa başladığı dövrdə tədricən ÜDM-də neft sektorundan boşalan yerləri tutmalı və ümumilikdə, iqtisadiyyatda daralmanın qarşısını almalıdır. Bu mərhələ neft iqtisadiyyatından neftsiz iqtisadiyyata keçidin birinci – aralıq mərhələsi olmalıdır. Orta müddətli strategiyanın əsas məqsədi neftsiz iqtisadiyyata keçidi minimal itkilərlə həyata keçirmək olmalıdır. Bu məqsədlə ilk növbətə iqtisadiyyatda bu funksiyanı yerinə yetirə biləcək uyğun sektor və ya sektorlar seçilməli və konkret hədəfə yönəlmiş inkişaf proqramı hazırlanmalı, və bunların maliyyələşdirilməsində Neft Fondunun vəsaitlərindən istifadə edilməsi məqsədə uyğun olardı. Uzunmüddətli inkişaf strategiyası isə 25-30 illik bir dövrü əhatə etməli və Azərbaycan iqtisadiyyatının 30 il sonrakı struktur xüsusiyyətlərini və beynəlxalq iqtisadiyyatda mövqeyini konkret hədəflərlə müəyyənləşdirməyə yönəlməlidir.

2. Büdcə xərclərinin artım tempi və Neft Fondundan büdcəyə vəsaitlərin köçürülməsi üçün konkret bir çərçivənin müəyyənləşdirilməsi. Bu çərçivə hüquqi sənəd olmaqla müəyyən olunmuş zaman ərzində Neft Fondundan büdcəyə köçürmələri məhdudlaşdırmalıdır. Çərçivədə eyni zamanda, yuxarıda qeyd edildiyi kimi büdcə xərclərinin artım tempi üzərində konkret bir məhdudiyyətin müəyyənləşdirilməsi vacibdir (böhran dövrləri istisna hal kimi qeyd olunmaqla). Məsələn, bunun üçün büdcə xərclərinin artım tempi ümumi büdcə gəlirlərinin artım tempi əsasında yox, büdcəyə qeyri-neft sektorundan daxilolmaların artım tempi əsasında müəyyənləşdirilə və ya ona uyğunlaşdırıla bilər.

Ədəbiyyat

1.Hacıyev Ş.H. "H.Əliyev iqtisadi inkişaf strategiyasının təntənəsi", Bakı, 2008, s.10
2. Azərbaycanın enerji balansı. Statistik məcmuə. AR DSK, Bakı 2011, s.160
3. Azərbaycanın energetikası. Statistik məcmuə. AR DSK, Bakı 2012, s.56
4. http://www.oilfund.az/az_AZ/about_found/meqsed-ve-felsefe.asp. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun veb-saytı
5. http://www.oilfund.az/uploads/esas.pdf. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2000-ci il 29 dekabr tarixli 434 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu haqqında əsasnamə". Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun veb-saytı
6. http://www.oilfund.az/uploads/annual_2011az.pdf. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun veb-saytı
7.http://www.oilfund.az/uploads/5-UZUN.pdf. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 sentyabr 2004-cü il tarixli 128 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir "Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunmasi üzrə uzunmüddətli strategiya." Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun veb-saytı

DÖVLƏT KREDİTİNİN İDARƏ OLUNMA MEXANİZMLƏRİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Doktorant Elnurə QOCAYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, elnura_q@mail.ru

Həyata keçirilən istənilən fəaliyyət müəyyən məqsədlərə xidmət edir, bu baxımdan dövlət kreditinin idarə edilməsinin də özünəməxsus məqsədləri, icra etdiyi vəzifələri vardır. Məhz elə bu məqsəd dövlət borclarının idarə edilməsi mexanizmlərini zəruri edir. Belə ki, dövlətin müəyyən müddət ərzində qarşılaşdığı pul vəsaitləri qıtlığını səmərəli şəkildə aradan qaldırması tədbirləri sözü gedən fəaliyyətdə formalaşan əsas məqsədi özündə əks etdirir.

Dövlət kreditinin idarə edilməsində dövlətin həyata keçirəcəyi başlıca məqsədi onun səmərəliliyini artırmaqdan ibarət olmaqla yanaşı eyni zamanda dövlətin borclu kimi, həm də yeni yaranan borcları, ötən illərdə alınmış və geri qaytarılmayan borcları da əhatə edir.

Dövlət kreditinin idarə edilməsi mexanizmləri ilk öncə meydana çıxan sərbəst vəsait qıtlığının aradan qaldırılması üçün uyğun maliyyə mənbəyinin tapılmasından başlanır. Daha sonra isə cəlb edilməsi və bu vəsaitlərin səmərəli şəkildə istifadəsi, onların qaytarılması məqsədilə pul fondlarının səfərbər edilməsi , eləcə də bu istiqamətdə görüləcək tədbirlərin təşkili və son nəticədə alınmış borc vəsaitlərinin qaytarılmasından ibarət tədbirlər kompleksi həyata keçirilir.

Dövlət krediti, borc vəsaitlərini əsas etibarilə qiymətli kağızların yerləşdirilməsi və ya müxtəlif xarici maliyyə - kredit insitutlarından kredit alması yolu ilə əldə edə bilər. Dövlət borcunun tərkibinə aiddir: dövlət tərəfindən buraxılan qiymətli kağızlar üzrə borc; müxtəlif xarici və daxili maliyyə-kredit insitutları ilə dövlətin bağladığı müqavilələr üzrə yaranan borc; dövlət təminatlı kredit müqavilələri üzrə yarana biləcək borclar; müxtəlif hüquqi şəxslərin borcunun dövlət borcu kimi formalaşmasından yaranan borclar və dövlətin borc öhdəliklərinin vaxtının uzadılmasından yaranan borclar.

Dövlət kreditinin səmərəlilik göstəricisi baxımından daxili dövlət borcları xarici borclara nisbətən daha əlverişli hesab olunur.

Daxili dövlət borcu ölkənin ümumi dövlət borclarının coğrafi komponenti olaraq dövlətin rezident subyektlər qarşısında olan bütün maliyyə öhdəliklərinin məcmusunu təşkil edir. Bunu nəzərə alsaq, daxili dövlət borcları dövlətin məqsədli borc siyasətinin və ya digər iqtisadi münasibətlərin nəticəsi olaraq qeyri –kredit borcları kimi də yarana bilər.[65] Beləliklə, daxili dövlət borcunu zəruri edən amillər əsas etibarilə dövlət büdcəsi kəsirinin maliyyələşdirilməsi; xəzinənin kassa icrasının təmin edilməsi; əvvəlki dövlət borclarının maliyyələşdirilməsi və s.-lərdir. Daxili dövlət borcları aktiv iqtisadi tənzimləmə alətlərinə aid edilir,buna görə də , həm fiskal, həm də monetar tənzimləmədə daxili dövlət borcu alətlərindən geniş şəkildə bəhrələnmək imkanına malik olur.

Daxili dövlət borclarının xarici borclardan fərqlənməsinin əsas əlamətlərindən biri kimi faiz dərəcələri çıxış edir. Adətən daxili borclar qısa müddəti əhatə etdiyi üçün ödənilən faiz

---

[65] "Dövlət borcu haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu 2007

dərəcələri nisbətən aşağı səviyyədə olur. Bunun digər bir səbəbi isə maliyyə alətlərinin, yəni dövlət qiymətli kağızlarının yüksək etibara malik olmasından irəli gəlir.

Xarici borc öhdəlikləri, beynəlxalq təşkilatlar, xarici dövlətlər, habelə onların hüquqi və fiziki şəxslərinin verdikləri kreditlər əsasında formalaşdığı üçün, bu kreditlər ölkənin ümumi iqtisadi durumuna fəal təsir göstərir. Buna baxmayaraq, xarici borc öhdəlikləri bir tərəfdən ölkə iqtisadiyyatında əsaslı inkişafa səbəb olduğu kimi, digər tərəfdən isə vaxtında qaytarılmayan xarici borclar dövlətin iqtisadi durumunu ağır vəziyyətə sala bilər. Eləcə də alınan xarici borcların həcminin nəzarətdə saxlanılması mühüm faktordur. Çünki, əks halda alınan borcların həcmi artdıqca ölkənin xarici dövlətlərdən, onların iqtisadiyyatında baş verən qiymət dəyişikliklərindən asılılığı güclənir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə dövlət borclarının idarə olunması ilə bir neçə orqan məşğul olur. ABŞ-da bu vəzifəni Maliyyə Nazirliyinin tərkibinə daxil olan dövlət borcunun idarə olunması üzrə xüsusi şöbə həyata keçirir. Almaniyada isə borclara nəzarəti Federal Dövlət Borcu İdarəsi icra edir.

Azərbaycanda isə bu proseslə müvafiq icra hakimiyyəti orqanları öz səlahiyyətləri çərçivəsində qanunla müəyyən edilmiş qaydalarla bilavasitə məşğul olurlar. Bu prosesdə aşağıdakı funksiyalar ardıcıl surətdə yerinə yetirilir: İlk öncə dövlət borcalmalarının strategiyası hazırlanır; borc öhdəliyinin şərtləri, maliyyə bazarlarından vəsaitlərin cəlb edilməsi imkanları qiymətləndirilir. Eyni zamanda bu borcların strukturunun təkmilləşdirilməsi sahəsində zəruri tədbirlərin görülməsi də qanunla müəyyən olunmuş qaydalar əsasında həyata keçirilir; dövlət borcunun təkrar maliyyələşdirilməsi əməliyyatları aparılır; bütün bu dövlət borcu və dövlət zəmanəti ilə bağlı aparılan proseslərin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada icrasının şəffaflığı təmin edilir.[66]

Dövlət kreditinin idarə edilməsi bir qrup tədbirlər məcmusundan, müxtəlif mexanizmlərdən ibarətdir. Bu tədbirlər və həyata keçirilən mexanizmlər dövlət borcu münasibətlərinin mərhələləri ilə bilavasitə bağlıdır.

Dövlət kreditinin idarə edilməsi prosesində həyata keçirilən növbəti vəzifə cəlb edilmiş vəsaitlərin səmərəli qaydada istifadəsini təmin etməkdən ibarətdir. Belə ki, ümumilikdə nəzərdə tutulan dövlət borcu münasibətlərinin nəticəsi məhz bu amillərin formalaşması ilə bağlıdır. Dövlət borcu vəsaitlərinin səmərəli şəkildə istifadə olunmasının təşkili bu münasibətlərdə iştirak edən subyektlərin müxtəlifliyindən asılıdır.

Kredit vəsaitlərinin ödənilməsi üçün pul fondlarının səfərbər edilməsi dövlət borcunun idarə edilməsi prosesində növbəti və özünəməxsus yeri olan vəzifələrdən biridir. Qeyd etdiyimiz mərhələ borc vəsaitlərinin istifadə edilməsi səviyyəsi ilə sıx şəkildə bağlıdır. Pul fondlarının səfərbər edilməsi idarəetmənin sonrakı mərhələsinə, yəni dövlət kreditinin ödənilməsinə xidmət edir. Bu proses dövlətin borc münasibətlərinin müxtəlifliyindən asılı olaraq dəyişir.

Dövlət kreditinin idarə edilməsi prosesinin sonuncu mərhələsini borc vəsaitlərinin qaytarılması metodu təşkil edir. Borc vəsaitlərinin ödənilməsi (qaytarılması) mərhələsinin nəticəsi ümumilikdə borc münasibətinin yekunlaşması deməkdir. Borc vəsaitinin vaxtında

---

[66] H.X.Əsədov, S.T.Talıbov "Dövlət xərclərinin idarə edilməsi və xəzinədarlığın təşkili problemləri" Bakı-2005

qaytarılması kredit münasibətlərinin əsas şərtlərindən biri olmaqla yanaşı eyni zamanda iqtisadi baxımdan böyük səmərə daşıyır.

Dövlət kreditinin ödənişinin idarə edilməsi bilavasitə digər mərhələlərin nəticəsi ilə sıx əlaqədardır. Vəsaitlərin istifadəsi mərhələsini buna misal olaraq göstərə bilərik. Belə ki, borcların vaxtlı vaxtında və tam həcmdə ödənilməsi onların səmərəli şəkildə istifadə olunması konsepsiyasından birbaşa asılıdır.

Bütövlükdə dövlət borcu münasibətlərinin səmərəliliyi ayrı-ayrılıqda qeyd edilən bütün bu mərhələlərin hər biri ilə sıx bağlıdır. Nəticə etibarilə belə qərara gəlmək olar ki, dövlət borclarının idarə edilməsi eyni zamanda bu fazaların ayrı-ayrılıqda idarə edilməsi deməkdir.

Borcların idarə edilməsi dövlətin borc siyasətinin tərkib hissəsi olduğuna görə mövcud formalaşmış prinsiplərə tabe olmalıdır. Ümumiyyətlə, bu prinsiplərin mövcudluğu onun səmərəliliyi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Fikrimizcə, dövlət borclarının idarə olunma mexanizmlərinin səmərəliliyinin artırılması sahəsində həyata keçirilməsinə ehtiyac duyulan əsas məqsədlər dövlətin borc strukturunun yaxşılaşdırılması, alınan kreditlərin həcminin azaldılmasına səy göstərilməsi, eyni zamanda bu borcların xidmət xərclərinin azaldılmasından ibarət olmalıdır.

Dövlət kreditinin həddən çox artdığı və büdcədə kəsirin yüksəldiyi bir şəraitdə hökümət borc öhdəliyinin ləğv edilməsi sövdələşməsinə əsaslanaraq onların başqa borc öhdəliyi ilə əvəz edilməsini təmin edə bilər. Bu halda borc öhdəliyinə xidmətin və onun ödənilməsinin yeni şərtləri nəzərdə tutulur. Bu proses əsasən dövlətin xarici borcları üzrə ödənişlər həyata keçirildiyi zaman tətbiq edilir.[67]

---

[67] Ağayev A. "Dövlət borcu və onun idarə edilməsi" Bakı-2002

AVRASİYA SOSİAL ELMLƏR FORUMU
(18-21 Oktyabr 2012, Bakı)
Yekun Bəyannamə

Türk Dünyasının dörd böyük universitetinin (Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Hacettepe Universiteti, Qırğızıstan-Türkiyə MANAS Universiteti, Qazaxıstan Ahmet Yesevi Universiteti) təşkilatçılığı və Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin yardımı və ev sahibliyi ilə keçirilən Avrasiya Sosial Elmlər Forumunun ilk toplantısında aşağıdakı məsələlərin əhəmiyyəti vurğulanmışdır.

Forumda ölkələrin milli/kolektiv varlıqlarının/zənginliklərinin qeydsiz şərtsiz bazar qüvvələrinə təslim edilməməsi məsələsində fikir birliyinə varılmışdır. Dövlətlərin və hökumətlərin bazar fəaliyyəti üzərində qoruyucu iqtidarlarının əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Qloballaşmanın təklif etdiyi imkanlarla yanaşı, yaratdığı problemlərin də olduğu həqiqəti iştirakçılar tərəfindən müxtəlif elmi məruzələrdə göstərilmişdir. Bu istiqamətdə təşəbbüs azadlığı prinsipini sosial məsuliyyətlilik düşüncəsi ilə birləşdirən, həmrəylikçi, yenilikçi, ədalətli bir sosial bazarın əhəmiyyəti ilə bağlı fikir birliyinə varılmışdır.

Qadınların sosial həyatda iştirakının əhəmiyyəti ilə bağlı fikir birliyinə varıldığı Forumda böhranların qadın məşğulluğu üzərindəki təsirlərindən beynəlxalq gender rejimlərinə qədər geniş bir sahədə qadın problemləri müzakirəyə çıxarılmışdır. Peşə həyatında qadınların önündəki maneələrin ortadan qaldırılması, bərabər işə bərabər əmək haqqının təmin edilməsi, pozitiv ayrı-seçkilik, güclü qadın liderlərin profilləri məsələləri müzakirə edilmişdir. Türk Dünyasında ənənəvi olaraq yüksək mövqedə olan qadınların ictimai statuslarının kapitalist istehsal münasibətlərinin geniş yayıldığı proseslərdə də qorunması və yüksəldilməsi zəruriliyi məsələsində fikir birliyinə varılmışdır.

Forumda rəqabət siyasətləri də müzakirəyə çıxarılmışdır. Rəqabət siyasətlərinin yalnız firmalar arasındakı münasibətlərlə məhdud olmadığı, rəqabəti tənzimləyən qurumların səlahiyyətlərinin rəqabət şərtlərini əhatə edəcək şəkildə artırılması vurğulanmışdır. Digər tərəfdən rəqabət siyasətlərinin, yalnız məhsuldarlığı yüksəltməyi deyil, eyni zamanda rəqib şirkət siyasətlərinin bu şirkətlərin fəaliyyət göstəridkləri cəmiyyətin bütövlüyünə və diriliyinə uyğunlaşmalarını təmin edəcək formada strukturlaşdırılmasını hədəfləməsi kimi qəbul edilmişdir.

Forum boyunca Türk Dünyasını təşkil edən toplumlar arasında – hökumət siyasətlərindən müstəqil şəkildə - bir mədəniyyət siyasətinin həyati əhəmiyyəti üzərində parallel fikirlər ifadə edilmişdir. Bütün Türklərin ortaq bir əlifba və kəlimə bazası əsasında reallaşdıracaqları qeyri-məhdud ünsiyyət ortaq bir hədəf kimi irəli sürülmüşdür. Türk Dünyasını maraqlandıran xəbərlərin Türk qurumları tərəfindən bu dünyaya yayılması sahəsində də fikir birliyinə varılmışdır. Gələcəkdə Türk toplumları arasında inkişaf etməsi gözlənilən əməkdaşlığın indidən düşünülməsi, hər ölkənin bir-birini tamamlayacaq formada istehsal və istehlak siyasətləri formalaşdırması düşüncəsi də Forum boyunca dilə gətirilən fikirlər arasındadır. Forum Türk Dünyasını təşkil edən ölkələrdəki elm adamlarının qarşılıqlı əlaqələrini gücləndirmənin önəmini vurğulamaqla, başa çatmışdır.

AVRASYA SOSYAL BİLİMLER FORUMU
(18–21 Ekim 2012, Bakü)
Sonuç Bildirgesi

Türk Dünyasından dört büyük üniversitenin (Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Hacettepe Üniversitesi, Kırgızistan-Türkiye MANAS Üniversitesi ve Kazakistan Ahmet Yesevi Üniversitesi) katılımı ve Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi'nin katkılarıyla gerçekleştirilen Avrasya Sosyal Bilimler Forumu'nun ilk toplantısında aşağıdaki hususların önemine değinilmiştir.

Forum esnasında ülkelerin milli/kolektif varlıklarının/zenginliklerinin piyasa güçlerine koşulsuz olarak teslim edilmemesi hususunda mutabakat sağlanmıştır. Devletlerin ve hükümetlerin piyasa faaliyeti üzerinde gözetici iktidarlarının önemi vurgulanmıştır. Küreselleşmenin sunduğu imkânlar kadar yarattığı sıkıntılar olduğu gerçeği katılımcılar tarafından çeşitli tebliğler altında değerlendirilmiştir. Bu kapsamda girişim serbestîsi prensibini sosyal sorumluluk düşüncesiyle birleştiren, dayanışmacı, yenilikçi, adaletçi bir sosyal piyasanın önemi üzerinde geniş bir mutabakat sağlanmıştır.

Kadınların sosyal hayata katılımının önemi hususunda görüş birliğine varılan forumda krizlerin kadın istihdamı üzerindeki etkilerinden uluslararası toplumsal cinsiyet rejimlerine kadar geniş bir alanda kadın sorunları gündeme getirilmiştir. Meslek hayatında kadınların önündeki engellerin kaldırılması, eşit işe eşit ücret sağlanması, pozitif ayrımcılık, güçlü kadın liderlerin profilleri hususları ele alınmıştır. Türk Dünyasında geleneksel olarak yüksek konumda bulunan kadınların toplumsal yerlerinin kapitalist üretim ilişkilerinin yaygınlaşıp yoğunlaştığı süreçlerde de korunması ve yükseltilmesi gerekliliği konusunda görüş birliğine varılmıştır.

Rekabet politikaları oturumun ikinci gününde ele alınmıştır. Rekabet politikalarının yalnızca işletmeler arasındaki münasebetle sınırlı olmadığı, rekabeti düzenlemesi beklenen kuruluşların yetkilerinin rekabet koşullarına uzanacak şekilde artırılması gerekliliği vurgulanmıştır. Diğer yandan rekabet politikalarının, yalnızca verimliliği yükseltmeyi değil aynı zamanda rakip şirket politikalarının, bu şirketlerin içinde yer aldıkları toplumun bütünlük ve dirliğine uymalarını sağlayacak şekilde biçimlendirilmesini hedeflemesi konusunda anlaşılmıştır.

Toplantı boyunca Türk Dünyasını oluşturan toplumlar arasında –hükümet politikalarından bağımsız- bir kültür politikasının hayati önemi üzerine paralel görüşler ifade edilmiştir. Bütün Türklerin ortak bir alfabe ve kelime dağarcığı üzerinden geliştirecekleri sınırsız iletişim ortak bir hedef olarak sunulmuştur. Türk Dünyasını ilgilendiren haberlerin Türk kuruluşları tarafından bu dünyaya yayılması konusunda da görüş birliği bulunmaktadır. Gelecekte Türk toplumları arasında gelişmesi beklenen işbirliğinin şimdiden düşünülmesi, her ülkenin birbirini tamamlayacak şekilde üretim ve tüketim politikaları oluşturması düşüncesi de toplantı boyunca dillendirilen fikirler arasındadır. Toplantı Türk dünyasını oluşturan ülkelerdeki bilim adamlarının karşılıklı bağlarını güçlendirmenin önemini vurgulayarak sonlandırılmıştır.

EURASIAN FORUM ON SOCIAL SCIENCES

(18-21 October, 2012, Baku)

Final Declaration

The importance of below mentioned issues were emphasized at the first meeting of Eurasian forum on social sciences held by help and home ownership of Azerbaijan State Economic University and under organization of four main universities of Turkish world (Azerbaijan State Economic University, Hacattepe University, Kyrgyzstan-Turkey Manas University and AhmetYesevi University).

In forum the consensus was reached on the issues of not to submit national/collective assets/wealth of the states to the market forces without reserve. The importance of protective power over market work of states and governments was highlighted. Besides the opportunities provided by globalization, also the problems posed by it were shown by participants at different scientific lectures. In this regard, the consensus over the importance of solidary, innovative, fair social market which connects the principle of freedom initiative with the idea of social responsibility was reached.

The forum, where the importance of women's participation in social life was consented, also discussed wide range women problems beginning from the impact of crisis over women employment until international gender regimes. The issues like elimination of barriers at professional life of women, equal pay for equal work, ensuring positive discrimination, strong women leaders' profiles were discussed. As the social status of women is traditionally in a high position in Turkish World, the consensus over the necessity of protection and improvement of them in the processes where capitalist relations are widespread was reached.

Competition policy was also discussed in forum. It was mentioned that competition policies were not limited to relationships among companies, but also the authorities of regulatory organizations should be increased in way covering competitive conditions. On the other hand, competition policies should not only increase productivity but they should also target rival companies to structure their policies in such a form which will adapt to the integrity and vivacity of society where they operate.

Parallel ideas were expressed about vital importance of one cultural policy-free from government policies-among communities of Turkish World throughout Forum. An unlimited communication was put forward as a common goal which will be realized on the basis of the common alphabet and phrase of the Turks. The consensus over dissemination the news concerning Turkish world through Turkish organizations was reached. Ideas like considering cooperation which will be developed in the future among Turkish communities, the concept of formation of production and consumption policy of every country in a way that will complement one another were among discussed issues. Forum was completed by emphasizing strengthening the importance of bilateral relations of scientist in Turkic World Countries.

FORUMDAN ŞƏKİLLƏR / PHOTOS FROM THE FORUM

EURASIAN
FORUM ON SOCIAL SCIENCES

ŞƏHİDLƏR
XİYABANI

Çapa imzalanıb: 10. 01.2013. Kağız formatı: 60x84 1/8
Həcmi: 42,25 ç.v. Sifariş: 08, Sayı: 300

“İqtisad Universiteti” nəşriyyatı,
AZ1001, Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 6